

9(50)-369443
-53

E.I.NASIROV, SH.SH.ASAMXODJAYEVA

INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH

II QISM

65.9/3 0136 9973
21-53
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**E.I. Nasirov
Sh.Sh. Asamxodjayeva**

INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH

II QISIM

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va
o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik
sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
“IQTISOD-MOLIYA”
2020**

UO‘K: 330.322(075.8)

KBK: 65.9(50‘)-56ya73

Taqrizchilar: *l.f.d., dots. S.K.Xudoyqulov;*

l.f.n., dots. M.A.Raimjanova.

I-53 Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish: Darslik 2-qism /
E.I.Nasirov, Sh.Sh.Asamxodjayeva – T.: «Iqtisod-Moliya», 2020. – 424 b.

Ushbu darslikda “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining II qismi bo‘yicha muhim masalalar bayon etilgan. Davlat ta’lim standartlari talablariga mos keladi va mazkur o‘quv kursining barcha bo‘limlarini qamrab oladi.

Darslikda “Investitsiyalash asoslari” moduli haqida umumiy tushunchalar, investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati, investitsiya jarayonlarining asosiy bosqichlari, O‘zbekistonda investitsiya faoliyati va investitsiya siyosati, xorijiy investitsiyalar va iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuvida ularning o‘rni, erkin iqtisodiy zonalarining tashkil etilishi, investitsiya muhiti, innovatsiya faoliyati va nomoddiy aktivlarga safarbar etiladigan investitsiyalar, inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalar, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, rivojlanish davlat dasturlari va shu kabi mavzular uzviylik va uzluksizlik nuqtayi-nazaridan mantiqiy ketma-ketlikda o‘z aksini topgan.

Ushbu darslik oliy o‘quv yurtining 5232700 – “Investitsion loyihalarni moliyalashtirish” ta’lim yo‘nalishida o‘qiyotgan bakalavrlarga, magistrantlar, mustaqil tadqiqotchilar va investitsiya sohasiga qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

UO‘K: 330.322(075.8)

KBK: 65.9(50‘)-56ya73

ISBN 978-9943-13-910-7

© E.I. Nasirov, Sh.Sh. Asamxodjayeva, 2020

© “IQTISOD-MOLIYA”, 2020

KIRISH

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiy imkonlarni chuqurlashtirish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini modernizatsiya qilish, texnik qayta ta'mirlash, ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va shu orqali mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda investitsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur darslik "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanini o'rganuvchi talabalar mo'ljallangan. Investitsiyalar, uning amal qilish mexanizmi va rivojlanish qonuniyatlari, O'zbekiston iqtisodiyotida investitsiyalarning tutgan o'rni va mohiyati to'g'risidagi barcha masalalarni (ixcham hajmda fanning mazmuniga ta'sir etmagan holda) ko'rib chiqish vazifasi muallif oldiga qo'yilgan.

Darslik talabalar tomonidan investitsiyalar obyektini o'zlashtirib olish, investitsiyalar turlarini ajratib olish, investitsiyalarning maqsadlarini anglab olish, investitsion faoliyatni tashkil etish sirlarini egallash, xorijiy investitsiyalarni jalb etish munosabatlarini yo'lga qo'yish vazifalarini qamrab oladi.

Darslik tarkibi mantiqan uning maqsadidan kelib chiqqan holda "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining II qismi predmetining asoslarini, nazariy va amaliy jihatlarini yoritishga qaratilgan.

Tayyorlangan darslik kirish, bir-biri bilan mantiqiy bog'liqlikdagi 13 ta bob, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga oid atama va iboralarning izohli lug'ati hamda adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, o'zining tarkibiy tuzilmasi va mazmun-mundariyasi hamda o'quv-metodik yondashuvi bo'yicha tegishli Davlat ta'lim standartlari va namunaviy o'quv dasturi talablariga to'liq javob beradi. Undagi mavzular va materiallar turdosh umumiy iqtisodiy va ixtisoslik fanlari bilan bog'liq holda bayon etilgan. Darslikda mavjud nazariy qarashlar va amaliyot tajribasi hamda mualliflarning ilmiy faoliyati natijalari o'z ifodasini topgan bo'lib, ular yuqori ilmiy-pedagogik mahorat bilan sodda va tushunarli tilda yozilgan.

Darslikda “Investitsiyalash asoslari” moduliga kirish, investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati, investitsiya jarayonlarining mazmuni va asosiy bosqichlari, investitsiya faoliyati va investitsiya siyosati, iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarning roli, iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning oʻrni va ularning xalqaro harakatini tartibga solish, iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb etishda erkin iqtisodiy zonalarining oʻrni, iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda xususiy investitsiyalarning oʻrni va ahamiyati, investitsiya faoliyatini rivojlantirishda investitsiya muhitining oʻrni, innovatsiya faoliyatini va nomoddiy aktivlarga safarbar etiladigan investitsiyalarni moliyalashtirish, inson kapitaliga kiritiladigan investitsiyalarni moliyalashtirish, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, Rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish kabi bir qator masalalarni yoritishga bagʻishlangan.

Darslikda har bir mavzuning mazmuni va mohiyati bayon etilganidan soʻng bahs-munozara va nazorat uchun savollarni ifodalashga ham jiddiy eʼtibor qaratilgan. Bunda odatdagidek 4-5 ta savolni shakllantirish bilan cheklanilmagan. Aksincha, savollarning mavzularni toʻliq qamrab olishiga erishishga harakat qilingan. Bu esa talabalarning tegishli mavzularni chuqur, atroflicha va tez oʻzlashtirishiga, ularning bilimni yanada mustahkamlashiga xizmat qiladi, deb hisoblaymiz.

I BOB. “INVESTITSIYALASH ASOSLARI” MODULIGA KIRISH

1.1. “Investitsiyalash asoslari” modulining predmeti, maqsadi va vazifalari

O‘zbekiston va jahon iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti, asosan, investitsiyalarga bog‘liqligini bugungi kunda deyarli har bir mutaxassis va xo‘jalik yurituvchi subyekt anglab yetganligini nazarda tutsak, hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni, xususan, xorijiy investitsiyalarni kengroq jalb etish ularning mamlakatimizda o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarali ijrosini ta‘minlashning muhim asosiga aylanganligi bilan bog‘liqligini tushunib olish qiyin emas.

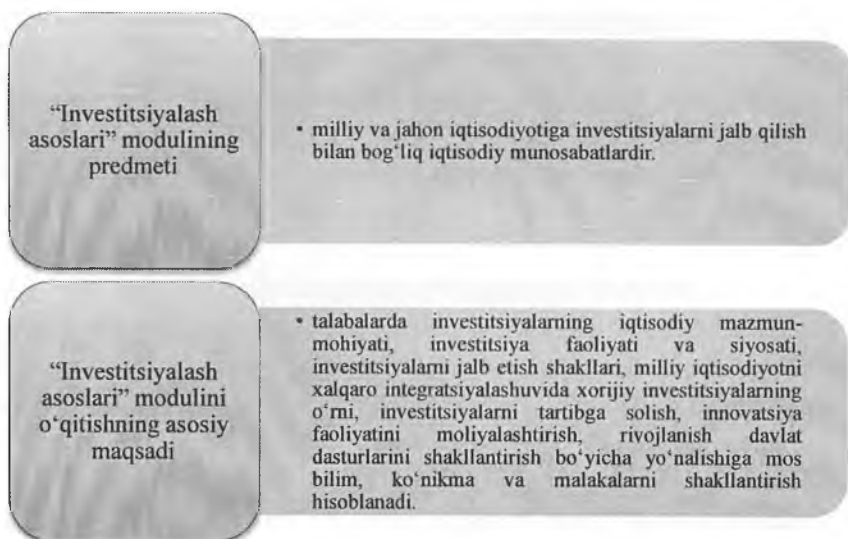
Har qanday mamlakat iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti, asosan investitsiyalarga bog‘liq. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni kengroq jalb etish, ularning mamlakatimizda o‘tkazilayotgan iqtisodiy, siyosiy islohotlarning samarali ijrosini ta‘minlashning muhim asosiga aylanganligi bilan bog‘liqdir. Mamlakatni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida investitsiyalarning ahamiyati kattadir.

Mamlakatda iqtisodiyotni isloh qilish va erkinlashtirish jarayonlarini jadallashtirish, uni tarkibiy jihatdan o‘zgartirish, ishlab chiqarishning izchil va mutanosib o‘sish sur‘atlarini ta‘minlash, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiyalash, keng ko‘lamdagi ichki va tashqi investitsiyalarni talab qiladi.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “...davlatning innovatsion yangilanish dasturini shakllantirish, innovatsiya va investitsiyalardan samarali foydalanadigan yangi avlod kadrlarini, yangi sarmoyadorlar sinfini tayyorlash o‘ta muhim ahamiyatga ega”.¹

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: “O‘zbekiston”, 2018-yil. B.22

Milliy iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta ta'mirlash, ishlab chiqarishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish va shu orqali mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda "Investitsiyalash asoslari" moduli muhim ahamiyat kasb etadi.

1.1-rasm. **“Investitsiyalash asoslari” modulining predmeti va o'qitishning asosiy maqsadi**

Ushbu maqsadga erishish uchun fan bo'yicha talabalar investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni hamda mikro va makroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyatini tushunishi, xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb qilishning o'ziga xos jihatlari anglashi, xorijiy investitsiyalarning tartibga solinishini, xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya siyosati to'g'ri tashkil etilishini, qonunlar, qarorlar hamda boshqa normativ hujjatlarni o'rganishlari va o'zlashtirishlari kerak.

Talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga fan bo'yicha bir qator talablar qo'yiladi.

Masalan, talaba quyidagilar haqida tasavvurga ega bo'lishi kerak:

- investitsiyaning turlari va shakllari;
- investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish usullari;
- investorlarning huquq va majburiyatlari;
- investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar to'g'risida

tushunchaga ega bo'lishi lozim.

Talaba fan bo'yicha quyidagilarni bilishi va ulardan foydalana olishi kerak:

– Rivojlanish davlat dasturini shakllantirish va nazorat qilish tartibini;

– investitsiya jarayonlarini amalga oshirish tartibini;

– xorijiy investitsiyalarning xalqaro harakatini tartibga solish yo'llarini;

– investitsiyalarni jalb etishda erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish shartlarini;

– iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda xususiy investitsiyalarning ahamiyatini;

– mamlakat yoki hudud investitsiya muhitini baholashni bilishi hamda foydalana olishi lozim.

Talaba fan bo'yicha quyidagilar haqida ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak:

– investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni, turlari, funksiyalari, obyektlari va subyektlari to'g'risida;

– xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy mohiyati va iqtisodiyotga jalb qilishning obyektiv zarurligi to'g'risida;

– investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar to'g'risida;

– investitsiya siyosati, uning mazmuni va iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitidagi xususiyatlari hamda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish to'g'risida;

– investitsiya faoliyatining qonuniy-me'yoriy bazasi to'g'risida;

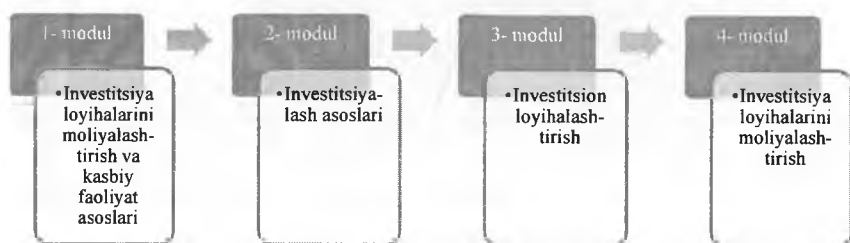
– O'zbekiston Respublikasi Rivojlantirish davlat dasturi to'g'risida;

– kapital qurilish va "qurilish industriya"si to'g'risida;

– investitsiya risklari va ularni boshqarish yo‘llari to‘g‘risida ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak.

1.2. “Investitsiyalash asoslari” modulining tarkibiy tuzilishi va iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog‘liqligi

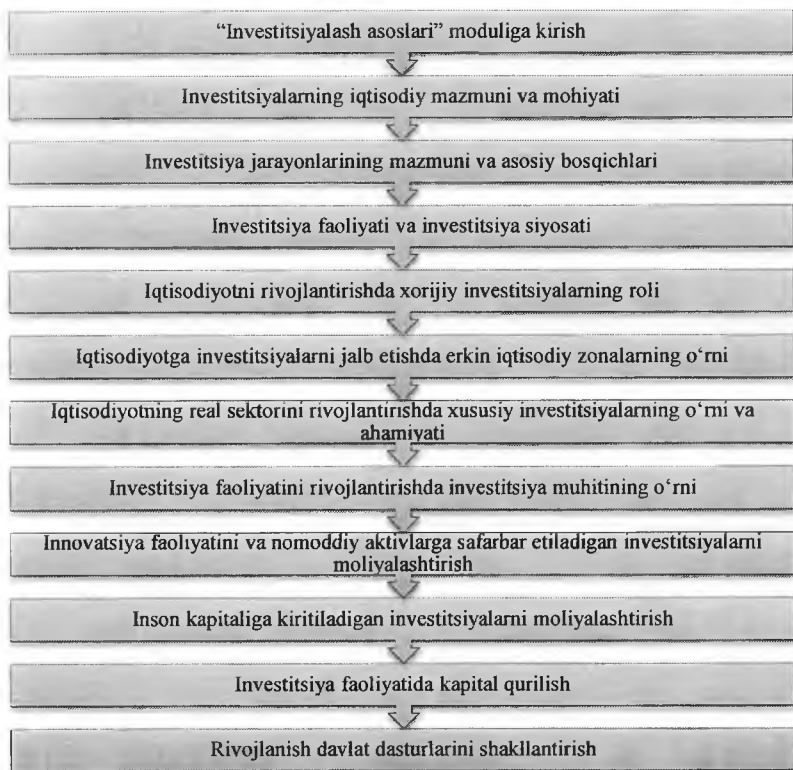
“Investitsiyalash asoslari” moduli “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur modulni chuqur o‘zlashtirilishi “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining keyingi modullarini o‘rganilishi uchun zamin yaratadi. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fani “Investitsion loyihalarini moliyalashtirish” ta‘lim yo‘nalishi o‘quv rejasi tarkibida modulli tizim asosida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va kasbiy faoliyat asoslari, investitsiyalash asoslari, investitsion loyihalashtirish, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni kompleks ravishda o‘rganilishini nazarda tutadi.

1.2-rasm. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining modullari

“Investitsiyalash asoslari” moduli 5232700 – “Investitsion loyihalarni moliyalashtirish” ta‘lim yo‘nalishidagi talabalarga o‘quv yilining ikkinchi kursida ikki semestr davomida o‘tiladi. Mazkur modul ushbu ta‘lim yo‘nalishidagi talabalarga birinchi kursda o‘tilgan “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va kasbiy faoliyat asoslari” modulining mantiqiy davomi hisoblanadi. Bu modulning o‘zlashtirilishi, o‘z navbatida fanning keyingi modullarini, ya‘ni “Investitsion loyihalashtirish” va “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” modullarini o‘zlashtirishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

5232700 – “Investitsion loyihalarni moliyalashtirish” ta’lim yo’nalishida “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulidan o’tiladigan mavzular ro’yxati quyidagi rasmda keltirilgan.

1.3-rasm. “Investitsiyalash asoslari” modulidan o’tiladigan mavzular ro’yxati

Rasmdan ko’rinadiki, “Investitsiyalash asoslari” moduli 13 ta mavzuni o’z ichiga qamrab oladi. Mazkur modul bo’yicha 64 soat ma’ruza, 64 soat amaliy mashg’ulot va 114 soat mustaqil ta’lim soatlari ajratilgan bo’lib, jami 242 soatni tashkil etadi. Mustaqil ta’lim talabani bajaranigan ilmiy izlanishi bo’lib, investitsiya loyihalarini

moliyalashtirish yo'nalishlarini o'rganishda fanning biror-bir mavzusini to'laroq o'zlashtiradi va mavzu belgilangan shaklda bajariladi. Mustaqil ishni bajarishdan maqsad, talabani o'qishi davomida olgan bilimini mustahkamlash, chuqurlashtirish va umumlashtirishdan iboratdir. Mustaqil ta'limni tashkil etishning mazmuni: talabalar mustaqil ishlari mavzulari kelgusida bajariladigan kurs ishlari va bitiruv malakaviy ishlari mavzulari bilan uzviylikda bajariladi. Mustaqil ta'lim uchun o'quv va ishchi o'quv rejada 114 soat ajratilgan. Ushbu soat talabani amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishi, oraliq nazoratlarda, yakuniy nazoratda va boshqa mustaqil shug'ullanishini o'z ichiga oladi.

"Investitsiyalash asoslari" moduli "Iqtisodiyot nazariyasi", "Statistika", "Moliya", "Makroiqtisodiyot", "Mikroiqtisodiyot", "Pul va banklar", "Menejment", "Kasbiy faoliyat asoslari" va boshqa iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog'liqdir.

Iqtisodiyot nazariyasi fani bilan bog'liqligini ko'radigan bo'lsak, "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" moduli iqtisodiyot nazariyasi fanining tarkibiy qismi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni, bu fanlarning umumiy maqsadi ham bir hisoblanadi. Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiyot yaxlit bir tizim sifatida qaraladi, undagi tarkibiy o'zgarishlarning mamlakat iqtisodiy o'sishidagi ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, iqtisodiy o'sishning samarali yo'llari tadqiq qilinadi. Shu o'rinda "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fani muhim instrument sifatida ko'zga tashlanadi. Hozirgi globallashuv sharoitida mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalarning ahamiyati, investitsiyalarni jalb qilish shakllari, samarali investitsiya variantlarini tanlash va ularni monitoring qilish jarayonini esa bizga "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" moduli o'rgatadi.

"Moliya bozori va moliyaviy texnologiyalar" fani bilan bog'liqligini ko'radigan bo'lsak, bunda asosan korxona va tashkilotlarni xususiy lashtirish jarayonida investorning aktiv ishtiroki ko'zga tashlanadi. Qimmatli qog'ozlar bozorida xususiy korxona va tashkilotlar, kompaniya va korporatsiyalar faoliyatiga investitsion yondashuv investitsiyaning bu korxonalar rivojidadagi o'rmini belgilab

beradi. Korxona, tashkilotlarni tashkil etishda milliy va chet el investitsiyalarining roli, samarali investitsiya faoliyatining korxona yalpi daromadini oshirishdagi o'rni bu fanlarning uzviy bog'liqlikda ekanligini ko'rsatib beradi. Xususiyashtirilayotgan korxonalar ustaviga investorlarning ishtiroki, kapital qo'yimlardan samarali foydalanish bu ikki fanning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib beradi.

“Sug'urta ishi” fani va “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli bir-birini to'ldiruvchi fanlar sifatida ko'riladi. Bunda loyihalarni sug'urtalash, ularni xedjirlash kabi jarayonlar ko'zga tashlanadi. Masalan, hozir bizning mamlakatimiz sharoitida “O'ZBEKINVEST” EIMSK kompaniyasi asosan xorijiy investitsiyalar riskini sug'urtalash faoliyati bilan shug'ullanmoqda. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli bizga xorijiy investitsiyalar bilan bog'liq risklarni, mamlakat investitsiya muhitini baholashda investitsiya risklarini o'rgatadi. Bunda asosan ish faoliyati bilan bog'liq risklar, texnologik risk, investitsiyani joriy etish riski, innovatsion risklar, xodimlar bilan bog'liq va boshqa risk turlari o'rganiladi. “Sug'urta ishi” fani esa bevosita bu risklarni samarali boshqarish va minimallashtirish usullarini o'rgatadi.

“Pul va banklar” fani va “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli ham boshqa fanlar singari uzviy bog'liqlikda o'z obyektni o'rganadi. Bunda asosiy e'tibor investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalariga qaratiladi. Ya'ni, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy manbai bo'lib bank krediti, jumladan xalqaro moliya institutlarining kredit liniyalari hisoblanadi. Bank krediti orqali investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, olingan kreditdan samarali foydalanish, mablag'larni o'z vaqtida qaytarish, investorning doimiy moliyaviy faoliyatidan xabardor bo'lish, zarur bo'lganda olingan kreditni shartlarini qayta ko'rib chiqish va boshqa shu kabi jarayonlar bu fanlarning o'zaro

bog‘liqlikda kechishini ta’minlaydi. O‘z navbatida investor moliyalashtirish manbalarini izlash jarayonida bevosita banklarning foiz stavkasi, barqarorlik darajasi, bankning o‘z majburiyatlarini vaqtda bajarishda so‘ralayotgan garov qiymati, bank tomonidan taqdim etiladigan imtiyozlar kabi jihatlariga alohida e‘tibor beradi.

“Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” va “Statistika” fanlari ham bir tizim doirasidagi fanlar hisoblanadi. Bu o‘rinda investitsiyalarni kiritishda hisoblanadigan dispersiya, korrelyatsiya va boshqa variatsiya ko‘rsatkichlariga e‘tibor berish lozim. “Statistika” fani bizga bu ko‘rsatkichlarni hisoblashning umumiy metodikasini o‘rgatsa, “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli esa bu ko‘rsatkichlardan foydalanib, muqobil variantlardan eng optimalini tanlash, loyiha va boshqa omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik darajalari, shu ko‘rsatkichlar asosida tashqi va ichki omillarni boshqarish strategiyalarini tanlashni o‘rgatadi.

“Makroiqtisodiyot” fani esa iqtisodiyotdagi o‘zgarishlarni makro darajada o‘rganib, makroiqtisodiy uchburchak hisoblanmish YaIM, ishsizlik, inflyatsiya ko‘rsatkichlarining dinamikasini, pirovardida aholi turmush darajasining o‘zgarishini tadqiq etadi. Shu o‘rinda, bu fanning o‘rganish sohalaridan biri sifatida investitsiya faoliyati sanaladi. Ya’ni, iqtisodiy o‘sishning hamda aholi turmush darajasini oshirishning asosiy omili investitsiya hisoblanadi.

1.3. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha kadrlarni tayyorlashda “Investitsiyalash asoslari” modulining o‘rni va ahamiyati

“Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulida uning predmeti, maqsadi va vazifalari, investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati, investitsiya jarayonlarining mazmuni va asosiy bosqichlari, investitsiya faoliyati va investitsiya siyosati, iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy

Investitsiyalarning roli, investitsiya faoliyatini rivojlantirishda investitsiya muhitining o'рни, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, Rivojlanish davlat dasturi va shu kabi mavzular uzviylik va uzluksizlik nuqtayi-nazaridan mantiqiy ketma-ketlikda o'z aksini topgan. "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" modulini chuqur o'rganish tegishli sohalar muammolarini hal qilishda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu fan iqtisodiyot tarmoqlarida investitsiyalarning o'рни, investitsiyalash maqsadlari, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish shakllari, rivojlanish davlat dasturlarining amalga oshirilishi, investitsiya loyihalarining mohiyati, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish tamoyillari, manbalari va usullari, investitsiya loyihasi strategiyasini shakllantirish, investitsiya loyihalarini ishlab chiqish, loyiha xarajatlarini moliyalashtirish, investitsiya loyihalarini amalga oshirishda tender savdolarini tashkil etish va o'tkazish, investitsiyalarni loyihaviy tahlil qilish, qarz mablag'lari hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirish, xorijiy investitsiyalar va kreditlar hisobiga loyihalarni moliyalashtirish, investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish, investitsiya loyihalarini amalga oshirish va moliyalashtirish jarayonlari monitoringi, investitsiya faoliyatini me'yoriy tartibga solinishi hamda hozirgi kunda investitsiya faoliyatining rivojlanish an'analari, istiqboli hamda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab oladi.

Talabalarning ushbu fanni chuqur o'rganishi investitsiyalash nazariyasi, investitsiya risklarini boshqarish, investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash fanlari hamda xo'jalik subyektlarida investitsiya faoliyatini tashkil etish va loyihalarni moliyalashtirishda zamin bo'lib xizmat qiladi.

Fanni o'qitishda interfaol, kommunikativ, pertseptiv yondashuvlardan maksimal darajada foydalanish, o'quv adabiyotlaridan tashqari autentik materiallar: audio, video, jurnallar, internet manbalaridan o'zlashtirilgan bilimlar majmuasini amaliyotda kuzatilayotgan dalil va hodisalarga bog'lay olish, olingan natijalarni baholash, tahlil qilish orqali kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim, malaka va kompetentsiyalarni innovatsion tafakkur layoqati negizida shakllantirishga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'quv mashg'ulotlarini loyihalash jarayonida: mezonni tanlash; o'quv maqsadlarini toifalash; o'quv materiallarini modullashtirish; ularni o'rganish, tahlil qilish va qayta ishlash; o'rganish natijalarini aniqlash kabi omillarga qaratish orqali ta'lim oluvchida nazariy bilimlar puxta egallanishi hamda ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish, mustaqil ta'limni samarali tashkil etish talab etiladi.

Talabalarning "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" modulini o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o'zlashtirishda darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, keys-texnologiyalaridan foydalaniladi.

Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish uchun tayyorlangan amaliy masalalar, nazorat va test savollari asosida amalga oshiriladi hamda investitsiya organlarida ishlatilayotgan dasturiy mahsulotlardan foydalaniladi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda turli metod va vositalardan, xususan, aqliy hujum, klaster, amaliy ish va didaktik o'yinlar, portfolio, keys-stadi, shuningdek, kompyuter dasturlaridan (Microsoft Excel, Microsoft Power Point) internet tizimlaridan foydalanish mumkin.

"Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" modulini o'rganish talabalarda investitsiya faoliyati, investitsiya siyosati, investitsiya loyiholari haqida dastlabki tushunchalarni shakllantirish, shuningdek, investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbalari bilan bog'liq mustahkam bilimlarni shakllantirish hamda amaliy ko'nikmalarni hosil qilish vazifalarini o'zida namoyon etadi.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, raqobatbardoshligi va xalqaro integratsiyasini ta'minlashda investitsiya loyiholari alohida o'rin egalaydi. Ushbu jarayonda investitsiya loyiholari iqtisodiyotni qayta va zamonaviy qurollantirish orqali modernizatsiyalash, tarkibiy o'zgartirish va iqtisodiy-ijtimoiy islohotlarni jadal amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ularni, nafaqat, amalga oshirish, shuning bilan birga, samaradorligini ta'minlashga ham jiddiy e'tibor qaratish talab etiladi. Ushbu masalaning yechimini aynan investitsiya loyihalarini moliyalashtirish asosida ta'minlash mumkin. Shu sababdan ushbu fan bo'lajak bakalavrlarning o'z kasbi bo'yicha yetuk mutaxassis bo'lib yetishishida alohida o'rin egallaydi.

Davlat ta'lim standarti talablariga muvofiq talabadan o'quv dasturda keltirilgan zaruriy bilim, ko'nikma va malaka asoslariga ega bo'lishlik talab etiladi. Zero, bularga ega bo'lish talabalarning kelajakda amaliy faoliyatini malakali bank mutaxassisi, investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni, ularning samaradorligini ta'minlovchi iqtisodchi-mutaxassis sifatida samarali amalga oshirishida muhim rol o'ynaydi.

"Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha "Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish" fanining "Investitsiyalash asoslari" modulining amaliy mashg'ulotlari talabalarning mustaqil fikrlashi, ishlashi, ijod qilishi, izlanishi asosida o'z qarashlari, xulosalari, yo'nalishlariga ega bo'lishini ta'minlash, uni

rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim jarayonining bir shakli hisoblanadi va pirovardida, talabalarda tushunchalar, bilimlar, yangi ko'nikmalar hosil bo'lishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur mashg'ulotlar, shuningdek, talabalarda ma'ruza darsida olingan bilimlarni chuqurlashtirish, kengaytirish, mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Amaliy mashg'ulotlar dars jarayonida pedagog rahbarligida va topshirig'i bo'yicha talabalar tomonidan bir yoki bir qancha amaliy mashg'ulotlarni bajarishni nazarda tutadi.

Amaliy mashg'ulotlarning maqsadi talabalarning bilish, mustaqil fikrlash, ijodiy faollik qobiliyatlarini rivojlantirish; ma'ruza darslarida olingan umumiy shakldagi bilimlarini chuqurlashtirish, kengaytirish va mustahkamlash; ushbu hosil bo'lgan bilimlarni kasbiy faoliyatida qo'llay olish ko'nikmalarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatishdan iborat.

“Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli bo'yicha amaliy (seminar) mashg'ulotlarini bajarish talabalarda:

- fanning aniq mavzulari bo'yicha olingan amaliy bilimlarni umumlashtirish, tizimlashtirish, chuqurlashtirish va mustahkamlashga;

- olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash qobiliyatlarini shakllantirish, intellektual va amaliy faoliyatlari uyg'unlikda amalga oshirishga;

- o'zini shakllantirishga intilishga qaratilgan xususiy sifatlarni rivojlantirish: o'zini anglash, o'zini nazorat qilish, o'zini baholash, o'zini rivojlantirish va o'zini boshqarishga;

- bo'lajak mutaxassislarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishga;

- mustaqillik, mas'uliyatlilik, javobgarlik, ijodiy tashabbuskorlik kabi kasbiy ahamiyat kasb etuvchi sifatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan.

“Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” bakalavriat ta'lim yo'nalishi bo'yicha “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining

“Investitsiyalash asoslari” moduli oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalarga erishish uchun an’anaviy hamda zamonaviy pedagogik, axborot va ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Nazorat savollari

1. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulining predmeti va o‘qitishning maqsadlari qanday?

2. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulining tarkibiy tuzilishi qanday?

3. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulining iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog‘liqligini asoslang.

4. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” moduli bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlari oldiga qanday talablar qo‘yilgan?

5. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” fanining “Investitsiyalash asoslari” modulida qanday mavzular o‘tiladi?

6. Fan bo‘yicha talabalarning bilim, ko‘nikma va malakasiga qanday talablar qo‘yiladi?

II BOB. INVESTITSİYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI

2.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Mamlakatimiz davlat mustaqilligiga erishgan dastlabki yillardan boshlab milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning o'ziga xos yo'nalishini belgilab oldi. Mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni samarali tashkil etish va rivojlantirishda esa investitsiyalarning o'rni beqiyosdir. Chunki ma'lum bir mamlakatda investitsiya siyosati to'g'ri yo'lga qo'yilgan, investitsiya muhiti yaxshi yaratilgan bo'lsa, mazkur mamlakatda yaratilayotgan yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sishi, biroq teskarisi bo'ladigan bo'lsa pasayishi ham muqarrardir.

Iqtisodiy tizimda investitsiyalar holatini "investitsiya" kategoriyasining iqtisodiy mohiyatini aniqlamasdan turib, tahlil qilib bo'lmaydi.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmun – mohiyati to'g'risida iqtisodchi olimlar o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud. Xorijiy hamda mahalliy mualliflarning iqtisodiy adabiyotlarida, shuningdek, qonunchilik hujjatlarida "investitsiya" atamasi turlicha talqin etiladi.

Eng avvalo, "investitsiya" atamasiga berilgan qonuniy ta'rif bilan tanishib o'tsak. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrda "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida" yangi tahrirdagi qonunida investitsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: "investitsiyalar – investor tomonidan foyda olish maqsadida ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga tavakkalchiliklar asosida kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar"² sifatida ta'riflanadi. Shunday qilib, "investitsiya" deganda kelgusida daromad (foyda) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida qonun doirasida iqtisodiyotning turli

² O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonuni, 2019-yil 25-dekabr. 3-modda.

qarashlari va boshqa sohalariga investorlar tomonidan qo'yiladagan boshqa turdagi mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar tushuniladi.

Darholqicha aytganda, investitsiyalar – mulkchilikning har xil ko'rinishlaridagi moddiy, moliyaviy va nomoddiy boyliklarni iqtisodiy – ijtimoiy daromad olish maqsadida muomalaga kiritishdir.

Investitsiyalarga olimlar tomonidan aniq bir ta'rif berilmagan. Jumladan, prof. D.G'.G'ozibekov investitsiyalarning iqtisodiy mazmun – mohiyatini moliyaviy kategoriya sifatida talqin etib, quyidagicha ta'rif berib o'tgan: "Investitsiyalarning mazmuni aniq va ishonchli muholardan mablag'lar olish, ularni asosli holda safarbar etish, rikslar darajasini hisobga olgan holda kapital qiymatini saqlash va ko'zlangan samarani olishdan iborat bo'ladi".³

Prof. N.H. Haydarov investitsiyalar mazmun – mohiyatiga quyidagi ta'rifni beradi: "Investitsiya – bu mulk shaklidan qat'i nazar, tadbirkorlik sharoitida faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy va yuridik shaxslar yoki davlatning iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida o'z boyliklarini qonun doirasida bo'lgan har qanday tadbirkorlik obyektiga sarflashidir".⁴

Iqtisodchi olimlar B.S.Mamatov, D.Yu.Xo'jamqulov, O.Sh.Nurbekovlar investitsiyani quyidagicha tavsiflashgan: "Foyda yoki ijobiy natijaga erishish maqsadida subyektlar tomonidan xarajatlar tarzida iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga joylashtiriluvchi turli ko'rinishlarga ega boyliklarga investitsiyalar deyiladi".⁵

Rossiyalik iqtisodchi olimlar N.D.Shimshirt, V.V.Kopilyevich, E.I.Xolodova tomonidan: "Investitsiyalar – daromadni ijobiy (yoki qiymatini saqlagan) miqdorini ta'minlaydigan kapitalni joylashtirish yo'li"⁶ sifatida ta'riflanadi. «Investitsii» darsligining mualliflari,

³ G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. T.: "Moliya" nashriyoti. 2003. 26 bet.

⁴ Haydarov N.H. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari. I.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 2003. 29 b.

⁵ Mamatov B.S., Xo'jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. - T.: "Iqtisod – moliya", 2014. - B. 10.

⁶ Шимширт Н.Д., Копилевич В.В., Холодова Е.И. Современная инвестиционная и инновационная политика государства : учебно-методическое пособие. – Томск: Издательский Дом ТГУ, 2016. – С.5.

professorlar Yuzvovich L.I., Degtyarev S.A., Knyazeva Ye.G. investitsiyalarni ham iqtisodiy, ham moliyaviy nuqtayi nazardan baholaydi: “Iqtisodiy nuqtayi nazardan investitsiyalar – bu sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga kapitalni uzoq muddatga kiritish shaklida amalga oshiriladigan xarajatlarning yig‘indisidir. Moliyaviy nuqtayi nazardan investitsiyalar kelajakda daromad olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati obyektlariga pul mablag‘larini yo‘naltirishdir”.⁷

Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций.	•investitsiyalar iqtisodiy foyda va ijtimoiy samara olish maqsadida investitsiya sohasi obyektlariga kiritiladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni aks ettiradi.
Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ.	•investitsiyalar o‘zini foyda (daromad) olish maqsadida milliy va xorijiy iqtisodiyotning turli tarmog‘iga xususiy yoki davlat kapitalining uzoq muddatli qo‘yilmasi sifatida namoyon etadi
Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции.	•investitsiya tushunchasi foyda olish maqsadida qandaydir korxona, tashkilot, uzoq muddatli loyihalar va shu kabilarga kapital, pul mablag‘larini uzoq muddatga kiritishni anglatadi

2.1-rasm. Rus olimlarining investitsiyaga bergan ta’rifi

Investitsiya atamasining iqtisodiy mohiyati yana bir qator rus olimlari tomonidan quyidagicha tavsiflangan:

– “investitsiyalar iqtisodiy foyda va ijtimoiy samara olish maqsadida investitsiya sohasi obyektlariga kiritiladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni aks ettiradi”⁸;

⁷ Юзович Л.И., Дегтярев С.А., Князева Е.Г. Инвестиции. Учебник – Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2016. – С. 59.

⁸ Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций: учебное пособие. – М.: «КНОРУС», 2006. – С. 11.

– “investitsiyalar deganda foyda (daromad) olish va investorlarning individual maqsadlari singari ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalariga, tadbirkorlik va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga muayyan muddatga kapitalning maqsadli yo‘naltirilgan qo‘yilmasi shaklida amalga oshiriladigan harajatlar yig‘indisi tushuniladi”⁹;

– “investitsiyalar o‘zini foyda (daromad) olish maqsadida milliy va xorijiy iqtisodiyotning turli tarmog‘iga xususiy yoki davlat kapitalining uzoq muddatli qo‘yilmasi sifatida namoyon etadi”¹⁰;

– “investitsiya tushunchasi foyda olish maqsadida qandaydir kishoni, tashkilot, uzoq muddatli loyihalar va shu kabilarga kapital, pul mablag‘larini uzoq muddatga kiritishni anglatadi”¹¹;

Investitsiyalar keng ma’noda o‘zini mablag‘lar va resurslarning kelibida ko‘payishi va iqtisodiy samara yoki boshqa rejalashtirilgan natijalar olish (ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar) maqsadida ularning safarbar etilishi sifatida namoyon etadi.

Kengroq olib qaraganda “investitsiyalash” so‘zi “kelajakda ko‘proq mablag‘ olish uchun bugungi puldan ajralish” ma’nosini beradi. Bu jarayon bilan odatda ikki omil bog‘liq bo‘ladi, u ham bo‘lsa – vaqt va risk. Bugun ma’lum miqdorda pulni berishga to‘g‘ri keladi. Mukofot esa keyinroq keladi, hattoki kelmasligi ham mumkin, uning miqdori ham oldindan aniq emas. Ayrim hollarda eng muhim omil vaqt sanaladi (masalan, davlat obligatsiyalari uchun). Ayrim hollarda esa asosiy e’tiborni riskga qaratishga to‘g‘ri keladi (masalan, oddiy aksiyalarni sotib olishga opsiyonlar uchun). Ko‘plab holatlarda ikkala omilning, ya’ni vaqt va riskning ta’siri kuzatiladi (masalan, oddiy aksiyalar uchun).

Ko‘pincha investitsiyalash va jamg‘arma (savings) o‘rtasida farqlanish kuzatiladi. Jamg‘arma “kechiktirilgan iste’mol”ni anglatadi. Bunda “investitsiyalash” tushunchasi kelajakda milliy mahsulotni oshiradigan real investitsiyalashgacha muhokama qilinadi.¹²

⁹ Подшиваленко и др. Инвестиции: учеб. пос. – 3-е изд. – М.: «КНОРУС», 2006. – С.7.

¹⁰ Конныкова Т.С. Инвестиционный анализ: учеб. пособие. – М.: «ИНФРА-М», 2009. – С.7.

¹¹ Губченко Л.А. Иностранные инвестиции: учеб. пособие. – М.: «КНИГОДЕЛ». 2006. – С.7.

¹² W.F. Sharpe, G.J. Alexander, J.V. Bailey. Investments. – М.: «ИНФРА-М», 1997. – С. 12.

Xorijlik iqtisodchi olimlardan U.Sharp, K.Eklund, Kempbell R.Makkonell, Stanli L.Bryu kabilar investitsiyalarning mazmun-mohiyati yuzasidan turlicha ta'riflarni bayon etishgan.

W.F.Sharpe, G.J.Alexander, J.V.Bailey. Investments	• investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatlik olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatlikdan voz kechishdir
Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель.	• investitsiya - bu kelajakda ko'proq iste'mol qilish sharoitiga ega bo'lish uchun ertangi kunga qoldirilgan narsa. Uning bir qismi hozirda ishlatilmasdan zaxiraga qoldiriladigan iste'mol buyumlari bo'lib, boshqa qismi esa bu ishlab chiqarishni kengaytirishga yo'naltirilgan resurslardir.
Kempbell R. Makkonell, Stanli L.Bryu	• investitsiya - bu moddiy zaxiralarning ko'payishi, ishlab chiqarish vositalarining jamg'arilishi va ishlab chiqarishga xarajatlar.

2.2-rasm. Xorij olimlarining investitsiyaga bergan ta'rifi

Jumladan, Nobel mukofotining iqtisodiyot bo'yicha laureati (1990-yil) U.Sharp ta'kidlashicha: "investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatlik olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatlikdan voz kechishdir"¹³. "Investitsiyalash" atamasining ma'nosini mana bunday sharhlaydilar: "Kelajakda foyda olish bugun puldan ajralishdir" va hisoblaydilarki, mablag'larni yoki real yohud moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin. Ular investitsiyalash atamasi mazmunini kelajakda foyda olish maqsadida bugun pul bilan "xayrlashish"da ko'radilar.

Shved iqtisodchi olimi K.Eklund fikricha: "Investitsiya – bu kelajakda ko'proq iste'mol qilish sharoitiga ega bo'lish uchun ertangi kunga qoldirilgan narsa. Uning bir qismi hozirda ishlatilmasdan zaxiraga qoldiriladigan iste'mol buyumlari bo'lib, boshqa qismi esa bu ishlab

¹³ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с. англ. – М.: «Инфра-М», 1997.– С. 16, 979.

chiqarishni kengaytirishga yo'naltirilgan resurslardir"¹⁴.

"Investitsiyalar atamasini kapitalning kelgusida ko'payishi maqsadida uning turli xil shaklda joylashtirilishi sifatida belgilash mumkin"¹⁵. "Investitsiyalar – qo'yilmaning kelgusida o'sish maqsadida bugungi iste'moldan voz kechish"¹⁶. "Investitsiya – ishlab chiqarish davri davomida paydo bo'lgan kapital qo'yilma qiymatining joriy o'sishi. Bu o'sha davrdagi foydaning iste'mol uchun ishlatilmagan qismi hisoblanadi"¹⁷. "Investitsiyalar – pul mablag'lari, maqsadli bank jamg'armalari, qimmatli qog'ozlar, texnologiyalar, mashina, asosiy vositalar va boshqa mulk ko'rinishidagi kapital qo'yilmalar, shuningdek, pul qiymatiga ega bo'lgan mulkiy va nomulkiy huquqlarni investorlarning strategik maqsadlarini ko'zlab ishlab chiqarish va boshqa faoliyat obyektlariga kiritish"¹⁸.

Iqtisodchi olimlardan Kempbell R.Makkonell, Stanli L.Bryu investitsiya tushunchasini quyidagicha sharhlaydilar, ya'ni "Investitsiya (investment) – bu moddiy zaxiralarning ko'payishi, ishlab chiqarish vositalarining jamg'arilishi va ishlab chiqarishga xarajatlar"¹⁹. Ushbu ta'rif o'z mazmuniga ko'ra, ko'proq, "Kapital qo'yilmalar" tushunchasiga mos kelishini ta'kidlab o'tish joiz.

Investitsiyalar (investment) – kelajakda foyda olish uchun bugun pul yoki boshqa mablag'larni xarajat qilishni anglatadi. Masalan, aksiyalarni olsak, ularga egalik qilishdan keladigan tushumlarga vaqt bilan birdek investitsiya riski ham ta'sir ko'rsatadi. Biror bir darslikni o'qish uchun ketgan vaqt ham (uni qiymatini o'ylamagan taqdirda ham) – investitsiyadir.

Chunki siz bo'sh vaqtingizni va boshqa ishdan olishingiz mumkin bo'lgan daromadigingizdan voz kechgan holda, kelajakdagi faoliyatingiz yetarli darajada foydali bo'lishiga hamda sarf qilgan vaqtingiz va

¹⁴ Кипс Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: «Экономика», 1991. – С. 96.

¹⁵ Ткаченко И.Ю. Инвестиция: учеб. пособие. – М.: «Академия», 2009. – С. 6.

¹⁶ Симюльсон П.А. Экономика: пер. с англ. – М.: «БИНОМ», 1997. – С. 783.

¹⁷ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. – М.: «Гетос АРВ», 1999. – С. 352.

¹⁸ Мирголин А.М. Инвестиции. – М.: «РАГС», 2006. – С. 464.

¹⁹ Кэмпбелл Р. Макконелл, Стэнли Л. Брю. Экономика, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: «Республика», 1992. – С. 388.

kuchingizni oqlashiga umid qilasz. Bu ikki investitsiya ko'p taraflama farqlanishiga qaramay, ular barcha investitsiyalar uchun zaruriy bir xususiyatga ega: bugun biror-bir qiymatga (boylikka) ega bo'lgan nimadandir voz kechib, biz ertaga bundan foyda olishni ko'zlaymiz.²⁰

Investitsiya tushunchasi yagona va to'liq belgi berishlik uchun anchagina keng tushuncha bo'lib hisoblanadi. Iqtisodiy fanning turli qismlarida va amaliy faoliyatning turli sohalarida investitsiya mazmuni o'zining xususiyatlariga ega.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalarga, turar-joylarga investitsiyalar va moddiy zaxiralarining o'sishiga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadigan yalpi xarajatlarning bir qismi hisoblanadi. Investitsiyalar – bu joriy davrda iste'mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o'sishini ta'minlovchi YaIM ning bir qismidir.

Ishlab chiqarish nazariyasi va umuman makroiqtisodiyotda investitsiyalar yangi kapitalni (ishlab chiqarish vositalarini hamda inson kapitalini qo'shib hisoblanganda) yaratish jarayonidir. Moliya nazariyasida esa investitsiya deganda real yoki moliyaviy aktivlarni olish tushuniladi, ya'ni bugungi sarflarni maqsadi kelajakda daromad olish bo'lib hisoblanadi.

Boshqacha so'z bilan aytganda, investitsiyalar – muayyan qiymatni, bo'lishi noaniqroq bo'lgan kelajak qiymatga almashishdir²¹.

Lorens Dj. Gitman va Maykl D. Djonkning "Investitsiyalash asoslari" (M. "Delo" nashriyoti-1997) kitobida investitsiyalarga quyidagicha ta'rif beriladi: Investitsiya moliyaviy natijalar olishni ko'zlab aksiya va obligatsiyalarni sotib olishni anglatadi: bular real aktivlarni belgilaydi, masalan, u yoki bu molni ishlab chiqarish va sotish uchun mashinalarni olishni nazarda tutadi. Umuman keng ma'noda investitsiyalar mamlakat iqtisodiyotini o'stirish va rivojlantirishni moliyalashtirish uchun zarur bo'ladigan mexanizmlarni ta'minlaydi.

²⁰Z. Bodie, A. Kane, A. Marcus. Investments.–10th Edition. McGraw-Hill Education, New York, 2014. p. 1.

²¹Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агентство, 1997. 71 стр.

Yuqoridagilarni umumlashtirib aytish mumkinki, investitsiya qilganda, vaqt va risk omilini inobatga olgan holda, biror-bir iqtisodiy amalni ko'zlab, qonun bilan ta'qiqlanmagan sohalarga resurslarni yo'naltirish tushuniladi.

2.2. Investitsiyalash maqsadlari va diversifikatsiyalanishi.

Investitsiyalarning tasniflanishi

Hozirgi vaqtda investitsiyalarni korxona faoliyatining amalga oshirsa ham, oshirmasa ham bo'ladigan "Ixtiyoriy" shakli sifatida qaramaslik kerak. Investitsiya faoliyatini amalga oshirmaslik raqobat sharoitida yo'qotishlarga olib keladi. Shu sababli barcha ehtimolli investitsiyalarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

- passiv investitsiyalar, ya'ni eski texnologiyani yangilash, yangi xodimni tayyorlash va boshqa shu kabilar hisobiga korxonaning foydalilik ko'rsatkichlari hech bo'lmaganda yomonlashmasligini ta'minlaydigan investitsiyalar;

- aktiv investitsiyalar, ya'ni yangi texnologiyalarni qo'llash, talabgor tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish, yangi bozorlarni egallash hisobiga firmaning raqobatbardoshligini oshirishni ta'minlaydigan investitsiyalardir.

Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtiriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunida investitsiyalar mo'ljallangan obyektiga ko'ra, "Kapital, moliyaviy va ijtimoiy" investitsiyalarga bo'linadi (5-modda).

Asosiy fondlarni yaratish va takror ko'paytirishga, shu jumladan yangi qurilishga, modernizatsiya qilishga, rekonstruksiya qilishga, texnik jihatdan qayta jihozlashga, shuningdek moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar kapital investitsiyalar jumlasiga kiradi.

Aksiyalar, korporativ, infratuzilmaviy va davlat obligatsiyalariga, shuningdek qimmatli qog'ozlarning boshqa turlariga kiritiladigan investitsiyalar moliyaviy investitsiyalar jumlasiga kiradi.

Inson salohiyatini, ko'nikmalarini va ishlab chiqarish tajribasini rivojlantirishga, shuningdek nomoddiy boyliklarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar ijtimoiy investitsiyalar jumlasiga kiradi.

Boshqa iqtisodiy kategoriyalar singari investitsiyalar ham bir qator guruhlariga bo'linishi mumkin. Makro va mikrodarajadagi belgilari bo'yicha investitsiyalar tasnifli quyidagi jadvalda keltirildi.

2.1-jadval

Investitsiyalar tasnifi

№	Investitsiya mezonlari	Investitsiya turlari
1.	Qo'yilish obyektiga ko'ra:	- Real investitsiyalar - Moliyaviy investitsiyalar
2.	Investitsiyada qatnashish xarakteriga ko'ra:	-To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar -Portfel investitsiyalar
3.	Takror ishlab chiqarish hajmining kengligiga ko'ra:	-Yalpi investitsiyalar -Sof investitsiyalar
4.	Investitsiyalash davriga ko'ra:	-Qisqa muddatli investitsiyalar -Uzoq muddatli investitsiyalar
5.	Mulkchilik shakliga ko'ra:	-Xususiy investitsiyalar -Davlat investitsiyalari -Aralash investitsiyalar -Xorijiy investitsiyalar
6.	Hududiy joylashtirilishiga ko'ra:	-Ichki investitsiyalar -Tashqi investitsiyalar
7.	Kapitalni ishlatish xarakteriga ko'ra:	-Birlamchi investitsiyalar -Reinvestitsiyalar -Dezinvestitsiyalar
8.	Maqsadlari va ular bilan bog'liq xatarlarga ko'ra:	-Venchurli investitsiyalar -Bevosita investitsiyalar -Portfel investitsiyalar -Annuitet investitsiyalar
9.	Moliyalashtirish manbasiga ko'ra:	-Markazlashgan investitsiyalar -Markazlashmagan investitsiyalar

Urinchidan, qo'yilish obyektiga qarab investitsiyalar real va moliyaviy shakllarga ajratiladi.

Real investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) – pul mablag'larini korxonaning moddiy va nomoddiy aktivlariga sarflanishidan iborat. Moliyaviy investitsiyalar moliyaviy aktivlarga, ya'ni qimmatli qog'ozlarga kiritiladigan qo'yilmalardir. Ayrim olimlar tezavratsiya predmetlariga, ya'ni oltin va boshqa qimmatbaho metallar, antikvariatlar, kolleksiya tovarlariga qo'yilmalarni ham moliyaviy investitsiyalarga kiritadilar.

Moddiy investitsiyalar asosiy kapitalning elementlarini sotib olish bilan bog'liq bo'lib, ko'pchilik hollarda investitsion loyihalar doirasida amalga oshiriladi. Shuning uchun o'z mablag'lari bilan birga qarzga olingan mablag'lar ham foydalanilishi mumkin. Qarzga mablag' olingan holda investor rolini aniq loyihalarga kredit mablag'lari ajratayotgan bank bajaradi. Nomoddiy (potensial) investitsiyalar nomoddiy boyliklar yaratilayotganda amalga oshirilib, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini (ITTKI) amalga oshirish, yangi mahsulotlarning namunalarni yaratishga sarflarni mujassamlashtiradi. Mutaxassislarni tayyorlash, tajriba, ilmiy tekshirish, lizentsiya va nou-xau berish, avtorlik huquqi va umuman olganda nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan investitsiyalarni ko'pgina iqtisodchi–olimlar intellektual investitsiyalar deb atamoqdalar.

Investitsiyalarni qo'yilish obyektiga ko'ra turkumlash	
Real investitsiyalar obyektlari	Moliyaviy investitsiyalar obyektlari
Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yangidan yaratiladigan va modernizatsiyalashtiriladigan asosiy fondlar va aylanma vositalari	Davlat tomonidan chiqariladigan qimmatli qog'ozlar
Fan-texnika mahsulotlari, kashfiyot, ixtirolar, izlanishlar, ta'minot, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash	Mulk egalari tomonidan chiqariladigan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar

G'oyalar, intellektual boyliklar, mualliflik huquqlari (nou-xau), tajriba o'rganish va almashish	Moliya-kredit tashkilotlariga qo'yiladigan maqsadli jamg'armalar
Yer, tabiiy resurslar va boshqa mulkchilik obyektlariga ega bo'lish va foydalanish huquqlari	Bank depozitlari, xorijiy valyutalar, oltin va boshqa qimmatbaho metallar, antikvariatlar

2.3-rasm. Investitsiyalarning qo'yilish obyektiga ko'ra asosiy tarkibi

Investitsiya obyektlardan birini yoki bir nechtasini tanlab olish huquqiga investorlarning o'zlari ega bo'ladilar. Ularni hech kim soha yoki investitsiya obyektlarini tanlashga majbur eta olmaydi. U yoki bu obyektni tanlashda va investitsiyalarni ma'lum bir obyektga sarflashdagi qarorlarni investorlarning o'zlari qabul qiladilar. Jamiyatning moddiy farovonligi uning a'zolari tomonidan yaratiladigan mahsulot va xizmatlar miqdorida ko'rinadigan iqtisodiyotning samaradorligi orqali aniqlanadi. Shu maqsadda real aktivlardan foydalaniladi: yer, bino, uskuna va tovarlarni ishlab chiqarish uchun qo'llaniladigan bilimlar.

Moddiy aktivlar bilan birga aksiya, obligatsiya singari moliyaviy aktivlar ham mavjud. Aktivlarning bu turi qog'oz varag'i yoki kompaniyadagi ma'lumotlardan boshqa narsa emas va ular ishlab chiqarish quvvatiga to'g'ridan to'g'ri kirmaydi. Shu bilan birga iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda bu aktivlar insonlar tomonidan real aktivlarga o'z huquqlarini tasdiqlash maqsadida foydalaniladigan vosita hisoblanadi. Moliyaviy aktivlar – real aktivlar yordamida olinadigan daromad huquqi (yoki hukumatdan daromad olish talabnomasi). Shaxsiy avtomobil zavodini sotib olish imkoniyati bo'lmasada, "General Motors" yoki "Toyota"ning aksiyasini sotib olish mumkin va shu yo'l bilan avtomobil ishlab chiqarish foydasidan ulush olish mumkin.

Real aktivlar iqtisodiyotda milliy daromad manbasi bo'lgani holda, moliyaviy aktivlar uni investorlar o'rtasida taqsimlashni anglatadi. Biz mablag'larni bugun xarajat qilishimiz yoki kelajakka investitsiyalashimiz mumkin. Agar investitsiyalashni tanlasak, u holda

bilz mablag‘imizni turli ko‘rinishdagi qimmatli qog‘ozlarga egalik qilish orqali moliyaviy aktivlarga joylashimiz mumkin. Investorlar kompaniya qimmatli qog‘ozini sotib olganda, kompaniya egalari shunday jalb qilingan mablag‘larni zavodlar, uskunalar, texnologiyalar yoki tovar-moddiy zaxiralar singari real aktivlarga to‘laydilar (yo‘naltiradilar). Shunday qilib, qimmatli qog‘oz egalarining daromad manbasi bo‘lib, ushbu qimmatli qog‘ozlarni chiqarish orqali tushgan mablag‘lar hisobidan moliyalashtirilgan real aktivlarni ishlatishdan yaratilgan foyda hisoblanadi.²²

Ikkinchidan, investitsiyada qatnashish xarakteriga ko‘ra bevosita va portfel investitsiyalar farqlanadi. Bevosita investitsiyalar investorni o‘z moliyaviy mablag‘larni joylashtirish obyekтини tanlash imkoniyatini beradi. Portfel investitsiyalar tijorat banklari, investitsion kompaniyalar, fondlar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi. Moliyaviy vositachilar to‘plangan mablag‘larni samarali, daromad keltiradigan qilib joylashtiradilar. Portfel investitsiyalar boshqa emitentlarning andarrayting yordamida qimmatli qog‘ozlarga joylashtirish shaklida namoyon bo‘ladi. Rus iqtisodiy adabiyotlarida²³ portfel (aksiya, obligatsiya va boshqa turdagi qimmatli qog‘ozlarga, shuningdek, boshqa korxonalarning aktivlariga yo‘naltirilgan investitsiyalar) va real (faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarni ta‘mirlash va texnik qayta qurollantirish, kengaytirish, yangi korxonalar barpo etishga yo‘naltirilgan investitsiyalar) investitsiyalar farqlanadi. Bunday sharoitda investor-korxona mablag‘ kirita turib, o‘zining ishlab chiqarish kapitalini, ya‘ni asosiy ishlab chiqarish fondlari va uning faoliyati uchun zarur bo‘lgan aylanma mablag‘larni ko‘paytiradi (oshiradi). Portfel investitsiyalar amalga oshirilganda investor o‘zining moliyaviy kapitalini, ya‘ni qimmatli qog‘ozlardan olinadigan daromad-dividendini ko‘paytiradi. Xorijiy adabiyotlarda portfel investitsiyalar investor tomonidan sotib olingan aksiyalarning firma ustidan nazorat va ta’sir doirasi belgilariga

²² Z. Bodie, A. Kane, A. Marcus. Investments.—10th Edition. McGraw-Hill Education, New York, 2014. p. 2.

²³ Бондрев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. — М. «Финансы и статистика», 1998. — С. 6-7. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. — М.: «Финансы и статистика», 2001. — С. 6.

ko'ra tasniflanadi. Demak, bevosita investitsiyalar investorning investitsiya jarayonida bevosita ishtirok etishini anglatadi, ya'ni investor investitsiyalash obyektni, shuningdek, uni moliyalashtirishni tashkil etish va moliyalashtirish manbalarini bevosita o'zi aniqlaydi. Portfel investitsiyalar – bilvosita investitsiyalarni anglatib, bu investitsiya yoki moliyaviy vositachilar orqali investitsiyalashdir.

Uchinchidan, takror ishlab chiqarish hajmining kengligiga ko'ra yalpi va sof investitsiyalarga bo'linadi. Yalpi investitsiyalar bu aniq bir davrda yangi qurilish, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga egalik qilish, shuningdek, moddiy-ishlab chiqarish zaxiralarini o'sishiga yo'naltiriladigan investitsiya mablag'larining umumiy hajmidir. Sof investitsiyalar aniq bir davrdagi amortizatsiya ajratmalari ayirib tashlangandagi yalpi investitsiyalarga tengdir. Sof investitsiyalar dinamikasi mamlakatning iqtisodiy o'sishini xarakterlaydi.

Iqtisodiyotda o'zgarishlar sur'ati bilan investitsiyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni uch xil holatda kuzatish mumkin:

1. Agar sof investitsiyalar summasi salbiy bo'lsa, bu davlatning ishlab chiqarish imkoniyati (mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish hajmi) pasayayotganligini bildiradi. Bunday holat o'z asosiy kapitalini "yo'qotayotgan" davlatlar uchun xosdir.

2. Agar sof investitsiyalar summasi nolga teng bo'lsa, iqtisodiy o'sish yo'qligini (depressiya) bildiradi.

3. Agar sof investitsiyalar summasi ijobiy bo'lsa, iqtisodiyot o'sishdaligini, ya'ni asosiy va aylanma kapitalning kengaytirilgan takror ishlab chiqarishi ta'minlanayotganligini bildiradi.

To'rtinchidan, investitsiyalash davriga qarab investitsiyalar qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi) va uzoq muddatli (bir yilldan oshiq muddatga beriladi) bo'ladi. Masalan, oddiy aksiyalar umuman biror – bir muddat bilan cheklanmaydi. Masalan, depozit sertifikatini olti oy muddatga beriladi – bu qisqa muddatli qo'yilmalar vositasidir, obligatsiyalar 20 yilgacha qaytarish muddati bilan uzoq muddatli qo'yilmalar vositasidir. Lekin, uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarni sotib olish va qisqa muddatdan, masalan olti oy o'tgandan so'ng, investor uzoq muddatli qurolni qisqa muddatli maqsadlar uchun

foydalanish mumkin. Ko'pincha investorlar ana shunday qurollarni tanlaydilar va o'z pullarini qisqa muddatlarga qo'yishni xohlaydilar. Shundan, yaqin olti oy mobaynida investorga kerak bo'lmaydigan sumмага, u olti oylik muddatga ega bo'lgan depozit sertifikatini sotib olishi mumkin: qirq yoshga to'lgan investor pensiyaga chiqquncha pul yig'ish uchun biror-bir kompaniyani obligatsiyasini 20 yilga sotib olish mumkin. Odatda uzoq muddatli investitsiyalar kapital qo'yilmalar shaklida namoyon bo'ladi.

Heshinchidan, mulk shakllaridan kelib chiqib investitsiyalar xususiy, davlat, aralash va xorijiy shakllarga ajratiladi. Xususiy investitsiyalar nodavlat yuridik shaxslarining va fuqarolarning mablag'larini tadbirkorlik faoliyati obyektlariga qo'yilishini anglatadi. Davlat investitsiyalari davlat budjeti va davlat korxonalarining mablag'larini joylashtirish orqali namoyon bo'ladi. Aralash investitsiyalar deganda, turli mulk shakllarini birgalikda investitsiya faoliyatini amalga oshirishi tushuniladi. Xorijiy investitsiyalarda mulk egalari chet ellik shaxslar bo'ladi.

Oltiinchidan, hududiy joylashtirish bo'yicha investitsiyalar ichki va tashqi investitsiyalarga bo'linadi. Bunda investorlarning sarmoyalari mamlakat ichkarisiga yoki mamlakat tashqarisiga qo'yilayotganligi tushuniladi.

Yettinchidan, kapitalni ishlatish xarakteriga ko'ra birlamchi, reinvestitsiya, dezinvestitsiyaga bo'linadi. Birlamchi investitsiyalar korxonaning o'z mablag'lari, qarz mablag'lari va jalb qilingan mablag'lari hisobiga kapitalni dastlabki joylashtirishdir. Reinvestitsiyalar avval amalga oshirilgan loyihalar va dasturlar natijasida bo'shagan pul mablag'lari orqali uni qaytadan investitsiyalash maqsadida kapitaldan ikkilamchi foydalanishdir. Dezinvestitsiyalar – bu loyiha va dasturlarga avval investitsiya qilingan kapitalni keyingi investitsiya maqsadlarida foydalanmasdan olib chiqilishini anglatadi.

Sakkizinchidan, maqsadlari va ular bilan bog'liq xatarlar nuqtayi nazaridan venchurli (xatarli) bevosita, portfel va annuitet investitsiyalar bo'ladi. Venchur kapital shakli katta xatar bilan bog'liq yangi faoliyat sohalarida chiqariladigan yangi aksiyalardir. Xatarli kapital kapitalning

turli shakllarini: ssuda kapitali, aksiyadorlik kapitali va tadbirkorlik kapitalini o'z ichiga oladi. Bevosita investitsiyalar muayyan xo'jalik subyektini boshqarishga, ishtirok etish huquqini olish va foyda chiqarish maqsadida uning ustav kapitaliga mablag' solishdir. Portfel investitsiyalar investorning aniq maqsadga erishishi uchun xizmat qiladigan va bir butun qilib to'plangan turli qiymatliklarning yig'indisidir. Annuitet – vaqti-vaqti bilan investorga muayyan daromad keltirib turadigan investitsiyalar.

To'qqizinchidan. moliyalashtirish manbasiga ko'ra markazlashgan va markazlashmagan investitsiyalarga bo'linadi. Markazlashgan investitsiyalarda davlat ishtiroki nazarda tutiladi, markazlashmagan investitsiyalarda esa aksincha. Markazlashgan investitsiyalarga davlat budjeti mablag'lari, maqsadli davlat jamg'armalarining mablag'lari va hukumat kafolati ostida jalb etilgan xorijiy investitsiya va kreditlar kiradi. Markazlashmagan investitsiyalarga korxona va aholi mablag'lari, tijorat bank kreditlari, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar kiradi.

Bundan tashqari olimlar tomonidan investitsiyalar tavakkallik darajasi bo'yicha yuqori tavakkalli va past tavakkalli investitsiyalarga ajratiladi. Moliya sohasida tavakkallik deganda investitsiyalarga mutloq yoxud nisbiy miqdordagi foyda kutilganidan ancha kam bo'ladi, boshqacha aytganda "tavakkallik" atamasi kutilmagan natija olish imkoniyatini anglatadi.

Qo'yilma mablag'lariga foydani mutloq yohud nisbiy miqdorlarini yoyilishi qanchalik keng bo'lsa tavakkallik shunchalik katta bo'ladi va aksincha. Yakka investor eng kam tavakkalchilikka ega bo'lgan davlat qimmatli qog'ozlardan tortib eng yuqori tavakkalli tovarlarga ega bo'lgan qurollarni keng tanlash imkoniyatiga ega. Kapitalni joylashtirishni har bir tipi tavakkalni ta'rifidir, ammo har bir muayyan holatda tavakkallik o'sha vositaning aniq xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, obligatsiyalarga qaraganda aksiyalarga qo'yilmalar yuqori tavakkalilik bilan bog'liq ekanligi ma'lum, shu bilan birga yirik kompaniyalar aksiyalariga qo'yilmalar kiritilishiga qaraganda yuqori tavakkallik obligatsiyalarni topish ham qiyin emas. Albatta, tavakkallik ko'p hollarda emitentning, vositachining yoki muayyan moliyaviy

Vositlarni sotuvchisini sofdilligiga bog'liq. Past tavakkallik investitsiyalar muayyan daromad olishning xavfsiz vositasi hisoblanadi. Aksincha, yuqori tavakkalli investitsiyalar chayqovchilik hisoblanadi. Investitsiyalash va chayqovchilik atamaları investitsiyalashga ikki marta yondashuvni anglatadi. Aytib o'tilgandek, investitsiyalash deganda qiymati barqaror turadigan va nafaqat daromadni ijobiy miqdorini olish, balki oldindan daromadni aytish mumkin bo'lgan qimmatli qog'ozlar va boshqa aktivlarni sotib olish jarayoni tushuniladi. Chayqovchilik shunday aktivlar bilan operatsiyalarni amalga oshirishdan iborat bo'lib, faqat ularni bo'lajak qiymati va kutilayotgan daromad darajasi ishonchli bo'lmagan holatdir. Albatta, tavakkalchilikni yuqori darajasida chayqovchilikdan yuqori daromad olish ham mumkin.

2.3. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo'yimlarning roli.

Moliyaviy va real investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi

"Investitsiya" tushunchasi O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishib, bozor islohotlari yo'lini tanlagach, iqtisodiyotga kirib keldi. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida "Kapital qo'yilma" tushunchasi keng qo'llanilgan bo'lib, u asosiy fondlarga (bino, inshoot, mashina, uskunalarga), moddiy aktivlarga, qurilishga, qayta tiklashga va boshqalarga qo'yimlarni anglatgan. "Investitsiya" tushunchasi keng tushuncha bo'lib, unga kapital qo'yimlardan tashqari, qimmatli qog'ozlarga, informatsion va intellektual resurslarga, inson kapitaliga, innovatsiyalarga, nomoddiy aktivlarga (litsenziyalar, patentlar, savdo markalari va boshqa shu kabilarga) qo'yimlar ham kiradi. Nazariya va amaliyotda bir yildan ortiq xizmat qiluvchi vositalar asosiy fondlar, bir yilgacha xizmat qiluvchi vositalar aylanma mablag'lar sifatida tan olinadi.

Ma'lumki, milliy boylikning muhim tarkibiy qismini korxona va tashkilotlardagi, iqtisodiyot tarmoqlaridagi asosiy fondlar tashkil qiladi. Uzoq muddat, ya'ni bir yildan ortiq vaqt mobaynida moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohasida amal qiladigan, shuningdek, ijaraga berish uchun foydalaniladigan moddiy aktivlar asosiy vositalar hisoblanadi.

Asosiy fondlarga sarflangan real investitsiyalar maqsadli sarflanish yoʻnalishlari va boshqa koʻrsatkichlarga koʻra hududlararo, tarmoqlararo, texnologik, qayta ishlab chiqarish tarkiblariga ega. Asosiy fondlarga sarflangan investitsiyalarni, ularning aktiv (mashinalar, asbob-uskunalar) va passiv (bino, inshootlar) qismlarini tashkil etish uchun sarflangan umumiy xarajat yigʻindisidagi ulushi investitsiyalarning texnologik tarkibini tashkil etadi. Asosiy fondlarning aktiv qismiga ishlab chiqarishda bevosita qatnashadigan asosiy vositalar kiradi. Uning passiv qismiga esa ishlab chiqarishda bilvosita qatnashadigan asosiy vositalar kiradi. Qayta ishlab chiqarish tarkibi investitsiyalarning qanday maqsadlarga yoʻnaltirilganligi: yangi qurilishga, ishlab turgan korxonalarni kengaytirishga, rekonstruksiya va yangi texnika bilan qayta qurollantirishga jalb qilingan xarajatlarni umumiy xarajatlardagi har birining nisbiy jihatdan ulushini koʻrsatadi. Investitsiyalarning hududlararo va tarmoqlararo tarkibi esa ularning nisbiy jihatdan hududlar va tarmoqlar boʻyicha taqsimotini bildiradi.

2.4-rasm. Kapital qoʻyilmalarning asosiy tarkibi

Rivojlangan mamlakatlarda real investitsiyalarning asosiy qismini xususiy investitsiyalar tashkil etadi.

Davlat sektorida real investitsiyalar sarfi muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy muvofiqlashtirish siyosati asosida kreditlar, subsidiyalar

ajratiladi, davlat kapital qo'yilmalari muvozanatlashtiriladi va real investitsiyalar o'zlashtiriladi.

Davlat tomonidan o'zlashtiriladigan investitsiyalar, dastlabki bozor infratuzilmasini va u bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirishga sarflanadi. Investitsiyalar samaradorligini oshirish asosiy kapitalni aktiv elementlarini vujudga keltirish va uni o'stirish hisobiga amalga oshiriladi.

Real investitsiyalarni tavsifnomalash, ularni hajmi va daromad me'yorlari asosida olib boriladi. Investitsiyalar hajmi o'zlashtiriladigan qo'yimlar qiymatini ifodalaydi, investitsiyalar miqdori esa ularning hajmini YaMMga yoki YaIMga bo'lgan nisbatini ifodalaydi. Inflyatsiya yuqori va chuqurlashgan davrda esa aytilgan ko'rsatkichlarga uning ta'siri to'g'ridan to'g'ri bo'ladi. Investitsiya me'yori ishlab chiqarilgan YaIM yoki YaMM qanchalik kapital sig'imkorligini, ya'ni qay darajada kapital xarajatlarini talab qilinishini bildiradi. Jamg'arish samarasi kapital sig'imkorligini o'sishi koeffitsiyentlari asosida aniqlanadi.

Moliyaviy investitsiyalar kapitalni, to'lov va moliyaviy majburiyatlarning barcha turlarini o'zida mujassamlashtiruvchi, moliyaviy aktivlarga joylashtirilishini anglatadi. Ushbu moliyaviy vositalarning eng muhimlari qimmatli qog'ozlardir: ulushli (aksiyalar) va qarz (obligatsiyalar). Real investitsiyalardan farqli o'laroq moliyaviy investitsiyalarni ko'proq portfel investitsiyalar deb atashadi, chunki bu holda investorning asosiy maqsadi bo'lib moliyaviy aktivlarning mukammal yig'masini (investitsiyalar portfelini) shakllantirish va qimmatbaho qog'ozlar bilan amalga oshiriladigan turli operatsiyalarni boshqarish hisoblanadi.

Moliyaviy investitsiyalar shaxsiy kompaniyalar va davlat idoralari tomonidan muomalaga chiqarilgan aksiyalarga, obligatsiyalarga va boshqa qimmatli qog'ozlarga va bank depozitlariga, uzoq muddatga jalb qilinadigan qo'yimlardir. Moliyaviy investitsiyalarning asosiy qismi, kapitalni noishlab chiqarish sohasiga sarflanishini bildiradi. Moliyaviy investitsiyalar aksariyat holatlarda real investitsiyalarning manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Moliyaviy investitsiyalar erkin bozor infratarkibi rivojlangan mamlakatlarda, qimmatli qog'ozlar bozori orqali kapitalni sohalar

bo'yicha taqsimlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan davlatlarda ko'proq tarqalgan. Rivojlangan mamlakatlarning moliyaviy investitsiyalarining tarkibida asosiy o'rinni xususiy investitsiyalar tashkil qiladi.

Xususiy investitsiyalar, tadbirkorlar, xususiy firmalar, konsernlar va aksioner tashkilotlar tomonidan taqiqlanmagan faoliyatlarga sarflanadigan mulkdorlik va intellektual boyliklarni anglatadi. Yetuk qimmatli qog'ozlar bozori mavjud bo'lgan mamlakatlarda xususiy investitsiyalarni ko'pgina qismi maxsus investitsiya fondlari tomonidan sarflanadi. Xorijiy investitsiyalarning moliyaviy shakli (portfel investitsiyalar) milliy iqtisodiyotda istiqbolli korxonalarni aniqlash va keng miqyosda investitsiyalashni amalga oshirishga asos bo'la oladi.

Iqtisodiyotda kapital qo'yilmalarning tutgan o'rnini, asosan, quyidagilar bilan izohlash mumkin:

- kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni barpo etish, ishlab turgan korxonalarni kengaytirishga, rekonstruksiya va yangi texnika bilan qayta qurollantirishning muhim va bosh omilidir;

- kapital qo'yilmalar yordamida iqtisodiyot tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishdagi asosiy fondlarning rivojlanish sur'atlarini tartibga solish amalga oshiriladi, yangi tarmoqlar yaratiladi;

- kapital qo'yilmalar yordamida mamlakatning ijtimoiy xarakterdagi muammolari, ya'ni uy-joy, ta'lim muassasalari, sog'liqni saqlash, madaniyat obyektlari qurilishi kabi muammolari bartaraf etiladi;

- kapital qo'yilmalar yordamida mamlakatning barcha iqtisodiy hududlarining rivojlanishi tartibga solinadi va boshqalar.

2.4. Jamg'armalar – investitsiyalar manbasi sifatida

Investitsiyalarning o'sish sur'atlari ko'p omillarga bog'liq. Avvalambor investitsiyalar hajmi olingan daromadni iste'mol va jamg'armaga taqsimlanishiga bog'liq. Aholini o'rtacha daromadi past bo'lgan holda ularning asosiy qismi (70-80%) iste'molga sarflanadi. Aholi daromadlarini o'sib borishi jamg'arishga yuboriladigan qismni ortib borishiga sabab bo'ladi.

Umumiy daromadda jamg'arish ulushining ortib borishi investitsiyalar hajmini o'sishiga olib keladi, va aksincha. Ammo bu shart aholini davlatga ishonchi yuqori bo'lganda, davlat fuqarolarning investitsion faolligini ta'minlaganda va kafolatlaganda bajariladi.

Investitsiyalar hajmiga kutilayotgan daromad normasi ham ta'sir ko'rsatadi, chunki ko'rilayotgan foyda investitsiyalashga undaydi. Kutilayotgan foyda normasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalash hajmi shunchalik yuqori bo'ladi, va aksincha.

Investitsiyalar hajmiga ssuda foizi stavkasi katta ta'sir ko'rsatadi, chunki investitsiyalash jarayonida qarzga olingan mablag'laridan ham foydalaniladi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi o'rtacha ssuda foizi stavkasidan yuqori bo'lsa bu qo'yilmalar investor uchun daromadlidir. Shuning uchun o'rtacha foiz stavkasini o'sishi investitsiyalash jarayonini susayishiga olib keladi.

Investitsiyalar hajmiga kutilayotgan inflyatsiya sur'atlari ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa investorning kelajakdagi foydasi shunchalik qadrsizlanadi va investitsiyalarni rag'batlantiruvchi omillar qisqarib boradi.

Investitsiyalashning mohiyatini tushunish uchun, avvalo "jamg'arma" va "investitsiya" tushunchalariga aniqlik kiritib olish kerak. Ko'plab iqtisodiy adabiyotlarda bu ikki kategoriyani mohiyati va o'zaro bog'liqligi haqidagi qarashlarning turlicha ekanligini kuzatishimiz mumkin. Iqtisodiy nazariyaning turli yo'nalishdagi vakillari bu ikki atamaga har xil izoh beradilar.

Sobiq Sovet Ittifoqi davridagi adabiyotlarda jamg'arma "Joriy iste'mol xarajatlari uchun ishlatilmasdan yig'ib boriladigan shaxsiy daromadning qismi" sifatida ta'riflanadi.

Zamonaviy G'arb iqtisodchilarining ayrim ishlarida jamg'arma uy xo'jaliklarining daromdlari bilan bog'lanadi. Ularning fikricha, "tovar va xizmatlarni sotib olishga, shuningdek, soliqlarni to'lashga yo'naltirilmaydigan uy xo'jaliklari daromadlarining bir qismi jamg'arma", deb ataladi (Dolan va boshqalar).

Shuningdek, ko'pgina G'arb iqtisodchilari jamg'armani faqatgina uy xo'jaliklari va shaxsiy daromadlar bilan bog'lamaslik kerakligini

ta'kidlaydilar. Masalan, J.M.Keyns "daromadni iste'moldan oshishi – jamg'arma", deb ta'riflaydi. Shuningdek, jamg'arma nafaqat alohida shaxslar qo'lida to'planadi, balki Buyuk Britaniya yoki AQSH singari sanoati rivojlangan mamlakatlarda to'plangan daromadlarning taxminan 1/3 dan 2/3 qismigacha markaziy hukumat va mahalliy hokimiyat organlarida, tijorat korporatsiyalari hamda boshqa tashkilotlarda jamg'ariladi (Keyns, 221-bet).

Jamg'armani faqatgina aholining shaxsiy daromadi bilangina emas, balki korxona va davlatning daromadi bilan bog'laydigan tadqiqotchilarning qarashlari mantiqan to'g'ridir.

Agar ishlab chiqarilgan mahsulotni sotishdan tushgan daromadlar, uni ishlab chiqarish xarajatlaridan ohsa korxona foyda ko'radi. Foydaning bu qismi korxona mulkdorlariga tegishli bo'lib, ularning shaxsiy daromadiga aylanadi va ular tomonidan iste'molga sarflanadi yoki jamg'arma shakliga o'tadi. Uning qolgan qismi korxona ixtiyorida qolib, turli maqsadlarga, ya'ni ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishga yo'naltiriladi.

Jamiyat jamg'armasi davlat budjetining daromadlari xarajatlaridan oshganda budjet mablag'lari hisobiga oshishi mumkin. Budjet taqchilligida esa jamiyat jamg'armasi qisqaradi. Lekin shunga e'tibor qaratish kerakki, davlat budjetining mablag'lari hisobiga ijtimoiy-maishiy va ishlab chiqarish infrastruktura obyektlari (maktablar, shifoxonalar, madaniyat tashkilotlari, yo'llar, ko'priklar va boshqa shu kabilar) barpo etiladi. Budjet mablag'larining bu qismini ham jamg'armaga kiritish mumkin, chunki ular joriy iste'molga ishlatilmayapti. Shunday qilib, daromadlarning iste'moldan ortgan qismini jamg'arma, deb atash mumkin. Jamiyat jamg'armasi aholining shaxsiy daromadlari jamg'armasidan, korxonaning taqsimlanmagan foydasidan va davlat budjeti mablag'larining ayrim qismidan tashkil topadi.

Jamiyatda jamg'armalar hajmi, avvalo ishlab chiqarishning rivojlanish darajasi bilan aniqlanadi. Ishlab chiqarish samaradorligi oshganda, daromadning nafaqat iste'mol, balki jamg'arma qismini ham oshirish imkoniyati tug'iladi. Aksincha, ishlab chiqarish sur'atlari

sezilarli tarzda tushgan sharoitda aholi va korxonalarning ko'pgina qismida jamg'armalarni to'plash imkoniyati qisqaradi. Bunday hollarda aholi ham, korxona ham ertangi kun haqida, ya'ni daromadlarning qancha qismini jamg'arish haqida o'ylamaydi. Aholi daromadi qisqarganda o'zining eng zarur talablarini qanday qondirish haqida o'ylasa, korxona mahsulot sotishdan tushgan daromadlar qisqarganda, ishlab chiqarish xarajatlarini qanday qoplash haqida o'ylaydi. Agar daromadlar xarajatlardan oshmasa, o'z-o'zidan jamg'arma uchun sharoit bo'lmaydi. Jamiyat jamg'armasi darajasini aniqlaydigan omillardan yana biri jamg'armalar xavfsizligini kafolatlanganligidir. Agar jamiyat a'zolari o'z jamg'armalari hosilini kelajakda ko'rishlariga ishonmasalar, barcha daromadlarini joriy iste'molga ishlatishga harakat qiladilar. Demak, jamg'arma darajasining past bo'lishiga ishlab chiqarish samaradorligini past darajasi bilan birgalikda, jamg'armalar xavfsizligini ta'minlanmaganligi ham ta'sir ko'rsatar ekan.

Jamg'arma – bu aholi, korxona (firma) va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishidir. Jamg'arish fondi – bu barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlansa uning hajmini tashkil qiladi. Barcha xo'jaliklar daromadi quyidagi yig'indidan iborat bo'ladi:

$$XD = C + S \quad (2.1)$$

bu yerda: XD – barcha xo'jaliklar daromadi; C – iste'mol miqdori; S – jamg'arma miqdorini bildiradi.

Jamg'arish deb, milliy daromadning bir qismi asosiy va aylanma kapitallarni, shuningdek, ehtiyot zaxiralarini ko'paytirish uchun sarflanishiga aytiladi. Jamg'arilgan mablag'larning moddiy ishlab chiqarish sohasining asosiy kapitallarini va aylanma mablag'larini kengaytirishga ketadigan qismi ishlab chiqarish sohasidagi jamg'arish summasini hosil qiladi. Ijtimoiy-madaniy sohadagi jamg'arish (noishlab chiqarish jamg'arishi) uy-joy fondini, kasalxonalar, o'quv muassasalari, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport muassasalari, ya'ni nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini kengaytirish, rekonstruksiyalash, yangilashga

sarflanadi. Jamg'arish summasi, uning hajmi va tarkibi takror ishlab chiqarish suratlarini belgilab beradigan hal qiluvchi omillardir.

Jamg'arish normasi bevosita jamg'arish summasining butun milliy daromad hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$JN = JS / MD * 100\% \quad (2.2)$$

bunda: JN – jamg'arish normasi; JS - jamg'arish summasi; MD - milliy daromad.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy va salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin, chunki kapital mablag'lar hajmi bilan qurilish tashkilotlarining quvvatlari, materiallar va uskunalar yetkazib berish imkoniyatlari, infratuzilmaning rivojlanishi o'rtasida mutanosiblik paydo bo'ladi. Oqibatda iqtisodiy o'sish pasayib ketishi tamoyiliga ega bo'ladi. Jamg'arish hajmi milliy daromadining bir qismini tashkil etadi va shu sababli milliy daromad hajmi ko'payishini belgilaydigan omillar jamg'arish miqdorini ham belgilab beradi. Bu omillardan asosiysi qo'llaniladigan resurslar massasi va ularning unumdorligidir. Jamg'arish miqdori ishlab chiqarish jarayonida xomashyo, materiallar, energiyani tejab-tergab sarflashga ham bog'liq. Mahsulot birligiga ularni sarflashni kamaytirish moddiy vositalarning o'sha miqdorida mahsulotlarni ko'proq hajmida ishlab chiqarishga imkon beradi.

Iste'mol va jamg'arma hajmiga daromaddan tashqari yana bir qator obyektiv va subyektiv omillar ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv omillar alohida iste'molchining ixtiyoriga, idrokiga bog'liq bo'lmagan omillardan iborat bo'lib, ulardan asosiylari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- barcha xo'jaliklar tomonidan jamg'arilgan mol-mulk darajasi;
- narxlar darajasi;
- real foiz stavkalari;
- iste'molchining qarzдорligi darajasi;
- iste'molchilarni soliqqa tortish darajasi.

Subyektiv omillar, asosan, iste'molchining o'ziga, uning ruhiyati

va bozordagi xatti-harakatiga bog'liq bo'ladi. Bu omillar qatoriga iste'mol va jamg'arishga bo'lgan moyillik, kelgusidagi narx, pul daromadlari, soliq, tovarlar mavjudligi darajasining o'zgarishiga nisbatan munosabatni kiritish mumkin.

Jamg'arish normasining ham o'z chegarasi bo'lib, uni oshirish iqtisodiy va salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Masalan, uning haddan tashqari ortishi natijasida investitsion sarflar samaradorligi pasayib ketishi mumkin.

2.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli

Dunyo hamjamiyatining hozirgi taraqqiyot bosqichida birorta ham mamlakat investitsiyalarsiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erisha olmaydi.

Investitsiya resurslarini o'z vaqtida milliy iqtisodiyotlariga jalb qilish imkoniyati bo'lmagan, pul mablag'lari tanqisligini boshidan kechirayotgan davlatlar, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bo'yicha dunyo mamlakatlari darajasidan ancha orqaga qolib ketishiga olib keladi. Mazkur holatning yechimi, moliyaviy mablag'lar ortiqcha bo'lgan rivojlangan mamlakatlardagi kapital resurslarni, rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotiga jalb qilish hisoblanadi.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalarning roli quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- 1) jahon xo'jalik aloqalari globalizatsiyasi va milliylashuvida;
- 2) milliy iqtisodiyotni bir maromga keltirish va o'stirishda;
- 3) xalqaro iqtisodiy aloqalarning asosiy shakllarini tashkil qilish, strategik hamkorlikni yaratish, firmalarning o'zaro qo'shilishlarida;
- 4) iqtisodiyot va biznesning yangi sohalariga kapital qo'yilmalarni diversifikatsiyalashni amalga oshirishda.

Investitsiyalar yordamida quyidagi vazifalar o'z yechimini topadi:

– birinchidan, ichki bozorda talabgor bo'lgan import tovarlari o'rini bosuvchi mahsulotlarni ishlab chiqaradigan yangi korxonalarni qurish, yangi ish o'rinlarini shakllantirish imkonini beradi;

– ikkinchidan, mamlakatda faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar ishlab chiqarishini kengaytirish va istiqbolli rivojlanishni ta’min etuvchi omil – milliy korxonalarning xususiy kapital hajmini to‘ldiradi;

– uchinchidan, milliy iqtisodiyotda texnologik yangilanish amalga oshadi va milliy sanoat ishlab chiqarishiga yangi texnika va zamonaviy uskunalar o‘rnatiladi va natijada jahon bozorida raqobatlasha oladigan milliy mahsulotlar ishlab chiqarila boshlaydi;

– to‘rtinchidan, milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan kredit mablag‘lari hisobidan istiqbolli loyihalarni amalga oshirish imkoni yaratiladi;

– beshinchidan, milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga integrallashuvi amalga oshadi.

Mikroiqtisodiyot darajasida investitsiyalar quyidagi maqsadlarga erishish uchun zarurdir:

– takror ishlab chiqarishni kengaytirish va rivojlantirish;

– asosiy fondlarni haddan tashqari jismonan va ma’nan eskirishiga yo‘l qo‘ymaslik;

– ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish;

– aniq bir korxona mahsulotining sifatini oshirish va raqobatbardoshligini ta’minlash;

– tabiatni himoyalash tadbirlarini amalga oshirish;

– qimmatli qog‘ozlarga egalik qilish va boshqa korxonalar aktivlariga mablag‘larni yo‘naltirish.²⁴

Makrodarajada investitsiyalar;

– kengaytirilgan ishlab chiqarish siyosatini amalga oshirishda;

– mahalliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishda;

– iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini muvozanatli rivojlantirishda;

– sog‘liqni saqlash, madaniyat, ta’lim sohalarini rivojlantirishda;

– ishsizlik muammosini hal qilishda;

– atrof-muhitni himoyalashda;

– mamlakatning mudofaa qobiliyatini ta’minlash va boshqalarda asos hisoblanadi.

²⁴Хайман Д. Н. Современная микроэкономика: анализ и применение [пер. с англ.]: в 2 т. М.: Финансы и статистика, 1992. Т. 1. С. 63.

Mamlakat investitsiya faoliyatining holatini quyidagi ko'rsatkichlar xarakterlaydi:

- investitsiyalarning umumiy hajmi;
- investitsiyalar ulushi;
- investitsiyalar umumiy hajmida real investitsiyalarning ulushi;
- real investitsiyalarning umumiy miqdori;
- asosiy kapitalga yo'naltirilgan real investitsiyalar hajmi va boshqa shu kabilar.

Milliy ishlab chiqaruvchi subyektlar iqtisodiy faoliyatiga investitsiyalarni jalb etish uchun korxonalar miqyosida quyidagi ishlarni bajarishlari kerak:

- birinchidan, puxta ishlab chiqilgan va istiqbolga ega bo'lgan biznes-rejaga ega bo'lishlari lozim. Investorlar hamma vaqt ularning qo'yilmalari kelajakda foyda keltirishini bilishga intiladilar;

- ikkinchidan, investorlar faqat o'zlari ishonch qozongan korxonalarga investitsiya loyihalarini moliyalashtiradilar. Yashirin va gumonli korxonalarga investitsiya qo'yish, foydadan ajralish bilan barobar, shuning uchun, milliy korxonalarning moliya-xo'jalik faoliyati bo'yicha iqtisodiy reytingi yuqori bo'lishi zarur;

- uchinchidan, ular shaffof va ochiq faoliyat yuritishlari lozim. Buning uchun buxgalteriya hisobi hujjatlari ularga qo'yilgan talab darajasiga javob berishi lozim va korxonaning moliya-xo'jalik faoliyati hujjatlari bo'yicha yakuniy natijalari ommaviy axborot vositalari orqali jamiyat a'zolariga ochiq e'lon qilinishi zarur.

Yuqoridagi aytilgan fikrlar bilan birga, ta'kidlash joizki, investorlarning milliy iqtisodiyotga kapital mablag'lari kiritishi ko'p jihatdan nafaqat korxonalar reytingi yoki xo'jalik faoliyati natijalariga, balki mamlakatning geosiyosiy joylashuvi va davlat tomonidan yuritilayotgan ichki siyosatiga ham bog'liq.

Investitsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va boshqa bir qator funksiyalarni bajaradi.

Ayrim iqtisodchi olimlar investitsiya funksiyalarini uch yo'nalishda ko'rib chiqishadi: umumdavlat, iqtisodiy va xususiy.

Umumdavlat darajasidagi investitsiyaning funksiyasi tovar va xizmatlarni kengaytirilgan qayta ishlab chiqarish uchun mos sharoitlarni ta'minlashda ko'rinadi. Bundan tashqari investitsiyalar iqtisodiyotning turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun qulay imkoniyatlarni yaratadi. Natijada aholi o'rtasida ishsizlik darajasi pasayadi. Investitsiyaning yana bir funksiyasi ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa aholining turmush darajasini yaxshilashga yo'naltirilgan ijtimoiy dasturlarni, daromad keltirmaydigan, lekin ijtimoiy ahamiyatga ega turli sohalarni moliyalashtirishdir. Investitsiyaning funksiyasi ma'lum bir ma'noda jamiyatning ilmiy-texnik taraqqiyotini ta'minlaydi.

Iqtisodiy darajada (alohida loyihani, korxonani moliyalashtirish haqida gap borganda) investitsiyaning funksiyasi ishlab chiqarishni samarali kengaytirish va rivojlantirish imkoniyatlarini ta'minlashda; raqobatga bardoshli va bozorbop tovarlarni ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini tadqiq qilish va qo'llash imkoniyatlarini ta'minlashda ko'rinadi. Buning natijasini esa u yoki bu tovar va xizmatlarga aholining talabini sifatli qondirilishida ko'rish mumkin. Investitsiyaning bu darajadagi funksiyalaridan biri korxonaning bankrot bo'lishi bilan bog'liq riskni kamaytirishdir. Bunda riskni kamaytirish uchun mablag'larning bir qismi korxonaning faoliyat sohasini kengaytirishga, korxonaning asosiy faoliyati bilan bilvosita bog'liq yangiliklarni o'rganishga yo'naltiriladi. Masalan, avval faqat arxitektura loyihalarini chiqarish bilan shug'ullangan loyiha kompaniyasi, kun kelib loyiha-qurilish ishlari bilan shug'ullana boshlaydi, ya'ni u endi faqatgina qog'ozga loyihalarni chizmasdan, balki amaliyotda ularni ro'yobga chiqaradi.

Xususiy darajada investitsiyaning asosiy funksiyasi insonlarning shaxsiy boyligini oshirishdir. Pul mablag'lari turli loyihalarga kelajakda foyda olish uchun yo'naltiriladi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak,

Xususiy darajada investitsiyalarning ikkita funksiyasini ajratish mumkin: birinchidan mablag'larni inflyatsiyadan himoyalash funksiyasi; ikkinchidan jamg'armalarni ko'paytirish funksiyasi. Vaholanki, bu funksiyalar bir-biri bilan o'zaro bog'liq va insonlarning xususiy boyligini oshirishga qaratilgan.

Turli yo'nalishlar bo'yicha investitsiyalar tarkibining tahlili muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Investitsiyalar tarkibining nazariy ahamiyati shundaki, uning asosida investitsiya faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan yangi omillar hamda investitsiya siyosatini ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan investitsiyalardan foydalanish samaradorligi aniqlanadi.

Investitsiyalar iqtisodiyotda doimiy ravishda aylanadigan pul oqimlaridir. Pul oqimining kirimi, asosan, milliy iqtisodiyotda yaratilgan investitsiya muhiti, shuningdek, investorning davlatga bo'lgan ishonchi bilan aniqlanadi.

Investitsiyalarning iqtisodiyot rivojlanishiga har tomonlama ijobiy ta'sirini hisobga olib, uning quyidagi vazifalarini belgilash maqsadga muvofiqdir:

- iqtisodiyotda ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish vositalarini optimal joylashtirish bilan keng tarmoqli bozor infratuzilmalarini shakllantirishga imkon yaratish;

- iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi barcha yo'nalishlarni va imkoniyatlarni amaliyotga tatbiq etish;

- mamlakatning milliy xususiyatlarini hisobga olgan holdagi qonuniy kafolatlangan investorlarni qoniqtiruvchi ulushini yaratadigan va moliyaviy o'sishni ta'minlovchi infratuzilmalarni faollashtirish;

- iqtisodiyotning barcha sohalarini faollashtirish orqali mamlakatning barqaror o'sishi va jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirish.

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalarning ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– birinchidan, ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantiradi;

– ikkinchidan, import o‘rmini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo‘naltirish va pirovardida, aholining me‘yordagi turmush darajasini ta‘minlash (farovonligini oshirish) imkonini yaratadi;

– uchinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o‘sib borayotgan aholini ish joylari bilan ta‘minlaydi;

– to‘rtinchidan, korxonalarning eskirgan ishlab chiqarish quvvatlarini, moddiy-texnik bazasini yangilaydi va texnik qayta qurollantiradi;

– beshinchidan, tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalarni barpo etishga ko‘maklashadi va h.k.²⁵

Demak, investitsiyalar, xoh u makro (milliy iqtisodiyot) darajasida, xoh mikro (korxonalar miqyosida) darajada bo‘lsin, iqtisodiy o‘sishni ta‘min etuvchi muhim omil hisoblanadi.

Nazorat savollari

1. G‘arb iqtisodchilari adabiyotlarida jamg‘arma qanday izohlanadi?
2. J.M.Keynsning “jamg‘armalar” tushunchasiga bergan ta‘rifi qanday?
3. Jamiyat jamg‘armasining tarkibi qanday?
4. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunida “investitsiya” atamasiga qanday ta‘rif berilgan?

²⁵Mamatov B.S., Xo‘jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. - T.: “Iqtisod – moliya”, 2014. - B. 27.

5. Investitsiyalar qo'yilish obyektiga ko'ra qanday turlarga ajratiladi?

6. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunida mo'ljallangan obyektiga ko'ra investitsiyalar qanday turlarga ajratiladi?

7. Investitsiya va jamg'arma o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik qanday?

8. "Investitsiyalar" va "kapital qo'yilmalar" tushunchalari o'zaro qanday bog'liq?

9. Moliyaviy investitsiyalarning obyektlariga nimalar kiradi?

10. Real investitsiya obyektlariga nimalar kiradi?

11. Nomoddiy aktivlarga investitsiyalar qaysi turga kiradi?

12. Valyuta va depozitlarga, qimmatli qog'ozlarga, buyumlarga (antiqa buyumlar, zargarlik buyumlari va boshqalar) qo'yilmalar qanday turdagi investitsiyalarga kiradi?

13. Mulkchilik shaklidagi investitsiyalar qanday turlarga bo'linadi?

14. Investitsiyalarning makro va mikrodarajadagi ahamiyati qanday?

III BOB. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI

3.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo'nalishlari. Investitsiyalash obyektlarini tanlash

Zamonaviy jamiyatni tashkil qiladigan va o'z intilishlari hamda aniq holatlari bilan xarakterlanadigan ko'plab oilalarda optimal investitsion qarorlarni qabul qilish juda qiyin masala hisoblanadi. Ko'plab aksiyadorlardan iborat kompaniyalar uchun bu yanada qiyinroqdir. (Vaholanki bunday tashkilotlarni barchasini o'z shaxsiy intilishlariga ega insonlar boshqaradi hamda ular o'z holatidan kelib chiqib harakat qiladi). Shuning uchun ham investitsiya jarayonini qandaydir oddiy, mexanik algoritmgga solib bo'lmaydi.

Investitsiyalashning ko'plab tamoyillari umumiy xarakterga ega bo'sada, ko'plab investorlar tomonidan qo'llanilsada, investitsiyalashning ayrim masalalari alohida investorlar uchun o'ziga xos jihatlarga ega bo'ladi. Masalan, soliqqa tortish razryadi, yoshi, riskka moyilligi, farovonligi, ish bilan bandlik istiqbollari va boshqa turli noaniqlik omillari har bir investor uchun o'ziga xos holatlarni keltirib chiqaradi. Bu mavzuda biz diqqatimizni investorlar tizimli ravishda o'z maqsadlari, cheklovlari va holatlarini aniqlaydigan jarayonga qaratamiz. Shuningdek, institutsional investorlarning asosiy turlarini ko'rib chiqamiz va bunday investorlar duch keladigan maxsus masalalarni muhokama qilamiz.

Shu narsa ayonki, investitsion jarayonning "yagona to'g'ri" mantig'i haqida gapirib bo'lmaydi. Lekin boshqalardan ko'ra eng yaxshi hisoblangan yondashuvlardan "namuna" sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shu sababli "Investitsiyalarni boshqarish va tadqiq qilish assotsiatsiyasi" (Association for Investment Management and Research –AIMR) taklif qilgan tizimli yondashuvni ko'rib chiqamiz. AIMR investitsiya sohasida professionallarni sertifikatlash bo'yicha imtihonlar o'tkazadi, ularga "Malakali moliyaviy analitik" (Chartered Financial Analyst - CFA) unvonini beradi.

Asosiy model investitsiya jarayonini to'rt bosqichga bo'lishni nazarda tutadi: maqsadlarni qo'yish, cheklovlarni shakllantirish, siyosatni shakllantirish, shuningdek, zaruriyatdan kelib chiqib portfel tarkibini o'zgartirish va monitoring o'tkazish.²⁶

Investitsiyalarning g'oyat bir muhim tomoni shundaki, ular multiplikatsion samaraga (hodisaga) sababchi bo'ladi. "Multiplikator" atamasi lotincha "multiplo" so'zidan olingan bo'lib, oshiraman, ko'paytiraman degan ma'nolarni bildiradi. Multiplikator konsepsiyasini 1931-yilda Richard Kan taklif qilgan. U o'zining "Ichki investitsiyalarning ishsizlikka ta'siri" nomli maqolasida "Sof investitsiyalarning o'sishi ish bilan bandlikni oshiradi" degan qarashni ilgari suradi.

Multiplikator koeffitsiyenti iqtisodiyotda ko'p yo'nalishlarda qo'llaniladi, uning eng keng tarqalgani investitsiyalar multiplikatoridir. Investitsiya qilib olingan daromad darajasini ifodalash uchun multiplikator koeffitsiyenti qo'llaniladi. Bu koeffitsiyent endogen omillar miqdori o'zgarishining avtonom investitsiyalar hajmi o'zgarishiga nisbatini ko'rsatadi. Uni hisoblashda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M = \Delta R / \Delta I \quad (3.1)$$

bu yerda,

ΔR – natijaviy (endogen) omilning o'zgarishi;

ΔI – avtonom investitsiyalar hajmining o'zgarishi.

Agar endogen ko'rsatkich sifatida milliy daromad darajasini olsak, u holda investitsiyalar multiplikatorining bu ko'rinishi Keynes multiplikatori deyiladi. U quyidagi formula orqali ifodalanadi:

$$M = \frac{\Delta Y}{\Delta I} = \frac{1}{1 - MPC} = \frac{1}{MPS} \quad (3.2)$$

bu yerda, M – Keynes multiplikatori;

ΔY – milliy daromad hajmining o'zgarishi;

ΔI – avtonom investitsiyalar hajmining o'zgarishi;

²⁶ Z. Bodie, A. Kane, A. Marcus. Investments.–10th Edition. McGraw-Hill Education, New York, 2014.p.205

MPC – talabga chegaraviy moyillik;

MPS – taklifga chegaraviy moyillik.

Multiplikator mexanizmining ko‘plab zamonaviy ta’riflari Keyns multiplikatoriga asoslanadi. Keynschilik multiplikator kontseptsiyasiga ko‘ra, investitsiya, iste’mol va milliy daromad o‘rtasida barqaror bog‘liqlik mavjud – investitsiyaga qilingan har bir xarajat boshlang‘ich daromadlarga aylanadi, bu daromadlar yana xarajat qilinadi va yana boshqalarning daromadlariga aylanadi va jarayon shu tarzda davom etadi, bu, o‘z navbatida, bandlik va ishlab chiqarish hajmining o‘shishini ta’minlab beradi.

“Multiplikator – bu investitsiyalar hajmi oshganda YaMM hajmining o‘shishini ko‘rsatuvchi miqdoriy koeffitsiyent”. Umuman olganda, multiplikator deganda, boshqaruv tizimining ijobiy qaytar aloqasini so‘nggi miqdorga ko‘paytiruvchi ta’sirini o‘lchaydigan koeffitsiyent tushuniladi. Mazkur ko‘rsatkich daromad o‘shishi bilan investitsiya o‘shishi o‘rtasidagi bog‘lanishni ifodalaydi, ya’ni investitsiya evaziga olingan daromad pasaysa, investitsiya faolligi ham susayadi.

Bir vaqtning o‘zida multiplikatsion jarayon investitsiya resurslarini harakatga keltirib, ishlab chiqarish faolligini kengaytiradi, ilgari qaraganda ko‘proq mahsulot, daromad yaratiladi. Ular yana qaytadan iste’mol qilinadi va investitsiyaga ajratiladi. Shunday tarzda ilgari qaraganda ko‘proq daromadning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta’minlaydi. Bunda investitsiya beradigan daromad bank foizidan kam bo‘lmasligi zarur, aks holda, pulni investitsiya qilgandan ko‘ra jamg‘arish qulay bo‘ladi.

Multiplikatsiya samarasi bilan akselerator samarasi o‘zaro bog‘liq. Investitsiyaga talabning oshishi natijasida tizimning kengayish jarayoni multiplikator deb atalsa, daromad oshishi natijasida investitsiyalarning o‘zgarishi akselerator samarasi deb nomlanadi. Daromad o‘shishining investitsiyaga ta’sir doirasini ko‘rsatish maqsadida iqtisodchilar akselerator tushunchasini kiritishgan. “Akselerator” atamasi lotincha “asselerero” so‘zidan olingan bo‘lib, tezlataman degan ma’noni bildiradi. Akselerator – investitsiyalar o‘shishining milliy daromadga nisbatini ifodalovchi koeffitsiyent bo‘lib, u joriy yildagi investitsiya o‘shishining

o'tgan yilgi milliy daromad o'sishiga nisbati tarzida aniqlanadi. U daromadning o'sishining investitsiya o'sishiga ta'sirini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasida akselerator – investitsiyalar hajmi va milliy daromad o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni xarakterlaydigan hamda rivojlanishning o'sish samarasini ko'rsatadigan ko'rsatkich.

$$\eta = I / \Delta VA \quad (3.3)$$

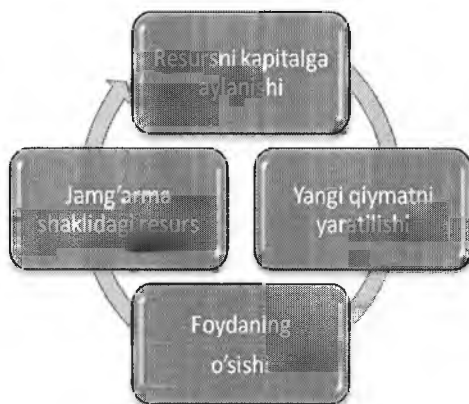
bu yerda: η – akselerator,

ΔVA – daromadning o'sishi,

I – investitsiyalar.

Akseleratsiya tamoyiliga muvofiq daromad, talab, mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi yoki qisqarishi mos ravishda investitsiyalarning ko'proq o'sishi yo qisqarishiga olib keladi. Akseleratsiya tamoyili iste'mol talabi va investitsiya tovariga kutilayotgan talab o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi. Iqtisodiy o'sish va investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi mexanizmi Nobel mukofoti laureati P. Samuelson tomonidan "akselerator tamoyili" ko'rinishida quyidagicha ifodalangan: real YaIM o'sishi real investitsiyalar o'sishiga olib keladi, o'z navbatida real investitsiyalarning ko'tarilishi unga javoban YaIM o'sishiga sabab bo'ladi. Bu tamoyilning muhim jihati shundan iboratki, real investitsiyalar real kapital (bino va inshootlar, mashina va anjomlar) va ishlab chiqarish zaxiralari bahosi ortishini bildiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, investitsiya jarayonining mohiyatini yoritganda uni jamg'arish (resurlar), qo'yish (xarajatlar) va foyda (daromad) olishdan iborat dinamik jarayonda olib qarash lozim. Investitsiya jarayonining asosida investitsiyadagi ketma-ketlik, ya'ni resurslar (jamg'arish) – investitsiya qo'yish (xarajatlar) – foyda (daromad) olish yoki ijtimoiy samaraga erishishi ketma-ketligi yotishi kerak (3.1-rasm). Ammo, bu yerda shu narsani e'tiborga olish lozimki, daromad investitsiya jarayonida emas, balki ishlab chiqarish jarayonida yaratiladi. Yaratilgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, qolgani jamg'ariladi.

3.1-rasm. Investitsiya jarayoni

Investitsiyalashning asosiy bosqichlari quyidagilardir:

1. Resurslarni kapital xarajatlariga aylantirish, ya'ni investitsiyalarni aniq investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalash;

2. Qo'yilgan mablag'larni kapital qiymatining o'sishiga aylantirish, bu investitsiyalarni pirovard iste'moli va yangi iste'mol qiymatini olish bilan harakatlanadi:

3. Kapital qiymatini foyda ko'rinishida o'sishi, ya'ni investitsiyalashning yakuniy maqsadi amalga oshiriladi.

Shunday qilib, boshlang'ich va yakuniy bo'g'inlari birlashib, yangi o'zaro bog'liqlikni yaratadi; daromad-resurs-yakuniy natija (samara), ya'ni jamg'arish jarayoni qayta takrorlanadi.

Kapitalni o'sish manbasi, investitsiyalash maqsadida amalga oshirilayotgan loyihalardan olinadigan daromaddir.

Investitsiyalash maqsadlari ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga yo'naltirilgan, texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab chiqarish rejalari kabi jihatlariga asoslangan, turli moliyaviy manbalar mablag'lari ishtiroki nazarda tutilgan kompleks hujjatlar asosida shakllantiriladigan investitsiya loyihalari orqali amalga oshiriladi.

G'arb adabiyotida²⁷ investitsiyalashning eng keng tarqalgan to'rt maqsadi keltiriladi: joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik

²⁷ Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: «Дело», 1997. – С. 144.

harajatalar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash; daromadlarni soliqqa tortishdan himoyalash.

Keltirilgan ro'yxatda investitsiyalash maqsadlarida manfaatlar ustuvorligi yaqqol va shu sababli uni sharhlashga zarurat yo'q, deb hisoblaymiz.

Umuman olganda, investitsiyalash maqsadlarini to'rt guruhga ajratish mumkin:

- yangi ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni tashkil etish;
- ishlab chiqarishni yoki xizmat ko'rsatishini kengaytirish;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
- davlat tashkilotlari talabini qondirish, ularni mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlash.

Mablag'larni yo real aktivlarga yoki moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin. Buning barchasi asosida kapital harakati jarayoni yotadi. Demak, investitsiyalar mazmuni ularning mohiyatini aks ettiradigan kapital harakati jarayonlariga tortilishi bo'lib chiqadi. Investitsiyalash maqsadi esa ularning joriy qiymatini saqlash, kelajakdagi jamg'arish maqsadlarida kapitallashuvini ta'minlashdir.

Shunday qilib investitsiyalar nazarda tutilgan va tutilmagan, ammo ehtimoli bor risklar hamda ko'zlanayotgan samaralarni baholash asosida, o'z va o'zga mablag'lar qiymatining kapitallashuvi hamda jamg'arilishini ta'minlash maqsadida moliyaviy va real aktivlarga bog'lanishidan dalolat beradi. Bunday investorning joriy davrda mavjud mablag'larni iste'molga foydalanishdan voz kechganligini kompensatsiyalash, kelgusi davrda inflyatsiyadan yo'qotishlarning qoplanishi riskiga mukofot berish uchun kapital o'sishi yetarli bo'lishi kerak.

Investitsiyalarning g'oyat muhim sifat tavsiflari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- moliyalashtirish manbalarining qo'lga kiritilishi mumkinligi va ishonchlilik;
- kelgusidagi qiymat evaziga joriy iste'moldan voz kechish;
- investitsiyalarni aniq, noaniq risklar bilan ongli holda bog'lash va moliyaviy oqibatlarni bashorat qilish;

– real va moliyaviy aktivlarga ega bo‘lish yo‘li bilan investitsiyalarni kapital harakatlanish jarayonlariga bog‘lash;

– investitsiyalar likvidililigini hisobga olgan holda ularni muayyan muddatlarga safarbar qilish;

– diversifikatsiyalash orqali investitsiyalash maqsadlarini uyg‘unlashtirish;

– investitsiyalarning kapitallashuvi va jamg‘arilishi.

Moliyaviy munosabatlar nuqtayi nazaridan investitsiyalar hozirda iste‘moldan voz kechishni kapital harakati jarayoni orqali bo‘lajak qiymatga almashtirishdan o‘zga narsa emas.

Demak, investitsiyalar aniq va noaniq, lekin ehtimoli bor risklar ostida kapitalni muayyan jarayonlarga, muayyan vaqtga bog‘lash bo‘lib, uning hozirgi qiymatini saqlash, kapitallashtirish va jamg‘arish maqsadiga qaratiladi. Investitsiyalardan ko‘zlangan maqsadlar bilan ularga erishish usullari o‘rtasida jips aloqalar mavjud. Bu aloqalar investitsiya maqsadlarini kelishtirish, ularning xavfsizligi, daromadliligi, kapitalning o‘suvi va likvidililigini uyg‘unlashtirish asosida amalga oshiriladi. Ular kapital harakatining muayyan jarayonlariga jalb qilinadi, muayyan vaqt davomida real va moliyaviy aktivlarda band etiladi. Investitsiyalarning maqsadi safarbar etilayotgan kapitalning hozirgi qiymatini saqlash va uni kapitallashtirishdan iborat. Ular risklarning turli ko‘rinishlari bilan bog‘liq, jamg‘arish yo‘lida amalga oshiriladi. Investitsiyalar risklari ko‘lami doirasi bank va kredit risklaridan ancha keng. Investitsiyalarning aniq va aniq bo‘lmagan risklari majmui aksariyat hollarda ularni moliyalashtirish manbalarining qo‘lga kiritilishi mumkinligi, ishonchligi va tegishli tuzilmasi bilan belgilanadi. Pulning vaqtli qiymatini aniq va noaniq risklar asosida, ko‘zlangan daromadlilikka sazovor bo‘lgan, jozibador loyihalarga investitsiyalar manbalarining qiymatini baholash asosida ongli bog‘lash kapital manbalarining ochiqligi va ishonchliligi, investitsiyalash yo‘nalishlari va maqsadlari o‘rtasida uzviy aloqalar borligini ko‘rsatadi.

Investitsiyalash yo‘nalishlari ham turlicha bo‘lib, bunda ma‘lum bir sohalariga investorlar tomonidan investitsiyalar amalga oshiriladi. Investitsiya sohasi tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

– kapital qurilish sohasi (bu soha buyurtmachi-investorlar, pudratchilar, loyihalashtiruvchilar, uskuna yetkazib beruvchilar va boshqa tegishli tashkilotlar faoliyatini birlashtiradi);

– innovatsiya sohasi (ilmiy-texnik va intellektual salohiyat amalga oshiriladi);

– moliya kapitali muomalasi sohasi (qimmatli qog‘ozlar va boshq);

– investitsiya faoliyati subyektlarining mulkiy huquqlarini amalga oshirish sohasi.

Biror-bir sohaga mablag‘ kiritishdan avval investor o‘ziga savol berishi kerak: investitsiyalash qachon samarali bo‘ladi? Ishlab chiqarishga, qimmatli qog‘ozlarga va shu kabilarga mablag‘ sarflash quyidagi hollarda maqsadga muvofiq bo‘ladi:

– shu qo‘yilmadan kelgan sof foyda mablag‘larni bank depozitiga joylashtirishdan kelgan sof foydadan ko‘p bo‘lsa;

– investitsiyalarning rentabellik darajasi inflyatsiya darajasidan yuqori bo‘lsa;

– muayyan loyiha rentabelligi, pulning muvaqqat qiymatini hisobga olganda, muqobil loyihalarning rentabelligidan yuqori bo‘lsa;

– korxona aktivlarining rentabelligi loyihalar amalga oshirilgandan keyin ko‘paysa (yoki hech bo‘lmaganda kamaymasa);

– har qanday holda ham qarz mablag‘lari bo‘yicha o‘rtacha hisob stavkasidan ortiq bo‘lsa;

– joriy etiladigan loyiha ishlab chiqarishning ratsional assortiment tuzilmasining shakllanishi, xarajatlarning qoplanish muddatlari, chiqimlar qoplanadigan moliyaviy manbalar mavjudligi, barqaror, lekin oddiy, yoki, aksincha, jamlangan, lekin vaqt jihatdan ajratilgan tushumlarni ta‘minlash va shu kabilar nuqtayi nazaridan korxonaning bosh strategik maqsadiga mos kelsa.

Amaliyotda investitsiyalarning samaradorligini (IS) aniqlash uchun foyda massasining (F) investitsiya xarajatlariga (IX) bo‘lgan nisbati foiz ko‘rinishida olinadi;

$$IS = F / IX \cdot 100 \quad (3.4)$$

Investitsiya xarajatlarini foyda bilan solishtirish jarayoni doimiy ravishda investitsiyalash amalga oshgunga qadar (investitsion loyiha)

biznes-rejasi ishlab chiqarish davrida), investitsiyalash davrida (obyektni qurilishi davrida) va investitsiyalashdan so'ng (yangi obyektдан foydalanish davrida) davom etadi.

Investitsiya jarayonini qay tariqa amalga oshirilishi investitsiya obyektларini tanlashga bog'liq. Investitsiya obyekti investorning asosiy maqsadiga erishish vositasi hisoblanadi. Shunday ekan, investitsiyalash obyektini tanlash investor qo'ygan maqsadga bog'liq bo'ladi. Investitsiyalash haqida qaror qabul qilish jarayonida turli maqsadlar qo'yiladi va aniqlanadi. Rasmiy jihatdan maqsadlar investorning strategik belgilangan ko'rsatmalaridan kelib chiqadi hamda kutilayotgan daromad va mavjud risklar hisobga olib shakllantiriladi.

Investitsiya jarayonining asosiy bosqichlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

1. Investitsiyalash haqida qaror qabul qilishga quyidagilar kiradi:

- investitsiyalash maqsadlarini shakllantirish;
- investitsiyalash yo'nalishlarini aniqlash;
- investitsiyalashning aniq obyektlarini tanlash.

2. Investitsiyalarni amalga oshirish va ishga tushirish.

Investitsiya faoliyatining strategik yo'nalishlarini rivojlantirish istiqbolli davrning muayyan bosqichlarida investitsion faoliyatning yo'nalishi va uning tarkibiy qismini, shu jumladan, investitsion faoliyat yo'nalishini belgilash bilan bog'liq. Investor faoliyatining turli bosqichlarida investitsiyalarning muayyan shakllarini ustunligini tanlash bir qator ichki va tashqi omillarga bog'liq.

Ichki omillarning eng muhimi – funksional yo'nalish, ya'ni investor (korxonalar, tashkilotlar) faoliyatining asosiy turi. Masalan, institutsional investorlar uchun investitsiya faoliyatining asosiy yo'nalishi qimmatli qog'ozlarga investitsiya kiritishdir. Moliyaviy investitsiyalar, birinchi navbatda, boshqa korxonalarni (hamkorlar ham, raqobatchilar ham) boshqarishda ishtirok etish uchun qimmatli qog'ozlarni sotib olish shaklida yoki spekulativ maqsadlar uchun bo'sh pul mablag'larini vaqtincha joylashtirish shaklida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanadigan iqtisodiyotning real sektori korxonalari uchun odatda moddiy va nomoddiy aktivlarni sotib olishga yo'naltirilgan investitsiyalarga ustuvor ahamiyat beriladi.

Investitsiyalash yo'nalishlarini tanlashda boshqa ichki omillar qatorida asosiy faoliyatning strategik yo'nalishi, korxonaning (tashkilot) hajmi; investorlarning hayotiylik davri va boshqalar muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotning real sektori korxonalari va tashkilotlari uchun, ayniqsa, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini topishda katta imkoniyatlarga ega yirik korxonalar uchun, shuningdek, "yetuklik" bosqichida bo'lgan korxonalar uchun moliyaviy investitsiyalarning o'sishi xosdir. Ish faoliyatini endi boshlagan korxona va tashkilotlar uchun moddiy va nomoddiy aktivlarga mablag' kiritish muhimdir.

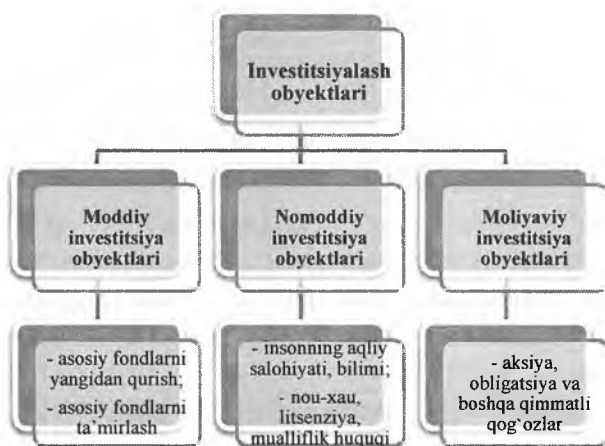
Investitsiyalash shakllarni tanlashga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan tashqi omillar orasida eng muhimi inflyatsiya darajasi va moliya bozoridagi foiz stavkalaridir.

Asosiy belgilangan maqsadlar — foydani ko'paytirish, ishlab chiqarish (faoliyat) ko'lamini kengaytirish, hokimiyatga intilish va jamiyatda obro'-e'tiborni oshirish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal etish, ish o'rinlarini saqlab qolish yoki ko'paytirish va boshqalar.

Ushbu maqsadlar odatda aniq belgilanmaydi, birinchi o'ringa muvofiqlashtirilmaydi yoki ularning bajarilishi uchun sinovdan o'tkazilmaydi. Shuning uchun, aniq belgilangan maqsadlardan haqiqiy investitsiyalash maqsadlarini aniq ko'rsatkichlarni belgilagan holda shakllantirish muhimdir. Misol uchun, belgilangan maqsad — daromadlarning ko'payishi — bir qator ko'rsatkichlar ko'rinishida ko'rsatilishi kerak, shunda uning erishilgan darajasini aniqlash mumkin bo'ladi. Xususan, ular bir necha yillar davomida o'rtacha daromad ko'rsatkichlari, yoki sof foyda yoki investitsiyalardan olingan daromadni tavsiflovchi boshqa ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin. Investitsiyalashning shakllangan maqsadlari investitsiyalar yo'nalishini belgilash bilan bog'liq bo'lgan muammolarni hal qilishni osonlashtiradi. Ular orasida o'zaro bog'liq bo'lgan investitsiyalar, mustaqil ham, muqobil (bir-biridan farqli) ham bo'lishi mumkin.

Investitsiya jarayonining birinchi bosqichining yakuniy bosqichi investitsion rejalashtirish jarayonida amalga oshiriladigan aniq investitsiya obyektlarini tanlashdir. Investitsion rejalashtirish, qoida

tariqasida, investitsiya maqsadlariga erishish uchun muqobil va eng afzal qilingan variantlardan biri hisoblanishi mumkin bo'lgan bunday loyihalar portfelini (investitsiya dasturi) shakllantirish jarayoniga tegishlidir. Investitsion rejalashtirish asosan investitsion faoliyatning barcha omillarini to'liq aks ettira olmaydigan matematik modellardan foydalanish asosida amalga oshiriladi. Shu sababli, modellashtirish natijalari belgilangan maqsadlarga erishish imkonini beradigan mutlaqo to'g'ri qarorlar qabul qilishni kafolatlamaydi. Korxonaning investitsiya dasturiga kiritilgan aniq investitsiya obyektlari to'g'risidagi yakuniy qarori korxona rahbariyati tomonidan rejalashtirish natijalari asosida, shuningdek, investitsiya faoliyatining boshqa noaniq omillarini hisobga olgan holda qabul qilinadi.

3.2-rasm. Investitsiyalash obyektlari

Investitsiyalarni rejalashtirish tizimida barcha rejalashtirish davri bir necha intervalgacha bo'linadi, bu davrlar deyiladi. Bir davrda amalga oshirilgan qarorlar tegishli davr boshiga yoki oxirigacha bog'liq. Buning investitsion qarorlarning tarkibiy qismiga ta'sir qilmasligini, lekin davrlarning sonini belgilashga ta'sir qilishini unutmaslik kerak. Rejalashtirishning boshlang'ich nuqtasi — birinchi rejalashtirish davrining boshlanishi.

Investitsiyalarni amalga oshirish natijasida yuzaga keladigan oqibatlar to'lovlarga (masalan, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga

investorning to'lovlari) va tushumlarga (masalan, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlardan investorga tushumlar) bo'linadigan to'lovlar orqali miqdoriy tarzda ifodalanadi.

To'lovlarning umumiy miqdori muayyan davr mobaynida amalga oshirilgan to'lovlar va tushumlar miqdorini aks ettiradi. To'lovlar va tushumlar balansi ijobiy bo'lsa, bu to'lovlar bo'yicha tushumlarning ustunligi, agar u salbiy bo'lsa, to'lovlar tushumlar bo'yicha ustunlik qiladi.

Real investitsiyalarda tushumlar va to'lovlar amalga oshiriladigan davrlar soni investitsiyalarning ekspluatatsiya davri deb ataladi, moliyaviy investitsiyalarda esa bu davr amal qilish muddati deb ataladi. Investitsiyaga kiritilgan mablag'larning - hisobdan chiqarilishi dezinvestitsiya deyiladi.

Investitsiyalarni rejalashtirish tizimida sarmoyani muayyan vaqt ichida investitsiyalashning maqsadi aktivlarning ko'payishi, daromadlar oqimining o'sishi, investitsiya rentabelligining o'sishi va uzoq muddatli foyda olish imkoniyatini tavsiflovchi boshqa ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin.

3.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish. Real investitsiyalarni o'zlashtirish jarayonlari

Hozirgi kunda real va moliyaviy investitsiyalar istalgan bozor iqtisodiyotida mavjud investitsiya oqimlarining asosiy ko'rinishlaridan hisoblanadi. Korxonaning asosiy investitsiya faoliyatining asosini real investitsiyalar tashkil qiladi, hatto ko'pgina tashkilotlar uchun investitsiya faoliyatining yagona yo'nalishi hisoblanadi. Real investitsiyalash yordamida yangi tovar bozorlari o'zlashtiriladi, korxonaning bozor qiymatini o'sishi ta'minlanadi. Shunday qilib, real investitsiyalar zamonaviy tadbirkorlikda investitsiya faoliyatini amalga oshirishning asosiy ko'rinishidir.

Real investitsiyalar uzoq muddatli qo'yilma sifatida tashkiliy, texnik va moliyaviy tadbirlar yig'indisini o'zida aks ettiradi, ular ma'lum bir

iqtisodiy samara olish maqsadida moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga joylashtirish orqali qayta tashkil etishga yo'naltiriladi. Har bir korxona iqtisodiyotida real investitsiyalar, ya'ni asosiy kapitalga investitsiya resurslarini uzoq muddatga joylashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Real aktivlar – bino, inshoot, texnologik uskunalar, patentlar, litsenziyalar, tabiiy resurslardan foydalanish huquqi va boshqa shu kabi korxonaning barcha mulklari xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun asos hisoblanadi. Aynan shu aktivlar real investitsiyalashning natijasi sifatida uni yaratishga ketgan xarajatga nisbatan uzoq muddat davomida ko'proq daromad keltiradi.

Real investitsiyalar quyidagi maqsadlar uchun yo'naltiriladi:

- ishlab chiqarishni kengaytirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilash uchun;
- yangi ishlab chiqarishlar, texnologiyalar hamda mahsulot turlariga;
- ishlab chiqarishni qayta qurish va texnik jihatdan qayta jihozlash uchun;
- atrof-muhitni muhofaza qilish, ijtimoiy vazifalarni bajarish uchun.

Real investitsiyalar quyidagi elementlardan iborat:

- asosiy fondlar (asosiy kapital)ga investitsiyalar;
- yer uchastkalarini sotib olishga xarajatlari;
- nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari)ga investitsiyalar;
- moddiy aylanma mablag'lari zaxiralarini to'ldirish xarajatlari.

Real investitsiyalar korxonalar tomonidan turli shakllarda amalga oshiriladi. Korxonalar real investitsiyalarning aniq shakllarini tanlashida o'z faoliyatini tarmoq, tovar va hududiy diversifikatsiyalash masalalarini (operatsion daromad hajmini kengaytirishga yo'naltirilgan), resurs va mehnatni tejaydigan yangi texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini (operatsion xarajatlari darajasini pasaytirishga qaratilgan), shuningdek, investitsiya resurslarini shakllantirish imkoniyatlarini (real investitsiyalash obyektlariga qo'yilmalarni amalga oshirish uchun jalb qilinadigan pul va boshqa aktivlar) hisobga oladi.

3.3-rasm. Real investitsiyalashning asosiy shakllari²⁸

Real investitsiyalarning yuqorida sanab o'tilgan shakllari uning asosiy uch yo'nalishi haqida xabar beradi: kapital investitsiyalash yoki kapital qo'yilmalar, innovatsion investitsiyalash, aylanma mablag'larning o'sishiga investitsiyalash.

Real investitsiyalash shakllarining o'ziga xos xarakteri korxonada uni amalga oshirishning aniq xususiyatlarini aniqlaydi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- real investitsiyalash korxonani iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini amalga oshirishning asosiy shakli hisoblanadi. Investitsiyalashning aynan shu shakli korxonaga yangi tovar va hududiy

²⁸ Юзович Л.И., Дегтярев С.А., Князева Е.Г. Инвестиции. Учебник – Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2016. – С. 79.

bozorlarga muvaffaqiyatli kirish imkoniyatini beradi, uning bozor qiymatini doimiy o'sishini ta'minlaydi.

- real investitsiyalash korxonaning asosiy faoliyati bilan o'zaro bog'liq. Bunday investitsiyalash natijasida ishlab chiqarish hajmini oshirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar assortimentini kengaytirish va ularning sifatini oshirish, joriy operatsion xarajatlarini qisqartirish kabi masalalar yechimi topiladi.

- real investitsiyalar moliyaviy investitsiyalarga qaraganda, odatda, yuqoriroq darajadagi rentabellikni ta'minlaydi.

- amalga oshirilgan real investitsiyalar korxonaga barqaror sof pul oqimini ta'minlaydi.

- real investitsiyalar yuqori darajadagi jismoniy eskirishga yo'liqadi. Bu risk investitsiya faoliyatining barcha bosqichlarida uchraydi. Ilg'or texnologik yutuqlar aynan real investitsiyalash jarayonida mazkur risk darajasini oshirmoqda.

- real investitsiyalar inflyatsiyadan yuqori darajada himoyalangan. Tajribalar ko'rsatishicha, inflyatsion iqtisodiyot sharoitida ko'plab real investitsiyalash obyektlarida narxlarning o'sish sur'ati inflyatsiyaning o'sish sur'atidan yuqori bo'ladi.

Real investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi. Real investitsiyalarning asosiy shakllari kapital qo'yilmalar, aylanma aktivlarning o'sishiga qo'yilmalar va nomoddiy aktivlarga investitsiyalar. O'z navbatida kapital qo'yilmalar ham turli shakllarda amalga oshiriladi, ya'ni yangi qurilish, rekonstruktsiya, modernizatsiya, texnik qayta jihozlash, shuningdek, yaxlit mulkiy komplekslarni sotib olish.

Yaxlit mulkiy komplekslarni sotib olish, odatda, yirik kompaniya tomonidan alohida bozorlarda o'z ta'sirini o'stirishga yo'naltirilgan agressiv siyosati orqali olib boriladi. Real investitsiyalarning bu shakli moliyaviy imkoniyatlarni oshirish hisobiga investor korxonaning aktivlari umumiy qiymatini oshishini, birgalikda sotish tizimidan foydalanish imkoniyatini, ishlab chiqarish xarajatlari darajasini pasaytirishni va boshqa shu kabilarni ta'minlaydi. Yangi qurilish, odatda, zamonaviy ishlab chiqarishga investitsiyalar bilan bog'liq.

Hunda yangi obyektlarni qurish orqali ekologik xavfsizlik talablarini qondirishga, mehnat unumdorligini yuqoriroq darajasini ta'minlashga erishish ko'zda tutiladi.

Rekonstuksiya, ko'p hollarda ilmiy-texnik yutuqlarga erishishni ko'zlab, ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalarga o'tkazishda ko'rinadi. Bu ishlab chiqarilayotgan mahsulotni zamonaviy standartlarga o'tkazish bilan, resurs tejovchi texnologiyalarni qo'llash bilan bog'liq. Rekonstuksiya o'z ichiga yangi obyektlarni qurishni ham olishi mumkin. Modernizatsiya asosiy fondlarning aktiv qismlarini texnologik jarayonlarni amalga oshirishning zamonaviy talablariga mos ravishda o'tkazish bilan bog'liq.

Texnik qayta jihozlash texnologik jarayonlarni samarali amalga oshirish uchun yangi uskunalarni, mexanizmlarni, texnik tuzilmalarning barchasini sotib olish, almashtirishni o'z ichiga oladi. Texnik qayta jihozlash bilan modernizatsiya o'rtasida har doim ham aniq chegarani o'rnatib bo'lmaydi.

Aylanma aktivlarga investitsiyalash, odatda, kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlash uchun korxonada mavjud aylanma fond hajmini kengaytirishga yo'naltiriladi. Aylanma aktivlarga investitsiyalash ko'p hollarda kapital qo'yilmalarni amalga oshirishning natijasi sifatida ko'riladi.

Nomoddiy aktivlarga investitsiyalash asosan innovatsion investitsiyalashni ko'zda tutadi va ikkita asosiy shaklda amalga oshiriladi:

- tayyor ilmiy-texnik mahsulotni, ilmiy yangilikka patentni, kashfiyotni, tovar belgisi va boshqa shu kabilarni sotib olish shaklida;

- ilmiy-texnik mahsulotni mustaqil ishlab chiqish vositasi shaklida.

Real investitsiyalarning ko'plab shakllari odatda, biznes rejaga muvofiq keladigan real investitsiya loyihalari orqali amalga oshiriladi. Investitsiya loyihasiga turli ta'riflar berilgan:

- investitsiya loyihasi – bu tashkiliy-huquqiy tizimlar yordamida biror-bir maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan tadbirlar rejasidir.

- investitsiya loyihasi – noturar binolarni qurish, qayta, ta'mirlash va shaharni ijtimoiy-ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish

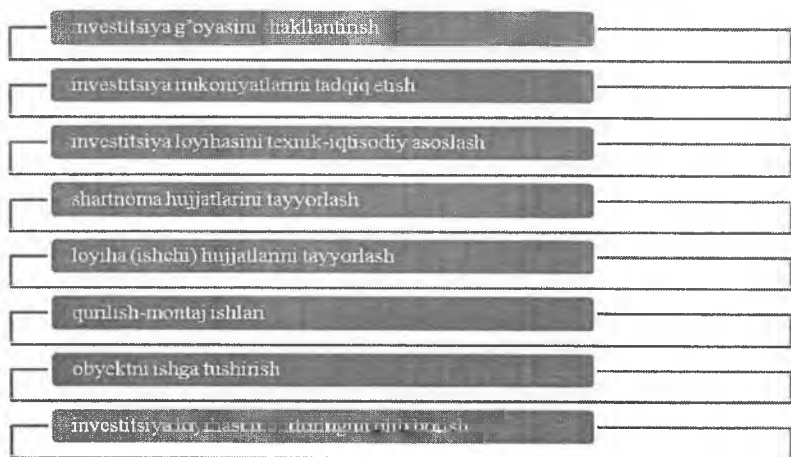
maqsadida korxonalar texnologik asbob-uskunalarini, injenerlik ta'minotni yangilash qaratilgan tashkiliy-texnik hamda moliyaviy tadbirlar majmuidir.

– investitsiya loyihasi – foyda olish yoki kapitalni o'stirish maqsadida pul mablag'lari qo'yiladigan aniq tadbirdir.

– investitsiya loyihasi – kapital qo'yilmalarning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi, hajmi va amalga oshirish muddatlarini asoslash, jumladan kerakli loyiha-smeta hujjatlar to'plami hamda investitsiyalarni amalga oshirish bo'yicha amaliy harakatlar tavsifidir.

O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasida investitsiya loyihasiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Investitsiya loyihasi – iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa foyda olish uchun investitsiyalarni amalga oshirishga yoxud jalb etishga qaratilgan, o'zaro bog'liq bo'lgan tadbirlar majmui".

Investitsiya loyihasini tuzish va amalga oshirish bosqichlari quyidagi rasmda keltirildi.

3.4-rasm. Investitsiya loyihasini tuzish va amalga oshirish bosqichlari

Investitsiya loyihasi – ma'lum ijtimoiy, iqtisodiy maqsadlarga yo'naltirilgan, texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab

chiqarish rejalari kabi omillarga asoslangan, turli moliyaviy manbalar ixtiroki nazarda tutilgan kompleks hujjatlar yig'indisi hisoblanadi.

Investitsiya loyihasi orqali quyidagi masalalar hal etiladi:

- sotuvning kelgusi bozori hajmi va istiqbollarini o'rganish;
- ushbu bozorga kerakli bo'lgan mahsulotni tayyorlash va sotish uchun zarur xarajatlarni baholash hamda ularni o'z tovarlarni sotish mumkin bo'lgan narxlar bilan ko'zlangan ishning salohiyatli foydaliligini aniqlash maqsadida solishtirish;

- yangi ishni boshlashda barcha ehtimolli to'siqlarni aniqlash;

- ular asosida korxona faoliyatini muntazam ravishda baholash mumkin bo'lgan belgi va ko'rsatkichlarni aniqlash.

Loyihaning ajralib turadigan asosiy xususiyatlaridan biri uning yangiligidir. Bu noaniqlik va risk bilan bog'liq noma'lumlikka qadamdir. Hech qaysi loyiha aynan (absolyut) o'xshashlikka ega emas: hatto takrorlanuvchi loyiha avvalgisidan bir yoki bir qancha tijoriy, ma'muriy yoki jismoniy aspektlari (yo'nalishlari) bilan farqlanadi. Loyihalarning to'rt turini tasniflash mumkin.

Birinchi turdagi loyihalar: qurilish, nefteximiya, foydali qazilmalarni qazib olish.

Bu kategoriyaga kiradigan loyihalar – har safar sanoat loyihalari ko'zda tutilganda ishga tushiriladi. Ularning bir umumiy xususiyati shundaki, haqiqiy ish (ishlar bajarilish bosqichi) internet saytlarida yoritilishi kerak. Shu yo'l bilan ular omma e'tibori uchun ochiq hisoblanadi.

Bu loyihalar tashkilotlarning maxsus risk va muammolariga to'qnashadi. Ular yirik miqdorda kapital qo'yilmalarni talab qilishi mumkin. Bu loyihalarda ishlarni borishi, moliyaviy masalalar va ish sifati qat'i boshqarilishi talab etiladi. Ko'pincha bajariladigan ishlar xavfli hisoblanadi, shuning uchun mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi yo'nalishlari alohida e'tiborni talab etadi. Ayniqsa, qurilish, tunellastirish va qazilma boyliklarni qazib olish kabi og'ir ishlarda bu masalaga e'tiborni kuchaytirish zarur.

Juda yirik sanoat loyihalarida moliyalashtirish va zaruriy resurslar bir pudratchi risk qilishi uchun juda katta bo'lishi mumkin. Shu sababli

tashkilotlar ko'plab turli mutaxassis va pudratchilarni jalb qilishlari mumkin. Hattoki loyiha uchun maxsus korxonalar tashkil qilinishi mumkin.

Ikkinchi turdagi loyihalar: ishlab chiqarish

Ishlab chiqarish loyihalari orqali ishlab chiqarishga mexanik yoki elektron uskunalar, mashinalar, kemalar, samolyotlar, transport vositalari yoki maxsus ishlab chiqilgan uskunaning predmeti olib kelinadi. Tayyor mahsulot bir mijoz uchun maxsus yaratilgan bo'lishi mumkin, lekin barcha bozor sektorlarida sotiladigan mahsulot uchun ichki ishlab chiqarish loyihalari ham mazkur ishlab chiqarish kategoriyasiga kiradi.

Ishlab chiqarish loyihalari, odatda, laboratoriyalarda, zavod yoki boshqa ichki sharoitlari bor joylarda amalga oshiriladi. Bunda kompaniya joyida boshqarishni amalga oshirish va ishni boshqarish uchun optimal muhit bilan ta'minlangan holatda bo'lishi shart. Albatta bunday ideal sharoitlar har doim ham bo'lmaydi. Ayrim ishlab chiqarish loyihalariga ish joyidan tashqarida ishlash ham kiritiladi. Masalan, buyurtmachi hududida mashina va uskunalarini o'rnatish va ishga tushirish; loyihadan keyin xizmat ko'rsatish va texnik xizmat ko'rsatishga mijozlarni o'qitish.

Kompaniya konsortsiumi, ayrim hollarda turli mamlakat a'zolari bilan ishlab chiqariladigan va tayyorlanadigan murakkab mahsulotlarni yaratish bir qator qiyinchiliklarga uchraydi. Masalan, samolyotlar ishlab chiqarishni olsak, ularning dvigateli bir mamlakatda tayyorlanishi va ishlab chiqarilishi, qanotlari boshqa mamlakatda va yakuniy yig'ish uchinchi mamlakatda amalga oshirilishi mumkin. Bu kabi xalqaro ishlab chiqarish loyihalari tashkiliy qiyinchilik natijasida yuzaga keladigan nazorat va muvofiqlashtirish sohasida, milliy raqobat, shartnomalar, shaharlararo aloqa, turli til va bir-biriga mos kelmaydigan texnik standartlar bo'yicha ko'plab yuqori risk va qiyinchiliklarga uchraydi.

Uchinchi turdagi loyihalar: Informatsion texnologiya loyihalari va boshqaruv o'zgarishi bilan bog'liq loyihalar.

Loyihalarning bu sinfi ko'lamidan qat'i nazar har bir kompaniya bir marotaba bo'lsa ham loyihalarni boshqarish zaruriyatini hisobga olishi

mumkinligini ko'rsatadi. Bu loyihalar kompaniyalar o'z shtab-kvartirasi joyini o'zgartirganda, yangi kompaniya tizimini ishlab chiqqanda va amaliyotga tatbiq qilganda, marketing kompaniyasini ishga tushirganda, savdo ko'rgazmasiga tayyorlaganda, texnik-iqtisodiy asosnoma yoki tadqiqot haqida boshqa hujjatlar ishlab chiqqanda, tashkilotni qayta tashkil qilganda yoki yakuniy natijani olish uchun harakatlarni boshqarish va muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladigan turli munosabatlarda qatnashganda vujudga keladi.

Hamma loyihalar ham tijorat asosida yoki foyda olish uchun amalga oshirilmaydi. Ko'plab notijorat tashkilotlar, ya'ni milliy va mahalliy hukumat idoralari, malakali (tajribali) assotsiatsiyalar, xayriya tashkilotlari va qochqinlarga yordam ko'rsatish agentliklari boshqaruv loyihasining ushbu kategoriyasiga kiruvchi loyihalarni amalga oshiradilar. Boshqaruv loyihalari, odatda, ko'zga ko'rimli, sezilarli mahsulot yaratmasada, ko'p hollarda muvaffaqiyat ularning natijasiga bog'liq bo'ladi va ular yirik investitsiyalarni talab qilishi mumkin. Bunga bir qancha holatlarni misol qilib keltirish mumkin. Masalan, yangi kompaniya tizimini tadqiq qilishdagi omadsizlik ishning jiddiy tarzda izdan chiqishiga ta'sir ko'rsatgan hamda ishga mas'ul menejerlarning omma oldida obro'si tushishiga olib kelgan. Loyihalarni samarali boshqarilishi mazkur loyihalar uchun qanchalik muhim bo'lsa, yirik qurilish yoki ishlab chiqarish loyihalari uchun ham shunchalik muhim bo'lishi kerak.

Uchinchi turdagi loyihalar birinchi yoki ikkinchi turdagi loyihalarga bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, agar kompaniya yangi, maxsus yaratilgan ofisga ko'chib o'tmoqchi bo'lsa, umumiy ko'chish loyihasi uchinchi turdagi boshqaruv loyihasi hisoblanadi, lekin uning muvaffaqiyati yangi binoni qurish uchun zarur bo'lgan birinchi turdagi loyihalarga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, har xil turdagi loyihalar kompaniyaning loyiha dasturida yoki loyiha portfelida bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'ladi.

To'rtinchi turdagi loyihalar: sof ilmiy tadqiqot uchun loyihalar

Sof ilmiy-tadqiqot loyihalari (tadqiqot va ishlanmalar loyihalari bilan adashtirmaslik kerak) haqiqatda alohida holat hisoblanadi. Ular

ayrim hollarda favqulotda foydali yangiliklarga olib keladi. Boshqa tomondan, ularga uzoq yillar davomida yirik mablag'lar yo'naltirilsada, hech qanday amaliy yoki iqtisodiy natija bermasligi mumkin. Tadqiqot loyihalari insonlarning mavjud bilimlar chegarasini kengaytirishga intilgani uchun ham juda yuqori risklarga ega. Loyihaning maqsadlarini, odatda aniqlash qiyin yoki imkonsiz hamda ehtimoliy natijani tushunib bo'lmaydi. Shuning uchun sof tadqiqot loyihalariga, odatda, sanoat, ishlab chiqarish yoki boshqaruv loyihalarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan loyihalarni boshqarish usullarini qo'llab bo'lmaydi.

Shuningdek, sof tadqiqot loyihalari ustidan nazoratni qandaydir shaklini qo'llashga harakat qilish kerak. Pul va boshqa resurslar qandaydir nazoratsiz yoki ko'r-ko'rona ishlatilishi mumkin emas. Loyiha budjeti mavjud moliyalashga muvofiq tarzda o'rnatilishi kerak.

Sof tadqiqot loyihalarini boshqarishning oqilona usuli muntazam ravishda boshqaruvni ko'zdan kechirish va loyihaning haqiqiy qiymatini qayta baholash hisoblanadi. Har bir muzokarada loyihani to'xtatish qarori qabul qilinishi yoki hech bo'lmaganda keyingi muzokaragacha loyiha davom etishi uchun yangi moliyalashni yo'lga qo'yish mumkin. Bu olimlarni xavotirga qo'yishi mumkin, chunki loyiha homiylari har doim ham qaytadan katta mablag' tikishni xohlamasliklari mumkin. Muntazam ravishda ko'zdan kechirish natijalariga bog'liq holda loyihani kelgusida moliyalash tadbiri bosqichlarini nazorat qilish sifatida mashhurdir.

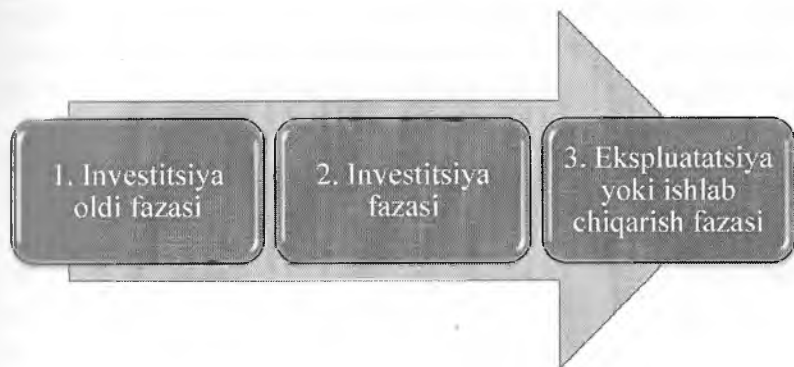
Tadqiqot faoliyati loyihalarni boshqarishning odatiy usullaridan o'zgacha bo'lsada, turar joy, aloqa vositalari, uskuna va tadqiqot materiallarini taqdim qilish birinchi, ikkinchi yoki uchinchi turdagi kapital investitsion loyihalariga to'liq mos keladi, xuddi ulardek loyihani boshqarish qoidalari qo'llanilishi mumkin.²⁹

Loyihalar, odatda, aniq bosqichlarga ega va har bir bosqichda loyiha rahbari uchun qiyin vazifalar to'plami mavjud. Agar biz loyiha jarayonini yuqori darajada ko'radigan bo'lsak, loyihaning to'rtta asosiy fazasini aniqlashimiz mumkin.

²⁹ Dennis Lock. Project management. – 9th ed. Published by Gower Publishing Limited. England. 2007. p 5-7.

Mazkur 4 fazalar bosqichining birinchisida dastlab tug‘ilgan zaruriyatga mos bo‘lgan javob tanlanadi va batafsil yoritiladi. Bu loyihaning boshlanishi hisoblanadi. Asosiy natijalar va ishchi guruhda qatnashuvchilar aniqlanadi. Guruh o‘z ishini boshlaydi. Loyihani qanday bajarish mumkinligi muhokama qilinadi (loyihani bajara olamizmi?) va asoslanadi (loyihani bajarish bizga kerakmi?).

So‘ngra rejalashtirish fazasi boshlanadi. Bu fazada loyiha qarori imkon qadar rivojlanadi. Oraliq ish mahsulotlari (oraliq natijalar), shuningdek, ularni ishlab chiqarish strategiyasi rejalashtiriladi. Vazifani talab qilingan elementlarini va uni bajarilishi bo‘yicha optimal ketma-ketlikni aniqlashdan strategiyani shakllantirish boshlanadi. Ishlarni bajarish uchun zaruriy vaqt va pul miqdori baholanadi hamda ishni qachon bitirilishi kerakligi aniqlanadi. Imkoniyatlar haqida savollar qayta-qayta tug‘iladi, chunki loyihani davom ettirish uchun rasmiy tasdiq, odatda, ishni davom ettirishdan oldin so‘raladi.³⁰

3.5-rasm. Investitsiya loyihasining hayotiylik davri

Investitsiya oldi fazasi. Ushbu fazada loyiha ishlab chiqiladi, uning imkoniyatlari o‘rganiladi, dastlabki texnik – iqtisodiy tadqiqot – kuzatishlar o‘tkaziladi, potensial investor va loyihaning boshqa ishtirokchilari bilan muzokaralar olib boriladi, xomashyo va uskunalarni yetkazib beruvchilar tanlanadi. Agar investitsion loyihaga kredit jalb

³⁰Gary R. Heerkens. Project Management. Copyright 2002 The McGraw-Hill Companies, Inc. New York

qilish ko'zda tutilgan bo'lsa, unda bu fazada kreditni olish bo'yicha bitimlar tuziladi; investitsion loyihani yuridik jihatdan rasmiylashtiriladi; hujjatlarni tayyorlash, shartnomalarni rasmiylashtirish va korxonani ro'yxatga olish amalga oshiriladi.

Investitsion faza. Bunda investitsiya loyahasini moliyalashtirish yoki loyihani amalga oshirish ro'yobga chiqadi. Bu fazada aniq harakatlar belgilab olinadi:

- loyihani smeta hujjatlari tayyorlanadi;
- uskunalariga buyurtmalar beriladi;
- ishlab chiqarish maydonlari tayyorlanadi;
- uskunalar o'rnatilib, ularning montaj ishlari amalga oshiriladi;
- xodimlarni o'qitish ishlari o'tkaziladi va reklama tadbirlari olib boriladi.

Ekspluatatsiya yoki ishlab chiqarish fazasi. Loyiha hayotiylik siklining oxirgi bosqichi hisoblanadi. Bu asosiy uskuna va vositalarni harakatga keltirishdan boshlanadi. Ushbu fazada korxoning harakatiga start beriladi, mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarila boshlanadi va olingan qarz mablag'lari (bank kreditlari) qaytarila boshlanadi.

3.6-rasm. Investitsiya loyahasining hayotiylik sikli xususiyatlari

Bu faza mos tushumlar va joriy xarajatlarni xarakterlaydi. Ishlab chiqarish fazasi davomiyligi investitsion loyihani umumiy xarakteriga sezilarli ta'sir o'tkazadi. U qancha uzoq bo'lsa shuncha jami daromad hajmi yuqori bo'ladi.

Investitsiya loyihalarining ishlab chiqilishi turli tarmoqlarda olib borilishi mumkin. Masalan:

1. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda agrosanoat

ishlab chiqarishini barqarorlashtirish va oziq-ovqat resurslarini ko'paytirish kabi investitsiya loyihalari ishlab chiqilishi mumkin. Bu loyihalar don xo'jaligini rivojlantirish va takomillashtirishga, chorva mollari mahsulotlarini ishlab chiqarishni oshirishga qaratilgan bo'lishi, shuningdek, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashda, sotishda, saqlashda yo'qotishlarni kamaytirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

2. Mashinasozlik sohasida ishlab chiqilgan va amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari energiyani kam sarf qiluvchi mashina va uskunalar bilan ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak.

3. Qurilish sanoatida investitsiya loyihalari, asosan, yakka tartibdagi va umumiy qurilish uchun kerak bo'lgan sifatli va arzon qurilish materiallari bilan bozorni to'ldirish, sanoat qurilish materiallari korxonalarini kam energiya sarf qiluvchi texnologiyalar bilan ta'minlash va qayta qurollantirish, xomashyo bazasini rivojlantirish bilan bog'liq bo'ladi.

4. Aloqa va informatika tarmog'idagi korxonalarda loyihalar, ko'pincha, uni texnik qayta qurollantirish va elektr aloqa tarmog'ini ta'mirlash, yangi xizmat aloqalarini kengaytirish bilan bog'liq bo'ladi.

5. Kimyo sanoatidagi investitsiya loyihalari sanoatdagi raqobatbardosh yangi mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni sotish bilan bog'liq bo'ladi.

6. O'rmon kompleksidagi investitsiya loyihalarini amalga oshirishda yog'ochni qayta ishlovchi korxonalarni yangi texnologiyalar bilan ta'minlash hisobiga ularning ish unumini oshirish, o'rmon xo'jaligining ishlab chiqarish tarmog'ini takomillashtirish va ekologiyaga ta'sir etuvchi chiqindilarni pasaytirishdan iborat.

7. Ekologiya tarmog'idagi loyihalar sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalarining hozirgi va keyingi faoliyatlarini, ularning mulk shakllarini hisobga olgan holda, me'yor va qoidalar asosida ekologik vaziyatni yaxshilashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

3.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari

Moliyaviy investitsiyalar – daromad olish (xuddi foizlar, dividendlar va ijara haqi singari) va asosiy kapital qiymatini ko'paytirish maqsadida

investor tasarrufida bo'lgan korxona aktivlari. Mohiyat jihatdan "qimmatli qog'ozlarga (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar), ya'ni moliyaviy aktivlarga joylashtirilgan kapital moliyaviy investitsiyalarni anglatadi"³¹.

Moliyaviy investitsiya jarayoni – pul taklif qiluvchilar (vaqtincha bo'sh mablag'larga ega bo'lganlar)ni pul talab qilayotganlar (ularga ehtiyoj sezayotganlar) bilan uchrashtirish mexanizmidir. Ikkala tomon odatda moliyaviy institutlarda yoki moliyaviy bozorda uchrashadilar. Ayrim vaqtda, xususan mulkiy qiymatlar (masalan, ko'chmas mulk) bilan bitim imzolanganda sotuvchi va xaridorlar bevosita muomalaga kirishadilar.

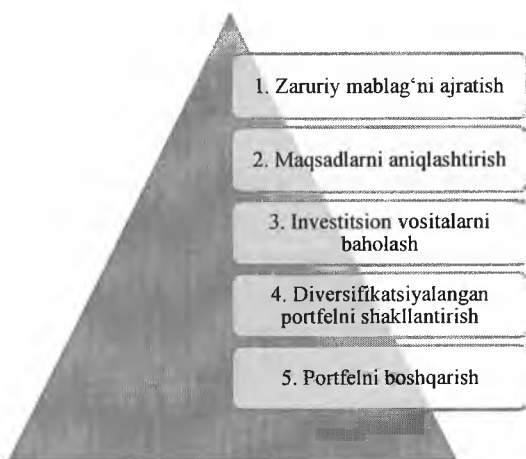
Investitsiya jarayonining bosh ishtirokchilari – davlat, kompaniyalar va jismoniy shaxslar bo'lib, ularni har biri investitsiya jarayonida talab tomonida hamda taklif tomonida turib ishtirok etishi mumkin.

Davlat – bu pul mablag'larini iste'molchisidir, ya'ni u mablag' berishga qaraganda ko'p mablag'ni ishlatadi.

Kompaniyalar. Qisqa va uzoq muddatli ehtiyojlarni moliyalashtirish uchun kompaniyalar muomalaga turli xil qarz qimmatli qog'ozlarni va aksiyalarni chiqaradilar. Qachonki ularda vaqtincha ortiqcha pul mablag'lari paydo bo'lsa, ular pullarni boshqalarga taklif qiladilar. Amalda ko'pgina yirik kompaniyalar naqd pullarini boshqarishda faol va murakkab strategiyani amalga oshiradilar va qisqa muddatli qimmatli qog'ozlarni asosiy xaridorlari hisoblanadilar. Davlatga o'xshab kompaniyalar umuman pul mablag'larini sof xaridorlari hisoblanadi.

Jismoniy shaxslar – pul sof yetkazib beruvchilardir, boshqacha qilib aytganda ular investitsiya jarayoniga olganiga qaraganda ko'p beradilar. Davlat va kompaniyalar pul mablag'larining sof xaridorlari hisoblanar ekan, xususi investorlarning iqtisodiy o'sish va rivojlanishni moliyalashtirish uchun pul yetkazib berishdagi roli juda salmoqlidir.

³¹ Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. – 4-е изд. – М.: «Дашков и К⁰», 2006. –С. 14.

3.7-rasm. Moliyaviy investitsiyalash bosqichlari

Moliyaviy investitsiyalash bosqichlari:

1-bosqich. Investitsiyalash uchun dastlabki shart-sharoitni yaratish, zaruriy mablag'ni ajratish. Bu bosqichda xususiy investorlarning hayotiy talablari qondiriladi.. Jamg'arma hisobvarag'idagi minimal mablag'lar yoki qisqa muddatli likvid vositalar ularni naqd pulga bo'lgan tezkor talabini qondirishga yordam beradi. Xususiy investorlar sarmoyasining har qanday shaklida investor tomonidan turli sug'urta tadbirlari ko'rib chiqiladi. Ta'kidlash joizki, "qimmatli qog'ozlar" bilan ishlashning asosiy qoidalaridan biri quyidagini ifodalaydi: "qimmatli qog'ozlarga barcha mablag'larni qo'yish mumkin emas, balki kelajakda to'satdan vujudga keluvchi investitsion masalalarni yechish uchun bo'sh mablag'lar zaxirasiga ega bo'lish lozim". Ushbu qoida "qimmatli qog'ozlar bilan ishlashning oltin qoidasi" deb yuritiladi. Bunday masalalarni yechishda ma'lum xarajatlar mavjud bo'lib, ularning miqdori foiz stavkasiga bog'liq bo'ladi va portfelning barqarorligini xarajatlar bo'yicha ta'minlaydi.

2-bosqich. Investitsiyalash maqsadlarini aniqlashtirish. Bu investor uchun muddatlarni, hajmni, qo'yilma shaklini, shuningdek, kutilgan daromad darajasi bilan bog'liq risklarni aniqlash bilan boshlanadi. Maqsadlar umumiy moliyaviy vazifalar bilan muvofiq bo'lishi kerak.

Investorlar oldindan ehtimoliy ravishda ma'lum risklar darajasida rejalashtirilgan daromad miqdorini olish maqsadini ko'zlaydilar Bunda ular o'z mablag'larini joylashtirish chog'ida quyidagi ishlarni amalga oshiradilar:

- kerakli investitsion aktivlarni (obyektlarni) tanlash;
- har bir moliyaviy instrumentga (qimmatli qog'ozga) yo'naltiriladigan pul mablag'lari hajmini aniqlash;
- moliya bozorini tahlil qilish va portfelni shakllantirish strategiyasini belgilash.

Investitsiyalar portfellarini sifati bahosi nuqtayi nazaridan (miqdoriy bo'lmagan bahosi) shakllantirish uchun yordam beradigan tamoyillarni (ya'ni, sifatiy jihatlarga tayanuvchilarini) ko'rib chiqdik. Portfelni shakllantirish chog'ida muammoning sifat belgilardan kam ahamiyatli bo'lmagan miqdoriy tomonlarini ko'rish maqsadga muvofiq. Shu munosabat bilan portfellarning miqdoriy sifati nuqtayi nazaridan investor uchun quyidagi savol o'rinli: "Portfelda necha dona qimmatli qog'oz bo'lishi zarur?"

3-bosqich. Qo'yilma maqsadlari bo'yicha investitsion vositalarni baholash. Bu bosqich investitsiyalash maqsadlari tanlangandan keyin amalga oshiriladi. Bu bosqichda investor har bir vositaning potentsial daromadlilik va risklarini baholaydi. Baholash – moliyaviy vosita qiymatining taxminiy qiymatini aniqlashdir. Maqbul investitsion vositani tanlash daromadlilik bilan bir qatorda risklarni ham ko'rib chiqishni nazarda tutadi. Investitsion vositalar xususiy investorning shaxsiy maqsadlariga muvofiq tanlanadi. Moliya bozorida shunday qonuniyat mavjudki, unga muvofiq risk darajasi qanchalik past bo'lsa, yuqori moliyaviy natija olish ehtimoli mutanosib ravishda shuncha kam bo'ladi va buning aksi bo'lishi mumkin. Demak, moliya bozori qatnashchisi oldida risk darajasi va moliyaviy natija miqdori orasidagi nisbatni optimallashtirish masalasi turadi.

4-bosqich. Diversifikatsiyalangan portfelni shakllantirish. Bu investorga investitsiya jarayonida ma'lum miqdordagi boylikka erishish ehtimolini oshiradi. Diversifikatsiya – portfelga turli investitsion vositalarni kiritish bo'lib, u investorga kamroq risk evaziga katta

daromadni ta'minlaydi. Investitsion tahlil nazariyasi ta'kidlaydiki, oddiy diversifikatsiyalashning asosi bo'lgan "tuxumlarni bir savatga qo'ymang" tamoyili investitsion mablag'larni tarmoqlar va kompaniyalar o'rasida samarali taqsimlanishi tamoyilidan hech qancha yomon emas. Bundan tashqari, portfeldagi aktivlar sonini sakkizdan ortig'i portfel riskini sezilarli pasaytiradi. Risk darajasini maksimal kamaytirish mumkin, agar portfelga 10-15 oralig'idagi soni kiritilgan bo'lsa. Portfel tarkibini bundan orttirish maqsadga muvofiq emas (chunki investorlar uchun qiyinchilik tug'diruvchi ortiqcha diversifikatsiya effekti vujudga keladi, ya'ni portfelni boshqarish juda murakkablashib ketadi, tahlil va joriy monitoring xarajatlari ortadi, samarali investitsion qaror qabul qilish qiyinlashadi). Portfelni shakllantirish – qimmatli qog'ozlar bozori holatiga xolis ta'sirchan bo'lgan aktivlar guruhini tanlash jarayoni. Bunda portfel investorlar quyidagi asosiy tamoyillarga rioya qiladilar:

- qimmatli qog'ozlar bozorining hozirgi (joriy vaqtdagi) holatini aniq belgilashdan qochib, portfel hajmini aniqlashda uzoq muddatli istiqbolni ko'zlash;

- aktivlarning yirik paketlarini shakllantirishda (portfelga to'plashda) portfelli investorning faoliyatini qimmatli qog'ozlar bozoriga ta'sir ko'rsatishini nazarda tutish;

- siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy informatsiyaga ega bo'lishlik muvaffaqiyatning asosiy omili.

5-bosqich. Portfelni boshqarish. Ta'kidlash joizki, portfelning baholash, monitoringini o'tkazish, optimallashtirish, umuman olganda boshqarish – professionallar faoliyatidir, yaxshi tuzilgan portfel esa – maxsus tovar bo'lib, to'laligicha (menejer o'zi zimmasiga portfelni boshqarish mehnatini olganida) yoki qisman (portfelda har bir investor uchun ulushlar) sotilishi mumkin. Har qanday tovar tariqasida ma'lum investitsion xossalarga ega bo'lgan portfel fond bozorida talab qilinishi mumkin.

Umuman olganda, portfelni shakllantirish, tahlil va monitoring qilish hamda optimallashtirish asosida tarkibini qayta ko'rib chiqish jarayonida uning talab qilingan parametrlariga mos keladigan yangi

Xususan, L.Gitman investitsiya portfeli tushunchasiga quyidagicha ta'rif bergan: "Portfel – bu umumiy investitsiya maqsadlarga erishish uchun shakllantirilgan investitsiya instrumentlari to'plami".

Shunga o'xshash ta'rif A. Burenin tomonidan berilgan: "Portfel – bu investor egalik qiladigan moliyaviy aktivlar to'plami".

Portfellar jamg'arma va kapitalni jamlash vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Investitsiyalar portfelining asosiy maqsadi – investorlar mablag'ini investitsion obyektlar (jumladan, moliyaviy instrumentlar)ga yo'naltirish asosida rejalashtirilgan daromadni past (yuqori) risklarda olish.

Nazorat savollari

1. Investitsion jarayon nimani anglatadi?
2. Iqtisodiy loyihalarda investorlarning asosiy maqsadi daromad olishdir. "Investor-investitsiyalash maqsadi" munosabatlarida investitsiya obyektlarining o'rni qanday?
3. "Investitsiya loyihasi" atamasi nimani anglatadi?
4. Investitsiya loyihasining hayotiylik sikli nimani anglatadi?
5. Qaysi investitsiya loyihasi muqobil hisoblanadi?
6. Investitsiya loyihasining hayotiylik sikli qanday bosqichlarga bo'linadi?
7. Loyi haning investitsiya fazasining o'ziga xos xususiyatlari qanday?
8. Loyi haning hayotiy siklining qaysi bosqichi loyiha g'oyasi, uning tadqiqotlari, marketing tadqiqotlari va biznes-rejani ishlab chiqishi bilan tavsiflanadi?
9. Real investitsiyaning xususiyatlari qanday?
10. Moliyaviy investitsiyalarning xususiyatlari qanday?

IV BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIIYA SIYOSATI

4.1. Investitsiya faoliyati tushunchasi. Investitsiya faoliyatining tarkibiy tuzilishi. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiglashtirishda davlatning roli

Investitsiyalarni o'rganish jarayonida "investitsion faoliyat" tushunchasini ham keng tahlil qilish va o'rganish, investitsiyalarning mazmun-mohiyatini yanada kengroq ochib beradi.

Avval, faoliyat so'zining mazmun-mohiyatiga to'xtaladigan bo'lsak, faoliyat – kishilarning tashqi olamga faol munosabati shakli, insonning o'zini o'zi maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirish usuli, inson borlig'ining muhim xususiyatlaridan biri. Faqat faoliyat zamiridagina inson mohiyati namoyon bo'lishi, jamiyatning, har qanday ijtimoiy tuzilmaning mavjudligi ta'minlanishi mumkin. Inson va jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, faoliyat shakllari, asosan, quyidagicha turkumlashtiriladi: moddiy faoliyat (insonning o'z xavfsizligi ta'minlanishi, oziq-ovqat, kiyim-kechakka bo'lgan dastlabki ehtiyojlarining qondirilishi va mehnat qurollari orqali tashqi tabiatning o'zgartirilishi); ijtimoiy-siyosiy faoliyat (ijtimoiy munosabatlarga, ijtimoiy hayotga ta'sir ko'rsatish); ma'naviy faoliyat (ilm-fan, san'at, din, badiiy ijod va boshqa sohalardagi faoliyat)³².

Iqtisodchi-olimlar investitsiya faoliyatiga yillar o'tsada deyarli bir xil mazmundagi ta'riflarni berishmoqda. Jumladan, Rossiyalik iqtisodchi olim V. Bocharev fikricha: "Investitsiya faoliyati – davlat, fuqarolar va huquqiy shaxslarning investitsiyalarni amalga oshirishdagi amaliy harakatlari yig'indisi"³³ni anglatadi. Mualliflar A. Arzimiyana va boshqalar: "Investitsiya faoliyati investitsiya qo'yish yoki investitsiyalash hamda investitsiyalarni amalga oshirishdagi amaliy

³²O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – T.: "O'ME" davlat ilmiy nashriyoti. 2002.

³³Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: «Финансы и статистика», 1998. – Стр. 7.

harakatlar yig‘indisi”³⁴, deb ta’riflaydi. Yana bir ta’rifda: “investitsion faoliyat – bu investitsiyalarni qo‘yish va ularni hayotga tatbiq etish bilan bog‘liq hatti-harakatlar yig‘indisidir”³⁵. Ushbu ta’riflarning barchasida investitsiya faoliyatiga mazmunan bir xil tarzda yondashilgan bo‘lib, ular investorlarning investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlarini aks ettirganlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalash uchun imkoniyatlar yetarlidir. Shu bilan birga, har qanday tijorat tashkilotlari investitsiyalash uchun ma’lum bir miqdorda mustaqil moliyaviy resurslarga ega bo‘ladilar.

Bundan kelib chiqadiki, investitsiya faoliyatining asosiy jihati sifatida sarmoyaga qo‘yilgan pul mablag‘lari yig‘indisini tushunishimiz mumkin.

Investitsiya faoliyati investitsiyalash va mulkni ko‘paytirishning asosi hisoblanadi, chunki aynan shu faoliyatda investitsiya bir ko‘rinishdan ikkinchi ko‘rinishga o‘tadi, ya’ni jamg‘armalar (resurslar) qo‘yilmalar (xarajatlar), kapital mulk (tayyor mahsulot), iqtisodiy yoki ijtimoiy samara (daromad, foyda) va kapitalni o‘stirish (jamg‘arma) shaklini oladi.

O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrdagi “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonunida investitsiya faoliyatiga quyidagicha ta’rif berilgan: “investitsiya faoliyati – investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog‘liq harakatlari majmui”.

Investitsiya faoliyati subyektlari quyidagilar bo‘lishi mumkin: O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari, yakka tartibdagi tadbirkorlari va yuridik shaxslari rezidentlari, davlat boshqaruvi organlari va mahalliy davlat hokimiyati organlari, chet davlatlar, chet davlatlarning ma’muriy yoki hududiy organlari, xalqaro tashkilotlar hamda chet ellik yuridik shaxslar va fuqarolar, shuningdek fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar investitsiya faoliyatining subyektlaridir.

³⁴ Арзими́яна и др. Большой экономический словарь. – М.: «Правовая культура», 1994. – Стр. 157.

³⁵ Л.И.Юзович, С.А.Дегтярсева, Е.Г. Князева «Инвестиции» учебник для вузов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – 543 с.

Investorlar qonun hujjatlariga muvofiq buyurtmachi (mablag' kirituvchi), kreditor, sotib oluvchi sifatida ish yuritishi, shuningdek investitsiya faoliyati ishtirokchisi vazifalarini bajarishi mumkin.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari investor bilan tuzilgan shartnoma asosida investorning buyurtmasini bajaruvchi sifatida ish yuritadi.

Investor – foyda olish maqsadida investitsiya faoliyati obyektlariga o'zining mablag'larini va (yoki) qarz mablag'larini yoxud jalb qilingan boshqa investitsiya resurslarini investitsiya qilishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti..

Investorlar quyidagi shakllarda investitsiyalarni amalga oshirishlari mumkin:

- yuridik shaxslarni tashkil etish yoki ularning ustav fondlarida (ustav kapitallarida) ulushli tarzda, shu jumladan mol-mulk va aksiyalar (ulushlar) sotib olish yo'li bilan ishtirok etish;

- O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qimmatli qog'ozlarni, jumladan qarz majburiyatlarini olish;

- konsessiyalarni olish, shu jumladan tabiiy resurslarni qidirish, o'zlashtirish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga doir konsessiyalarni olish, shuningdek mahsulot taqsimotiga oid bitimlarda ishtirok etish;

- mulk huquqini, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan mulk huquqini, mualliflik huquqlarini, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xau, ishchanlik obro'sini (gudvillni), shuningdek savdo va xizmat ko'rsatish sohasi obyektlariga bo'lgan mulk huquqini ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda olish;

- yer uchastkalariga egalik qilish va ulardan foydalanish (shu jumladan ijara asosida egalik qilish va foydalanish) hamda boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqini olish.

Investitsiyalar qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shakllarda ham amalga oshirilishi mumkin.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari bir qator huquq va majburiyatlarga ega.

Investitsiya faoliyati ishtirokchisining huquqlari:

– O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan investitsiya faoliyatini erkin amalga oshirishga, investitsiya qilishni amalga oshirish hajmlarini, turlarini, shakllarini, sohasini va yo‘nalishlarini mustaqil ravishda belgilashga;

– investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzishga;

– o‘z investitsiyalariga va investitsiya faoliyati natijalariga egalik qilishga, ulardan foydalanishga hamda ularni tasarruf etishga, shuningdek investitsiya faoliyati natijalarini sotishga va olib chiqishga;

– investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadlarni soliqlar, yig‘imlar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to‘lovlar (bundan buyon matnda soliqlar va to‘lovlar deb yuritiladi) to‘langanidan so‘ng mustaqil va erkin tarzda tasarruf etishga;

– o‘zi qabul qilgan barcha turdagi majburiyatlarning, shu jumladan qarz mablag‘larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning ta‘minoti sifatida o‘ziga mulk huquqi asosida tegishli bo‘lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan foydalanishga;

– o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilingan taqdirda munosib kompensatsiya olishga;

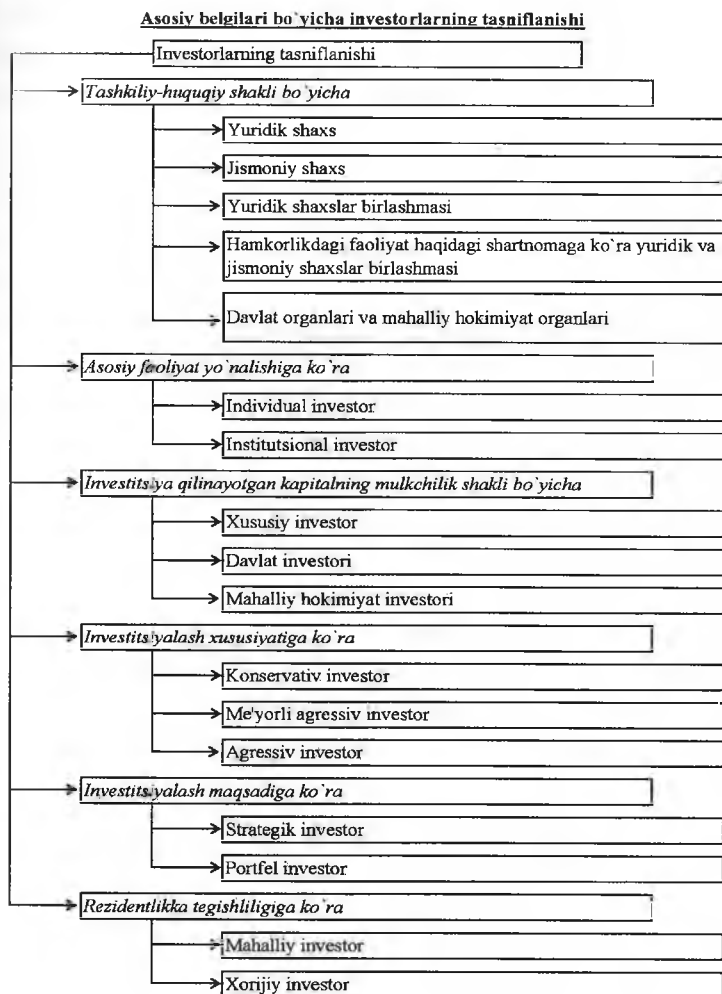
– kreditlar va qarzlar tarzidagi pul mablag‘larini jalb etishga;

– davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlar uchun tovon olishga haqli.

Investitsiya faoliyati ishtirokchisining majburiyatlari: soliqlar va to‘lovlarni to‘lashi; investitsiya qilish munosabati bilan o‘zi qabul qilgan shartnoma majburiyatlarini bajarishi; qonun hujjatlari talablariga, shu jumladan raqobat to‘g‘risidagi, korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risidagi, investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risidagi, mehnat to‘g‘risidagi, shaharsozlik to‘g‘risidagi, atrof-muhitni muhofaza qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlari talablariga, shuningdek texnika xavfsizligiga, sanitariya normalari va qoidalariga rioya etishi; shartnoma

shartlarini bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi sababli investitsiya faoliyati ishtirokchisiga yetkazilgan zararlarining o'rmini qoplashi; vakolatli davlat boshqaruvi organlarining va mahalliy davlat hokimiyati organlarining o'z vakolatlari doirasida qo'yiladigan talablarini bajarishi shart.

Asosiy belgilari bo'yicha investorlarning tasniflanishi quyidagi namunda keltirilgan.

4.1-rasm. Asosiy belgilari bo'yicha investorlarning tasniflanishi

Yuqoridagi rasm bo'yicha tasniflangan ayrim investorlarning turiga to'xtalib o'tsak.

Asosiy faoliyat yo'nalishiga ko'ra ikki tipdagi investorlar farqlanadi: 1. Institutsional investorlar. 2. Yakka investorlar.

Institutsional investorlar – muassasalar bo'lib, ularga boshqalarning pulini boshqargani uchun haq to'laydilar. Ularni moliyaviy muassasalar, masalan, banklar, sug'urta kompaniyalari, o'zaro va pensiya fondlari, hamda yirik nomoliyaviy korporatsiyalar, ayrim hollarda xususiy shaxslar yollaydilar. Moliyaviy institutlar o'z omonatchilariga yaxshigina daromadni ta'minlashga harakat qilib katta summani investitsiyalaydilar.

Yakka investorlar o'z moliyaviy manfaatlari uchun shaxsiy mablag'larini tassarruf etadilar. Yakka investor ko'pincha oilasini moliyaviy barqarorligini ta'minlashda daromad manbai bo'lishligi uchun bo'sh turgan pullari foyda keltirishidan manfaaddordir. Yakka investorlarni ko'pchiligi faqat shaxsiy qimmatli qog'ozlar portfelini nima bilan to'ldirishga izlanish bilan band bo'ladilar. Katta summadagi pullarni qo'yishi mumkin bo'lganlar investitsiya sohasida kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lmaganliklari tufayli o'z mablag'larini boshqarishni institutsional investorlarga, masalan, banklarni trast bo'limlariga yoki investitsiyalar bo'yicha malakali maslahatchilarga topshiradilar.

Investitsiyalash xususiyatiga ko'ra: konservativ, me'yorli agressiv va agressiv investorlar farqlanadi.

Konservativ investorlar eng kam tavakkal qiladigan, daromadi juda yuqori bo'lmagan va shu bilan birga moliyaviy jihatdan barqaror bo'lgan kompaniyalarning aksiyalariga mablag' kiritadigan investorlardir. Ular kapitalni bir maromda saqlashni afzal ko'radilar. Ularning maqsadi kapitalni yo'qotmaslik yoki inflyatsiyadan saqlashdir.

Me'yorli agressiv investorlar ishonchi yuqori bo'lgan qimmatli qog'ozlar bilan bir qatorda, tavakkalligi katta bo'lgan qimmatli qog'ozlarga mablag' kiritadilar. Ularning kapitali o'rta me'yorda o'sib tavakkallik ham o'rtacha bo'ladi. Ishonchi yuqori bo'lgan qimmatli

qog'ozlar konservativ o'sishni ta'minlasa, daromadni agressiv o'sish qimmatli qog'ozlari keltiradi.

Agressiv investorlar kapitalini maksimal darajada ko'payishini ko'zlaydi. Bunday investorlar tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan yosh kompaniyalarning aksiyalariga mablag' kiritadi hamda katta risk evaziga yuqori daromad olishga intiladi.

Investitsiyalash maqsadiga ko'ra investorlar strategik va portfel investorlarga bo'linadi.

Strategik investorlar uzoq muddatli maqsadni ko'zlaydi, ya'ni biror-bir korxonaga mablag' kiritish orqali shu korxonani rivojlantirishni, korxona foydasining o'sishi orqali o'zining daromadini ham o'stirishni ko'zlaydi.

Portfel investor esa ko'pincha qisqa muddatli maqsadni ko'zlaydi. Bu kabi investorlar biror-bir korxonani rivojlantirishni emas, balki korxona daromadidan foydalanishni ko'zlaydi. Korxona daromadi yuqori bo'lganda uning aksiyasiga egalik qiladi, korxona daromadi pasayganda, o'z mablag'ini boshqa korxonaning aksiyasini sotib olishga yo'naltiradi.

"Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 2019 yil 25 dekabrda yangi tahririga ko'ra, "ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa faoliyat turlarining obyektlari investitsiya faoliyati obyektlaridir. Barpo etilishi va foydalanilishi qonun hujjatlarida belgilangan sanitariya-gigiyena, radiatsiya, ekologiya, arxitektura-shaharsozlik talablariga va boshqa talablarga javob bermaydigan, yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlarini, erkinliklarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan obyektlarga investitsiya qilish taqiqlanadi".

Investitsiya resurslariga quyidagilar kiradi:

- pul va boshqa moliyaviy mablag'lar, shu jumladan kreditlar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar;
- ko'char va ko'chmas mol-mulk (binolar, inshootlar, uskunalar va boshqa moddiy qimmatliklar) hamda ularga bo'lgan huquqlar;
- intellektual mulk obyektlari, shu jumladan texnikaviy hujjatlar

tarzida tuzilgan texnikaga, texnologiyaga, tijoratga oid va boshqa bilimlar, u yoki bu turdagi ishlab chiqarishni tashkil etish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalar va ishlab chiqarish tajribasi majmui, nou-xau;

– yerga va boshqa tabiiy resurslarga, binolarga, inshootlarga, uskunalarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqi, shuningdek, mulk huquqidan kelib chiquvchi boshqa ashyoviy huquqlar;

– qonunchilikka muvofiq boshqa resurslar.

Davlatga bosh islohotchi sifatida, mamlakatning umumiy rivojlanish strategiyasining bajarilishi uchun bir qator funksiyalar belgilab berilgan. Davlat hokimiyat organlari iqtisodiy va ma'muriy usullaridan foydalangan holda, mamlakatda investitsion faoliyat va investitsiya jarayonlariga katta e'tibor beradilar. Davlat zarur hollarda iqtisodiyotning davriy xususiyatiga qarab, qonunlar, reglamentlar, standartlar, talablar yordamida mamlakatdagi investitsion faoliyatni rag'batlantiradi yoki cheklaydi. Normativ hujjatlar investorlarning huquq va majburiyatlarini hamda huquqlarining himoya choralari kafolatlarini, nizolarni hal qilishni, davlatning investitsion bozorda ishtiroki darajasini va mamlakat iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlarini aks ettiradigan umumiy investitsiya siyosatini aks ettiradi.

Investitsiya bozorida davlat: qonun chiqaruvchi; tartibga soluvchi; muvofiqlashtiruvchi; investor hamda investitsiya obyekti sifatida ishtirok etishi mumkin.

Qonun chiqaruvchi sifatida davlat investitsiya faoliyati subyektlarining, davlat oldidagi va o'zaro huquqlari hamda majburiyatlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladigan me'yoriy-huquqiy bazani ishlab chiqadi va doimiy ravishda takomillashtiradi.

Tartibga soluvchi sifatida davlat investitsiya faoliyati subyektlari tomonidan qonunchilikka rioya qilinishini va majburiyatlarining bajarilishini nazorat qiladi, sud tizimi yordamida iqtisodiy nizolar hal etiladi, qonun buzuvchilarga nisbatan sanksiyalar³⁶ qo'llaniladi va Davlat investitsiya dasturi yordamida mamlakatdagi investitsiya faoliyati yo'nalishlarini belgilaydi.

“Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston

³⁶Huquqbuzarga nisbatan qo'llaniladigan va uning uchun muayyan oqibatlar keltiruvchi chora

Respublikasining Qonuniga binoan davlat investitsiya faoliyatini quyidagi yo'llar bilan tartibga soladi:

- investitsiya faoliyatining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish;

- investitsiya faoliyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va O'zbekiston Respublikasi Hukumatining kafolatlarini taqdim etish;

- O'zbekiston Respublikasi hududida maxsus iqtisodiy zonalarini va kichik sanoat zonalarini barpo etish;

- asosiy fondlarni tezlashtirilgan amortizatsiya qilish huquqini berish;

- texnik jihatdan tartibga solish normalari, qoidalari va talablarini belgilash;

- raqobatni qo'llab-quvvatlash choralarini qo'llash;

- yer uchastkalariga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish hamda ulardan foydalanish shartlarini belgilash.

Muvofiqlashtiruvchi sifatida davlat ichki va xorijiy investorlarning faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunga, Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi va soliq stavkalarini o'zgartirish, soliq imtiyozlarini qo'llash, qarz mablag'lari uchun davlat kafolatlarini berish, valyuta munosabatlarini erkinlashtirish va boshqa shu kabi iqtisodiy choralar yordamida davlat investitsiya faoliyatiga faol ta'sir etadi.

Investor sifatida davlat iqtisodiy va ijtimoiy investitsiya loyihalarini respublika va mahalliy budjetlardan, shuningdek budjetdan tashqari fondlardan moliyalashtiruvchi, yirik xo'jalik yurituvchi subyektlarning asoschilaridan biri, Respublika investitsiya dasturi tashabbuskori, konsessiya shartnomalari ishtirokchisi hisoblanadi.

Investitsion qarorlar qabul qilishda xorijiy investorlar mamlakat iqtisodiyotining alohida sohalarini yoki sektorlarini emas, balki mamlakatning o'zini butun bir investitsion obyekt sifatida shu hududning investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi investitsiya muhitini, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va boshqa omillarini o'rganadi. Bunday holatda, davlat *investitsiya obyekti sifatida* faoliyat yuritadi.

4.2. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillari

Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarni bilish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lib, birinchi navbatda, mamlakatda investitsiya jarayonini faollashtirish va ilmiy asoslangan investitsiya siyosatini ishlab chiqish uchun muhimdir. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi barcha omillarni ularning ta'sir doirasidan kelib chiqib, ikki katta guruhga ajratish mumkin (4.2-rasm).

Ushbu omillar ro'yxatini ko'radigan bo'lsak, ularning ko'pchiligi bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, ular, nafaqat, investitsiya faoliyatiga, shu bilan birga, mamlakatning butun iqtisodiy holatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Mamlakat iqtisodiyotining holati, uning rivojlanishi davlatning va barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy imkoniyatlarini aniqlashning asosiy omili bo'lib, investitsiya jarayonlarini faollashtiradi.

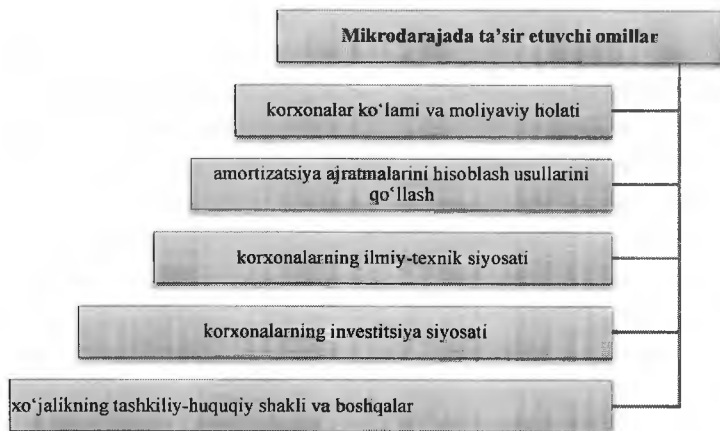

4.2-rasm. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar

Makrodarajada ta'sir etuvchi omillar: soliq tizimining takomillashganlik darajasi, investitsiya faoliyatining me'yoriy-huquqiy ta'minoti, investitsiya faoliyatida davlat ishtirokining darajasi, inflyatsiya darajasi, mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish holati va dinamikasi, moliya-kredit siyosatining takomillashganlik darajasi, alohida hudud, tarmoqlarni rivojlantirishga bo'lgan davlat e'tiborining ustuvorligi, iqtisodiyotda davlat sektorining tutgan o'rni, davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning qo'llab-quvvatlanishi va boshqalar.

Ma'lumki, iqtisodiyotning rivojlanish sur'atlari mavjud talohiyatdan samarali foydalanish va investitsiyalar kiritish sur'atlariga bog'liq bo'ladi. Shunga erishish kerakki, iqtisodiyotning o'sish sur'atlari investitsiya qo'yimalarining o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lishi lozim. Inflyatsiya investitsiya faoliyatiga eng faol ta'sir etuvchi omil bo'lib, o'z navbatida, iqtisodiyotning holatiga ham bog'liq bo'lib, iqtisodiyot barqarorlashganda va rivojlanganda ushbu ko'rsatkich darajasi pasayib boradi. Bu o'rinda shuni hisobga olish kerakki, inflyatsiya jarayonlari bilan bank krediti foiz stavkasi chambarchas bog'liq bo'ladi. Agar bank foiz stavkasi yuqori bo'lsa, investitsiyaga talab shuncha kamayadi. Bunday bog'liqlik investitsiyalarga talab bilan kutilayotgan foyda me'yorida ham mavjud bo'ladi. Bir vaqtning o'zida sof foyda me'yori bank foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, mamlakatda investitsiya qo'yimalari hajmi oshishi kuzatiladi, aksincha bo'lsa, kamayadi. Investitsiya faoliyatini jonlantirishda kuchli ta'sir doirasiga ega bo'lgan navbatdagi omil soliq tizimi va uning takomillashganlik darajasi hisoblanadi. O'zbekistonda soliq qonunchiligini takomillashtirish, soliq yukini bosqichma-bosqich kamaytirib borish, soliq to'lovchilarni ularning xo'jalik faoliyatiga asossiz aralashuvlardan himoya qilishni kuchaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rish bilan bir vaqtda soliqqa tortish tizimini takomillashtirish va soddalashtirish borasida tizimli ishlar olib borilmoqda. Investitsiya faoliyati rivojiga mamlakatdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanish darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki, har qanday davlat iqtisodiyoti mazkur soha rivojisiz me'yorida faoliyat ko'rsata olmaydi. Investitsiya faoliyati rivojiga davlat ishtiroki darajasi ham katta ta'sir ko'rsatadi. Davlat (hukumat, vazirlik va muassasalar), nafaqat, investitsiya siyosatini (investitsiya dasturlarini) ishlab chiqishlari zarur, balki ushbu jarayonda (ularni amalga oshirishda) faol ishtirok etishlari ham kerak. Bunda ular budjetni rejalashtirish jarayonida unga yo'naltiriladigan mablag'lar hajmini aniqlashlari va qat'i nazorat qilmog'i lozim. Mamlakatimizda bu vaziyatni (manzarani) ijobiy baholash mumkin, jumladan, maqsadli va samarali investitsiya siyosatining olib borilishi, Davlat investitsiya dasturining amalga oshirilishi, strategik ahamiyatga ega bo'lgan

obyektlarning davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishini alohida qayd etish joiz. Yuqorida ko'rib chiqilgan omillar investitsiya faoliyati rivojiga, nafaqat, makro, balki mikrodarajada ham faol ta'sir ko'rsatadi.

4.3-rasm. Investitsiya faoliyatiga mikrodarajada ta'sir etuvchi omillar

Investitsiya faoliyati rivojida nafaqat, tashqi omillar (birinchi guruh omillari, mikrodarajada), balki ichki omillar (ikkinchi guruh omillari, mikrodarajada) ham keng ta'sir doirasiga ega. Korxonalar ko'lami bevosita tarzda investitsiya faoliyati ko'lamiga ta'sir ko'rsatadi. Yirik korxonalar (boshqa sharoitlar teng bo'lgan holatda) kichik korxonalarga qaraganda ko'p miqdordagi moliyaviy resurslarga ega bo'lishadi. Korxonalarning investitsiya faoliyati bevosita iqtisodiy, shu jumladan, investitsiya siyosatiga bog'liq bo'ladi. Masalan, agar korxona texnik qayta qurollantirish va ta'mirlashni rejalashtirsa, albatta, uni amalga oshirish uchun aniq manbalarni ko'zda tutishi lozim. Xo'jalikning tashkiliy-huquqiy shakli ham korxonalar investitsiya faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, kredit tashkilotlari bunday korxonalarga ehtiyotkorlik bilan yondashadilar. Bunday korxonalarda o'z majburiyatlari bo'yicha javob berishi ham turlicha bo'ladi. Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarga tijorat banklari, shu jumladan, xorijiy kredit tashkilotlari ishonchsizlik bilan qaraydi. Chunki bunday korxona

ta'sischilari o'z majburiyatlari bo'yicha cheklangan javobgarlikka (o'z qo'yilmalari chegarasida) ega bo'ladi. Bu ushbu korxonalarining ko'lami va imkoniyatlariga ta'sir ko'rsatadi. Qolaversa, bunday korxonalarda investitsiya faoliyati bilan bog'liq javobgarlik darajasi va risk turlicha bo'ladi. Masalan, davlat unitar korxonalarining samarasiz investitsiya qo'yilmalari natijasida bankrot bo'lish riski unchalik katta emas, chunki ushbu korxonaning mulkdori davlat hisoblanadi va korxonaning bankrot holatiga uchrash ehtimoli juda ham kam.

Investitsiya faoliyatiga juda ko'p omillar ta'sir etishi bilan birga, ushbu omillar iqtisodiy adabiyotlarda tegishli tartibda tizimlashtirilgan.

V.V. Kovalev, V.V. Ivanov, V. Lyalinalarning "Investitsiyalar" darsligida investitsiyalarning o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi faqatgina to'rtta omil ko'rsatilgan: 1) iste'mol va jamg'arma nisbati; 2) investitsiyalarni ta'minlash; 3) moliya bozorining tashkil etilish darajasi; 4) investitsiyalar bo'yicha daromad darajasi. Ta'kidlash joizki, bular investitsiyalarning o'sishiga ta'sir ko'rsatadigan eng muhim omillardir.

Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi barcha omillarni tizimlashtirish maqsadida ularni to'rt guruhga ajratish mumkin:

1) makrodarajada investitsion faoliyatga ta'sir ko'rsatadigan omillar;

2) hududiy jihatdan investitsion faoliyatga ta'sir ko'rsatadigan omillar;

3) tarmoq darajasida investitsion faoliyatga ta'sir ko'rsatadigan omillar;

4) mikrodarajada investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar.

Ushbu omillar bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, biroq makrodarajadagi omillar yuqori ta'sir xususiyatiga ega hisoblanadi.

Keling, makrodarajada investitsiya faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni batafsil ko'rib chiqaylik. Bu omillarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin: iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, siyosiy va boshqaruv.

Iqtisodiy omillarga quyidagilarni keltirish mumkin: milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasi (YaIM o'sish sur'ati, yalpi milliy mahsulot (YaMM), milliy daromad (MD)); mamlakatning iqtisodiy siyosati; inflyatsiya darajasi; kredit bo'yicha foiz stavkasi; investitsiya

risklari; milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuv darajasi; fond bozorining rivojlanganlik darajasi va boshqalar.

“Mamlakatning iqtisodiy siyosati” omili keng tarmoqli bo‘lib, investitsiya, soliq, amortizatsiya, moliya-kredit, innovatsiya va boshqa siyosatlaridan tashkil topgan, biroq, ularning har biri investitsiya faoliyatiga o‘zi alohida ta‘sir ko‘rsatadi.

Huquqiy omillar turli xil bo‘lib, ular investitsiya faoliyati sohasidagi qonunchilik bazasining sifati va barqarorligini, mulk huquqlarining himoya qilinishini, investorlar manfaatlarini himoya qilishni, monopollashtirish, huquqiy tartib va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy omillar quyidagilardir: mamlakatdagi ijtimoiy vaziyat; aholi turmush darajasi; mamlakatdagi demografik holat; aholining savodxonlik darajasi; o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligi; ishsizlik darajasi va boshqalar.

Siyosiy omillar quyidagilardir: mamlakatdagi siyosiy vaziyat; dunyodagi va O‘zbekiston bilan chegaradosh mamlakatlardagi siyosiy vaziyat; xorijiy mamlakatlar bilan xalqaro munosabatlar va boshqalar.

Ma‘muriy omillar (to‘siqlar) – investitsion loyihalar va biznesni amalga oshirishda turli darajadagi mansabdor shaxslarning har qanday to‘siqlari.

Hududiy va mikrodarajada investitsiya faoliyatga ta‘sir ko‘rsatadigan omillar quyidagi jadvalda keltirilgan. (4.1-jadval)

4.1-jadval

Investitsiya faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar

Hududiy jihatdan ta‘sir ko‘rsatadigan omillar	Mikrodarajada ta‘sir ko‘rsatadigan omillar
Hududning sanoatlashganlik darajasi	Tijorat tashkilotlarining boshqaruv darajasi
Hududning investitsion jozibadorligi	Mahsulot sifati va raqobatbardoshligi
Hududning tarixiy ahamiyati	Asosiy vositalarning jismoniy va ma‘naviy eskirish darajasi
Hududdagi investitsion siyosatning samaradorligi	Tijorat tashkilotining rivojlanish istiqbollari
Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish	Tijorat tashkilotlarining moliyaviy-

uchun hududda yaratilgan shart-sharoit	iqtisodiy holati
Hududiy infratuzilmaning rivojlanganlik darajasi	Tijorat tashkilotlarining iqtisodiy va investitsiya siyosatida ilmiy tadqiqotlarning o'ri
Hududning investitsion risk darajasi	Tijorat tashkilotining imidji
Hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning samaradorligi	Tijorat tashkilotlarining investitsion jozibadorligi

Investitsiya faoliyatiga ta'sir qiluvchi barcha omillarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

- investitsion faoliyatga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan – ijobiy omillar;
- investitsiya faoliyati salbiy ta'sir ko'rsatadigan – salbiy omillar.

Vujudga kelishiga qarab, investitsiya faoliyatiga ta'sir qiluvchi barcha omillar quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

- a) obyektiv, ya'ni vujudga kelishi inson faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan, masalan, tabiiy hodisalar bilan bog'liq bo'lgan omillar;
- b) subyektiv, ya'ni ta'siri va kelib chiqishi inson faoliyati bilan bog'liq bo'lgan omillar.

Bu omillarning barchasi makrodarajada nafaqat investitsiya faoliyatiga, balki, investitsiyaviy jozibadorlikka va investitsiya faoliyati samaradorligiga ham ta'sir qiladi.

4.3. O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-huquqiy asoslari. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunining mazmun-mohiyati

Mamlakatimizda investitsiya faoliyatini tartibga solish borasida barcha zarur qonunchilik bazasi yaratilmoqda, jumladan:

– O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrda "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunining yangi tahriri;

– O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda qabul qilingan "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni;

– O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan va har yili qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Davlat investitsiya dasturi;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi “To‘g‘ridan to‘g‘ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda PF-4059-sonli “Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to‘g‘risida”gi farmoni;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-iyuldagi “Chet el investitsiyalari va kreditlarini jalb qilish va ularni jalb qilish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-927-sonli qarori;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-apreldagi “To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-4434-sonli farmoni;

– O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5495-sonli farmoni va boshqa shu kabilar.

Bundan tashqari banklar, sug‘urta, valyuta, fond bozorlari, pul bozorlari, kapital qurilishni moliyalashtirish, kichik biznesni rivojlantirishni rag‘batlantirish, ichki investitsiyalar, innovatsiyalar, soliq va bojxona qonunchiligi hamda boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlar orqali tartibga solinadi. Hozirgi kunda respublikada investitsion faoliyatni amalga oshirish va tartibga solishga doir qonun va qonunosti hujjatlari muntazam ravishda takomillashtirib kelinmoqda.

“Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni dastlab 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan bo‘lib, mamlakatimizda investitsiya jarayonlarini tartibga soluvchi birinchi qonun hujjatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu qonunning yangi tahriri 2014-yil 9-dekabrda tasdiqlangan. Ushbu qonun investitsiya resurslari, obyektlar va investitsiya faoliyati subyektlari, investorlarning investitsiya faoliyatidagi huquq va majburiyatlari, davlat tomonidan tartibga solishning bir qismi hisoblanadi.

“Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni dastlab 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan bo‘lib, mamlakatimizda investitsiya jarayonlarini tartibga soluvchi birinchi qonun hujjatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu Qonunning yangi tahriri 2014-yil 9-dekabrda tasdiqlangan. So‘ngra 2019-yil 25-dekabrda “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni investitsiya resurslari, obyektlar va investitsiya faoliyati subyektlari, investorlarning investitsiya faoliyatidagi huquq va majburiyatlari, davlat tomonidan tartibga solishning bir qismi hisoblanadi. Xalqaro shartnomalarga muvofiq xorijiy investorlarning huquqlarini kafolatlash va himoya qilish bo‘yicha chora-tadbirlar majmuini tashkil etishga qaratilgan.

Qonun chet ellik investorlarga davlatni milliylashtirishdan, investorning ixtiyoriga binoan mablag‘lardan foydalanish kafolati, investitsion faoliyatni to‘xtatib qo‘yishi tufayli mablag‘larni erkin ayirboshlash va xorijiy investitsiyalarni qaytarish kafolati, axborotdan erkin foydalanish, respublika bo‘ylab erkin harakatlanish kabi kafolatlar beradi. Mamlakatimizda investitsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, huquqlarni himoya qilish va qonun bilan belgilangan qo‘shimcha kafolatlar berilishini ham kafolatlaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonunining maqsadi investitsiya faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonun mamlakatimizga investitsiyalarni samarali jalb qilishga va investitsiyalarning asosini yaratishga xizmat qiladi va ushbu qonunda: investitsiyalar, ularning turlari, amalga oshirish shakllari, investitsiya loyihasi nimaligi, investitsiya resurslari, faoliyat obyektlari va subyektlari, investorning huquqlari, investorning majburiyatlari, investitsiya faoliyati ishtirokchilarining huquq va majburiyatlari, investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, rag‘batlantirish, markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan investitsiyalar tarkibi, investitsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish, investitsiyalarni joylashtirish,

investitsiya loyihalarining ekspertizasi, investitsiya fondlari, investitsiya faoliyati subyektlari huquqlarining kafolatlari, investitsiyalarni himoya qilish, ochiq axborotdan erkin foydalanish va investitsiya faoliyatini cheklash, to'xtatib turish, tugatish hamda nizolarni hal qilish masalarini o'z ichiga qamrab oladi.

2012-yil 18-iyul kuni O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti tomonidan "Tadbirkorlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingan.

Hujjat ishbilarmonlik muhitini tubdan takomillashtirish, biznes yuritish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, korxonalar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha tartib-qoidalar oshkoraligini kamaytirish, soddalashtirish va oshkoralik darajasini oshirish, jahon amaliyotida umume'tirof etilgan biznes-sharoitlarni baholash mezonlari tizimini joriy etish va shu asosda yanada takomillashtirishga qaratilgan.

Farmonga muvofiq, 2013-yil 1-yanvardan, O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik subyektlari tanlov asosida tegishli davlat va xo'jalik boshqaruvi organlarida elektron shaklda quyidagi tartiblarini amalga oshirish huquqiga ega:

- bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish tizimi, shu jumladan "Internet-banking" tizimi orqali soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash;

- tadbirkorlik subyektlari tomonidan tovarlarni bojxona rasmiylashtiruv vaqtida deklaratsiya qilish;

- yuridik shaxslarning ko'chmas mulkka bo'lgan mulkiy huquqlarini "bitta oyna" tamoyili bo'yicha ro'yxatdan o'tkazish;

- xo'jalik yurituvchi subyektlar xo'jalik sudlariga da'vo va ariza berish.

Hujjat tijorat banklari elektron shaklda to'lovlarni amalga oshiruvchi kichik biznes subyektlariga xizmat ko'rsatish uchun to'lanadigan yig'im miqdorining kamida 20 foizga kamaytirilishini tavsiya qiladi.

4.4. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini ta’minlash vazifalari

Investitsiya faoliyatini yo‘lga qo‘yishda har bir mulk egasi, birinchi navbatda o‘z manfaatini ko‘zlab yagona maqsadga, ya’ni foyda olish va umaraga erishishni rejalashtiradi.

Investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni mohiyatini chuqur anglagan holda ish yuritishi lozim. Investitsiya faoliyati bilan shug‘ullanuvchi mulk egasi tez o‘zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko‘pqirrali munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim. Investitsiya faoliyatini yuritishda iqtisodiy axborotga tayangan soha bir butun iqtisodiyot va mamlakat miqyosida marketing bilimlariga ega bo‘lishi alohida ahamiyatga ega. Chunki barqarorlashmagan iqtisodiyotda investor pul muomalasi, moliya, kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatiga turli risklar ta’sir qilib, qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin. Bozor munosabatlari rivojlangan yetuk jamiyatda investitsiya faoliyati quyidagi yo‘nalishlarda olib boriladi:

- fuqarolar, davlatga qarashli bo‘lmagan korxonalar, xo‘jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o‘rtoqlik xo‘jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

- davlatni ma’muriy va boshqaruv bo‘linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

- chet el fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va huquqiy shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va xalqaro moliya-kredit muassasalari tomonidan;

- qo‘shma korxona ko‘rinishida mahalliy va chet el fuqarolari, huquqiy shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda.

Mulkchilikni turli shakllarini rivojlanishi, tadbirkorlik va ishbilarmonlikni yo‘lga qo‘yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarini taraqqiy etishi, qo‘shma korxonalarning iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi

rolining ortishi investitsiya faoliyatini to'la tashkil etish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlarni yaratadi.

Mulkchilikning turli shakllarini vujudga kelishi, o'z navbatida tadbirkorlikning rivojlanishi, chet el kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo'nalishlarini ham aniqlab beradi.

Bozor sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, huquqiy shaxslarni va davlatni, foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqish, uni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo'jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilashdir.

Bozor iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini moliyalashtirish investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni jalb qilish yo'li bilan kreditlar evaziga, qonunchilikda belgilangan holda, muomalaga qimmatli qog'ozlar va zayomlar chiqarish hisobiga olib boriladi. Davlat mulkini xususiylashtirish tufayli mamlakat miqyosidagi manbalar hisobiga, turli mulk egalari mablag'lari, yangidan tashkil etilayotgan fondlarning ulushi, chet el investitsiyalari orqali olib boriladi. Albatta, bu borada har bir mamlakatning investitsiya siyosati hal qiluvchi rolni o'ynaydi. Investitsiya manbalarini tashkil etishda mamlakat iqtisodiyotini barqarorligi, milliy valyuta birligini konvertatsiyalanishi, tashqi iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishi, aholi ehtiyojini ishlab chiqarish hisobiga qondirilishi va boshqalar muhim rol o'ynaydi.

Bozor munosabatlarini rivojlantirish davlat tomonidan olib boriladigan ichki moliya siyosatiga, moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda u yoki bu yo'nalishda sarflash va jamg'arish mamlakatda qabul qilingan va amaliyotda faoliyat ko'rsatayotgan taqsimot tizimiga bog'liqdir. Qonunchilikni rivojlanishi, adolatli qonunlar qabul qilinishi va ularni hayotga tatbiq etilishi bozor munosabatlarining rivojlantirishga, tadbirkorlik, ishbilarmonlikni keng ko'lamda tarqalishiga qaratilsa, investitsiya manbalari tarkibida davlat mablag'lari kamayishi hisobiga boshqa mulkdorlar mablag'lari o'sib

boradi. Ishlab chiqarish munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish va davlatning samarali moliya siyosatini yuritish alohida ahamiyatga egadir. Xorijiy kapitalni kirib kelish darajasi ham mamlakatda olib borilayotgan moliya siyosatiga (fiskal siyosati) bog'liqdir.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini oshirish maqsadida hukumatimiz tomonidan bir qator amaliy tadbirlar qo'llanilmoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasining e'lon qilingan kapitali 1 milliard AQSH dollari miqdorida bo'lgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar jamg'armasi. Quyidagilar uning asosiy vazifalari etib belgilandi:

- respublika iqtisodiyotining ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga, shuningdek, uning raqobatbardoshligini yanada oshirishga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va innovatsion texnologiyalarni jalb etish;

- xususiy mahalliy va xorijiy investorlar bilan uzoq muddatli o'zaro manfaatli sheriklik munosabatlarini yo'lga qo'yish orqali investitsiya faoliyatini rag'batlantirish va rivojlantirish;

- investitsiya takliflarini baholash, investitsiya loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- investitsiya muhitini yaxshilashga, shuningdek, respublika-mizning investitsiya salohiyati va imkoniyatlarini xorijda keng targ'ib qilishga ko'maklashish.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobidan shakllantiriladigan 5 million AQSH dollari miqdoridagi ustav kapitaliga ega, aksiyadorlik jamiyati shaklidagi, davlat ulushi 100 foiz bo'lgan O'zbekiston Respublikasi to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar jamg'armasining boshqaruv kompaniyasi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi Jamg'armaning yagona ta'sischisi hisoblanadi hamda uning kapitalini Jamg'arma bilan birgalikda loyihalarga investitsiya kiritish to'g'risida investorlar tomonidan qaror qabul qilinishiga qarab shakllantiradi; investitsiya loyihalari boshqaruv kompaniyasi tomonidan investitsiya uchun ustuvor sohalar, iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va samaradorlik hisobga olingan holda mustaqil

ravishda tanlab olinadi; bir loyiha bo'yicha Jamg'arma investitsiyalarining eng ko'p miqdori ushbu loyihaga kiritilishi rejalashtirilayotgan investitsiyalar umumiy hajmining 30 foizidan oshmasligi lozim, qolgan qismi investorlarning o'z mablag'i va jalb qilingan mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladi.

4.5. O'zbekistonda investitsiya siyosatining mazmun-mohiyati, xususiyatlari, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari.

Globallashuv jarayonlarida chet el kapital migratsiyasining kuchayishi. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko'chishini hisobga olish

Investitsiya siyosati ichki va tashqi investitsiya resurslarini jalb qilish, joylashtirish va ulardan samarali foydalanish usullari va choralarini birlashtiradigan davlat moliyaviy siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Davlat investitsiya siyosatining maqsadi – investitsiyalarni jalb qilish va undan samarali foydalanish orqali iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlar ya'ni YaIM o'sishini, turmush darajasini va aholi farovonligini oshirishdir.

O'zbekiston Respublikasining investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlari:

- O'zbekistonda investitsion faoliyatni tartibga soluvchi normativ-huquqiy bazani yaratish va takomillashtirish;

- respublika iqtisodiyotining tarkibiy qayta qurilishi, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni amalga oshirish;

- chet el sarmoyalarini jalb qilish uchun qulay investitsiya muhiti va imtiyozli imkoniyatlarni yaratish;

- mahalliy aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini rag'batlantirish;

- investorlarning huquqlarini himoya qilish va ularning majburiyatlarini bajarish monitoringini olib borish, normativ-huquqiy va nazorat funksiyalarini bajaruvchi davlat boshqaruv organlarining faoliyatini takomillashtirish.

Davlatning investitsiya siyosati quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

➤ iqtisodiyotning muhim tarmoqlarini tanlash va rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

➤ zamonaviy mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlash;

➤ kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlanishini qo'llab-quvvatlash;

➤ mamlakat iqtisodiyotining barcha tarmoqlarini bir maromda rivojlanishini ta'minlash.

2019-yil mamlakatimizda "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili" deb belgilandi. Shunga muvofiq ushbu yilda iqtisodiyotni rivojlantirish va investitsiyalarni faol jalb etish sohasida – makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, sog'lom raqobat uchun zarur sharoitlarni yaratish, ishbilarmonlik va investitsiya muhitini tubdan yaxshilash, iqtisodiyotda davlat ishtirokini jiddiy ravishda kamaytirish, yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolish, "xufyona" iqtisodiyotga qarshi kurashish va uning ulushini keskin qisqartirish, valyuta siyosatini erkinlashtirishni davom ettirish, belgilandi³⁷.

Investitsiya siyosati xorijiy va mahalliy mol-mulk egalari faoliyati uchun qulay investitsiya muhitini yaratish, xorijiy va qo'shma korxonalarni ochish va uzluksiz ishlash, mahalliy sanoatni texnik qayta jihozlash, kichik biznesni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Investitsiya siyosati davlat tomonidan yuqorida qayd etilgan ustuvor yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirildi, respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng investitsiya siyosati bir necha bosqichda rivojlana boshladi:

1-bosqich (1991-1994-yillar) – bu bosqich yirik xususiylashtirish va mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va ko'p tarmoqli iqtisodiyotning asoslarini shakllantirish, xususiy mulkchilikning amalashgan turlari shakllanishi jarayoni bilan ajralib turdi, bu bosqichda davlat budjeti mablag'lari ijtimoiy sohaga ajratilgan;

³⁷2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.

2-bosqich (1995-2003-yillar) – bu bosqichda quyidagilar rivojlana boshladi:

- investitsiyalar sohasida qonunchilik bazasini yaratish;
- turli moliyalashtirish manbalaridan foydalanish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, qo‘shma korxonalar va xorijiy korxonalarni tashkil etish jarayoni;
- iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar oqimi ortib borishi;
- bevosita ajratmalar va davlat kafolatlari orqali investitsiya loyihalarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni ta‘minlash;
- loyihalarni moliyalashtirish tanlov asosida amalga oshirilishining boshlanishi.

3-bosqich (2004-2008-yillar) – bu bosqich quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- valyuta va kredit munosabatlarini erkinlashtirish;
- investorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning ishlab chiqarish faoliyati uchun qo‘shimcha imtiyoz va imkoniyatlar yaratish;
- korxonalarni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilish;
- import o‘rnini bosadigan va eksportga yo‘naltirilgan mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha mezonlar qabul qilish;
- bank tizimida ichki jamg‘armalarni va mablag‘larni tejashni mobilizatsiya qilish;
- mahalliy investorlarga kichik korxonalar tashkil qilish uchun iqtisodiy imtiyozlar berish.

4-bosqich (2008-2016-yillar) – bu bosqich quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- inqirozga qarshi chora-tadbirlardan foydalanish;
- banklarning investitsion faolligini oshirish;
- erkin iqtisodiy hududlarni yaratish;
- investitsion faoliyatni takomillashtirish.

5-bosqich (2017-yildan – hozirgi kunga qadar) – bu bosqich quyidagilar bilan tavsiflanadi:

- valyuta munosabatlarini liberallashtirish;

- soliq islohotlari konsepsiyasini qabul qilish;
- davlat korxonalarini isloh qilish, shu jumladan samarasiz faoliyat yuritayotgan korxonalar va ishlab chiqarish obyektlarini qoʻllab-quvvatlash yoki qayta tashkil etish;

- biznesni yuritish uchun sharoitlarni soddalashtirish;
- erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini tashkil etish;
- investitsion faoliyatni takomillashtirish.

Davlat investitsiya siyosatini davlat organlari va mahalliy boshqaruv organlari amalga oshiradilar. Investitsiya siyosati subyektlari quyidagi 4.2-jadvalda keltirilgan turli vazirlik va idoralardan iboratdir.

4.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida investitsiya siyosatini olib borish tizimi

Faoliyat sohalari	Boshqaruvchi tashkilot	Boshqarish obyektlari	Boshqarish mexanizmi
Qonunchilik sohasida	O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Vazirlar Mahkamasi, Oliy Majlis, Senat, Prezident idorasi	Investitsiya muhiti va investitsion faoliyat ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlar	Qonunlar va me'yoriy hujjatlar
Moliya-iqtisod sohasida	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligi, tarmoq vazirliklari va idoralari	Investitsiya bozori, qimmatli qog'ozlar bozori	Himoya va jazo choralari
Funksional sohada	Markaziy bank va tijorat banklari, Davlat soliq qo'mitasi, Davlat bojxona qo'mitasi, O'zstandart, patent idorasi, Tashqi ishlar vazirligi, sug'urta tashkilotlari	Pul bozori, soliq, bojxona, sug'urta qonunchiligini bajarish	Talablar, normalar, qonunlar, standartlar, ko'rsatmalar asosida tuzilgan

Davlat idoralari tomonidan amalga oshirilayotgan davlat investitsiya siyosati – bu investitsiya siyosati subyektlarining mamlakat investitsion muhitini yaxshilash, investitsiyalar bozorini rivojlantirish va umumiy moliyaviy iqtisodiyotning boshqa tarkibiy qismlari (bank, sug'urta, valyuta, fond, pul bozori)ni rag'batlantirish, tartibga solish va nazorat qilishning asosiy vositasi bo'lgan investitsion sohadagi qonunchilik bazasi hisoblanadi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish O'zbekiston Respublikasi davlat investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Mahalliy tabiiy xomashyo va inson resurslari bilan uyg'unlashgan chet el investitsiyalari davlatning eng tez iqtisodiy o'sishi uchun makroiqtisodiy va mikro darajadagi investitsion funksiyalarni bajaradigan katalizator bo'lib xizmat qiladi. Investitsiyalarga qo'shimcha ravishda xorijiy sarmoyadorlar mamlakatga taraqqiy etgan bozorning elementlari – yuqori sifatli boshqaruv, boshqaruv tajribasi, marketing, innovatsion resurslar, axborot texnologiyalari, hamkorlik va hamkorlikning xalqaro standartlari bilan tanishish, o'rnatilgan aloqalar va savdo yo'nalishlari orqali jahon bozoriga chiqish imkoniyatini beradi.

Turli sabablarga ko'ra ichki zaxiralar va manbalarning, shuningdek, shakllanmagan mulk egalarining yetishmasligi, iqtisodiyotdagi inqiroz, davlat budjeti taqchilligi, mehnatning xalqaro taqsimlanishi, globallashuv jarayonlari va jahon iqtisodiy hamjamiyatiga integratsiyalashuvining zarurligi ko'plab mamlakatlarning xorijiy sarmoyalarni o'z davlatlari hududiga jalb qilishni taqozo etmoqda.

Mintaqadagi qulay investitsiyalarga ta'sir etuvchi barcha omillar va ularning foydalari mamlakatning investitsiya muhitini shakllantiradi. Bu tashqi va ichki investorlarning iqtisodiy faolligini, shuningdek, xorijiy investitsiyalarning hajmi, yo'nalishlari va davomiyligini, o'zaro manfaatli hamkorlik qilish istagini, YalM ishlab chiqarishda ishtirok etishni va jahon bozorida mahsulotlar uchun savdo kanallarini tashkil etishni o'z ichiga oladi.

So'nggi yillarda tarkibiy o'zgarishlarni, iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek,

transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan faol investitsiya siyosati olib borilmoqda. Shu o'rinda modernizatsiya va diversifikatsiya atamalariga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Modernizatsiya – ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar (ish va xizmatlar) raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni texnologik yangilanish jarayonidir.

U korxonalarning texnologik qoloqligini bartaraf etish vositasi bo'lib, mehnat, moddiy va xomashyo resurslaridan samarali foydalanish darajasiga keskin ta'sir ko'rsatadi. Modernizatsiya, texnik va texnologik yangilash natijalari yuqori texnologik, raqobatbardosh ishlab chiqarishning jadal rivojlanish shartini belgilab beradi.

Diversifikatsiya lotincha (diversificatio)dan olingan bo'lib, o'zgartirish, xilma-xillik degan ma'noni beradi.

Diversifikatsiya – bu ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimenti, ya'ni turini ko'paytirish, yangi iste'mol bozorlarini izlab topish, ishlab chiqarishning yangi ko'rinishlarini o'zlashtirish demakdir. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad esa ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, iqtisodiy foyda ko'rish, inqiroz xavfining oldini olish hisoblanadi. Diversifikatsiya – muayyan to'plam tarkibining turli-tumanligini ta'minlash chora-tadbirlari. Diversifikatsiya darajasi turli-tumanlilik darajasi bilan belgilanadi. Diversifikatsiyalashdan muhim investitsiya kontseptsiyasi tariqasida foydalaniladi. U investitsiya portfeli daromadlilikini pasaytirmagan holda uning riskini pasaytiradi. Diversifikatsiyalashdan olinadigan eng yuqori samara bir turdagi aktiv qiymatining pasayishi boshqa turdagi aktiv qiymatining o'sishi hisobiga qoplanishini ta'minlaydigan tarzda investitsiya portfeliga turli sinflar, tarmoqlar, mintaqalar aktivlarini qo'shish orqali erishiladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash, korxonava tashkilotlarni texnik va texnologik jihatdan yangilashni investitsion mablag'larsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Bu boradagi ishlarning samaradorligi esa davlat tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatining aniqligi, uni samarali amalga oshirish bo'yicha ishlab chiqilgan stretegiyaning to'g'riligiga bog'liq.

Iqtisodiyotni tarkiban modernizatsiya qilish esa, yoqilg'i va xomashyo tarmoqlari, yarim fabrikatlarni ishlab chiqarishni qisqartirgan holda, yuqori texnologiyani o'zida mujassamlashtirgan tayyor mahsulot ulushini ko'paytirish imkonini beradi. Shuningdek, bu eksport tarkibida xomashyo, yoqilg'i ulushining qisqartirgan holda, tayyor, innovatsion mahsulot va xizmatlar ulushini mutanosib ravishda oshishiga olib keladi. Natijada, mamlakat yalpi ichki mahsuloti tarkibida "bilimlar iqtisodiyoti" ulushining ortishi va milliy iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishi yuz beradi.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi ichki resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshirildi. Bu mablag'lar, avvalo, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirayotgan korxonalarning o'z mablag'larini ko'paytirishi, soliq yukini yanada kamaytirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va aholining tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlarini oshirish hisobidan hosil bo'ladi.

Strategik muhim, birinchi navbatda, infratuzilmani shakllantirish, ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiya etishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi alohida o'rin egalladi. Mazkur jamg'armaning eng muhim vazifalaridan biri strategik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish maqsadida yirik xorijiy investor va sheriklarni jalb etishdir. Masalan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va Osiyo taraqqiyot banki ishtirokida amalga oshirilayotgan, umumiy qiymati 1,28 milliard dollarga teng bo'lgan Tolimarjon issiqlik elektr stantsiyasida ikkita bug'-gaz moslamasini qurish loyihasi shular jumlasidandir.

Kelgusi yillardagi ustuvor yo'nilishlardan biri mamlakatimizda, eng avvalo, jalb qilinayotgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmini oshirish, chet el investorlari uchun kafolatlar yaratish hamda ularning ishonchini mustahkamlash maqsadida yanada qulay investitsiya muhitini shakllantirishdan iborat.

Bunday loyihalar haqida so'z borganda, avvalo Surgil koni bazasida Ustyurt gaz-kimyo majmuasini barpo etish, Sho'rtan gaz-kimyo majmuasida tozalangan metan bazasida suyultirilgan sintetik yoqilg'i

ishlab chiqarish, Muborak gaz-kimyo majmuasini qurish, Qandim guruhi konlarini o'zlashtirib, gazni qayta ishlaydigan zavod barpo etish, Navoiy viloyatida ammiak va karbamid ishlab chiqaradigan zamonaviy kompleks qurish, avtomobil dvigatellari, katta hajmda yuk tashiydigan "MAN" avtomobillari, "Mersedes Bens" shassisi bazasida ko'p o'rinli avtobuslar, "Klaas" kompaniyasi bilan hamkorlikda qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqarishni tashkil etish, texnik va polikristall kremniy ishlab chiqarish, tayyor mahsulot ishlab chiqarishning to'liq tsikliga ega bo'lgan vertikal integratsiyalashgan tekstil majmualarini, tayyor dori preparatlarini ishlab chiqaradigan korxonalarni barpo etish va boshqa loyihalarni qayd etish mumkin.

Iqtisodiyotni tarkibiy o'zgartirishda O'zbekiston yirik xalqaro moliya institutlari, hukumat tashkilotlari va xorijiy banklarni, birinchi navbatda mamlakatimiz bilan yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha o'zaro hamkorlik aloqalarini kengaytirishga katta qiziqish bildirayotgan "Osiyo taraqqiyot banki", "Jahon banki", "Islom taraqqiyot banki", "Yaponiya", "Janubiy Koreya va XXR taraqqiyot banklari", qator arab davlatlarining investitsiya fondlarini jalb etish masalasiga katta ahamiyat beradi.

Aynan ana shu hamkorlikning moliyaviy ko'magida kelgusi yillar davomida O'zbek milliy avtomagistrali uchastkalarini qurish, ichimlik suvi bilan ta'minlash tizimlarini barpo etish va rekonstruksiya qilish, qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash, polivinilxlorid va kaustik soda ishlab chiqarish bo'yicha yangi majmua barpo etish, qishloq xo'jaligi texnikasi va avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni tashkil etish kabi ko'plab loyihalar amalga oshiriladi.

Bu borada qarz mablag'lari uzoq muddatli asosda faqat ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmalarini rivojlantirish, iqtisodiyotning strategik tarmoqlarini modernizatsiya qilish, shuningdek, xorijiy moliyaviy institutlarning kredit liniyalarini mamlakatimiz tijorat banklari orqali qayta moliyalashtirish yo'li bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga jalb etilmoqda.

Nazorat savollari

1. Investitsiya faoliyati tushunchasi va O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli qanday?

2. Investitsiya faoliyati va investitsiya jarayoni tushunchalarini izohlang.

3. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?

4. O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalarini tartibga solish va jalb etish bilan shug'ullanadigan rasmiy muassasalar qaysilar?

5. Investitsiya siyosatining mazmuni, roli, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari qaysilar?

6. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini amalga oshirishning me'yoriy-huquqiy bazasi haqida gapiring.

7. Mamlakatda investitsiya faoliyatini amalga oshirishda xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'rni qanday?

8. O'zbekistonda Davlat investitsiya siyosati rivojlanishi qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?

9. Xorijiy mamlakatlar investitsiya siyosati tajribasi.

10. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasining investitsion siyosati doirasida qanday investitsion faoliyat amalga oshirilmoqda?

V BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSIALARNING ROLI

5.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari.

Xorijiy investitsiyalarni O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi

XX asrning ikkinchi yarmida dunyoning siyosiy xaritasi mamlakatlarni uch guruhga bo'lish orqali ifodalangan: rivojlangan, rivojlanayotgan va quloq mamlakatlar. Rivojlangan mamlakatlarda, kuchli raqobat va mahsulot tannarxidagi ishchi kuchi va xomashyo xarajatlarining yuqoriligi, tadbirkorlarni ushbu mamlakatlarda o'z kapitalini samaraliroq bo'lgan obyektlarni topib joylashtirishga va maksimal foyda olishga undaydi. Boshqa tomondan, globallashuv jarayoni, xalqaro mehnat taqsimoti va jahon iqtisodiy hamjamiyatiga integratsiyalashuvi uchun ehtiyoj, rivojlanayotgan mamlakatlarda ichki resurslari va manbalarining yo'qligi, mulkchilik sinflarining shakllanmaganligi, ishlab chiqarishdagi turg'unlik, iqtisodiy inqiroz, davlat budjeti defitsiti ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlar xorijiy investitsiyalarni jalb etadi. Shunday qilib, dunyoda o'zaro manfaatli hamkorlik – xalqaro kapital va boshqa aktivlar migratsiyasi shakllangan.

1990-yillarning birinchi yarmida O'zbekistonda bozor iqtisodiyoti asoslari yaratilayotgan edi, ammo mulkdorlar sinfining shakllanmaganligi va davlat budjeti hamda inflyatsiya darajasining oshib borayotgan bir paytida, davlat uchun bir vaqtning o'zida ham iqtisodiy, ham ijtimoiy, ham huquqiy vazifalarini bajarish qiyin edi. Ushbu tarixiy davr iqtisodiy va tijorat munosabatlarning ko'payishi, ishlab chiqarishning turg'unligi, mamlakatning texnik ishlab chiqarish fondining ma'naviy va jismoniy eskirishi bilan tavsiflanadi. O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishini davom ettirishning yagona yo'li xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish edi.

Mahalliy tabiiy xomashyo va inson resurslari bilan bog'liq bo'lgan chet el investitsiyalari, davlatning tez iqtisodiy o'sishi uchun makro va

mikrodarajadagi investitsion funksiyalarni bajaruvchi katalizator vazifasini bajaradi. Xorijiy investorlar mamlakatga xorijiy investitsiyalar kiritish bilan birga, rivojlangan bozor elementlari ya'ni yuqori sifatli menejment, boshqaruv tajribasi, marketing, innovatsion resurslar, axborot texnologiyalari, hamkorlikning xalqaro standartlari bilan tanishish, o'rnatilgan aloqalar va savdo yo'nalishlari orqali jahon bozoriga chiqish imkonini ham beradi.

Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyatini yanada kengroq ochib berishda unga berilgan ta'riflarni ko'rib chiqamiz:

“Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 3-moddasida: “chet el investitsiyalari — chet ellik investor tomonidan ijtimoiy soha, tadbirkorlik, ilmiy va boshqa faoliyat turlari obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar”³⁸, deb e'tirof etiladi.

Chet el investorlari sifatida O'zbekistonda yuqoridagi qonunga ko'ra quyidagilar belgilangan:

- chet el davlatlari, chet el davlatlarining ma'muriy yoki hududiy organlari;

- davlatlararo bitimlar yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar;

- chet el davlatlarining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar;

- chet davlat fuqarolari va O'zbekiston Respublikasidan tashqarida doimiy ravishda yashovchi fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

Demak, chet el investorlari tomonidan qonun bilan taqiqlanmagan har qanday faoliyatga qo'yiladigan turli ko'rinishdagi boyliklar, shu jumladan investitsiya faoliyatidan olgan har qanday boyliklari (daromadi) va ularga doir huquqlar chet el investitsiyalari hisoblanadi.

³⁸ O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 25-dekabrda «Investitsiyalar va investitsiya to'g'risida»gi qonuni.

Professor D.G'ozibekovning nazariy qarashlarida xorijiy investitsiyalar quyidagi fikrlar bilan bayon etilgan: "Chet el investitsiyalari bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lash bo'lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investitsiya muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab kapital ko'chishi yuz beradi"³⁹. Ushbu ta'rifdan ko'rishimiz mumkinki, xorijiy investitsiyalar ichki investitsiyalardan risklarining keng qamrovligi bilan, investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillarning o'zgarishi bilan farqlanadi.

Iqtisod fanlari doktori N.Qo'ziyeva xorijiy investitsiyalarning mohiyati to'g'risida shunday ta'rif keltirganlar: "Kelgusida foyda olish maqsadida kapitalni eksport qiluvchi xorijiy davlatlar, yuridik va jismoniy shaxslarning kapitalni qabul qiluvchi mamlakatlarga turli ko'rinishdagi boyliklar (ko'char, ko'chmas mol-mulk, intellektual boyliklar va boshq.) va ulardan olingan daromadlar (foйда, foizlar, dividendlar, litsenziya va komission mukofotlar, royalti, texnik ta'minot va boshqa mukofotlar)ni qo'yilishiga xorijiy investitsiyalar deyiladi"⁴⁰. Ushbu ta'rif O'zbekiston Respublikasi "Chet el investitsiyalari" to'g'risidagi qonunga mazmun jihatdan yaqinligini ko'rishimiz mumkin.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish O'zbekiston Respublikasi davlat investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ochiq investitsiya siyosati yurituvchi mamlakatlar o'zlarining iqtisodiy muammolarini bir qismini xorijiy investitsiyalar hisobiga hal qiladilar va xorijiy investitsiyalar sabab iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishadilar (Xitoy, Janubiy Koreya, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari va boshqalar), bu esa jahon kapital bozorida mamlakatlar o'rtasida xorijiy investitsiyalarni o'z hududiga jalb qilish bo'yicha raqobatni yuzaga keltiradi. Davlatlar xorijiy investorlar uchun qulay investitsion muhit va imtiyozli sharoit yaratib, sanoat o'sishi, YaIM va eksport o'sishi, sanoatni texnik qayta

³⁹ G'ozibekov D.G'. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. – T.: «Moliya», 2003. – B. 45.

⁴⁰ Qo'ziyeva N.R. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari. Iqt. fan. dok. ilm. dar. olish uchun yoz. diss. avtoref. – T.: BMA, 2008. – B. 11.

qurollantirish, aholi bandligini ta'minlash, jahon bozoriga chiqish kabi muammolarini hal etmoqdalar.

Har qanday murakkab iqtisodiy hodisa kabi, xorijiy investitsiyalar ham investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakat (retsipiyent) iqtisodiyotiga ham ijobiy ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning ijobiy ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- real investitsiyalarni ko'payishi, iqtisodiy rivojlanish darajasining jadallashuvi va mamlakatning to'lov balansi holatining yaxshilanishi;
- ilg'or xorij texnologiyalarining, tashkilotchilik va boshqaruv tajribasining kirib kelishi, ITTKI natijalarining yangi texnika, patentlar, litsenziyalar, nou-xau va boshqalar kabi tatbiq etilishi;
- foydali loyihalar uchun mahalliy jamg'armalardan foydalanilishi;
- mahalliy kapitalni jalb qilish va ishlab chiqarishdagi resurslardan foydalanish hisobiga mahalliy moliya bozorini mustahkamlash;
- mahalliy tabiiy resurslardan to'liq foydalanish;
- mahalliy ishchi kuchining bandligini ta'minlanishi, malakasi va ish unumdorligining oshishi;
- ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turlarini kengayishi;
- import o'rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarishni rivojlanishi va importni qoplashdagi valyuta xarajatlarini qisqarishi;
- eksport hajmi va xorijiy valyuta tushumining ortishi;
- davlatga ijtimoiy va boshqa dasturlarini moliyalashtirishga imkon beruvchi soliq tushumlarining hajmini ortishi;
- aholi turmush darajasi va iste'mol qobiliyatining oshishi;
- atrof-muhitning ifloslanish darajasini kamaytiruvchi yuqori standartli, sifatli va ekologik toza texnologiyalardan foydalanish imkonining ortishi;
- infratuzilma va xizmatlar ko'rsatish sohasining rivojlanishi;
- yangi xorijiy investorlarni jalb qilinishida mamlakatga bo'lgan ishonchning ortishi;
- milliy iqtisodiyotda raqobatni kuchayishi va monopoliyaning kamayishi;
- nafaqat ishlab chiqarishda balki iste'molda ham xalqaro

standartlar asosidagi sogʻlom ijtimoiy-madaniy muhitning yuzaga kelishi.

Xorijiy investitsiyalarning salbiy taʼsiri quyidagilarda namoyon boʻladi:

- retsipient mamlakatning toʻlov balansi muvozanatini yomonlashuviga sabab boʻluvchi kapital va foydaning turli koʻrinishlar (dividendlar, foizlar, royaltlar va boshqalar) da chiqib ketishi;

- qoʻshimcha valyuta xarajatlarini talab qiladigan uskunalar, materiallar va butlovchi buyumlar importining ortishi;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarga bosim oʻtkazilishi va raqobatni cheklanishi;

- iqtisodiy va siyosiy xavfsizlikka tahdid soladigan milliy iqtisodiy qaramlikning ortishi;

- xorijiy investorlar tomonidan mahalliy shart-sharoitlar va xususiyatlarning hisobga olinmasligi;

- milliy iqtisodiyot tuzilmasining qayta shakllanib qolish ehtimolining mavjudligi;

- milliy iqtisodiyotning anʼanaviy tarmoqlarining kamayib ketishi;

- ijtimoiy zoʻriqish va tabaqalanishning kuchayishi (ayniqsa xorijiy korxonalarda ish haqining yuqoriligi sababli);

- chet el texnologiyalari importi tufayli milliy ITTKI ragʻbatlantirishning zaiflashuvi, natijada, texnologik qaramlikning ortishi;

- ekologiyaga zarari katta boʻlgan ishlab chiqarishning mamlakatga kirib kelishi va mahalliy resurslardan “yirtqichlarcha” foydalanilishi natijasida atrof-muhitning zararlanishi;

- milliy madaniyatga xos boʻlmagan standartlarni qoʻllash, ishlab chiqarishni tashkil etishning qadriyatlari va shakllari, isteʼmol, turmush-tarzi va boshqalarni eʼtiborga olmaslik bilan bogʻliq ijtimoiy-madaniy sharoitlarga salbiy taʼsir koʻrsatishi.

XX asr boshida oʻtish iqtisodiyoti mamlakatlarida bozor infratuzilmalarini shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. Ushbu mamlakatlarda quyidagi sabablarga koʻra xorijiy investitsiyalarni jalb etish zaruriyati tugʻildi:

– iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi va mamlakat yalpi ichki mahsulotida (YaIM) sanoat mahsulotlarining ulushi qisqarishi;

– sanoat tarmog'idagi asosiy fondlar yuqori darajada jismoniy va ma'naviy eskirib borishi. Masalan, 2010-yilda sanoat tarmoqlaridagi asosiy ishlab chiqarish fondlarining 43,9%i eskirgan bo'lsa, 2017-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 48%ga teng bo'ldi. Shu bilan bir qatorda, asosiy fondlarni yangilash koeffitsiyenti 2017-yilda bor yo'g'i 10,5 % ni tashkil etdi;

– milliy iqtisodiyot subyektlarining o'z asosiy ishlab chiqarish fondlarini moliyalashtirish va aylanma mablag'larini shakllantirish uchun o'z mablag'larining yetishmasligi;

– iqtisodiyotni modernizatsiyalash va chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, raqobatbardosh va yuqori texnologiyani mujassamlashtirgan eksportga yo'naltirilgan tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishni barqaror sur'atlarda ishlab chiqarishning zarurligi.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari yuqoridagi sabablarga ko'ra moliyaviy resurslarga jiddiy ehtiyoj sezmoqdalar va shu sababli qarz olishning tashqi manbalariga murojaat qilishga majburlar. Tashqaridan moliyalashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish jarayoni o'tish iqtisodiyoti mamlakatlariga xos xususiyatlardan kelib chiqadigan obyektiv iqtisodiy holatdir.

Xorijiy investitsiyalarning bir qancha shakllari mavjud bo'lib, amaliyotda ular qator mezonlar bo'yicha tasniflanadi (5.1-jadval). Xalqaro amaliyotda davlat kapitali ko'proq ssuda shaklida, xususiy va uzoq muddatli kapital esa — tadbirkorlik shaklida faoliyat ko'rsatadi.

Kelib chiqish manbalariga ko'ra – bu davlat mablag'lari yoki xususiy kapital ko'rinishida bo'ladi. Davlat kapitali banklar ichida rasmiy kapital deb ham ataladi. U davlat budjetidan xorijga chiqariladigan yoki u yerdan yo bevosita hukumatlar qarori bilan, yoki hukumatlararo tashkilotlar qarori bilan qabul qilinadigan mablag'lardir.

Xorijiy investitsiyalarning tasniflanishi

Tasniflanish shartlari	Investitsiyalar turlari
Kelib chiqish manbalariga ko'ra	- Davlat - Xususiy - Xalqaro - Aralash
Chetga chiqarish shakli bo'yicha	- Pul - Tovar
Maqsadiga ko'ra	- To'g'ridan-to'g'ri - Portfel - Boshqa investitsiyalar
Subyektlar bo'yicha	- Makrodaraja - Mikrodaraja
Muddatiga ko'ra	- O'ta qisqa muddatli (3 oygacha) - Qisqa muddatli (1 yilgacha) - O'rta muddatli (1 yildan 5 - 7 yilgacha) - Uzoq muddatli (5 -7 yildan 40 - 45 yilgacha)

Xususiy kapital – bu xususiy shaxslar tomonidan xorijga joylashtiriladigan yoki xorijdan qabul qilinadigan nodavlat manbalar mablag'laridan iborat. Ular tarkibiga investitsiyalar, savdo kreditlari, banklararo kreditlash kiradi. Ular davlat budjeti bilan bevosita bog'liq bo'lmaydi, biroq hukumat ularning ko'chib yurishini kuzatib turadi va o'z vakolatlari doirasida ularni nazorat qilib, boshqarishi mumkin.

Kapitalning tadbirkorlik shaklidagi migratsiyasi uchun quyidagi uchta majburiy belgilar xos bo'ladi:

1. Xorijda ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilish yoki unda ishtirok etish.
2. Xorijiy kapital qo'yilmalarining uzoq muddatlilik.
3. Xorijiy korxonaga yoki uning bir qismiga mulkchilik huquqiga ega bo'lish.

Yuqorida qayd etib o'tilgan xususiyatlar va ishtirok etish maqsadlarining qanchalik amalga oshishiga bog'liq holda, tadbirkorlik kapitalini chetga chiqarishning ikki turi ajratiladi: to'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalar.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar – bu xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo'lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksioner kapitaliga to'la ega bo'lish yoki kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining nazorat qilinishini ta'minlaydi.

5.2-jadval

To'g'ridan to'g'ri va portfel investitsiyalarini qiyosiy baholash

№	Belgilari	To'g'ridan –to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Portfel investitsiyalar
1.	Olib chiqishning asosiy maqsadi	Xorijiy firmani nazorat qilish	Yuqori foyda olish
2.	Maqsadga erishish yo'llari	Xorijda ishlab chiqarishni tashkil qilish va yuritish	Xorijiy qimmatli qog'ozlarni sotib olish
3.	Maqsadga erishish usullari	a) xorijiy firmaga to'liq egalik qilish; b) aksiyalar nazorat paketini sotib olish (XVF ustaviga ko'ra kompaniya aksiyadorlik kapitalining 25 foizidan kam bo'lmasligi kerak)	Xorijiy firma aksiyadorlik kapitalining kamida 25 foizini sotib olish (AQSh, Yaponiya va Germaniyada — 10%)
4.	Daromad shakllari	Tadbirkorlik foydasi, dividendlar	Dividendlar, foizlar

5.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rishimiz mumkinki, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar investorga xorijiy firmani nazorat qilish imkonini bersa, portfel investitsiyalar investor xarajatlarini kamayishiga va yuqori foyda olishga imkon beradi.

Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hamda Birlashgan millatlar tashkiloti milliy schyotlari tizimidagi

ta'riflarga muvofiq, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- kompaniyalarning o'z kapitalini xorijga chiqarishi;
- to'g'ridan to'g'ri investor xorijiy korxonadan olgan foydasini uning foydasiga qayta moliyalashtirishi;
- kapitalning bosh firma va uning xorijiy korxonalari o'rtasida ichki korporativ o'tkazmalari.

Portfel investitsiyalar – bu kapitalni xorijiy korxona qimmatli qog'ozlariga (korxona ustav kapitalining 10%dan kam qismini) kiritish shaklida olib chiqib ketish bo'lib, investorlarga ular faoliyatini bevosita nazorat qilish imkonini bermaydi.

Boshqa investitsiyalar – kapitalni import qilishda davlat kafolatchi sifatida qatnashadi, masalan bank depozitlari, hukumat kafolati ostida jalb qilinadigan investitsiyalar.

5.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari

Iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish siyosati mavjud mablag'lardan, vaqtdan va imkoniyatlardan samarali foydalanishga, turli xil risklarni, mavjud shart-sharoitlarni hisobga olgan holda boyliklarni samarali joylashtirishga va shu yo'l bilan respublika iqtisodiyotini ko'tarishga, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishiga, chet el investitsiyalarining kirib kelishini rag'batlantirish yo'li bilan investitsiyalarni, ko'proq, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlariga jalb qilishga hamda ulardan samarali foydalanishga qaratilgan.

Bugungi kunda xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishning bir qancha shakllari mavjud, ya'ni:

- O'zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarning ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish;

tashkil etadigan korxonalar tushuniladi. Ular O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid kelmaydigan har qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda faoliyat ko‘rsatadilar. Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona qatnashchilaridan biri “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonunda ko‘rsatilgan chet ellik investor bo‘lishi shart.

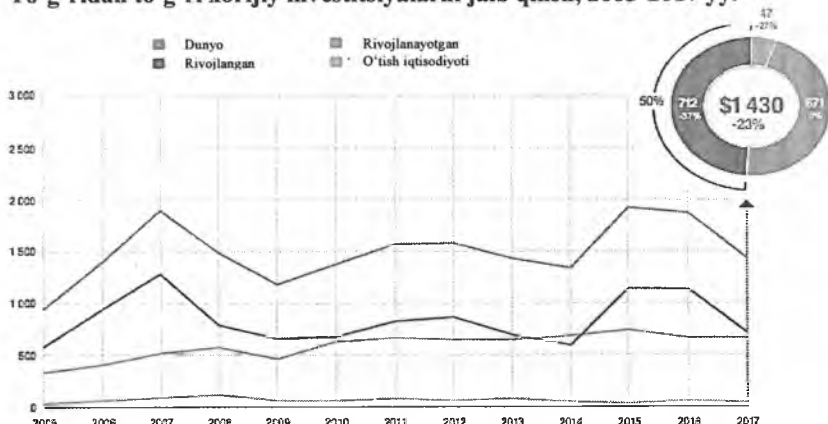
Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona uni ta‘sis etish yo‘li bilan yoki ilgari chet el investitsiyalari ishtirokisiz ta‘sis etilgan korxonada ishtirok etish ulushini (payini, aksiyalarini) yoxud bunday korxonani butunlay, shu jumladan xususiylashtirish jarayonida chet ellik investor tomonidan sotib olinishi natijasida tashkil etilishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona davlat ro‘yxatiga olingan paytdan e‘tiboran yuridik shaxs huquqiga ega bo‘ladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni davlat ro‘yxatiga olish, shuningdek, zarur ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tegishli davlat organi tomonidan “bir darcha” prinsipi bo‘yicha amalga oshiriladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarining talablariga rioya etgan holda O‘zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan sho‘ba korxonalar, filiallar, shuningdek, yuridik shaxs bo‘lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo‘linmalar tashkil etishi mumkin.

To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, 2005-2017 yy.

5.1-rasm. To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning dunyo bo‘yicha jalb qilinish dinamikasi

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarining sho'ba korxonalari, filiallari, vakolatxonalari va boshqa alohida bo'linmalari tashkil etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish hamda o'zlashtirish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2008-yil 24-iyuldagi PQ-927-sonli Qaroriga muvofiq to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar, hukumat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etishga mas'ul vazirliklar, qo'mitalar, tashkilotlarning vazifalari aniq va ravshan ko'rsatib o'tilgan.

Yuqoridagi 5.1-rasmdan dunyo bo'yicha TTXI oqimini tahlil qiladigan bo'lsak, rivojlangan mamlakatlardagi TTXI dinamikasi dunyodagi umumiy TTXI dinamikasi bilan bir xil sur'atlarda aks ettirilgan. Bunga asosiy sabablardan biri esa dunyo bo'yicha umumiy jalb qilingan TTXIlarning deyarli 50% rivojlangan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda TTXI 2009-yildan ortganini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekistonga jalb qilingan xorijiy investitsiyalar va kreditlar ulushi 2016 yilda 22,1% bo'lgan bo'lsa, 2017-yilda 25,1 %ni tashkil etib, o'tgan yildagi ko'rsatgichga nisbatan 3,0 % punktga ko'paydi.

2017-yilda 17146,5 mlrd.so'm (dollar ekvivalentida 3348,2 mln. AQSh dollari) yoki o'tgan yilga nisbatan 134,9 % asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlar o'zlashtirildi hamda uning jami asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi 25,1 %ni tashkil etdi.

Asosiy kapitalga xorijiy investitsiya va kreditlarning YaIMdagi ulushi 2017 yilda 6,7 %ni tashkil etib, o'tgan yildagi ko'ratkichga nisbatan 1,4 % punktga ko'paydi.

Qulay investitsiya muhitini shakllantirish va investitsiyalarni keng jalb qilish maqsadida olib borilgan qator islohotlar natijasida o'zlashtirilgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 2017 yilda 12768,6 mlrd.so'mni (dollar ekvivalentida 2493,3 mln. AQSh dollari) tashkil etib, 2016 yilga nisbatan 44,9 %ga ko'paydi va jami investitsiyalardagi ulushi 18,7 %ni tashkil etdi⁴¹.

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi sayti ma'lumotlari

5.3. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar to'g'risida: "Agar loyihalarni amalga oshirish monitoringini avtomatlashtirilgan tizimga o'tkazmas ekanmiz, bu boradagi muammolarni o'z vaqtida aniqlay olmaymiz. Bu tizim to'g'ridan to'g'ri xorijiy sarmoya kiritayotgan investorlarga amaliy ko'maklashib, ularning ishini osonlashtirishi zarur⁴²," deb ta'kidlagan edilar.

XVF bergan ta'rifga ko'ra:

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar – xorij mamlakatida faoliyat ko'rsatayotgan korxonaning foydasida qatnashish uchun amalga oshiriladigan investitsiyalar bo'lib, bunda investorning maqsadi korxona boshqaruvida bevosita qatnashish huquqiga ega bo'lishdir.

To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar – investorga xorijiy tashkilot ustidan samarali nazoratni ta'minlaydi.

Iqtisodiy adabiyotlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning tor va keng ma'nodagi ta'riflari ajratiladi.

TTXIning tor ma'nodagi ta'rifi IHTT tomonidan berilgan bo'lib, bu yo'nalishning bazaviy metodologiyasi kapital harakatini erkinlashtirish kodeksida bayon etilgan: mustahkam iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish hamda korxona ustidan nazorat huquqini qo'lga kiritish maqsadida kapital va resurslarning transchegaraviy harakati qamrab olinadi. Bunday yondashuv asosida investor sifatida mazkur mamlakatning norezidentlari va xorijlik rezidentlar maydonga chiqishlari mumkin. Har ikkala toifalar uchun to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hosil bo'lishining quyidagicha yo'nalishlari ko'rsatiladi:

– 100 foizlik xorijiy mulkchilikka asoslangan korxona, sho'ba kompaniyasi yoki bo'linmasini tashkil etish yoki kengaytirish;

⁴²O'zbekiston iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish masalalariga bag'ishlangan videoselektor yig'ilishidagi nutqi, 14.08.2018 y.

- mavjud korxonani to‘liq mulkchilikda sotib olish;
- yangi yoki harakatdagi korxonada ishtirok etish;
- 5 yil va undan ko‘p muddatga qarz berish.

TTXIning keng ta’rifi Jahon banki tomonidan berilgan “MIGA” (Ko‘p tomonlama investitsiyalarni kafolatlash agentligi)ni ta’ sis etish haqidagi shartnomada ilk bor tilga olingan, u shuningdek, ikki taraflama kafolatlash shartnomalari uchun ham xosdir. Bunday yondashuvda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarga kapital (yoki resurslar)ning harakatlanishi shakllarigina emas, balki aktivlarning boshqa turlari ham kiritiladi: har xil turdagi mulk va mulkiy huquqlar, noaksiyador turdagi investitsiyalar (subbitimlar, boshqaruv shartnomalari, franchayzing, litsenzion bitimlar, mahsulot taqsimoti va h.k.lar ham shular jumlasidan) ham kiradi.

To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar:

- investorga investitsiya kiritilayotgan obyekt ustidan nazorat qilish huquqini beruvchi ishlab chiqarishga sarflangan uzoq muddatli xorijiy qo‘yilmalarni;

- pirovard maqsadi foyda ko‘rinishida daromad olishga qaratilgan tadbirkorlik kapitalining ustuvor shaklini;

- xususiy kapitalga asoslangan to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni;

- xorijiy investorning investitsiya kiritilayotgan obyekt ustidan to‘liq egalik qilishini;

- xorijiy investor tomonidan investitsiya kiritilayotgan obyekt ustav kapitalining 10 %dan kam bo‘lmagan qismi ustidan nazorat o‘rnatishini;

- xorijiy investorning investitsiya kiritilayotgan obyektlarni boshqarishda samarali qatnashishini;

- mustahkam iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatish hamda korxona ustidan nazorat huquqini qo‘lga kiritish maqsadida kapital va resurslarning transchegaraviy harakatini qamrab oladi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning O'zbekistonga kirib kelishi qisqa vaqt ichida mulkchilikning turli shakllarini tashkil topishiga ko'maklashdi, O'zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy qayta qurishni, nufuzli tarmoqlarning barpo etilishini ta'minladi. Eng muhimi, O'zbekiston iqtisodiyotining baynalminallashuvini va O'zbekistonning xalqaro bozorga o'z mahsulotlarini olib chiqishini va u yerda o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minladi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishi respublikamizda xususiylashtirish jarayonlarini tashkil etish bosqichlari bilan bog'liq bo'ldi. Shu bilan bir qatorda, respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy poydevorini yaratish ham, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimlari shakllarini belgilab berdi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning oqimlari:

- O'zbekiston iqtisodiyotida qo'shma korxonalarining barpo etilishiga asos soldi;

- xorijiy korxonalar barpo etilishiga zamin yaratdi.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, milliy iqtisodiyotning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish holati ichki bozor hamda eksportning hajmi, tabiiy va mineral resurslar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, bozor islohotlarini amalga oshirish sur'atlari, iqtisodiy barqarorlik omillari bilan bog'liqdir.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning jozibadorligini belgilovchi omillarni besh guruhga bo'lish mumkin:

- bozor omillari (ichki bozor va eksport imkoniyatlari);
- boy tabiiy resurslarning mavjudligi;
- ishlab chiqarish xarajatlari omillari;
- investitsiya muhiti;
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi⁴³.

⁴³ B.Mamatov, D.Xujamqulov, O.Nurbekov "Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish" Darslik // T.: "Iqtisod-Moliya" 2014 y. 119-120 bb.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar

Yangi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarilishi tezlashadi yoki mavjud ishlab chiqarilayotgan mahsulot o'rnini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarilishi tashkil etiladi

Yangi bozorlarga chiqish, jahon bozorida o'z o'rniga ega bo'lish, o'z mavqecini mustahkamlash imkoniyatini beradi

Yangi zamonaviy, ilg'or texnologiyalar va yuqori unumdorli uskunalar olib kiradi

Innovatsion loyihalarni tatbiq etish va iqtisodiyotda tuzilnaviy o'zgartirishlarni ta'minlaydi

Raqobat muhitini rivojlantiradi hamda raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishni tezlashtiradi

5.2-rasm. TTXI larning innovatsion faoliyatga ta'siri

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi "To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" PF-3594 Farmoniga ko'ra:

Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, xususiylashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik jihatdan qayta jihozlash va rekonstruksiya qilish, respublikaning ortiqcha ishchi kuchi mavjud bo'lgan mintaqalarida yangi ish joylarini yaratish dasturlarini amalga oshirishga to'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, shuningdek xorijiy investorlar uchun ishonchli huquqiy himoya va kafolatlarni ta'minlash maqsadida 2005-yilning 1-iyulidan boshlab to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etadigan iqtisodiyot tarmoqlarida mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan korxonalar yuridik shaxslarning foydasidan olinadigan soliq, mulk solig'i, mikrofirma va kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliq to'lashdan, shuningdek, Respublika yo'l

jamg'armasiga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilingan, agar investor:

- 300 ming AQSh dollaridan 3 million AQSH dollarigacha - 3 yil muddatga;

- 3 milliondan ortiq AQSh dollaridan 10 million AQSH dollarigacha - 5 yil muddatga;

- 10 million AQSh dollaridan ortiq bo'lganda - 7 yil muddatga.

Farmonda, shuningdek, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiya kiritib, imtiyoz olishi mumkin bo'lgan 22 ta soha va tarmoqlarning nomi keltirilgan. Ushbu soliq imtiyozlari quyidagi shartlar asosida qo'llanilishi ham belgilab qo'yilgan:

- 1) ko'rsatib o'tilgan korxonalarni Toshkent shahri va Toshkent viloyatidan tashqari respublikaning barcha shaharlari va aholi yashash joylarida joylashtirish. Bunday hududiy cheklov turizm sohasida faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarga va chiqindilar bilan bog'liq ishlarni amalga oshirishga tatbiq etilmaydi;

- 2) korxonaning ustav kapitalida xorijiy ishtirokchilarning ulushi kamida 33 foizni, aksiyadorlik jamiyatlari uchun esa – kamida 15 foizni tashkil etishi lozim;

- 3) mazkur imtiyozlarni qo'llanish muddati davomida imtiyozlardan olingan daromadning kamida 50 foizini korxonani yanada rivojlantirish maqsadida qayta investitsiyalashga yo'naltirish.

- 4) mazkur korxonalarni ortiqcha ishchi kuchi bo'lgan mintaqalar – Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Sirdaryo, Surxondaryo, Xorazm viloyatlarda, shuningdek, Navoiy, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining qishloq aholi punktlarida joylashtirish;

- 5) xorijiy investitsiyalarni erkin almashtiriladigan valyuta yoki yangi zamonaviy texnologik uskuna tarzida qo'yish.

2019-yilgi "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili" Davlat dasturida kapitali 1 milliard AQSh dollari miqdorida bo'lgan O'zbekiston Respublikasining to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar jamg'armasi tashkil etilishi, uning asosiy vazifalaridan biri sifatida respublika iqtisodiyotining ishlab chiqarish salohiyatini kengaytirishga,

shuningdek, uning raqobatbardoshligini yanada oshirishga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va innovatsion texnologiyalarni jalb etish, belgilandi.⁴⁴

Valyuta nazorati liberalizatsiyasi hamda bozorlarga kirish imkoniyatini o'sishi natijasida moliyaviy bozorlar global yagona tizimga aylanib bormoqda. Bozor qatnashchilari o'rtasida raqobat o'sishini tezlashtirgan bu integratsiya bozorlarga keng miqyosda kirib boruvchi yangi moliyaviy instrumentlarni qo'llashga olib keldi. Shuningdek, ko'plab millat va davlatlar investorlarini jalb etgan holda tranzaksion xarajatlarni kamaytirish imkonini berdi. Transchegaraviy moliyaviy oqimlarni kengayishi aloqa va ma'lumotlarni qayta ishlash sohasidagi texnologik yangiliklar hisobiga yanada tezlashdi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI) shiddatli rivojlanayotgan xalqaro iqtisodiy integratsiya, shuningdek globalizatsiyada asosiy element hisoblanadi. TTXI iqtisodiyotlar o'rtasida bevosita, barqaror va uzoq muddatli aloqalar uchun mablag'lar bilan ta'minlaydi. To'g'ri siyosiy muhitda u mahalliy tadbirkorlikni rivojlantirishning asosiy vositasi bo'lib hisoblanishi mumkin, shuningdek, investitsiya kirituvchi va uni qabul qiluvchi iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish imkonini berishi mumkin. Shu bilan birga TTXI iqtisodiyotlar o'rtasida texnologiya va nou-xau o'tkazmalarini qo'llab-quvvatlaydi. Bu esa "qabul qiluvchi" iqtisodiyotning o'z mahsulotlarini xalqaro bozorlarda faol targ'ib qilishi imkoniyatini beradi. TTXI xalqaro savdoni rivojlanishiga ijobiy ta'sir etishi bilan birga "qabul qiluvchi" mamlakat ichki iqtisodiyoti uchun ham muhim kapital manbai hisoblanadi.

TTXI hajmining so'nggi o'n yillikdagi sezilarli o'sish sur'ati va uning xalqaro keng yoyilishi alohida operatsiyalar hajmi va miqdorini oshishida hamda rivojlangan mamlakatlarning korxonalar va sanoat sektorida diversifikatsiyaning o'sishida ko'zga tashlanmoqda. Yirik ko'p millatli korxonalar xorijiy investitsiyali transchegaraviy bitimlarda

⁴⁴ 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni

asosiy ishtirokchi sanaladi. Bu rivojlanish ko'p millatli korxonalarning barcha savdodagi ishtirokini oshishi bilan birga kuzatilmoqda. So'nggi yillarda TTXIda kichik va o'rta korxonalar ko'plab qatnashmoqda.

TTXIni mamlakatga jalb etilishida investorga o'z mamlakatidan farqli afzalliklarni taqdim etilishi ahamiyatlidir. Bunday afzalliklarga xorijiy investitsiyali korxonalar va to'g'ridan to'g'ri investor o'rtasidagi uzoq muddatli munosabatlarning o'rnatilishi va korxonalar boshqaruviga ta'sir etish darajasi mavjudligini misol qilib keltirish mumkin. Bunday munosabatlarning guvohnomasi bo'lib, mahalliy kompaniyalarning ovoz berish huquqili aksiyalarining 10 foiz yoki undan ko'piga chet ellik investorlarning bevosita yoki bilvosita egalik qilishi hisoblanadi. Ayrim tanqidchilarning fikricha, shunday holatlar bo'ladiki, 10 foiz ovozga egalik qilish huquqi kompaniyaga sezilarli ta'sir o'tkazmasligi, lekin 10 foizdan kam huquqqa ega bo'lgan investorning korxona boshqaruvida ahamiyatli ovoz berish huquqiga ega bo'lishi mumkin. Shunday ekan, tavsiya qilinayotgan uslubiyot 10 foizli chegaraning hech qanday talabini qo'ymaydi, lekin mamlakatlar o'rtasida statistik muvofiqlikni ta'minlash uchun qat'i qo'llanishini tavsiya etadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning standart ta'rifi (nazorat ko'rsatkichlarining ta'rifi) to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar statistikasi uchun jahon standartini o'rnatadi. U Xalqaro valyuta fondining to'lov balansidagi balans rejasi va Xalqaro investitsion pozitsiyalar bo'yicha qo'llanmaning tayanch kontseptsiya va ta'riflari bilan to'liq mos tushadi. Shuningdek u Milliy hisoblar tizimi belgilagan umumiy iqtisodiy kontseptsiyalarga mos keladi.

Xalqaro miqyosda o'z vaqtida qabul qilingan ishonchli statistik ma'lumotlar TTXI faoliyatidagi tendentsiya va o'zgarishlarni baholashda, shuningdek, global bozorlardagi muammolarni hal qilishda yo'l-yo'riq ko'rsatadigan organlarga ko'rsatishda muhim ahamiyatga ega. TTXIlar statistikasining foydaliligi quyidagi bir qancha sifat parametrlariga mos kelishiga bog'liq bo'ladi: a) xalqaro standartlarga mos kelishi; b) mamlakatlar o'rtasidagi nomuvofiqlikdan qochishi va global ziddiyatlarni qisqartirishi; v) vaqt o'tishi bilan izchil statistik

qatorlardagi yutuqlar; g) o'z vaqtidalilik; d) hamkor mamlakatlar o'rtasida ma'lumotlarni samarali almashishni ta'minlash.⁴⁵

5.4. Chet el investitsiyalarining huquqiy asoslarining mazmuni, maqsadi va ahamiyati. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar tizimi

Chet ellik investorlarga hamda chet el investitsiyalariga adolatli va teng huquqli rejim taqdim etiladi, ularni to'liq va doimiy ravishda himoya qilish hamda ularning xavfsizligi ta'minlanadi. Bunday rejim O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilangan rejimiga nisbatan noqulayroq bo'lishi mumkin emas.

Chet el investitsiyalari uchun huquqiy rejim O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalarning tegishli rejimiga nisbatan noqulayroq bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga, xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan prinsiplari va normalariga muvofiq iqtisodiyotning hamda aholi sog'lig'ini, hayvonot va o'simlik dunyosini, atrof-muhitni muhofaza qilishning, shuningdek O'zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligiga doir manfaatlari himoya qilinishini ta'minlashning belgilangan sohalariga chet el investitsiyalarini kiritish uchun cheklovlarni yoki taqiqni o'z ichiga olishi mumkin.

Chet ellik investorlarning O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan kafolatlangan, buzilgan huquq va manfaatlarini tiklash O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari hamda xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadi.

Chet ellik investor "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 10-moddasida nazarda tutilgan investor huquqlari bilan bir qatorda O'zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyati natijasida olingan, o'ziga tegishli bo'lgan ixtirolarni, foydali modellarni va sanoat namunalari xorijda

⁴⁵OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment.Fourth edition. OECD.2008

hamda O'zbekiston Respublikasida patentlash to'g'risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish huquqiga ega.

Chet davlatlarning fuqarolari bo'lgan chet ellik investorlarga, shu jumladan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarning O'zbekiston Respublikasi hududida tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish korxonalarini tashkil etishga investitsiyalar kiritgan muassislariga (ishtirokchilariga) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlarida nazarda tutilgan shartlarda O'zbekiston Respublikasida yashash guvohnomasi soddalashtirilgan tartibda beriladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarning muassislari (ishtirokchilari) bo'lgan chet ellik investorlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlarida nazarda tutilgan shartlarda O'zbekiston Respublikasidan chiqmasdan muddatini uzaytirish imkoniyati bilan "investitsiya vizasi"ni, ularning oila a'zolari (turmush o'rtog'i, ota-onasi va farzandlari) esa "investitsiya vizasi" amal qilish muddatiga mos ravishda "mehmon vizasi"ni olish huquqiga ega.

O'zbekiston Respublikasi tashqarisida bo'lgan chet ellik investorlarga "investitsiya vizasi" turidagi viza O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi tomonidan, O'zbekiston Respublikasi hududidagi chet ellik investorlarga esa O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tomonidan beriladi.

Chet ellik investorlarga "investitsiya vizasi" turidagi vizani va O'zbekiston Respublikasida yashash guvohnomasini berish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida yashash guvohnomasiga yoxud "investitsiya vizasi"ga ega bo'lgan chet ellik investorlar hamda ularning oila a'zolari (turmush o'rtog'i, ota-onasi va farzandlari) quyidagi huquqlarga ega: O'zbekiston Respublikasi hududida ishga joylashish; O'zbekiston Respublikasi fuqarolari uchun nazarda tutilgan teng huquqlar asosida tibbiy va ta'lim xizmatlaridan foydalanish; O'zbekiston Respublikasining ta'lim muassasalarida o'rta va oliy ta'lim olish.

Investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida qonuniy ravishda faoliyat ko'rsatayotgan har qanday sug'urta tashkilotida sug'urta

himoyasiga bo'lgan huquqdan foydalanadi. Investitsiyalarni siyosiy va boshqa tavakkalchiliklardan sug'urtalash xalqaro tashkilotlar, chet el agentliklari, boshqa sug'urta kompaniyalari tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Investitsiyalarni sug'urtalashni amalga oshiruvchi sug'urta tashkilotlari O'zbekiston Respublikasining majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydi. Davlat sug'urta tashkilotlarining majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydi, bundan taraflarning bitimlarida nazarda tutilgan hollar mustasno.

Investitsiyalarni sug'urtalash siyosiy va boshqa tavakkalchiliklardan, shu jumladan quyidagilarni o'z ichiga oluvchi tavakkalchiliklardan sug'urta himoyasini hamda kafolatlarini ta'minlaydi:

- mulkning rekvizitsiya (ekspropriatsiya) qilinishini, shuningdek mulkni olib qo'yishga yoki uni boshqa shaxsga berishga, uning ustidan yoki undan olinadigan daromadlar ustidan nazoratning yo'qolishiga olib keladigan har qanday qonunchilik yoki ma'muriy choralarni;

- chet el valyutasini mamlakatdan tashqariga o'tkazish bo'yicha cheklovlar joriy etishni;

- davlat boshqaruvi organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining va ular mansabdor shaxslarining investorlar shartnomaviy munosabatlariga aralashuvini;

- urushlarni, fuqarolarning tartibsizliklari va boshqa shunga o'xshash voqealarni;

- investorlar va chet el investitsiyalari bilan bog'liq bo'lgan siyosiy va o'zga tavakkalchiliklarning boshqa turlarini.

Chet ellik investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni tashkil etishi va ularga O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari hamda xalqaro shartnomalari bilan berilgan barcha huquqlar, kafolatlar va imtiyozlardan foydalanishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar quyidagi huquqlarga ega:

O'zbekiston Respublikasi hududida, shuningdek uning tashqarisida har qanday valyutada, har qanday bankda hisobvaraqlarni olish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish;

asudalarni chet el valyutasida olish va qaytarish.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona O'zbekiston Respublikasi hududida yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan sho'ba korxonalar, filiallar, shuningdek yuridik shaxs bo'lmagan vakolatxonalar va boshqa alohida bo'linmalar tashkil etishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar O'zbekiston Respublikasi hududida ixtiyoriy asosda uyushmalar va boshqa xo'jalik birlashmalarini tashkil etishi, shuningdek amaldagi xo'jalik birlashmalariga teng huquqli a'zo sifatida kirishi mumkin.

Chet ellik investorlarning xo'jalik faoliyati, shu jumladan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni, ularning sho'ba korxonalarini, filiallarini hamda boshqa tuzilmalarini, shuningdek xo'jalik uyushmalari va birlashmalarini tashkil etishga, sotishga, qayta tashkil etishga yoki tugatishga, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarning fondlarini shakllantirishga, ijara shartnomalarini va boshqa shartnomalarni tuzishga doir xo'jalik faoliyati O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar soliqlar va to'lovlar to'laydi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarning chet el valyutasidagi barcha xarajatlari ularning o'z valyuta tushumlari, shuningdek chet el valyutasini olishning qonun hujjatlarida ruxsat etilgan boshqa manbalari hisobidan ta'minlanishi kerak. Ularning o'zini-o'zi valyuta bilan qoplashi tashkil etiladigan birlashmalar va boshqa tashkiliy tuzilmalar faoliyati doirasida ham ta'minlanishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar eksport-import operatsiyalarini qonun hujjatlari talablariga rioya etgan holda mustaqil ravishda amalga oshiradi. Shaxsiy ishlab chiqarish mahsulotlarining eksporti litsenziyalanmaydi va kvotalanmaydi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar o'z ishlab

chiqarish ehtiyojlari uchun mahsulotni O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq litsenziyasiz import qilishga haqli. Eksport uchun yetkazib berilayotgan shaxsiy ishlab chiqarish mahsulotini va korxonalar tomonidan o'z ehtiyojlari uchun import qilinayotgan mahsulotni aniqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasiga chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar tomonidan o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kirilayotgan mol-mulk ular davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran ikki yil mobaynida bojxona bojini undirishdan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ozod etiladi. Chet ellik investorlarning, chet davlatlar fuqarolarining va O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqarida doimiy yashovchi, chet ellik investorlar bilan tuzilgan mehnat shartnomalariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lib turgan fuqaroligi bo'lmagan shaxslarning shaxsiy ehtiyojlari uchun olib kiriladigan mol-mulkdan bojxona boji undirilmaydi.

Ixtirolarni va sanoat namunalarini investitsiyalar sifatida kirituvchi chet ellik investorlarga hamda chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarga tegishli bo'lgan ixtirolarni patentlash hamda sanoat namunalarini joriy etish qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar korxona fondlarining ro'yxatini, ularni tuzish va ulardan foydalanish tartibini mustaqil ravishda belgilaydi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallanmagan yer uchastkasini ellik yilga qadar, biroq investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun arizada ko'rsatilganidan kam bo'lmagan uzoq muddatli ijaraga olish huquqiga ega.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va shartlar asosida yer uchastkalarini olishi mumkin.

Qurilishga va inshootlarga bo'lgan mulk huquqi ushbu obyektlar bilan birga boshqa shaxsga o'tganda yer uchastkalaridan foydalanish huquqi ham qonun hujjatlarida belgilanadigan tartibda va shartlar asosida boshqa shaxsga o'tadi.

Mol-mulkni chet ellik investorlarga ijaraga berish ijaraga beruvchi tomonidan tegishli shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar xodimlarining mehnatga oid munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi bilan tartibga solinadi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar xodimlarining pensiya ta'minoti qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda keng qo'llanilayotgan yana bir rag'batlantiruvchi chora shundan iboratki, agar mamlakatdagi keyingi qonun hujjatlari investitsiyalash shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, unda xorijiy investorlarga nisbatan investitsiyalash sanasida amal qilgan qonun hujjatlarini investitsiyalash vaqtidan boshlab ma'lum bir muddatga qo'llash kafolatlanadi. Ushbu chora O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida ham o'z aksini topgan bo'lib, xorijiy investorlarga investitsiyalash sanasida amal qilgan qonun hujjatlarini investitsiyalash vaqtidan boshlab o'n yil mobaynida qo'llash kafolati beriladi. Xorijiy investor o'z xohishiga ko'ra yangi qonun hujjatlarining investitsiyalash shart-sharoitlarini yaxshilaydigan qoidalarini qo'llash huquqiga egadir.

Xorijiy investorning O'zbekiston Respublikasida olgan daromadlari uning xohishiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi hududida reinvestitsiya qilinishi yoki boshqa har qanday usulda ishlatilishi mumkin. Jumladan, O'zbekiston Respublikasiga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ularni repatriatsiya qilish, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni amalga oshirish munosabati bilan olingan huquqlardan foydalanish cheklovlarisiz amalga oshiriladi. Ushbu qulaylik milliy valyutamizning erkin konvertatsiyalanish imkoniyati joriy operatsiyalar bilan cheklangan sharoitda xorijiy investorlar faoliyatini rag'batlantiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarning mol-mulki va mulkiy huquqlaridan ular o'z majburiyatlarining barcha turlarini ta'minlash sifatida, shu jumladan qarz mablag'larini jalb etishni ta'minlash uchun foydalanishi mumkin. Uning savdo va xizmat ko'rsatish obyektlariga, shuningdek turar joylarga va turar joylar joylashgan yer uchastkalariga bo'lgan mulk huquqi, binolarga,

inshootlarga, uskunalarga bo'lgan mulkiy huquqlari, shuningdek boshqa ashyoviy huquqlari majburiyatlarning ta'minoti sifatida ko'rsatilishi mumkin.

Chet ellik investorga mulk huquqlari asosida tegishli bo'lgan barcha mol-mulk va mulkiy huquqlardan, ular qayerda turganligidan qat'i nazar, investor tomonidan o'z majburiyatlarining ta'minoti sifatida foydalanilishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda qayta tashkil etilishi yoki tugatilishi mumkin.

O'z ustav fondini (ustav kapitalini) belgilangan muddatda ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorlarda shakllantira olmagan chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona uni amalda shakllantirib ulgurgan, ammo qonun hujjatlarida belgilangan eng kam miqdordan oz bo'lmagan darajagacha kamaytirishi yoki o'zi boshqa tashkiliy-huquqiy shaklga aylantirilishi mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarining aktivlariga ushbu korxonalar tugatilgan taqdirda soliq solinadi. Aktivlarning qolgan qismi, agar ta'sis hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona ishtirokchilari o'rtasida ularning korxona mol-mulkidagi ulushiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

Chet ellik investor chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona tarkibidan chiqqan yoki ushbu korxona tugatilgan taqdirda korxonaning mol-mulkidagi o'z ulushini bozor qiymatiga muvofiq pul yoki tovar shaklida qaytarib olish huquqiga ega bo'ladi.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxona qayta tashkil etilganda yoki tugatilganda o'zlari bilan mehnat shartnomalari tugatilgan xodimlarning huquqlari va manfaatlariga rioya etilishi kafolatlanadi.

Investitsiyalarni rag'batlantirishning muhim tadbirlaridan biri jadallashtirilgan amortizatsiya hisoblanadi. Jahon amaliyotida amortizatsiya ajratmalarining turli usullari qo'llaniladi: eskirishni bir tekisda hisoblash; yillar yig'indisi usuli; ikki marta kamayib boruvchi qoldiq usuli; foydalanish birligi usuli. Amortizatsiyani hisoblashda talab qilinadigan usuldan oqilona va omilkorlik bilan foydalanishi korxonalar

uchun moliyaviy vositalarning katta qismini, agar bu mablag'lar investitsiyalarga yo'naltiriladigan bo'lsa, foyda solig'iga tortilishdan ozod qilish imkoniyatlarini yaratadi. Bunday sharoitda foydadan moliyalashtiriladigan investitsiyalar uchun imtiyoz olish zaruratiga o'rin qolmaydi.

Jadallashtirilgan amortizatsiya usullari investitsiyalarni rag'batlantiradi, chunki soliqa tortiladigan daromadni, demak, soliqlar summasini ancha qisqartirish imkonini yaratadi. Bundan tashqari, inflyatsiya mavjud bo'lgan sharoitlarda bu usullar hisoblangan amortizatsiyalarning joriy qiymatini saqlash imkoniyatini beradi, ularni bir tekisda hisoblash usulida esa joriy qiymatni saqlab qolib bo'lmaydi. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, inflyatsiya mavjud bo'lgan sharoitlarda amortizatsiya normasini inflyatsiyaning istiqbollangan darajasini hisobga olib o'zgartirish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Turli mamlakatlarning tajribalari tasdiqlashicha, jadallashtirilgan amortizatsiya:

- kapital jamg'arilishini tezlashtirish (chunki yashirilgan foydaning jami summasi kapital qo'yilmalarga ketadi);
- asosiy kapitalning yangilanishini jadallashtirish, muayyan darajada uni inflyatsiyadan bexatar qilish va raqobatbardoshlikni ko'tarish;
- investitsiyaga yo'naltiriladigan foydani soliqa tortishdan qonuniy ravishda ozod qilish imkoniyatlarini beradi.

Xullas, O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari bilan quyidagilar ta'minlanadi: investitsiya faoliyatining milliy va chet ellik subyektlari uchun barcha qulayliklar; chet ellik investorlarning huquqlarining davlat kafolatlari, zarur hollarda qo'shimcha kafolatlar va himoya tadbirlari; milliylashtirishdan, mablag'lardan foydalanish kafolatlari; mablag'larni o'tkazish kafolatlari, investitsiya faoliyati to'xtatilishi munosabati bilan chet el investitsiyalarini qaytarish kafolatlari; ochiq axborotlardan erkin foydalanish.

Umuman, xorijiy investorlarga beriladigan asosiy kafolatlarning to'liq bo'lmagan ro'yxati quyidagilardan iborat:

1. O'zbekiston Respublikasidagi xorijiy investitsiyalar milliyalashtirilmaydi va rekvizitsiya qilinmaydi.

2. Xorijiy investorlarga faoliyati natijasida olingan foyda va boshqa mablag'larni hech bir cheklovlarsiz chet el valyutasida xorijga o'tkazish kafolatlanadi. Shuningdek, import bo'yicha olib kirilayotgan xomashyo, butlovchi buyumlar va zamonaviy texnologiyalardan olingan tushumni chet el valyutasiga ayirboshlash ta'minlanadi.

3. Chet ellik jismoniy va yuridik shaxslarga davlat mulkini xususiyalashtirish jarayonida, shu jumladan, ko'chmas mulk oldi-sotdisida erkin qatnashishi kafolatlanadi.

4. Xorijiy investitsiyali korxonalar o'zlari ishlab chiqargan mahsulotni litsenziyasiz eksport qilish, o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun mahsulotni import qilish va qo'shma korxonalarning ustav fondiga hissa qo'shish uchun boj to'lamasdan mulk olib kirishga haqlidir.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida xorijiy investitsiyalar, ayniqsa to'g'ridan to'g'ri xususiy chet el investitsiyalari uchun qator imtiyozlar berildi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash masalalari diqqat markazida bo'lganligi tufayli so'nggi yillarda rag'batlantirish tizimini yanada takomillashtirish, soliq krediti va imtiyozlaridan kengroq foydalanish imkoniyatlari yaratildi.

Nazorat savollari

1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati nimada va qanday turlari mavjud?

2. O'zbekiston Respublikasiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning zarurligi nimada?

3. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalar jalb qilishning qanday turlari va shakllari mavjud?

4. Bugungi kunda mamlakatimizga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?

5. Qaysi me'yoriy-hujjatlar asosida xorijiy investorlarga imtiyozlar, kufolatlar va rag'batlantirishlar berilishi haqida ko'rsatib o'tilgan?

6. Xorijiy investitsiyalar bilan bog'liq qanday risk turlari mavjud?

7. Qanday maqsadlarda mamlakatga xorijiy investitsiyalar jalb qilinadi?

8. Chet el investitsiyalarining huquqiy asoslari haqida nimalarni bilasiz?

9. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning investitsiya faolligi va kuchli raqobat muhiti yaratilishiga ta'siri nimalarda namoyon bo'ladi?

10. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar deganda qanday korxonalar tushuniladi?

VI BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING O‘RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

6.1. Milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuvining mazmun- mohiyati. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida xalqaro integratsiyani ta’minlash va faollashtirish zarurligi

Bugungi kunda xorijiy investitsiya va kreditlarning roli va ahamiyati ikki yirik to‘lqinda oshdi. Birinchisi, ancha avvalroq 1870 va 1914-yillar oralig‘ida xalqaro moliyaviy migratsiyaning yangi o‘lchovi xorijiy investitsiyalarning yirik miqdorda o‘lishiga olib keldi. Huquqiy nuqtayi nazardan bu o‘zgarishlar milliy qonunchilik doirasida amalga oshirildi. Bu investitsiyalarni tartibga solish qoidalariga aniq yo‘naltirilgan, xalqaro kelishuvlardan xoli ravishda iqtisodiy chegaralarni ochdi. Elektroaloqa va transport sohasidagi yangi xalqaro qoidalar milliy iqtisodiyotlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar dinamikasini qo‘llab-quvvatladi. Millatlararo iqtisodiyotning mazkur birinchi zamonaviy davri 1914-yildagi Birinchi jahon urushi vaqtida, 1920-yillardagi muammoli iqtisodiy munosabatlar vaqtida va Ikkinchi jahon urushi vaqtida to‘xtatildi.

1945-yildan so‘ng xorijiy investitsiyalarning o‘lish sur‘atlari qayta qurish davridan so‘ng sekin-asta tezlasha boshladi va 1990-yillarda birinchi cho‘qqiga chiqdi. Bunda xorijiy investitsiyalar 1990 va 2000-yillar oralig‘ida to‘rt marotaba oshdi. Bu esa texnologik innovatsiyalarni rag‘batlantirdi va transport xarajatlarini qisqartirdi. Xorijiy investitsiyalarning bunday o‘lishi bir qator ikki tomonlama shartnomalarning tuzilishi bilan kuzatildi. Bunday shartnomalar 1990-yildagi 500 tadan 2000-yilga borib 2000 taga yetdi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyati xorijiy investitsiyalarning 80 foizi rivojlanayotgan mamlakatlarga, ayniqsa Osiyo mamlakatlariga yo‘naltirildi, Afrika mamlakatlariga investitsiya kiritilishi esa qisqardi. 2005-yilda to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning (TTXI) butun jahon bo‘yicha oqimi

tarixiy jihatdan maksimal darajaga, ya'ni 916 mlrd. AQSH dollarigacha oshdi, investitsiyalarni himoyalash bo'yicha imzolangan shartnomalar 2500 taga yetdi. Bugungi kunda xorijiy investitsiyalarning moliyaviy oqimi tashqi savdo bilan bog'liq summadan oshdi.⁴⁶

Mamlakatga xorijiy investitsiyalarni jalb qilinishi uning xalqaro iqtisodiy integratsiyalashuviga bog'liqdir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu milliy xo'jaliklar (davlatlar) o'rtasida o'zaro ko'ptomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi bo'lib, ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli ko'rinishdagi o'zaro aloqadorligini ifoda etadi. Hozirgi kunda integratsion jarayonlar to'g'risida mutaxassislar orasida yagona qarashlar kontseptsiyasi mavjud emas. Bir guruh iqtisodchi olimlar integratsiyani jahon mamlakatlari o'rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali “resurslar cheklanganligi” muammosini bartaraf etish yo'li deb talqin etishsa bu orqali jahon mamlakatlarida nisbatan serxarajat tovarlar ishlab chiqarishga chek qo'yilib, texnologik ayirboshlashni kengaytirish imkoniyatini beradi, ya'ni, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalar (ITTKI)ga xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi, boshqa bir guruh olimlar integratsiyani talab etuvchi dastlabki turtki sifatida noiqtisodiy omillarni ilgari suradi. Masalan, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash va boshqalar. Uchinchi bir guruh iqtisodchilar esa integratsiya bu ishlab chiqarishni barqaror o'sishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlik kabi maqsadlarga yengilroq va tezroq erishish imkoniyatini beradi, deb hisoblashadi. Xullas, u yoki bu nazariy yondashuvlarni umumlashtirgan holda shuni qayd etib o'tishimiz mumkinki, integratsiya – bu hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo'li orqali milliy xo'jalik komplekslarining o'zaro yaqinlashishi va bir-biriga kirib borishi jarayonidir.

Xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonun umumiy xalqaro huquqlardan, xalqaro iqtisodiy huquqning umumiy standartlaridan va

⁴⁶ R. DOLZER, C. SCHREUER. Principles of International Investment Law. Oxford University PressInc., New York. 2008.

unga doir alohida qoidalaridan tashkil topadi. Bu yo‘nalishni o‘rganganda qonunning bu barcha uch darajasini hisobga olish va kiritish kerak. Bundan tashqari, shu ham avvaldan ayonki, xorijiy investitsiyalar haqidagi qoidalar investitsiya kiritayotgan davlat qonunlari yo‘nalishlarini ham o‘z ichiga olishi kerak. Alohida ishni yo‘lga qo‘yishda investitsiya qabul qiluvchi davlatning ichki qoidalar bilan davlatlar o‘rtasidagi huquqlarning qo‘llaniladigan qoidalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ishning zaruriy tahlilini markaziy elementi bo‘lib hisoblanishi mumkin. Masalan, investitsiyalarning ichki ta‘rifi, xalqaro tribunal yurisdiksiyasiga taalluqli ichki qoidalar yoki fuqarolik haqidagi ichki qoidalar aniq muammoning xarakteri va natijalarini aniqlashi mumkin.⁴⁷

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida integratsion jarayonlar asosan ikki ko‘rinishda (mikro – transmilliy korporatsiyalar (TMK)ning tashkil etilishi orqali, makro – iqtisodiy siyosatni davlatlararo muvofiqlashtirish siyosati orqali) amalga oshiriladi.

6.1-rasm. Integratsion jarayon ko‘rinishlari

Mikro miqyosdagi integratsion jarayonlar bir-biriga hududiy jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi subyektlarning kapitallarini o‘zaro ta‘sir doirasi orqali amalga oshiriladi. Ya‘ni, ushbu davlatlar o‘rtasida integratsion jarayonlar iqtisodiy bitimlar tizimining shakllanishi, kichik shahobchalar, sho‘ba korxonalar tashkil etilishi orqali yuz beradi. Tashkil topgan korxona va firmalar o‘rtasidagi

⁴⁷ R. DOLZER, C. SCHREUER. Principles of International Investment Law. Oxford University PressInc., New York. 2008.

o'zaro iqtisodiy aloqalarning tez rivojlanishi tovar almashuvini, xizmat tovarlarini, kapital va ishchi kuchining mamlakatlararo erkin harakatini ta'minlashga, ijtimoiy – iqtisodiy va ilmiy-texnologik, tashqi iqtisodiy va mudofaa, moliyaviy va valyuta sohasida yagona siyosatni o'tkazish zaruriyati tug'iladi. Yagona valyuta va moliyaviy fondlar, infratuzilmalar va umumiy davlatlararo boshqaruv organlariga ega bo'lgan iqtisodiy majmualar yaratiladi.

Makro miqyosdagi integratsion jarayonlar davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarning kelishuvi asosida amalga oshadi.

Jahon xo'jaligini rivojlanishining zamonaviy bosqichida sayyoramizning barcha qit'alarida integratsion jarayonlarning turli shakllarini ko'rishimiz mumkin. Xo'jalik hayotda integratsiyalashuv jarayonlari kundan kunga chuqurlashib bormoqda. Integratsiyalashuv jarayonlari jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo sohasidan tortib, ilmiy-axborot, tovar ayiraboshlashgacha bo'lgan turli ko'rinishlarini bir-biriga qo'shib borishini nazarda tutadi.

6.2-rasm. Integratsion jarayonning rivojlanish omillari

Jahon xo'jaligida iqtisodiy integratsion jarayonlarning asosida bir qator obyektiv omillar yotadi, ularning ichida eng muhimlari quyidagilardir:

– xo'jalik hayotining yanada baynalminallashuvi;

- xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- umumjahon ahamiyatga ega bo‘lgan ilmiy-texnika inqilobi (ITI);
- milliy iqtisodiyotda ochiqlik darajasini kuchayishi va boshqalar.

Ushbu obyektiv omillarning barchasi jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida bir-birlari bilan chambarchas bog‘liq holda o‘zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi.

Integratsion jarayon rivojlanishining birinchi omili xo‘jalik hayotining yanada baynalminallashuvi bo‘lib, baynalminallashuv deganda, jahon xo‘jaligining bir necha subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni o‘rnatilishi va rivojlanishining dastlabki bosqichi tushuniladi. Jahon iqtisodiyotida xo‘jalik hayotining barqaror rivojlanishi, takror ishlab chiqarishning milliy xo‘jaliklar doirasidan chetga chiqish jarayonini aks ettiradi (eng avvalo, xalqaro mehnat taqsimoti asosida). Jahon xo‘jaligi baynalminallashuvining o‘sishi va rivojlanishida transmilliy korporatsiyalar (TMK)ning ta’sir doirasi kattadir. Transmilliy korporatsiyalar chet ellarda o‘z aktivlariga ega bo‘lgan milliy monopoliyalardir. Ularning qayta ishlab chiqarish va savdo-sotiq faoliyati bir davlat doirasidan chiqib ketadi. Ishlab chiqarish va kapitalning baynalmilallashuvi “yirik kompaniyalarning chet elda korporatsiyalarni transmilliy korporatsiyalarga aylantirish yo‘li bilan xo‘jalik aloqalarini ekspansiya qilish” xususiyatiga ega bo‘la boshlaydi. Kapitalni olib chiqish xalqaro korporatsiyalarni tuzish va rivojlantirishda muhim omilga aylana boshlaydi. YuNKTAD⁴⁸ ma’lumotiga ko‘ra hozirgi kunda jahonda 40 mingdan ortiq TMKlar va ularning 270 mingdan ortiq shaxobchalari va sho‘ba korxonalari faoliyat ko‘rsatib kelmoqda. Jahondagi 500 dan ortiq eng yirik korporatsiyalarning 1/3 qismi esa AQShga tegishlidir.

Jahon xo‘jaligida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish jarayonlarini ikkinchi omili – xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasidagi chuqur o‘zgarishlardir (bu asosan ilmiy texnika inqilobi (ITI) ta’sirida yuz beradi). Xalqaro mehnat taqsimoti atamasi, bir tomondan, mamlakatlarning ma’lum bir mahsulotlar ishlab chiqarishiga

⁴⁸ United nations conference on trade and development – BMTning savdo va rivojlanish bo‘yicha konferensiyasi

Iqtisodlashuvini bildirsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish majburiyatlarning firma ichida va firmalararo taqsimlanishida o'z hissasini topadi. Xalqaro mehnat taqsimoti qanchalik chuqur bo'lsa va ishlab chiqarishdagi kooperatsiya aloqalari qanchalik mustahkam bo'lsa, iqtisodiy integratsiya shunchalik muvaffaqiyatli va turli shakllarda rivojlanadi. Integratsiya darajasi mintaqada ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan mahsulotlar turlari bilan belgilanadi.

Umumjahon ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy-texnika inqilobi integratsion rivojlanishning uchinchi omili bo'lib, uning hozirgi bosqichi byuynalminallashuvni ham bozor, ham ishlab chiqarish sohasini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o'ynamoqda. Ilmiy-texnika inqilobi tashqi iqtisodiy aloqalarning ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi rolini oshishini ta'minlovchi muhim omildir. Xullas, ilmiy-texnika inqilobining rivojlanishi u yoki bu mamlakatda alohida bir amalgalan holda to'laonli rivojlanib bora olmaydi.

Jahon xo'jaligida mamlakatlarning iqtisodiy aloqalarga yanada chuqurroq kirib borishida milliy davlatlar iqtisodiyotining ochiqlik darajasi muhim rol o'ynamoqda. Bu xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish jarayonlarini to'rtinchi omilidir. Turli mamlakatlarga tegishli firmalarning kooperatsiyalashuvi natijasida ishlab chiqarish va investitsiyalar sohasida yirik xalqaro muammolar kelib chiqmoqda. Milliy davlatlarda ochiq iqtisodiyotning shakllanishida eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishini rag'batlantirish ishlari bo'yicha olib borilayotgan tashqi iqtisodiy strategiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunda, albatta xorijiy mamlakatlardan kapital va ilmiy - texnologiyalar, malakali kadrlarning kirib kelishiga imkon beruvchi huquqiy asoslarni yaratilishi ham katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iboratdir:

1. Erkin savdo hududi. Uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o'zaro savdo to'siqlarini bekor qiladilar, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatlarga nisbatan savdo to'siqlarini buzmaydi. Bunday hududda qatnashuvchi mamlakatlar chegaralaridagi bojxona nazorati saqlab qolinishi kerak. Uning maqsadi qo'shni qatnashchi

mamlakatlarning sustroq bojxona to'sig'i orqali uchinchi mamlakatlardan hududga kirib keluvchi import mollar uchun soliq undirish yoki uni ta'qiqlashdan iborat (bu qoida uchinchi mamlakatlarga mol eksport qilishga ham taalluqlidir). Bunga 1960 yillarda tashkil topgan Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU) misol bo'la oladi. Unga 6 mamlakat birlashgan bo'lib, uning asosiy vazifasi davlatlararo erkin savdoni yuritishdan iboratdir. YeESU integratsiyaning quyi shakli bo'lib hisoblanadi, chunki u muntazam kooperatsion aloqalarni bildirmaydi. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlari o'rtasidagi bitim erkin savdo zonasiga ikkinchi bir misoldir. O'zbekiston erkin savdo o'rtasida Ozarbayjon, Armaniston, Belarussiya, Qozog'iston, Moldaviya, Rossiya va Ukraina bilan shartnomalar tuzgan. Bu shartnomalarga binoan tomonlar mazkur mamlakatlardan chiqariladigan va ular hududiga olib kiritiladigan tovarlardan bojxona to'lovi olmaslik majburiyatini qabul qilgan. Shu asosida O'zbekiston shartnoma tuzilgan davlatlardan chiqariladigan va respublika hududiga olib kiriladigan tovarlardan boj olmaydi.

2. Bojxonalar ittifoqi. Bunda qatnashchi mamlakatlar o'zaro savdoda barcha cheklanishlarni bartaraf etibgina qolmay, tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini ta'sis etadilar. Bu bilan ichki chegaralarda bojxona xizmatini saqlash zaruriyatini soqit qiladilar. Yevropa ittifoqi (YEI) bojxona ittifoqiga misoldir. Yevropa ittifoqiga 1958-yilda asos solingan bo'lib, 1993-yilga kelib u G'arbiy Yevropadagi 12 mamlakatni birlashtirdi. Bu uyushmaning asosiy vazifasi ishtirokchi mamlakatlar doirasida resurslar, tovarlar va xizmatlar harakatini milliy chegaradan xoli ravishda erkin ko'chib yurishini ta'minlash, umumiy bozorni vujudga keltirish, bozor vositasida tovarlarni davlatlararo taqsimlab, aholi talab-ehtiyojini qondirishdir. YeI tarzida G'arbiy Yevropa bojxona ittifoqining tuzilishi savdo integratsiyasi natijalarini amaliy baholash imkonini tug'diradi. Dunyodagi eng atoqli iqtisodchilarning fikricha, YeI doirasida bojxona ittifoqi natijasida savdoning o'sishi ko'proq bo'ladi.

3. Umumiy bozor. Uning doirasidagi qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bemalol ko'chirish

(ishchi kuchi va sarmoya migratsiyasi) erkinligiga ham ega bo'ldilar. Bunga yana o'sha Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozori misol bo'la oladi. Uning hozirgi rasmiy nomi – Yevropa ittifoqidir. Ko'pincha «umumiy bozor» deb atalgan bu hamjamiyat a'zolari quyidagi qarorga keladilar: o'zaro savdoda barcha bojlarni va import kvotalarini (me'yorlarini) bekor qilish; dunyoning boshqa mamlakatlaridan Yevropa bozoriga tovarlar kirishini bir xil tartibga solish; pul mablag'larining bir mamlakatdan ikkinchisiga bemaol ko'chib yurishini hamda yagona ishchi kuchi bozorni yaratish uchun o'z fuqarolarining chegaradan erkin o'tishini ta'minlovchi qonunlar qabul qilish; umumiy manfaatdor muammolarni hal etishda yagona siyosat o'tkazish.

4. To'la iqtisodiy ittifoq. Bunda qatnashchi mamlakatlar o'z iqtisodiy siyosatlarini, shu jumladan, pul, soliq va ijtimoiy siyosatni, shuningdek, savdoga hamda ishchi kuchi va sarmoya oqimiga taalluqli siyosatni birxillashtiradi.

1 Erkin savdo hududi	2 Bojxonalari ittifoqi	3 Umumiy bozor	4 To'la iqtisodiy ittifoq
• Maqsadi - qo'shni qatnashchi mamlakatlarning sustroq bojxona to'sig'i orqali uchinchi mamlakatlardan hududga kirib keluvchi import tovarlar uchun soliq undirish yoki uni ta'qiqlash	• Maqsadi - qatnashchi mamlakatlar tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini ta'sis etish	• Maqsadi - qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bemaol ko'chirish erkinligiga ega bo'lish	• Maqsadi - qatnashchi mamlakatlarning barcha iqtisodiy siyosatlarini bir xillashtirish

6.3-rasm. Iqtisodiy integratsiyaning shakllari

Dunyoda davlatlarning necha o'nlab iqtisodiy birlashmalari mavjud. ASEAN (Janubiy Sharqiy Osiyo) mamlakatlari o'rtasida kooperatsiya aloqalari faol rivojlanmoqda. MDH mamlakatlari doirasidagi iqtisodiy hamkorlik ayniqsa, O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida tuzilgan Markaziy Osiyo umumiy bozorini tashkil etish haqidagi bitimni

ham tilga olib o'tish kerak. Shimoliy Amerika iqtisodiy ittifoqi (NAFTA) to'g'risidagi bitimga katta umid bog'lanmoqda. Jahonda rivojlanayotgan yosh mamlakatlarga xos, lekin barqaror bo'lmagan boshqa integratsiya uyushmalari ham bor. Ularning ishtirokchilari o'tmishdagi mustamlakalar bo'lib, iqtisodiyoti bir yoqlama, ya'ni xomashyo yetkazishga asoslangan, shu sababli bir-birini to'ldirib, yagona kompleksni tashkil eta olmaydi. Integratsion aloqalarning paydo bo'lishi jahon xo'jaligiga xos voqelik, ammo ular umumiy tus olish uchun hamma mamlakatlarda sharoit muhayyo bo'lishi kerak.

6.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari va bu borada davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlari

Ma'lumki, xalqaro iqtisodiy integratsiya o'z mazmuni va mohiyati bilan, birinchidan, jahon mamlakatlarida ro'y berayotgan chuqur xo'jalik va ijtimoiy-siyosiy birlashuv sohasidagi jarayonlarni borishini, ikkinchidan, mustahkam iqtisodiy o'zaro aloqadorlikni, uchinchidan, milliy xo'jalikdagi mehnat taqsimotini, to'rtinchidan, turli daraja va shaklda ro'y berayotgan ishlab chiqarishdagi o'zaro iqtisodiy hamkorliklarni anglatadi. Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar asosan bir-biriga yaqin bo'lgan hududlardagi davlatlarining o'zaro iqtisodiy shartnomalarida, ularning xorijiy mamlakatlardagi bo'limlarini tashkil topishda, xo'jalik subyektlari (firmalar, korxonalar) o'rtasidagi kapitalni o'zaro aloqadorligida namoyon bo'ladi. Davlatlararo iqtisodiy integratsion jarayonlar mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy birlashuvi va milliy davlatlar siyosatining shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Hozirgi kunda subyektlar o'rtasidagi integratsion jarayonlarning borishi va rivojlanishi asosan davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning erkin harakati va xizmat ko'rsatish sohalarida, mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati va ishchi kuchi migratsiyasida, davlatlararo iqtisodiy hamkorlikdagi o'zaro kelishuvlarda, ilmiy-texnikaviy va texnologik

sohalarida, moliya-kredit sohalarida, tashqi iqtisodiy va ijtimoiy, madaniy, shuningdek mudofaa siyosati va boshqa ko'plab boshqa sohalarida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar natijasida bir butun valyuta birligiga (so'm, rubl, yevro, dollar va boshqalar), moliyaviy budjetga, davlatlararo yoki millatlararo boshqaruvga asoslangan mintaqaviy xo'jalik tarmoqlar tashkil topishi mumkin (Yel tashkiloti, NAFTA, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari kabi). Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy ko'rinishlaridan biri, savdo sohalarida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil topishi bo'lsa, iqtisodiy integratsiyaning murakkab ko'rinishlaridan biri esa tashqi savdo tariflari asosida muhim rol o'ynayotgan bojxona ittifoqlarini vujudga kelishidir.

Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar jahon mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashda bir qator qulayliklarni vujudga keltirib, ular birinchidan, xo'jalik subyektlarini (tovar ishlab chiqaruvchilarni) ko'plab resurslar bilan (mehnat va yangi texnik-texnologik materiallar) ta'minlash bilan bir vaqtda jahon bozorlariga mos, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi. Ikkinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda qatnashuvchi barcha davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatidan bir-biriga yaqinlashtiradi. A'zo davlatlarni dunyo mamlakatlari tomonidan ro'y berishi mumkin bo'lgan turli to'siq va raqobatdan himoya qiladi. Uchinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda ishtirok etuvchi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarni borishi iqtisodiy rivojlanish va yuksalishdan orqada qolayotgan mintaqalarni, rayonlarni rivojlanishiga, xalqaro mehnat bozorlaridagi ahvolni yaxshilanishiga, iqtisodiy kam ta'minlangan aholini esa iqtisodiy ta'minotini yaxshilanishiga imkon tug'diradi.

O'zbekiston Respublikasi 1991-yilning 31-avgustida suveren mustaqillikka erishdi. Shu kundan boshlab respublikaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida rivojlanishning yangi davri

boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markaziy qismida joylashgan bo'lib, respublikada Markaziy Osiyo aholisining 45%idan ortig'i yashaydi.

O'zbekiston qo'shni Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston bilan chegaralanib, Yevropa va Osiyoning bir qator mamlakatlari bilan transport va telekommunikatsiya aloqalari orqali bog'lanib turuvchi muhim strategik koridor hisoblanadi.

O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli darajalarda – dunyo miqyosida va mintqa ko'lamida – integratsiya jarayonlarida qatnashsa-da, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi. Shu sababli O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi serqirra jarayondir.

Respublika tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy tamoyillari teng huquqlilik va o'zaro manfaatdorlik negizida qurilsa, uning qoidalari ikki tomonlama va ko'p tomonlama shartnoma munosabatlarida o'zaro manfaatli aloqalar o'rnatish, xalqaro iqtisodiy ittifoqlar doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga asoslanadi.

O'zbekistonning xalqaro mehnat taqsimoti va jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishning asosi ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Shu sababli respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin qisqa davr ichida 80 dan ortiq davlat bilan diplomatiya munosabatlarini o'rnatdi, dunyoning 20 dan ortiq davlatida diplomatiya elchixonalarini ochdi, ko'pgina xalqaro tashkilotlar – BMT iqtisodiy muassasalari, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashuvchi tashkilot kabi boshqa xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarga a'zo bo'lib kirdi.

Bugungi kunda O'zbekistonning jahon xo'jaligiga integratsiyalashuvi ko'p darajali tizim sifatida amal qilib, uni quyidagi beshta darajaga ajratish mumkin: global; transkontinental; mintaqalararo; mintaqaviy; mahalliy.

O'zbekistonning global darajada amalga oshiriluvchi strategik integratsion vazifasi – bu mamlakatdagi barcha xo'jalik subyektlarining tashqi bozor bilan o'zaro aloqasini ta'minlash uchun teng huquqli va

milliy manfaatlarga mos keluvchi shart-sharoitlarni yaratish asosida uning xalqaro valyuta-moliya va savdo mexanizmlariga bevosita qo'shilishidir. O'zbekistonning BMT, Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (OBSE), Yevropa hamjamiyati, Jahon banki, Xalqaro valyuta fondi, Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (EKO) kabi tashkilotlar faoliyatidagi faol ishtiroki uning jahon xo'jaligiga yanada kengroq integratsiyalashuvini ta'minlaydi.

O'zbekistonning transkontinental darajada amalga oshiriluvchi integratsion vazifasi – bu xalqaro transosiyo *Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti* (EKO) doirasidagi o'zaro aloqalarni yanada kuchaytirishdan iborat. Bu tashkilot 1992-yilda tashkil etilgan bo'lib, o'z ichiga Osiyo qit'asining 10 ta davlati (Turkiya, Eron, Pokiston, Afg'oniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Ozarbayjon)ni oladi. Uning asosiy maqsadi – xo'jalikning transport, kommunikatsiyalar, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo, turizm, ishchi kuchi resurslarini rivojlantirish kabi sohalarida mintaqaviy va xalqaro iqtisodiy hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat.

O'zbekistonning mintaqalararo darajada yangi mustaqil davlatlar – MDH mamlakatlari bilan integratsiyaga kirishadi. O'zbekiston birinchilar qatorida MDHni tashkil etish g'oyasini qo'llab-quvvatladi, uning tashkilotchilari tarkibiga kirdi, integratsion va kooperatsion aloqalarini mustahkamlash hamda uning Xalqaro iqtisodiy qo'mita (MEK), Davlatlararo bank (MGB), MDH Statistika qo'mitasi kabi institutsional tuzilmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

O'zbekistonning mintaqaviy darajadagi integratsiyasi – bu umumiy tarixga, yagona madaniy an'analarga, o'xshash turmush-tarzi va mentalitetga ega bo'lgan qardosh xalqlarni birlashtiruvchi Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat. Bunday integratsion aloqaning aniq shakli sifatida 1992-yilning yanvar oyida tashkil etilgan Markaziy Osiyo mintaqaviy hamkorligi (TsARS) tashkil etildi.

Yana bir istiqbolli, kuchli salohiyatga ega bo'lgan mintaqaviy birlashmalardan biri – Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHOS)dir. Bu tashkilot 2001-yilning 15-iyunida oltita – O'zbekiston, Qozog'iston,

Qirg'iziston, Tojikiston, Rossiya va Xitoy mamlakatlari hamkorligida tashkil etildi.

Keyingi yillarda jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan o'zgarishlar va turli salbiy tendensiyalarga qaramasdan, O'zbekistonda olib borilayotgan samarali iqtisodiy siyosat hamda xalqimizning fidokorona mehnati evaziga juda katta ijobiy natijalar qo'lga kiritilmoqda, iqtisodiyotimizda jiddiy tarkibiy va sifat o'zgarishlariga erishilmoqda. Bularning barchasi pirovardida xalqimiz turmush farovonligining o'sishiga, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi o'z o'rnini va mavqeining tobora mustahkamlanib borishiga mutahkam zamin yaratmoqda.

O'zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan integratsiyalashuvi mamlakat mintaqasida tashqi iqtisodiy aloqalar ta'siri samaradorligini oshirishga har tomonlama xizmat qiladi. Chunki, ushbu integratsion birlashuvning bir qator afzalliklari mavjud. Markaziy Osiyo davlatlari integratsiyasi – qatnashchi mamlakatlarning ixtiyoriyligiga va ular tomonidan iqtisodiy ittifoqning qulayligi va zarurligi anglab yetilishiga asoslangan evolyutsion jarayondir. Ushbu ittifoq qatnashchi mamlakatlarga iqtisodiyotlarning qo'shimcha qiyosiy ustunliklariga ega bo'lish va dinamik iqtisodiy o'sish trayektoriyasiga kirish imkonini beradi. Quyidagilarni bunday ittifoqning afzalliklariga kiritish mumkin:

- mineral, qishloq xo'jaligi va energetika xomashyosining barcha turlari bilan mintaqaning to'liq o'zini o'zi ta'minlashi; birgalikdagi qudratli eksport salohiyati;

- kooperatsiya va qo'shma investitsiyalar asosida raqobatbardoshli mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish imkonini beruvchi jami ishlab chiqarish salohiyati;

- ta'lim darajasining yuqoriligi va ish kuchining past qiymati bilan xarakterlanadigan mehnat resurslari;

- bir tomondan, Rossiya va Yevropa bilan, ikkinchi tomondan, Sharq mamlakatlari o'rtasidagi qulay jug'rofiy-siyosiy mavqei;

- suv resurslaridan va boshqa tabiiy resurslardan birgalikda oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikka erishish imkoniyati.

Hozirgi vaqtda mintaqaviy faoliyatda O'zbekistonning roli tobora salmoqli bo'lib bormoqda. Bu bir necha sabablar bilan izohlanadi:

- O'zbekiston mustaqil xomashyo va energetika bazasiga, shuningdek katta inson resurslariga va nisbatan sig'imli iste'mol bozoriga ega;

- Respublikaning jug'rofiy joylashishi Markaziy Osiyoning qolgan to'rtta respublikasi bilan umumiy chegara mavjudligi bilan xarakterlanadi.

Markaziy Osiyo mintaqasi doirasida umummintaqaviy tartibga solish obyekti bo'lishi kerak bo'lgan davlatlararo integratsiya dasturlarini barpo etish va amalga oshirishning alohida muhim roli va ustuvor ahamiyatini ajratib ko'rsatish mumkin. Shu o'rinda tashqi iqtisodiy faoliyat yuritishda modernizatsiya va diversifikatsiya tamoyillariga ham e'tibor qaratish, mamlakatimizning kelajakdagi istiqbolini va kutilmagan xavflarni bartaraf etish, shuningdek, bunday xavflar paydo bo'lgan taqdirda ulardan keladigan salbiy ta'sirlarni maksimal darajada kamaytirish imkonini beradi.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni o'rnatishda quyidagi diversifikatsion tamoyillarga e'tibor qaratish ijobiy samara berishi mumkin:

- tashqi iqtisodiy aloqalarni iloji boricha ko'proq va mintaqaviy jihatdan turlicha bo'lgan mamlakatlar bilan o'rnatish lozim;

- eksport tarkibini turlicha mahsulotlar tashkil etishi lozim;

- bir xil turdagi mahsulot yoki xizmatni bir vaqtning o'zida jahonning turlicha qit'alarida joylashgan davlatlarga eksport qilish lozim;

- iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan import mahsulotlari ham eksport siyosatida amal qiladigan tamoyil sifatida amalga oshirilishi lozim;

- jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonini tashkil etishda turli mamlakatlar tajribasini o'zimizni sharoitga moslashtirgan holatda amalga oshirish lozim.

Integratsiya darajasi mintaqada ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan mahsulotlar turlari bilan belgilanadi. Istiqbolda yoqilg'i-energetika resurslari, mashinasozlik, shu jumladan kon qazish, metallurgiya, qishloq xo'jaligi (irrigatsiya) asbob-uskunalari ishlab

chiqarish, donni qayta ishlash mahsulotlari, oziq-ovqat kompleksi, ayniqsa don bozori sohasida hamkorlik va ishlab chiqarish kooperatsiyasi eng ko'p rivojlanadi.

Yana ikkita istiqbolli yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular neft-gaz mashinasozligi va neft kimyosidir. Ularning rivojlanishi bizning respublikalarimizda neft va gaz qazib olish hajmlari o'sishi istiqboli bilan izohlanadi, bu o'z navbatida neft-gaz mashinasozligi mahsulotlari loyihalarini ta'minlash masalasini o'rta qo'yadi. Mintaqada integratsiya jarayonlarining real shart-sharoitlari va samaradorligini ta'minlash yuzasidan kechiktirib bo'lmaydigan majburiy makroiqtisodiy chora-tadbirlar ko'rish fursati yetdi, ularga quyidagilar tegishlidir:

- iqtisodiy islohotlarni muvofiqlashtirish;
- milliy xo'jalik qonunchiliklarini yaqinlashtirish;
- tuzilmaviy, kredit-pul, valyuta, narx, soliq va ijtimoiy siyosatning umumiy strategiyasini kelishish.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari integratsiyasi mintaqadagi kompleks ustuvor muammolarni hal etib ushbu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kuchayishining muhim omiliga aylanadi.

Xorijiy mamlakatlar iqtisodiy integratsiyasining xalqaro tajribasi Markaziy Osiyo Hamdo'stligi doirasidagi integratsiya jarayonlarida foydalanish mumkin bo'lgan bir qancha xulosalarga kelish imkonini beradi. Bu esa O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida juda muhimdir. Bular quyidagilar:

- birinchidan, iqtisodiy vazifa sifatida mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish uchun o'tkazilayotgan demokratik va iqtisodiy islohotlarning umumiy maqsadlari bilan birlashgan qatnashchi davlatlar rahbarlarining yagona siyosiy idorasi zarur;

- ikkinchidan, xususiy biznesga va xorijiy investorlarga ishonch sharti sifatida barqaror makroiqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat integratsiya ittifoqi a'zosi bo'lgan mamlakatlar iqtisodiyoti integratsiyasi muvaffaqiyatli qadam tashlashining muhim sharti hisoblanadi. O'tish iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar uchun ularga xos bo'lgan oldingi ijtimoiy tuzilmalarni o'zgartirish qiyinchiliklari bilan bog'liq erkin

savdo zonasini, keyinchalik esa yagona iqtisodiy makonini barpo etish birinchi navbatdagi vazifa hisoblanadi. U boshqa islohotlar (tarkibiy qayta o'zgartirishlar, xususiy lashtirish, davlatning iqtisodiyotga aralashishini bekor qilish, narxlarni erkinlashtirish va boshqalar) bilan uzviy uyg'un bo'lishi kerak;

– uchinchidan, mintaqaviy integratsiya erkin savdo zonasini, so'ngra bojxona, to'lov va valyuta ittifoqini tashkil etishga doir kompleks chora-tadbirlar sifatida asta-sekin, izchil amalga oshiriladigan jarayon ekanligini esda tutish zarur, bunda har bir bosqichda qatnashchilardan har birining manfaatlari va xulosalari kelishilishi kerak;

– to'rtinchidan, rivojlangan infratuzilmasi (transport, aloqa, gaz, neft quvurlari, oziq-ovqat tashish va boshqa kommunikatsiyalar) mavjudligi mintaqaviy integratsiyaning hal qiluvchi sharti hisoblanadi, ulardan integratsiya hamdo'stligi barcha a'zolarining manfaatlari yo'lida samarali foydalanish zarur.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi erishgach, ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Ularning eng muhimlaridan biri – bu respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etib, milliy manfaatlarga mos keladigan ko'p tomonlama siyosat yuritishi va shu asosda jahon xo'jaligida tutgan o'z o'rini mustahkamlab borishdir. Endilikda O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o'rinni egallab bormoqda. Qo'yilgan ko'pgina amaliy qadamlar O'zbekistonning xalqaro hamjamiyatda uzoq muddatli, istiqbolli yaratuvchilik faoliyatini olib borishga mo'ljallangandir. Boshqa davlatlar bilan bo'ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jaddalashtirishga, millatlararo yaqinlashuviga, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Jahon xo'jaligida har qanday davlat, u xoh kichik xoh katta bo'lsin, iqtisodiy integratsiyasiz tez rivojlana olmaydi. Buni jahonning ko'pgina davlatlari o'z tajribalarida isbotlashdi. O'zbekiston Respublikasining

siyosati ham yuqoridagilarga erishishdir. Chunki iqtisodiy integratsiya mamlakatimiz iqtisodiyotiga bevosita ta'sir etadi. Jumladan: tovarlar, kapitallar, xizmatlar erkin harakat qiladi; raqobat kuchayishi natijasida sifatli va arzon tovarlar ishlab chiqariladi; ishlab chiqarishda samaradorlik ortadi; iste'molchilarning talabi ortib, taklif qilinadigan tovarlarning nomenklaturasi ortadi; bozorlarning rivojlangan shakllari paydo bo'lib, umumiy bozorlar tashkil qilinadi; ishsizlik darajasi pasayadi; milliy iqtisodiyotdagi farqlar yo'qolib boradi; yangi va kuchli umumiy iqtisodiyot shakllanadi; milliy iqtisodiyot rivojlanib boradi; aholining turmush farovonligi yaxshilanadi va boshqalar.

6.4-rasm. Iqtisodiy integratsiyaning afzalliklari

Xo'jalik aloqalarining baynalminallashtirish jarayonlarining kuchayib borishida, iqtisodiyotni rivojlantirish hamda mustahkamlashda tashqi iqtisodiy omil muhim rol o'ynamoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanish xususiyatlari va ularning ishlab chiqarishdagi samaradorligi milliy iqtisodiy barqarorlikni va uning rivojlanish harakatini aniqlaydi. Shunga ko'ra jahon mamlakatlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga katta e'tibor bermoqdalar.

Ayniqsa, bu mustaqil rivojlanish yo'liga o'tgan respublikamiz uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil ravishda aloqa qilish imkoniyatidan mahrum edi. Bundan tashqari xo'jalik yuritishning yopiq, sotsialistik boshqaruv tizimi sharoitida, kapital migratsiyasi, ishchi kuchi migratsiyasi, valyuta-kredit munosabatlari kabi xalqaro ayriboshlash turlari deyarli rivojlanmagan edi. Shuning uchun ham o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning barchasi O'zbekistonni jahon xo'jaligi tizimiga teng huquqli kirishiga va barcha mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorligini ta'minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy integratsiya bir tomondan, yangi texnologiyalardan xorijiy sarmoyalardan foydalanish orqali milliy iqtisodiyotni tezda o'stirishga ko'maklashsa, boshqa tomondan, O'zbekistonning boy resurslari va ishlab chiqarish imkoniyatlarining jahon xo'jaligiga qo'shilishi, uning umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Integratsiya – O'zbekiston Respublikasining jahon xo'jaligi tizimiga kirib borishini tezlashtiradi. Shuning uchun ham O'zbekiston iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarning borishi muhim o'rin tutmoqda.

Xullas, O'zbekiston nafaqat Markaziy Osiyo davlatlari yoki Sobiq Ittifoq davlatlari miqyosidagi integratsion aloqalarini kuchaytirishi, balki istiqbolida jahondagi boshqa bir qator integratsion uyushmalar bilan ham mustahkam munosabatlar o'rnatishi lozim.

6.3. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni va ularning hamkorlik aloqalari. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasini faollashtirishda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ishtiroki

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida O'zbekiston XVF, XTTB, YeTTB, OTB, ITB kabi moliya-kredit institutlari bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda. Uzluksiz makroiqtisodiy barqarorlik,

iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash, tuzilmaviy o'zgarishlarni izchil amalga oshirib borish, iqtisodiyotning tayanch va ijtimoiy infratuzilmalarini bosqichma-bosqich modernizatsiyalashtirib borishni ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiy strategiyasi xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik ko'lamining o'sib borishiga zamin yaratadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va o'sha 186 ta mamlakat a'zo. XVFning maqsadi a'zo mamlakatlar valyuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valyuta kursining barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklar sezayotgan o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

XVF kreditlari belgilangan siyosatga asoslanadi: qarz oluvchi mamlakat to'lov balansi muammosini bartaraf etishga qaratilgan siyosatni qabul qilishi lozim; XVF kreditlari bo'yicha to'lovlar moliyalash mexanizmi shakllaridan kelib chiqib, har olti yoki to'rt oyda amalga oshiriladi; XVF mamlakatdan olingan qarzni birinchi navbatda to'lashni talab etadi; qarz olgan mamlakat XVFning to'lov balansini moliyalash ehtiyojiga ega boshqa mamlakatlarni kreditlay olishi uchun belgilangan tartib bo'yicha qaytarib borishi lozim; XVFdan kredit olgan mamlakat standart, imtiyozsiz moliyalash mexanizmlar doirasida bozor shartlari asosida foizlarni, komissiya haqlari va majburiyat bo'yicha yig'implarni to'lab boradi.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) – Umumjahon banki guruhining asosiy tashkiloti bo'lib, o'rta va kam daromadli, to'lov qobiliyatiga ega mamlakatlar hukumatlariga qarz beradi. XTTB 1944-yilda tashkil etilgan va hozirda a'zo mamlakatlar soni 186tani tashkil etadi. XTTBning maqsadi – a'zo-mamlakatlar iqtisodiyotini qayta tiklashga va rivojlanishiga kapital qo'yilmalar berish, investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish orqali qo'llab-quvvatlash, to'lov balansi muvozanatini ta'minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat.

XTTB, odatda, 5 yillik imtiyozli davr bilan 20 yilgacha muddatda uzoq muddatli kreditlarni beradi. Bankning resursi ikki manbadan

shakllanadi. Shu jumladan, asosiy qismi moliya bozorlarida turli xil qarz majburiyatlarini joylashtirishdan shakllanadi. XTTB a'zo mamlakatlarga hukumat kafolati asosida qarz beradi. Qarzni odatda 10-15 yil muddatga 5 yil imtiyozli davr bilan ajratiladi. XTTBning foiz stavkasi har 6 oyda o'zgaradi va o'rtacha 7% atrofida belgilanadi. Yirik taraqqiy etgan mamlakatlar, xususan, bankning 5 ta eng yirik aksionerlari qarz olishi mumkin emas. Ushbu bank tomonidan O'zbekistonga ajratilayotgan kreditlar iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, jumladan, xususiylashtirish, moliya sektorini rivojlantirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilashga yo'naltirildi.

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) – 1960-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga a'zo mamlakatlar soni 169 tani tashkil etadi. XTA uzoq muddatga foizsiz, kredit ko'rinishida qarz va deyarli bozor shartlari bo'yicha qarz olish imkoniga ega bo'lmagan dunyoning eng past daromadli 82ta mamlakatlariga grantlar beradi. XTA kredit operatsiyalarini donor mamlakatiga badallari, XTTBning sof foydasini o'tkazish, XMKning grantlari va uyushma tomonidan ajratgan kreditlaridan keladigan tushumlar hisobiga moliyalashtiriladi.

XTAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga imtiyozli kreditlar berishdan iborat bo'lib, 10 yillik imtiyozli davrni qamrab olgan holda 35-40 yilga beriladi. Kreditlar hajmi SDRda aks ettiriladi, lekin moliyalashtirish loyiha xarajatlari amalga oshiriladigan valyutada beriladi. Olingan qarz bo'yicha foiz hisoblanmaydi, ammo kredit bo'yicha xizmat ko'rsatishdan kreditning 0,75% miqdorida komissiya haqi olinadi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan. A'zo mamlakatlar soni 182 tani tashkil etadi. XMKning asosiy vazifasi bo'lib, rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investor va moliya institutlariga kapitalni samarali joylashtirishga ko'maklashishda vositachilik qilish hisoblanadi. XMK bozor holatiga yaqin shartlar bo'yicha 12 yil imtiyozli davr bilan 3 yildan 15 yilgacha qarz beradi. Qariyb 80% passivlari moliya bozorlaridan jalb etiladi, qolgan 20%i esa XTTBdan qarzga olinadi. Odatda, XMK boshqa

kreditlashda balansni ta'minlash maqsadida davlat sektoriga berilgan kreditlar jami loyihalarining 20%idan oshmaydi.

OTB faoliyatining xususiyati shundan iboratki, u o'z kreditlarining 30%ini imtiyozli shartlarda maxsus fondan beradi. U ushbu mablag'larni Yevropa bozorlariga yo'naltirib, ularni rivojlanayotgan mamlakatlarga 25 - 40 yilga mo'ljallangan uzoq muddatli kreditlarga aylantiradi. Bunda bank imtiyozli foiz stavkalarini ko'zda tutadi. Kreditlar, shuningdek, tijorat shartlarida yoki yuqori bozor foiz stavkasi bo'yicha 10 - 25 yil muddatga oddiy jamg'armalardan ham beriladi. Bundan tashqari, OTB tomonidan berilayotgan kreditlarning aksariyat qismini investitsion kreditlar tashkil qiladi. Bu esa OTBning tijorat banklaridan farqlantiruvchi muhim jihat hisoblanadi. Chunki tijorat banklarida uzoq muddatli resurslar taqchilligi mavjud bo'lganligi tufayli ular tomonidan berilgan kreditlarning asosiy qismini qisqa muddatli kreditlar tashkil etadi. Shuning uchun OTBni investitsion loyihalarni moliyalashtirishdagi roli tobora oshib bormoqda.

O'zbekiston OTBga 1995-yilda a'zo bo'lgan. Osiyo taraqqiyot banki O'zbekistonda bir qator loyihalarni amalga oshirib kelmoqda. Masalan, namunaviy turar joy binolarining qurilishi shular jumlasidandir. Bundan tashqari OTB va O'zbekiston o'rtasidagi istiqbolli hamkorlik temir va avtomil yo'llari tarmog'ini rivojlantirish, qishloqlarda suv ta'minoti tizimini takomillashtirish ishlarini faollashtirishni nazarda tutadi.

Islom taraqqiyot banki (ITB) – 1974-yilda tashkil topgan. Unga islom diniga e'tiqod qiluvchi 35 ta mamlakat, ya'ni Islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi. Nizom kapitalining miqdori OTB dan 5 marta kam. ITBning maqsadi a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo, sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat. O'zbekiston ITBga 2003-yil 3-sentyabrda a'zo bo'lgan bo'lib, ushbu bank tomonidan bir qator loyihalar bo'yicha moliyaviy xizmatlar ko'rsatilgan.

Islom taraqqiyot bankining O'zbekistonda amalga oshirayotgan loyihalari asosan ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan.

Tashqi savdo aloqalarini kengaytirishni rag'batlantirish maqsadida bir neçə imtiyozlar joriy etildi. Tashqi savdo bilan birgalikda iqtisodiy hamkorlikning boshqa shakllari ham sezilarli darajada rivojlandi. Xorijiy kapital ishtirokida korxonalar barpo etish, tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarini ro'yxatdan o'tkazish va chetga chiqariladigan mahsulot uchun ruxsatnoma berish tartibi anchagina soddalashtirildi.

O'z-o'zidan ma'lumki, o'z kapitalini bizning iqtisodiyotimiz bilan bog'lashga qaror qilgan xorijiy investorlarning potensial, qo'shimcha risklarini har tomonlama baholash talab etiladi. O'zbekistonda olib borilayotgan investitsiya siyosati natijasining qanday borishi mamlakatdagi investitsion faoliyatning rivojlanish holati bilan belgilanadi. Shu sababli, odatda, har qanday investitsiya siyosatining maqsadi mavjud investitsiya faoliyatining rivojlanish istiqboliga qaratiladi. Bu maqsad o'zida davlatning investitsiya faoliyatini muntazam ravishda tartibga solish vazifasini ham mujassam etadi.

6.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga solishning mazmuni, zarurligi va ahamiyati.

Faol xalqaro integratsiyani ta'minlashning xorij tajribalari

Iqtisodiyotning globallasuvi sharoitida investitsiya faoliyatini tartibga solish investitsiya kapitalini bizning mamlakatimizga eksport qiladigan mamlakatlarning amaldagi qonunlarini, investitsiya muhitini hisobga olgan holda takomillashtirish talab etiladi.

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini tartibga solishning milliy va xalqaro usullari qo'llaniladi.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funksiyalarni bajaradi: tartibga solish; nazorat qilish; rag'batlantirish.

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini davlat tomonidan tartibga solishda muayyan ziddiyatlar mavjud. Jumladan, mamlakatlar,

bir tomondan, xalqaro kapital harakati yo'lidagi mavjud cheklovlarni bartaraf etishga harakat qilishsa, boshqa tomondan, xalqaro kapital harakatini cheklash choralari ko'rishadi. Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, mamlakatdan kapitalning chetga chiqib ketishi xorijiy kapitalning kirib kelishiga qaraganda kamroq darajada tartibga solinadi.

Xalqaro kapital harakatini davlat tomonidan tartibga solishda milliy qonunlar, qarorlar va ma'muriy cheklovlar asosiy o'rin egallaydi. Shunisi e'tiborliki, ko'pchilik sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarda (masalan, AQSh, Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya) xorijiy investitsiyalarni tartibga solish bo'yicha maxsus qonunlar yoki kodekslar qabul qilinmagan. Biroq boshqa mamlakatlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, ulardan foydalanishga oid maxsus milliy qonunlar qabul qilingan va amal qilmoqda.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish vazifalarini hal qilishda milliy qonunchilikka xorijiy investorlar uchun qulay milliy rejimni shakllantirish haqidagi nizomlar kiritiladi. Milliy rejimda norezidentlar uchun xo'jalik faoliyatini yuritish borasidagi shart-sharoitlar rezidentlar uchun yaratilgan shart-sharoitlardan yomon bo'lmazligi kerak. Ushbu qoida muhim ahamiyatga ega. Milliy rejim – xo'jalik yuritish faoliyatining minimal sharoitlari bo'lib, bu minimum sharoitlar xorijiy investorlar uchun yomonlashib, pasayib ketmasligi kerak.

Jahon amaliyotida xorijiy investitsiyalar harakatini amalga oshirish ko'pincha qo'shimcha iqtisodiy, siyosiy va tijorat risklari bilan bog'liq. Shuning uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qiluvchi ayrim mamlakatlarning milliy qonunchiligida xorijiy investorlarga nisbatan qo'shimcha imtiyozlar qo'llaniladi. Turli mamlakatlarda qo'llaniladigan qo'shimcha imtiyozlar tarkibida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- qayta investitsiyalashga nisbatan imtiyozli soliq rejimini taqdim etish;

- shartnoma asosida investitsiya loyihalariga jalb qilinadigan xorijiy mutaxassislarning ish haqi va boshqa mukofot to‘lovlarini soliqqa tortishning imtiyozli rejimini yaratish;

- xorijiy investorlarning eksportga mo‘ljallangan mahsulot ishlab chiqarishlarini rivojlantirish uchun import ko‘rinishida olib kirayotgan mol-mulk, asbob-uskunalar va texnologiyalarni bojxona to‘lovlaridan ozod qilish.

Shuningdek, agar xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakat qonunchiligi milliy investorlar uchun salbiy tomonga o‘zgarsa, odatda, xorijiy investitsiyali korxonalar uchun ushbu o‘zgarishlar bo‘yicha muddati kechiktirilishi ko‘zda tutiladi.

Jahonda aksariyat hollarda, xorijiy investorlar uchun imtiyozli rejim xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga maksimal darajada intilayotgan rivojlanayotgan va o‘tish iqtisodiyoti mamlakatlari tomonidan yaratiladi. Shu bilan birga xalqaro investitsiya jarayonining asosiy ishtirokchilari sifatida investitsiya faoliyatini kengaytirishga va barcha uchun yagona investitsiya rejimini yaratishga intilayotgan rivojlangan mamlakatlar hisoblanadi. Boshqacha aytganda, jahonning yetakchi rivojlangan mamlakatlari umumiy, bir xil tamoyillar asosida ishlaydigan yagona investitsiya rejimini shakllantirish tarafdorlaridir.

Davlat tomonidan TTXIni qo‘llab-quvvatlashning asosiy shakllari tarkibidan quyidagilarni ajratish mumkin:

Davlat kafolatlarini berish. Investitsiya kafolatlari to‘g‘risidagi qoidalar milliy hukumatlar tomonidan qabul qilinadi. Shu bilan birga ular ikki tomonlama va bir nechta mamlakatlar ishtirok etadigan mintaqaviy ko‘p tomonlama kelishuvlarda ham mavjud bo‘ladi. Ikki tomonlama kelishuvlarda asosan quyidagi qoidalar qayd etiladi:

- xorijiy investorlar uchun milliy rejim;
- xorijiy investorlarni himoya qilish (milliylashtirishdan, kapital, foyda va dividendlarning repatriatsiyasidan);
- nizolarni hal qilish tartibi;
- siyosiy risklar bilan bog‘liq zararlardan sug‘urtalash.

6.5-rasm. Investitsiyalarni o'zaro himoyalash va qo'llab-quvvatlash haqida ikki tomonloma hukumatlararo kelishuv

Investitsiya munosabatlarini tartibga solish bo'yicha ikki tomonloma kelishuv obyektlari ikki guruhga bo'linadi:

- kapital qo'yilmalarni o'zaro qo'llab-quvvatlash va himoyalash to'g'risidagi ikki tomonloma kelishuv;
- ikki yoqlama soliqqa tortishdan qochish bo'yicha ikki tomonloma kelishuv.

Kapital qo'yilmalarni o'zaro qo'llab-quvvatlash va himoyalash to'g'risidagi ikki tomonloma kelishuv – investitsiya jarayoni davrida tomonlar o'rtasida yuzaga keladigan muammolar yechimiga qaratilgan davlatlar o'rtasidagi kelishuv.

Ikki yoqlama soliqqa tortish – xorijiy investorning o'z filialini yoki qo'shma korxonasini joylashtirgan mamlakatda ham, o'z mamlakatida ham foyda solig'i bo'yicha soliqqa tortilishi. Investitsiya munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, bu faoliyat subyektlarini sug'urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo'lida tashkil etiladi.

Hozirgi davrda investitsiya munosabatlari kapitallarga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish borasidagi munosabatlarni qamrab oladi va nafaqat milliy iqtisodiyot doirasida, balki xalqaro

iqtisodiyot darajasida resurslarni taqsimlash, qayta taqsimlash jarayonlarini aks ettiradi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitlarida investitsiya munosabatlarida ham davlatning, ham o'z manfaatlarini amalga oshiradigan subyektlar ishtirok etishi sababli ular mulkchilik xususidagi munosabatlar majmuidan iborat bo'ladi. Xalqaro investitsiya munosabatlari ayrim mamlakatlar, korporatsiyalar, kompaniyalar, xalqaro moliya va kredit muassasalari, yakka investorlar va shu kabilar manfaatlarining ro'yobga chiqishini ifoda etadi.

Respublikamizda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda asosiy vazifalar quyidagilardan iborat: ijtimoiy va xususiy manfaatlarni; ayrim mamlakatlar, korporatsiyalar, xalqaro moliya institutlari, yakka investorlar manfaatlarini to'g'ri aniqlash; ularning o'zaro maqbul nisbatlarini kelishib olish; ularni amalga oshirishning teng huquqiy sharoitlari va kafolatlarini belgilash.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va chet el investitsiyalarini jalb qilishning kengayib borishi darajasiga qarab investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish TTXIning yangi loyihalarga va qo'shma korxonalarga jalb etishga qaratilishi lozim. Shuningdek, tartibga solish xususiy tadbirkorlik subyektlarining katta qismini investitsiya faoliyatiga jalb qilishni ham nazarda tutadi. Bunda chet el investitsiyalari, shu jumladan to'g'ridan to'g'ri xususiy sarmoyalar oqib kirishini rag'batlantirish, shuningdek, milliy iqtisodiyot subyektlarining bu faoliyatda ishtirok etishini taqdirlash muhim o'rinda turadi. Shunday qilib tartibga solishning vazifasi, bir tomondan, TTXIning oqimini oshirishdan, ikkinchi tomondan, milliy iqtisodiyotdagi xususiy mulkchilik subyektlarining qo'yilmalarini kengaytirishdan iborat bo'ladi. Ma'lumki, investitsiya faoliyati kapital, tadbirkorlik, moliya, innovatsiya, ijtimoiy, iste'mol va boshqa investitsiyalarning hamma turlari bilan bog'liq bo'lib, odatda, soliqlarning fiskal (xazinani to'ldirish) va tartibga solish funksiyalaridan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bu faoliyat, shuningdek, amortizatsiya siyosatini, dotatsiyalar, subsidiyalar tizimini, kredit, narx siyosatini, davlat kafolatlari tizimini, imtiyozlar yaratishni, chet el investorlarining

huquqlarini himoya qilishni va boshqalarni ham qamrab oladi. Davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun turli darajadagi budjetlarga zarur mablag'lar tushumlarini ta'minlashga qaratilgan fiskal vazifaning bajarilishi, milliy iqtisodiyotning rivojlanish darajasiga bog'liq. Tartibga solish funksiyasini ishlatilishi davlatning takror ishlab chiqarish jarayonida ayrim tarmoqlarga investitsiyalar oqimlarini boshqarishi bilan amalga oshiriladi. Shu bilan birga, iqtisodiyotning turli sohalarida kapital jamg'arilishi jarayonlarini kuchaytirish yoki susaytirish, aholining to'lovga qobil talabini kengaytirish yoki qisqartirish yo'llari bilan tartibga solish funksiyasi foydalaniladi. Soliqlarni tartibga solish makroiqtisodiy jarayon va proportsiyalarga ta'sir etishiga qaratiladi. Soliqqa tortishda imtiyozlar, asosan, mikroiktisodiyotga qaratilgan va iqtisodiy subyektlar manfaatlarini hisobga oladi. Yuqorida ko'rib o'tgan funksiyalar soliq stavkalari miqdorini o'zgartirish, imtiyozlar va sanksiyalar (jazo choralari) qo'llash, soliq kreditlari berish, to'lov muddatlarini kechiktirish va boshqa yo'llar bilan amalga oshiriladi.

Jahondagi ko'pgina mamlakatlarda soliqlarning investitsiya faoliyatini rag'batlantirishga qaratilgan tartibga solish funksiyasidan samarali foydalaniladi. Masalan, Yaponiya, Tayvan, Janubiy Koreyada o'tish davrida soliq proteksionizmidan unumli foydalanilgan. AQShda "buyuk depressiya"ni bartaraf etish davrida ham xuddi shunday bo'lgan.

Fan-texnika taraqqiyotini rag'batlantirish uchun soliq imtiyozlari turlaridan biri investitsiya soliq krediti hisoblanadi. AQShda soliq imtiyozining bu turi 1962-yildan to 1986-yilga qadar qo'llanilgan. Bunda chegirma miqdori uskuna-jihozlar turi va ularning xizmat muddati bo'yicha tabaqalashtirilgan. Bu imtiyozning variantlaridan birida AQSh ishlov beruvchi sanoatidagi korporatsiyalar foyda solig'ini ishga tushirilgan va xizmat muddati 8 yil va undan ortiq bo'lgan uskunalar qiymatining 7 foizi miqdorida, xizmat muddati kamroq bo'lgan uskunalarni ishga tushirilganlik uchun kamroq miqdordlarda qisqartirish huquqini oldilar. Yaponiyada, masalan, sanoat kompaniyalari ilg'or texnika va texnologiyaga qilingan investitsiyalarning 7 foiziga teng miqdorda foyda solig'ini qisqartirish

huquqiga ega. Kanadada bunday chegirma ilg'or texnikaga qilingan investitsiyalarning 7 dan 20 foizigacha miqdorini tashkil qiladi.

Soliq krediti ko'rinishidagi imtiyozlar tadbirkorlikning ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalar (ITTKI) xarajatlariga tubtan ham keng qo'llaniladi. Bir qator mamlakatlarda soliq krediti kompaniyalarning foyda solig'idan bu kompaniyalarning o'tgan yil yoki bazis davr uchun o'rtacha yillik me'yorlarga nisbatan ITTKI xarajatlari o'sishining muayyan hissasini chegirish ko'rinishida amal qiladi (AQSh da – 20 foiz, Fransiyada – 50 foiz, Yaponiyada – 20 foiz, Kanadada 100 foiz va undan yuqori).

Nazorat savollari

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning mamlakat iqtisodiyotiga qanday afzalliklari bor?

2. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solish bilan qanday xalqaro tashkilotlar shug'ullanadi?

3. Mintaqalararo iqtisodiy birlashmalarning vazifalari qanday?

4. Investitsiya munosabatlarini tartibga solishda ikki yoqlama kelishuvlardan qanday maqsad ko'zlanadi?

5. Xorijiy investitsiyalarni tartibga solishda Jahon banki guruhining o'rni qanday?

6. Xorijiy investorlar uchun milliy rejim deganda nimani tushunasiz?

7. Iqtisodiy integratsiyaning qanday shakllarini bilasiz?

8. Milliy iqtisodiyotni diversifikatsiyalash deganda nimani tushunasiz?

9. Milliy iqtisodiyotni modernizatsiyalash va raqobatbardoshligini oshirishning qanday yo'nalishlari bor?

10. Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlikning vazifalari qanday?

11. Investitsion nizolarni tartibga solish markazi haqida nimalarni bilasiz?

12. Mamlakatimizda xalqaro iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish borasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

VII BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY ZONALARNING O'RNINI

7.1. Erkin iqtisodiy zonalarining mazmun-mohiyati hamda rivojlanish bosqichlari

Erkin iqtisodiy zona (EIZ) – bu tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanish uchun shart-sharoitlarni odatdagiga qaraganda qulayroq qilib o'rnatuvchi aniq belgilangan chegara va maxsus huquqiy rejimdagi suveren mamlakatning ma'lum bir hududidir.

XX asrning ikkinchi yarimlaridan boshlab erkin iqtisodiy zona xalqaro iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib kelmoqda. Jahon xo'jaligi aloqalarida erkin iqtisodiy zona xalqaro tovar almashinuvining faollashuvi, investitsiyalar mobilizatsiyasi, ish bilan bandlik darajasini o'sishi hisobiga iqtisodiy o'sish ko'rsatkichini tezlashtiruvchi omil sifatida qaralmoqda.

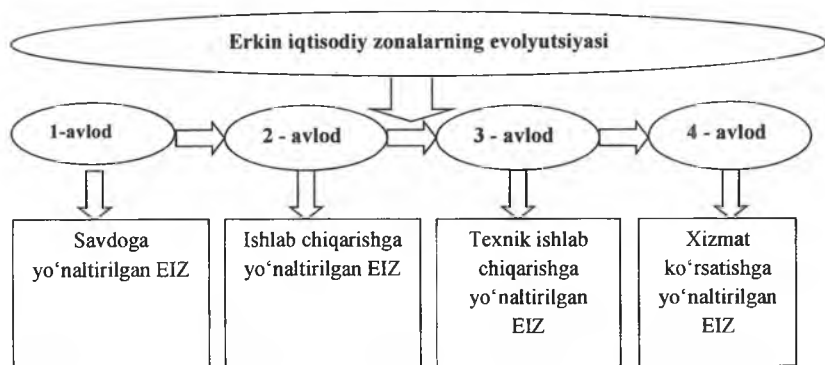
Erkin iqtisodiy zonani hududiy-xo'jalik jihatidan ham qadimiy, ham zamonaviy deb atash mumkin. Ularning ildizi qadim o'tmishga borib taqaladi va mana shu vaqtning o'zida o'z amaliy faoliyatini zamonaviy rivojlanishda boyitadi.

Erkin iqtisodiy zonalarining tarixi uzoq o'tmishdan boshlanadi. 2000-yillar muqaddam, eramizdan avvalgi 166 yilda grek davlati Delosda birinchi marotaba hujjat asosida, savdoni yengillashtirish maqsadida erkin iqtisodiy zonani tashkil qildilar. U yerdagi savdogarlar soliqlardan, bojlardan va ma'muriy rasmiyatchiliklardan ozod etilgan.

Boshlang'ich erkin iqtisodiy zonalar deb, daryo bo'yidagi yirik portlarda joylashgan maxsus hududlar, temiryo'l zanjirlari, aeroportlar yoki ularga tegishli bo'lgan tumanlar hisoblangan. Ular xorij mahsulotlarini olib kirish, olib chiqishda erkin va boj to'lovlaridan ozod qilingan, mamlakatning bojxona hududidan ajratib olingan makonlardir.

Erkin iqtisodiy zonalarining ikkinchi bor tug'ilishi, paydo bo'lishi XX asrning ikkinchi yarimlariga to'g'ri keldi. Ular rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqala boshlagan, ularning izidan

esa, anchagina kechikishlar bilan o'tish iqtisodiyotida bo'lgan mamlakatlarda tuzila boshladi. Bunga mustamlaka tuzumlarning qulashi natijasida iqtisodiy rivojlanish yo'liga yuzga yaqin mustaqil davlatlarning qo'shilishi; o'nlab integratsiya uyushmalarining tashkil topishi; yangi industrial mamlakatlarning jahon xo'jaligiga faol qo'shilishi; jahon sotsialistik tuzumining qulashi; ilmiy-texnika inqilobi rivojlanishi, dunyoda raqobatning va iqtisodiy jarayonlar erkinlashuvining kuchayishi kabi omillar sabab bo'lgan.

7.1-rasm. Erkin iqtisodiy zonalarining rivojlanish evolyutsiyasi

EIZ – bu investitsiyalarni alohida mintaqalar va mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, resurslarni kam chiqindili va chiqindisiz qayta ishlovchi yanada progressiv texnologiyalarni joriy qilish, xalqaro aloqa va hamkorlikka ta'sir o'tkazish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida soliqqa tortish, valyuta, bojxona va shu kabi boshqalarni tartibga solishdagi alohida tartib va shart-sharoitlar o'rnatadigan huquqiy normalar yig'indisidir.

Erkin iqtisodiy zonalar – shunday geografik hududki, unda mamlakatda qabul qilingan xo'jalik faoliyati tartibiga qaraganda imtiyozli soliq to'lash tartibi joriy etiladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan ma'lum imtiyozlar

tizimi joriy etiladi. Erkin iqtisodiy zona – mamlakat hududining imtiyozli bojxona, valyuta, soliq, viza va mehnat rejimlari joriy etilgan maxsus ajratilgan qismidir.

Ushbu hudud erkinligi unga kiritilgan mahsulot bojxona to'lovlari, importga nisbatan iqtisodiy siyosat choralaridan ozod qilinishi bilan belgilanadi va EIZga tashqaridan keltirilgan mahsulotlar deklaratsiya qilinmaydi. Biroq, shu bilan birga, qonunlar mahsulot egalari va investorlarni iqtisodiy tartiblardan ozod qilmay, uni yengillashtiradi.

Xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb qilish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash va jahon xo'jalik tizimiga chuqurroq integratsiyalashish o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda jahonda EIZning 30 ga yaqin turlari mavjud.

Dunyo amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar 50-yillarning oxiri va 60-yillarning boshlarida ko'pgina mamlakatlarda paydo bo'ldi. 90-yillarga kelib statistik ko'rsatkichlarga ko'ra, dunyo bo'yicha 1000 dan ortiq erkin iqtisodiy zonalar mavjud bo'lgan. Dunyo bo'yicha xalqaro tovar almashinuvining 1/10 qismi erkin iqtisodiy zonadan o'tadi, u yerda esa 3 mln. dan ortiq odam ishlaydi.

Xorijiy adabiyotlarda ham, mahalliy adabiyotlarda ham erkin iqtisodiy zonaning umumiy belgilari yoki hamma tomonidan qabul qilingan umumiy ko'rsatkichlari ko'rsatib o'tilmagan. Erkin iqtisodiy zonaga eng umumiy tavsif qilib shuni aytish mumkinki, bu yerda shu mamlakat hududida xo'jalik ishlarini yuritish uchun, ham qabul qilingan rejimlarga qaraganda, ham siyosiy tomondan berilgan imtiyozlarga, ham qulay geografik muhitga ega bo'lgan joy tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, u anklav (bu bir mamlakat hududining yoki qismining har taraflama boshqa mamlakat yoki shu mamlakat hududlari bilan o'ralishi) kabidir. Bu hududda davlatning iqtisodiyotning ma'lum bir qismiga aralashuvi chegaralanadi. Bu hududda mamlakatning boshqa hududlarida amal qilinmaydigan ma'lum imtiyozlar beriladi.

1973-yil 18-mayda qabul qilingan Kioto konventsiyasida erkin iqtisodiy zona tushunchasiga rasman izoh berilgan. Unda yozilishicha,

EIZ bu – ma'lum bir davlat hududining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxona hududidan tashqaridagi tovar sifatida qaralib, u bojxona tekshiruvidan va soliqlaridan ozod etiladi⁵⁰. Ushbu tushunchadan ko'rinib turibdiki, EIZ tom ma'noda erkin emas, balki nisbatan erkin hududdir. Bu hududga olib kirilgan tovarlar bojxona to'lovlaridan import solig'idan va import ustidan nazoratlardan ozod etilgani uchun ham bu hudud erkin iqtisodiy zona deb ataladi. Bu shuni anglatadiki, EIZga chet eldan olib kelingan tovarlar qabul qiluvchi davlatga olib kelingan deb e'lon qilinmaydi. Shu bilan birga qonunlar tovar egalarini va sarmoyachilarini mavjud iqtisodiy huquqiy tartibotdan ozod qilmaydi, balki uni yengillashtiradi.

Xalqaro tashkilotlar hisobotlarida va ilmiy nashriyotlarda turli xildagi hududlarning mohiyatini yoritishda "erkin iqtisodiy zona" terminidan foydalanadilar. Biroq bu termin uning mohiyatini to'liq ifoda eta olmaydi. U yerda qo'llaniladigan iqtisodiy qoidalar, maxsus ma'muriy qonunlar, shu hududda faoliyat yuritadigan tadbirkorlarni aniq belgilangan huquqiy va xo'jalik rejimlaridan butunlay ozod qilmaydi, balki ularni yengillashtiradi, ma'lum imtiyozlar beradi. Shuning uchun ham EIZni "erkin" emas, maxsus iqtisodiy zona deb atash o'rinli bo'lar edi.

1970-80-yillarda butun dunyoda xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda eksport-ishlab chiqarish hududlari keng tarqala boshlandi. Ushbu holat import o'rnini bosa oladigan modelini faqat tashqi bozorga ixtisoslashgan tovarlarni ishlab chiqaradigan sohalarni rivojlantirish yo'li bilan eksportga mo'ljallangan modelga almashtirishning umumiy tendensiyasini aks etadi. Janubiy-Sharqiy Osiyoda joylashgan yangi industrial mamlakatlarda tashkil qilingan bunday hududlarning ko'payishi sanoatda qayta ishlab chiqariluvchi mahsulotlarning keskin darajada o'sishiga va iqtisodiyotining ko'tarilishiga olib keldi. Bu hududlar ularning ko'pchiligiga dunyodagi eng katta eksportchi mamlakatlarga aylanishiga yordam berdi. Erkin iqtisodiy zonani tashkil qilish, uni tashkilotchilari tomonidan ochiq

⁵⁰Зименков Р.И.Свободныеэкономическиезоны. Уч.пос.-М.: Юнити 2005. 7-стр

iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshiruvchi muhim bo'g'in sifatida qarashadi. Erkin iqtisodiy zonada iqtisod tashqi dunyo bilan yuqori darajada aloqada bo'lish imkoniga ega, bojxona, soliq va investitsion rejimlar ichki hamda tashqi investitsiyalar uchun ijobiydir. Mamlakat xorij investitsiyalariga butunlikcha yo'l ochib berishni istamagan holda yoki investitsiyalarni ma'lum bir sohaga yo'naltirish niyatida, mamlakatning ba'zi yerlarida EIZlarni tashkil qiladi.

7.1-jadval

Erkin iqtisodiy zonani tashkil etishdagi yondashuvlar

Yondashuvlar	Hududiy	Funksional
Maqsadi	Ma'lum mintaqaning rivojlanish muammosini hal etish	– Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish – Alohida ustuvor sohani rivojlantirish
Imtiyozdan foydalanuvchilar	Hududdagi korxona va tashkilotlar	Joylashgan joyidan qat'i nazar ma'lum turdagi tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullandigan korxona va tashkilotlar
Asosiy ko'rinishlari	– Ma'muriy – hududiy – Savdo-ombor majmualar – Sanoat va ilmiy parklar	– Moliyaviy markazlar – “Nuqta korxonalar”

Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish tarixida ikki xil yondashuv mavjud: hududiy va funksional (7.1-jadval). Yondashuvlarning asosida yagona preferensial (imtiyozli) xo'jalik tartibi yotgan bo'lsa-da, ularni bir-biridan farqlaydigan tafovutlar mavjud. Qayd etib o'tadigan ikki yondashuvdan birini tanlash mazkur erkin iqtisodiy zonani tashkil etishdan ko'zlangan maqsadning qandayligiga bog'liq. Funksional yondashuv egiluvchanroq bo'lib, “nuqta hududlar” deb atalmish hududlarni tashkil etish imkonini beradi. Ushbu yondashuv investorlar uchun nisbatan qulay bo'lib, ularning mamlakat hududining qayerida bo'lishi chegaralanmagan, jahon amaliyotida hududiy yondashuv ko'proq qo'llanilmoqda.

7.2. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi

Agar uchta insondan maxsus iqtisodiy zonani (MIZ) ta'riflab berishni so'rasangiz, uchta har xil tasavvur hosil qilishingiz mumkin. Birinchi inson tikuv fabrikalarida sifatsiz sharoitlarda ishlaydigan, soliq imtiyozlaridan foydalanadigan ko'p qavatli ko'p millatli korporatsiyalarda joylashgan, rivojlanayotgan mamlakatlardagi chegaralangan sanoat mulkini tasvirlaydi. Bunga qarama-qarshi tarzda ikkinchi inson "Shenchjen mo'jizasi" haqida gapirishi mumkin. Chunki bu yer MIZ sifatida tashkil etilgach, 30 yilda hudud ichki mahsuloti 100 martaga oshgan, baliqchilik qishlog'idan 14 mln. kishilik kosmosiyosiy shaharga aylangan. Uchinchi inson Dubay yoki Singapur singari portlari keng doiradagi savdo va logistika tadbirlari ushuni asos bo'lib xizmat qiladigan joylar haqida o'ylashi mumkin. Haqiqatan ham bu uchchala qarashda MIZ to'g'ri tasvirlangan. Quyidagi 7.2-jadvalda mavjud zonalarining har xil turlari keltirilgan. Bu jadvalda ko'plab usullar keltirilgan bo'lib, ular yordamida "maxsus" iqtisodiy zonalar kontsepsiyasi amaliyotga kiritilgan va mazkur siyosiy instrumentga qandaydir aniq ta'rif berishga urinishlar kuzatilgan. Biroq nomida va shaklida ko'plab farqlanishlar bo'lishiga qaramay, barcha MIZlar ma'lum mamlakatlarda joylashgan alohida geografik hududlardir. Ularda mamlakatning boshqa hududida bo'lmaydigan biznesni yuritish qoidolari mavjud. Bu farqlanadigan qoidalar asosan investitsion sharoitlarga, xalqaro savdo, soliqqa tortish va normative bazada kuzatiladi. Bularga muvofiq tarzda zonada biznes muhit yaratiladi va bu mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan siyosiy nuqtayi nazardan liberalroq, ma'muriy nuqtayi nazardan esa samaraliroq sanaldi.

Lekin mazkur zonalar tarkibidan ikkita asosiy shaklga e'tibor qaratish lozim: 1) eksport qayta ishlash zonolari yoki asosiy e'tibor eksport uchun ishlab chiqarishga qaratiladigan maxsus zonalar (Gonduras va Dominika Respublikalari); va 2) yirik mashtabdagi MIZ,

bu yerda, odatda ko'p tarmoqli tijorat va sanoat faoliyati bilan shug'ullaniladi.

7.2-jadval

Mavjud zonalarning har xil turlarini qisqacha tavsifi

Zonalar-ning turlari	Rivojlanish maqsadlari	Hajmi	Joylashuvi	Tadbirlari	Bozor-lari	Misollar
Erkin savdo zonasi (tijorat faoliyatida nerkin zona)	Savdoni qo'llab-quvvatlash	<50 gektar	Portlar	Savdo bilan bog'liq faoliyat	Ichki, reeks-port	Kolon erkin zonasi (Panama)
An'anaviy eksport qayta ishlash zonalari	Eksportga ishlab chiqarish	<100 gektar	Ahamiyat-siz	Ishlab chiqarish yoki qayta ishlash	Asosan eksport	Bangladesh, Vietnam
To'lovsiz korxonalar	Eksportga ishlab chiqarish	Minimum belgilan-magan	Butun mamlakat bo'ylab	Ishlab chiqarish yoki qayta ishlash	Asosan eksport	Mavrikiy, Meksika
Gibrid eksport zonalar	Eksportga ishlab chiqarish	<100 gektar; hudud-ning faqatgi-na bir qismi	Ahamiyat-siz	Ishlab chiqarish yoki qayta ishlash	Eksport va mahalliy	Tailand
Tekin port / MIZ	O'zgacha ishlab chiqarish	> 1000 gektar	Ahamiyat-siz	Turlicha	Ichki va eksport	Shench-jen

Bularning birinchisi an'anaviy model bo'lib, deyarli qirq yildan beri barcha rivojlanayotgan mamlakatlarda keng qo'llanilib kelinmoqda. Bularning ikkinchisi esa 1980-yillarda Xitoyda paydo bo'lgan iqtisodiy zona shakli bo'lib, keyingi yillarda juda mashhur bo'lmoqda. Mazkur modellar o'zaro bog'liq bo'lishi shart emas, ular o'z maqsadlari,

investitsiya talablari va yondoshuvlari bilan farqlanadi. MIZ xalqaro savdoda o'ziga xos tarixiy o'rinni egallaydi. Mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan erkin bu hududlarda tovarlarni erkin saqlash va xavfsiz savdo marshrutlari bo'yicha almashtirish Gibraltar, Gamburg va Singapur kabi mamlakatlarda asrlar davomida shakllanib kelgan. Birinchi zamonaviy sanoat erkin zonasi 1959-yilda Irlandiyaning Shennon hududida tashkil qilingan. 1970-yillargacha ko'plab zonalar sanoati rivojlangan mamlakatlarda tashkil qilingan. Lekin 1970-yillardan boshlab, Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida mehnat sig'imi yuqori bo'lgan ishlab chiqarishga investitsiyalar jalb qilish maqsadida turli zonalar yaratila boshlandi. Bu zonalar mamlakatlarning savdo va investitsion siyosatida o'ziga xos o'rin egalladi. Import o'rini bosuvchi mahsulot ishlab chiqarish siyosatidan eksport siyosatiga o'tildi. MIZ, odatda quyidagi to'rt siyosat maqsadidan biriga yoki bir nechtasiga erishish uchun yaratiladi (FIAS 2008):

1. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish: amaliyotda barcha zonalar an'anaviydan tortib, ko'p masshtabligacha TTXI jalb qilishga yo'naltiriladi.

2. Yirik miqdordagi ishsizlik muammosini hal qilish uchun qo'llaniladi: Tunis va Dominika Respublikasida yaratilgan MIZ dasturlari keskin tuzilmaviy iqtisodiy o'zgarishlarga olib kelmagan, lekin ish o'rinlari yaratishning ishonchli dasturi bo'lgan.

3. Iqtisodiy islohotlar strategiyasini qo'llab quvvatlash: Bu nuqtayi nazar bo'yicha MIZ mamlakatni rivojlantirish va eksportni diversifikatsiyalashga imkon beruvchi oddiy vosita sanaladi. Bunda himoyaviy to'siqlarni saqlagan holda eksportga qarshi tadbirlarni kamaytiradi. Bunga Xitoy, Koreya Respublikasi, Mavrikiy, Tayvanda tashkil etilgan MIZlar misol bo'la oladi.

4. Yangiliklarni qo'llash uchun tadqiqot laboratoriyalari sifatida: keng masshtabli Xitoy MIZlari klassik misol bo'la oladi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar, huquqiy, yer bilan bog'liq, mehnat bilan

bog'liq va hatto narx siyosati bilan bog'liq yangiliklar birinchi bo'lib MIZlarda sinovdan o'tkaziladi, keyin mamlakatning boshqa hududlarida tatbiq qilinadi.⁵¹

Jahon amaliyotidan ma'lumki, EIZ turli maqsadlarga erishish uchun tashkil etiladi.

Birinchiidan, EIZ tashkil etishdan maqsad milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimoti jarayoniga chuqur integratsiyalashuvini ta'minlash hisoblanadi. Raqobatbardosh eksport mahsulotlarini ishlab chiqarish orqali valyuta tushumlarini ko'paytirishga erishiladi. Agar mamlakat qandaydir sabablarga ko'ra xorijiy tadbirkorlik kapitali uchun iqtisodiyotning erkinlashuvini ta'minlay olmasa, unda erkin iqtisodiy zona tashkil etish orqali xorijiy investorlarga qulay investitsiya muhitini yaratishi mumkin.

Ikkinchiidan, EIZ birinchi navbatda import o'rnini qoplovchi mahsulot ishlab chiqarish, ichki bozorni yuqori sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish uchun tashkil etiladi. Ushbu maqsadlarga erishish uchun hududda xorijiy kapital yordamida import o'rnini qoplovchi ishlab chiqarish barpo etiladi.

Uchinchidan, EIZni maxsus tashkil etishda xalqaro mehnat taqsimotiga tovar ishlab chiqarish tarmoqlari bilan birgalikda turizm, madaniyat va sanatoriya-kurort sohalarining integratsiyalashuvi ham ko'zda tutiladi.

To'rtinchidan, EIZ ishlab chiqarishga xorijiy texnologiyalar va milliy ilmiy-texnik yangiliklarini tatbiq etish orqali butun milliy iqtisodiyotda undan foydalanishni nazarda tutadi.

Beshinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun malakali kadrlar tayyorlash va o'qitishni nazarda tutadi.

Oltinchidan, maxsus iqtisodiy zonalarini tashkil etish biror hudud yoki sohaning iqtisodiy rivojlanishini rag'batlantirishni ko'zda tutadi. Misol uchun AQSh va Buyuk Britaniyada maxsus iqtisodiy zonalar XX asrning 80-yillarida iqtisodiy turg'unlik holatidagi hududlarda kichik va

⁵¹ T. Farole, G. Akinci. Special Economic Zones. Progress, Emerging Challenges, and Future Directions. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. Washington. 2011.

o'rta biznesni rivojlantirish uchun tashkil etilgan. Ushbu hududlarda taliblarmonlarga mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan moliya-viy imtiyozlar va xo'jalik faoliyati erkinligi beriladi. Ushbu dasturlar xorijiy kapitalni jalb etishni rag'batlantirish uchun maxsus yo'naltirilgan. Shu maqsadda qoloq hududlarni rivojlangan hududlarga aylantirishda asosiy o'tibor xorijiy kapitalni jalb etishga qaratiladi.

Yettinchidan, ayrim mamlakatlarda erkin iqtisodiy zona iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning mintaqaviy usuli sifatida qoraladi.

Maxsus iqtisodiy zonalar o'zining umumiy maqsadlariga ko'p o'xshash, biroq, ularning funksiyalari xilma-xil hisoblanadi. Maxsus iqtisodiy zonalarining turli-tumanligi, ularning vujudga kelishi va rivojlanishi qator omillarga bog'liq.

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda EIZlarni tashkil qilish vazifalari, bu mamlakatlarda mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sharoitlarga bog'liq holda bir-biridan farqlanadi.

Rivojlangan mamlakatlarda xarajatlar va daromadlar bo'yicha so'nggi ijobiy natijadagi ichki rentabellikdan kelib chiqqan holda EIZlar tashkil etiladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda eksport-ishlab chiqarish zonalarini tashkil qilish keng tarqalgan. Chunki bu mamlakatlarda tashkil qilingan EIZlar quyidagi asosiy vazifalarni bajarishlari zarur:

- mamlakatdagi iqtisodiy o'sishni ta'minlash;
- iqtisodiyotni sanoatlashuv darajasini yuksaltirishga erishish;
- alohida tarmoqlarda yoki umumiy iqtisodiyotda erishiladigan yutuqlar orqali jahon xo'jaligiga qo'shilish.

Shundan kelib chiqqan holda, ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda EIZlar iqtisodiy o'sishning aniq davrga (20-30-yilga) mo'ljallangan asosiy kontseptsiyasiga aylanib qolmoqda va jahon tajribasining guvohlik berishicha bunday strategiya o'zini oqlamoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda tashkil etilgan eksport-ishlab chiqarish zonalarini ichki bozorga mo'ljallangan bo'lsa, rivojlanayotgan mamlakatlardagi bunday zonalar har doim tashqi bozorga yo'naltirilgan bo'ladi. Ularda eksportni oshirish orqali bir qancha muammolar o'z

yechimini topadi, masalan jahon xo‘jalik aloqalarini samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan erkin almashiniladigan valyuta olinadi.

Ko‘pgina mamlakatlar EIZ tashkil qilishda quyidagi mezonlarni hisobga oladilar:

- davlatning tashqi qarzini oshirmaydigan tashqi moliyaviy resurslardan foydalanish (to‘g‘ri investitsiyalar yoki xususiy kapital);
- bojxona imtiyozlari va soliq kreditlari shaklidagi iqtisodiy rag‘batlarni yaratish;
- mazkur hududda markazlashgan davlat boshqaruvini chegaralash.

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar xo‘jalik faoliyatining ixtisoslashuviga ko‘ra quyidagi turlarga ajratiladi: erkin savdo zonalar, sanoat-ishlab chiqarish zonalar, ilmiy-texnologik (texnoparklar, texnopolislar), offshor markazlar, iqtisodiy-ekologik va tor sohaga ixtisoslashgan zonalar (turistik) va kompleks zonalar (7.2-rasm).

Erkin savdo zonalar	• Erkin bojxona zonalar • Erkin portlar • Transzit zonalar
Sanoat ishlab chiqarish zonalar	• Savdo ishlab chiqarish • Import o‘rni qoplovchi • Eksportga yo‘naltirilgan
Ilmiy-texnologik zonalar	• Innovatsion markaz • Ilmiy parklar • Tadqiqot parki
Servis zonalar	• Bank va sug‘urta xizmatlari • Offshor zonalar • Rekratsion zonalar
Kompleks zonalar	• Erkin tadbirkorlik zonasi • Maxsus iqtisodiy zonalar • Alohida rejimga ega hududlar

7.2-rasm. Erkin iqtisodiy zonalarining asosiy turlari

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar xo'jalik faoliyatining ixtisoslashuviga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: erkin savdo zonolari, import-ishlab chiqarish zonolari, ilmiy-texnologik (texnoparklar, texnopolislar), offshor markazlar, iqtisodiy-ekologik va tor sohaga ixtisoslashgan zonalar (turistik) va kompleks zonalar.

Erkin iqtisodiy zonalarining birinchi shakli erkin savdo zonasi (ESZ) hisoblanadi. Bu dengiz porti yoki aeroportda joylashgan yoki unga yaqin chegaralangan hudud bo'lib, milliy bojxona hududidan tashqarida bo'ladi. Bu yerda saqlash, saralash va qadoqlash operatsiyalari amalga oshiriladi. Erkin savdo zonalarida mahsulotlar namoyishi va keyinchalik sotilishi ham ko'zda tutiladi. Bunda mahsulot faqat ulgurji savdo shaklida sotiladi. Chakana savdo faqat dengiz va havo kemalari ekipaji va yo'lovchilariga sotiladi, boshqa hollarda esa ta'qiqlanadi. Bunday zonalar katta investitsiyalar talab qilmaydi va tezda xarajatni qoplaydi.

Eksport-ishlab chiqarish zonolari. Eksport-ishlab chiqarish zonolari milliy bojxona hududi doirasidagi anklavlar sifatida tavsiflanadi. Mazkur hududlar, odatda, xalqaro portlarga yaqin joylashtiriladi va asbob-uskunalar, yig'ish uchun zarur ehtiyot qismlar va materiallar hududga iqtisodiy siyosat choralari qo'llanilmagan holda olib kiriladi. Import qilinayotgan mahsulot eksport-ishlab chiqarish zonasida qayta ishlanadi va qabul qiluvchi tomonning bojxona aralashuvisiz eksport qilinadi. Bojxona bojini to'lash faqat mahsulot qabul qiluvchi mamlakatning milliy bojxona hududiga kirib borsagina amalga oshiriladi.

Eksport-ishlab chiqarish zonasi hukumatning alohida qarorlari asosida tashkil etiladi. Ushbu qarorda hududni boshqarishni shakllantirish masalalari, qo'shimcha imtiyozlarni joriy etish hamda boshqa tashkiliy masalalar aks ettiriladi.

Eksport-ishlab chiqarish zonasini tashkil etish logistika, kommunal va ijtimoiy infratuzilmani yaratish, hudud chegaralarini o'rab olish va bojxona nazoratini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni talab etadi.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, o'rtacha kattalikdagi eksport-ishlab chiqarish zonasini tashkil etish va rivojlantirish uchun 50 mln. AQSh dollari miqdorida xarajat talab etiladi. Bunda mamlakatning boshqa hududlariga tovarlarni kontrabanda yo'li bilan olib kirish xavfi sanoat tipidagi erkin bojxona zonasiga nisbatan sezilarli darajada kamayadi.

Ilmiy-texnologik zonalar. Ilmiy-texnologik zonalarini (ITZ) erkin iqtisodiy zonalarining alohida guruhiga kiritish mumkin. Iqtisodiy adabiyotda ular texnologik parklar, texno-polislar, ilmiy parklar, texnologik markazlar, ishbilarmonlik markazlari deb ataladi. Bu hududlarning ajralib turadigan tomoni shundaki, mazkur hududda ilmiy va texnologik ishlab chiqarish faoliyati yirik ilmiy-tadqiqot markazlari va universitetlar atrofida joylashgan fan sig'imkorligi yuqori bo'lgan, ilm ko'p talab qiladigan firmalar shaklida birlashadi. Bunday hududlarni tashkil etishdan maqsad sanoatga materiallar, yuqori malakali mehnat resurslari, yangi zamonaviy texnologiyalarni yetkazib berishni muvofiqlashtirish hisoblanadi. Ilmiy texnologik zonalar uch toifaga bo'linadi:

1. **Innovatsion markaz** – bu iqtisodiy tarkibi uncha katta bo'lmagan hudud doirasida kichik, yangi tashkil etilgan kompaniyalar uchun mo'ljallangan.

2. **Ilmiy parklar** – bu yetarlicha katta hudud bo'lib, unda turli o'lcham va rivojlanish bosqichidagi fan sig'imkorligi yuqori, ilm ko'p talab qiladigan firmalar joylashgan bo'ladi. Ular unchalik katta bo'lmagan ishlab chiqarishni mahalliy ilmiy-tadqiqot markazlarining ilmiy-texnologik izlanishlari asosida yo'lga qo'yish imkonini beradi.

3. **Tadqiqot parki** – bu tarkib doirasida ilmiy-texnik yangiliklar texnik timsol bosqichigacha ishlab chiqiladi. Bunday parklarda sanoat kompaniyalari, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik tajriba idoralari birlashadi.

Ilmiy-texnologik zonalarining samaradorligini belgilovchi mezon — bu yangi texnologiya, yuqori malakali mutaxassislar va tadbirkorlarni bir joyga to'plash, ularni o'quv-tadqiqot va tijorat tashkilotlari tarmoqlari orqali qo'llab-quvvatlovchi mahalliy muhitning yaratilishidir.

Erkin iqtisodiy zonalar orasida offshor zonalar alohida guruhni tashkil etadi. Ularning EIZlardan farqi shundaki, unda ro'yxatdan o'tgan korxona hech qanday ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullana olmaydi. Offshor yurisdiksiyaning asosiy belgisi soliqqa tortishdagi imtiyozlar hisoblanadi.

Kompleks erkin iqtisodiy zonalar. Amaliyotda bir funktsiyani bajarishga ixtisoslashgan hudud mavjud emas. Eng ko'p tarqalgan hududlarga savdo, bojxona, sanoat, tadqiqot funktsiyalarini bajaruvchi kompleks hududlar kiradi. Ular turli funktsiyalarni bajaradilar va investorlarning turli xil iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanishlariga imkon beradilar. Shu sababli ularni tashkil etishda ustuvor funktsiyalarni belgilab olish lozim. Aynan shu kabi hududlarda (shahar, tuman, viloyatlarni qamrab oluvchi) yangi ma'muriy-hududiy birlik tashkil etilishi mumkin. Hudud chegaralari va faoliyat yuritish tartibiga qarab erkin iqtisodiy zonalar ikki turga bo'linadi: anklav (yopiq) va integratsion. Anklav EIZda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot eksportga chiqarishga yo'naltirilgan bo'lib, maqsadi erkin almashinadigan valyutada daromad olishga qaratilgan bo'ladi. Integratsion zonalar - milliy va jahon iqtisodiyoti bilan uzviy bog'langan bo'lib, erkin faoliyat yuritish tartibiga ega. Xalqaro mehnat taqsimotiga keng jalb qilingan, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar uchun xos bo'lgan hudud hisoblanadi.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, EIZni barpo etishdagi asosiy afzallik xorijiy investorlar uchun yaratiladigan imtiyozlar va ularning katta hududlarni egallamasligi hisoblanadi.

Hudud chegaralari va faoliyat yuritish tartibiga qarab erkin iqtisodiy zonalar ikki turga bo'linadi: anklav (yopiq) va integratsion. Anklav EIZda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot eksportga chiqarishga yo'naltirilgan bo'lib, maqsadi erkin almashinadigan valyutada daromad olishga qaratilgan bo'ladi.

Integratsion zonalar – milliy va jahon iqtisodiyoti bilan uzviy bog'langan bo'lib, erkin faoliyat yuritish tartibiga ega. Xalqaro mehnat taqsimotiga keng jalb qilingan, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar uchun xos bo'lgan hudud hisoblanadi.

EIZda asosan bojxona, soliq va moliyaviy faoliyat bilan bog'liq imtiyozlar qo'llaniladi. EIZ hajmi jihatdan o'rtacha 0,01 kv. km. dan 330 kv. km. gacha bo'lgan hududlarni qamrab olishi mumkin.

7.3. Rivojlangan davlatlarda erkin iqtisodiy zonalar barpo etilishi va rivojlanishi hamda ularning iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'siri.

Erkin iqtisodiy zonalarda imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishi

EIZlar XX asrning ikkinchi yarmida iqtisodiyotda eng ko'zga ko'ringan institutsional innovatsiyalardan biri sifatida qayd etilgan. O'tgan asrning 90-yillarida faqat monomilliy eksport ishlab chiqarish zonalarining o'zi 500 dan ortiq edi.

O'zining jozibadorligi bilan ajralib turuvchi bu hududlarni tashkil etish tajribasini dunyo mamlakatlari misolida ko'rib chiqish va o'rganish mustaqil respublikamizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar uchun foydalidir.

7.3-rasm. AQSHda tashkil etilgan asosiy EIZ turlari

Sanoati rivojlangan mamlakatlarda EIZlar xalqaro mehnat taqsimotiga keng miqyosda jalb etilgan. Bu xususiyat mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasi va xarakteriga bog'liq. Chunki bu

mamlaktlar iqtisodiyotining integratsiyalashuv darajasi juda yuqori tobora oshib borgan. Rivojlangan mamlakatlarda EIZlarning barcha turlari mavjud bo'lib, erkin savdo hududi hamda erkin ilmiy-texnik zonalar nisbatan keng tarqalgan va rivojlangan.

Erkin iqtisodiy zonalar faoliyat yuritayotgan 123 ta mamlakatlar orasida eng ko'pi AQShga to'g'ri keladi. EIZ xo'jalik faoliyati asosan avtomobil yig'ish bo'yicha ishlab chiqarish va mahalliy yoki xorijiy ashyolar asosida boshqa tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish hisobiga kengayimoqda.

Tashqi savdo zonalari. Zamonaviy TSZlarda turli tarzdagi xizmatlar ko'rsatiladi. Mazkur hududlarga keltirilgan tovarlar nafaqat omborxonalarda saqlanadi, turlarga ajratiladi (saralanadi), qadoqlanadi, balki mahsulot qayta ishlanishi, ba'zi mahsulotni import qilingan yoki mahalliy komponentlar yordamida yig'ish, hattoki, hududga olib kelinadigan yoki shu yerning o'zida yaratiladigan mahsulot bazasida ishlab chiqarishning alohida turini tashkil etish mumkin. TSZlar dengiz portlari, aeroportlarda yoki ularga yaqin joyda tashkil etiladi.

7.3-jadval

AQShdagi tashqi savdo zonalari

Tashkil etilishi	1934-yildan beri "Tashqi iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi Qonun asosida mamlakatning barcha shtatlarida
Soni	500dan ortiq
Yaratilish sababi	- qulay geografik joylashuv (xalqaro transport yo'llariga, yirik sanoat markazlariga, chegaraga yaqinlik va b.q.); - rivojlangan infratuzilmaning mavjudligi (yo'llar, omborlar, yuk terminallari, zarur texnika, energiya, suv va issiqliq bilan ta'minlanganlik va h.k.)
Maqsadi	- Hududlarning iqtisodiy faolligini kengaytirish; - AQShni jahon savdo tizimiga chuqurroq jalb qilish; - ishsizlik darajasini pasaytirish
Turlari	1. Umumiy maqsadlardagi zonalar (UMZ) 2. Maxsus maqsadlardagi subzonalar (MMSZ)
Imtiyozlar	- ichki boj va soliqlar mahsulot ichki iste'mol uchun boshqa hududga olib kirilgandagina to'lanadi;

	- hudud ichida joylashgan kompaniya va shaxslarning xususiy mulki mahalliy va davlat soliqlaridan ozod etiladi; - hududdan uchinchi davlatlarga eksport qilinayotgan mahsulot bojxona bojlaridan, ichki soliqlardan va kvotalashdan ozod etiladi; - TSZlaridan mahsulot eksport qilingan paytida bojxona jarayoni yengillashtiriladi; - TSZdan AQSh hududiga import qilish jarayonida importer bojni yoki mahsulot uchun, yoki mahsulotda ishlatilgan xorijiy komponentlar uchun to'laydi.
--	---

Birinchi TSZlari AQShda 1934-yilda "Tashqi savdo zonalar to'g'risida"gi Qonun asosida yaratildi. Umumiy maqsadlardagi zonalar AQSh bojxonasi vakolatidan tashqari faoliyat ko'rsatadi. Ular, odatda port yoki aeroportlar atrofida tashkil qilinadi. Asosiy faoliyati tovarni saqlash, xillarga ajratish, o'rash va qo'shimcha qayta ishlashsiz jo'natishdan iborat. Ba'zi hollarda eksport qilish maqsadida xorijiy tovarlarni biroz qayta ishlashga yo'l qo'yiladi. Shu nuqtayi nazardan, funksional maqsadlariga ko'ra ular erkin bojxona hududlarning o'zida aks ettiradi. Ko'pincha umumiy maqsadlardagi zonalar keyinchalik maxsus zona yaratish uchun tashkil qilinadi. Maxsus maqsadlardagi subzonalar umumiy maqsadlardagi zonalarga bo'ysunadi, lekin undan tashqarida joylashgan bo'ladi.

Har bir portda hech bo'lmaganda bitta tashqi savdo zonasi tashkil qilingan. Agar port bittadan ortiq shtat bilan chegaradosh bo'lsa, u holda har bir chegaradosh shtatda alohida tashqi savdo zonasi tashkil etiladi. Agar suv bilan ajratilgan ikkita shahar bita portdan foydalansa, tashqi savdo zonasi bu shaharlarning har birida tashkil qilinadi.

Tadbirkorlik zonalari tashqi savdo bilan bevosita bog'liq bo'lmagan EIZlar toifasiga kiradi. Bu yerda erkin hududning boshlang'ich tushunchasi yo'qotiladi, chunki bojxona imtiyozlari ikkinchi darajali yoki umuman yo'q bo'lib qoladi, asosiy rolni esa turli soliq, moliyaviy va ma'muriy rag'batlantirishlar o'ynaydi.

AQShdagi tadbirkorlik zonalarining asosiy xususiyatlari⁵²

Tashkil etish asosi	Hukumat dasturlari
Birinchi tadbirkorlik zonasi	1980-yil Florida shtatida
Maydoni	2,5-5 kv.km., ayrim hollarda 13 kv.km.
Maqsadi	yuqori ishsizlik darajasiga ega shaharlarda tadbirkorlikni rivojlantirish
Turlari	Federal, mahalliy yoki shtat miqyosida
Imtiyoz turlari	Soliq, moliyaviy va ma'muriy rag'batlantirishlar

AQShda tadbirkorlik zonolari (TZ) yuqori ishsizlik darajasiga ega shaharlarning iqtisodiy nuqtayi nazaridan depressiv (qoloq) hududlarida, asosan shaharlarda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilarga ko'proq erkinlik va moliyaviy imtiyozlar berish orqali, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jonlantirishga qaratilgan mintaqaviy siyosatning neokonservativ variantining mahsuli sifatida vujudga kelgan. Ularning chegarasi belgilanmagan va faqat ularda joylashgan kompaniyalar maqomi bilan ajralib turadi.

Texnologik parklar (texnik-tatbiq zonalar) fan va ishlab chiqarishning integratsiyasi shakli, innovatsion faoliyat yuritish va yangi texnologiyalar yaratish bilan band bo'lgan venchurli (tavakkalchilik) firmalar tuzish joyi sifatida e'tirof etilgan. Odatda ular istiqbolli ilmiy va texnologik yangiliklar va g'oyalar tatbiq etish bilan shug'ullanadigan venchurli firmalarga imtiyozli shartlarda ijaraga berilgan hududiy guruhlangan ilmiy laboratoriya va ishlab chiqarish joylar to'plami sifatida ta'riflanadi.

AQShda texnoparklarning ikki turi mavjud: ayrim shaxslar va xususiy tashkilotlar tashabbusi bilan tashkil etilgan texnoparklar hamda alohida shtatlar hukumatlari ko'rsatmasi bilan tuzilgan texnoparklar. Ikkinchi turdagi parklar hozirda ham tuzilib kelinmoqda, biroq ular orasida eng mashhur va samarali faoliyat yurituvchi texnoparklar birinchi turga kiradi. Ular ichida eng mashhurlari – Santa-Klara shahridagi (Kaliforniya), Stenford universiteti yaqinida joylashgan

⁵² Иктисодий адабиётларни ўрганиш натижасида шакллантирилди

“Silikon vodiysi” texnoparki; Massachusetts texnologik instituti va Garvard universiteti yaqinida joylashgan “Boston yo‘li 128” texnoparki; hamda uchta universitet (Dyuk universiteti, Shimoliy Karolina universiteti va Shimoliy Karolina shtati universiteti) joylashgan hududning markazida tashkil etilgan “Shimoliy Karolina park-uchburchagi” texnoparki. Aytib o‘tilgan uchta texnopark nafaqat AQShning boshqa hududlarida, balki xorijda ham tuzishda model sifatida qo‘llaniladi.

G‘arbiy Yevropada ESZ miqdori ko‘proq. Ular bu yerda XIX asrda va undan ham oldin paydo bo‘lgan. XXI asrda ularning soni 120tani tashkil etdi. Avval bunday zonalar asosan dengiz portlarida shakllangan. Jumladan, Germaniyada yirik ESZ Bremen, Bremerxaven, Emden, Gamburg va Kil portlarida joylashgan. Bu zonalarda tovarlarni yuklash, bo‘shatish, qayta yuklash, saqlash, ajratish, belgilash va ularning sotuvi amalga oshiriladi, tashqi savdoga tegishli turli xizmatlar ko‘rsatiladi. Ularning hududida alohida preferentsial rejim asosan port-zona hududida tovarlarni ishlash va qayta ishlash natijasida yuzaga keladigan bojxona to‘lovlari, qo‘shimcha qiymat solig‘i (QQS) bekor qilinishi orqali tashkil qilinadi.

Germaniya ESZ orasida Gamburg ajralib turadi, u eng yirik dengiz va daryo portidir. Unda yirik xalqaro aeroport va turli sanoat sohalari mavjud. Gamburg ESZ o‘z ichiga portdagi ikkita uchastkani hamda Kuksxavendagi boshqa zonaning bir qismini oladi. Zona asosan ko‘p bo‘lgan olti va sakkiz qavatli ombor, pakgauzlar (qisqa muddatga yuk saqlanadigan ombor), meva va sabzavotlar, neft mahsulotlar saqlash joylaridan iborat, uning maydoni 600 ming m² ni tashkil etadi⁵³.

Ombor va pakgauzlarning aksariyati firma va xususiy shaxslar tomonidan mustaqil ishlatiladi, lekin tovarlarni saqlash uchun yangi obyektlar qurilishi zona rahbariyati bilan kelishilishi lozim. Zona boshqaruvi erkin port ma‘muriyati tomonidan amalga oshiriladi. U bojlar yig‘ishdan tashqari barcha bojxona vazifalarini amalga oshirish xuquqiga ega.

⁵³ Приходько С.В., Воловик Н.П. Особые экономические зоны. – М.: ИЭПП, 2007. – 268 с.

Italiyada ESZning bojlardan ozod etilgan omborlar shakli keng tarqalgan. Ularning soni 12 ta, jumladan Neapolda (4), Genuada (2), Varida, Imperiyada, Livornoda, Palermoda va Rimda.⁵⁴

Ispaniyada 4ta EIZ mavjud, jumladan 1929-yili ichki va tranzit mavdoni rivojlantirish, tashqi savdo operatsiyalarni faollashtirish va eksportga yo'naltirilgan sanoatni rivojlantirish uchun "Kadis" EIZ tuzilgan. EIZ Ispaniyaning Atlantik qirg'og'ida joylashganligi uning Amerika, Shimoliy Afrika, Atlantikaning va O'rta yer dengizining Yevropa davlatlari hamda Yaqin va O'rta Sharq davlatlari bilan aloqalar rivojlanishini keltirib chiqaradi. Kadis hududidagi qirg'oq Ispaniyani barcha yirik savdo markazlar bilan bog'lovchi yuk va passajir tashuvchi, dengiz liniyalariga xizmat qiluvchi zamonaviy port qurilmalariga ega.

"Kadis" EIZ maydoni 570 ming m² ni tashkil etadi va perimetr bo'yicha EIZga qo'yiladigan talablarga muvofiq to'silgan. Bu hududda xalqaro savdo markazi, ofis markazi, ochiq va yopiq ombor va maydonchalar, sanoat korxonalari, port xizmatlari, konteyner-muzlatgichlar terminali joylashgan. "Kadis" ESZ zamonaviy internatsional infratuzilma va ma'lumotlar bazasi, xavfsizlik xizmati, ichki aloqa tizimi, bojxona, bank va transport xizmatlariga ega. ESZ EI bojxona hududining qismi hisoblanadi, shuning uchun uchinchi davlatlar tovarlari uchun quyidagi bojxona va soliq imtiyozlari mavjud:

- agar tovar ESZda bo'lsa import bojlardan ozod etish;
- zona hududiga olib kelinayotgan tovarlarga maxsus soliqlardan ozod etish;
- QQSdan ozod etilish va ESZga olib kirilayotgan tovarlar uchun va bu tovarlarni ishlash bilan bog'liq xizmatlar uchun uning qaytarilishi;
- EI savdo siyosat choralari qo'llamaslik;
- tovarning kelib chiqishi, miqdori, ishlab chiqilgan joyi va ishlatilishidan qat'i nazar uni olib kirish va uni ESZda cheksiz vaqt mobaynida bo'lish imkoniyati.

"Kadis" ESZ muvafaqiyatli rivojlanib, Ispaniyaning ichki va tashqi savdosini rivojlanishiga hissa qo'shmoqda.

⁵⁴Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Учеб. пос. для ВУЗов. - М.: ЮНИТИ-Дана, 2005. - 223 с.

1990-yillar boshida Ispaniyada “Barselona” kompleks EIZsi tuzilgan. Davlatdagi eng yirik zona deb hisoblanuvchi mazkur EIZ o‘z ichiga sanoat poligonini (zonasini), erkin bojxona omborini va erkin savdo zonasini oladi. Bu kompleksni boshqarish uchun Barselona EIZ konsortsiumi tashkil etilgan. Konsortsium uchta EIZ faoliyatini boshqarish va hudud chegarasidagi yerlarni korxona va firmalarga ijaraga berish bilan birga, EIZdagi loyihalarni amalga oshirish bilan shug‘ullanadi.

Irlandiya. Yevropa va jahon ESZ yangi tarixi 1950-yillar oxirida boshlangan va «Shennon» Irlandiya xalqaro aeroporti bilan bog‘liq. Irlandiyaning g‘arbiy qismida joylashgan “Shennon” aeroporti Transatlantik reyslaridagi samolyotlarni yoqilg‘i bilan ta‘minlash bilan shug‘ullangan. Lekin yetakchi aviakompaniyalar uzoq muddat uchadigan samolyotlarga o‘tishi bilan “Shennon”ning iqtisodiy ahvoli yomonlashdi va u yopilish arafasida edi. Shunda 1959-yili Irlandiya hukumati aeroportni xalqaro tadbirkorlik hududiga aylantirish istagini bildirdi. Qulay transport aloqalari va milliy sarmoyadorlar uchun qilingan qator imtiyozlar, jumladan: xomashyo, yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlarni bojsiz olib kirish xuquqi, ishlab chiqarish korxonalari va omborlar uchun past ijara to‘lovlari, sarmoya kiritish jarayonlarining soddalashtirilishi va qulay maishiy sharoitlar tufayli “Shennon” zonasi tez orada jiddiy muvaffaqiyatlarga erishdi.

G‘arbiy Yevropa davlatlarida ilmiy-sanoat parklar, ilmiy parklar, texnoparklar sifatida ma‘lum bo‘lgan texnik-tatbiq etish hududlari keng tarqalgan. Ularda prinsipial yangi texnologiyalar, materiallar va tovarlar ishlab chiqish olib boriladi, ilm talab qiluvchi mahsulotning kam miqdorli eksperimental ishlab chiqarilishi amalga oshiriladi.

G‘arbiy Yevropada offshor markazlari ham keng tarqalgan. Ular xorij tadbirkorlarini o‘zining qulay valyutaviy-moliyaviy qonunchiligi, soliqqa tortishning imtiyozli xarakteri, bank va tijorat sirlarining yuqori darajadali bilan o‘ziga jalb qiladi. Xalqaro offshor biznesini yurituvchi yetakchilarga Men, Buyuk Britaniyadagi Gernsi va Djersi, Vengriya,

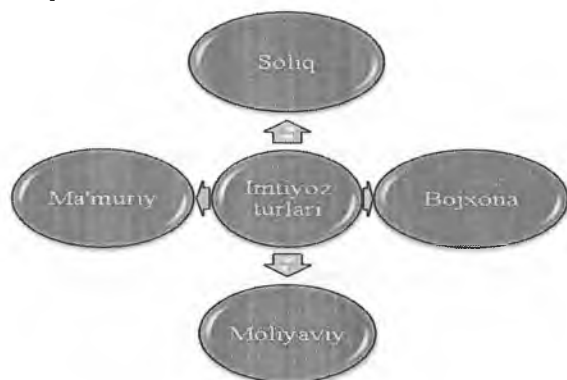
Irlandiya, Kipr, Lixtenshteyn, Luksemburg, Malta, Monako, Shveytsariya va boshqalar kiradi. Offshor biznesi bank va sug'urta faoliyatini, ko'chmas mulk operatsiyalarini, eksport-import operatsiyalarining ko'pgina turlarini, konsaltingni o'zida mujassamlashtiradi.

Har bir mamlakat yoki uning u yoki bu hududi EIZlar tashkil etish jarayonida o'zining imtiyoz va rag'batlantiruvchi omillarini tanlaydi. Tajribalarning ko'rsatishicha, hududlarda o'rnatiladigan imtiyozlar tizimi turlicha bo'lib, uning hududida amalga oshirilayotgan dastur va loyihalarga bog'liq. Shu bilan birga, turli xildagi EIZlarning umumiy sifatleri mavjuddir: anchayin qulay investitsiya sharoitlari, tashqi savdo, soliq, moliya va boshqaruv imtiyozlari.

Turli xil mamlakat hududidagi imtiyozlar va rag'batlantirish omillari bir-biridan farqlanadi, ammo ular mazmun va mohiyati bo'yicha bir-biriga o'xshaydi. EIZni tashkil qilish natijasida paydo bo'lgan tajriba shuni ko'rsatadiki, ularning har biri uchun o'ziga mos keluvchi imtiyozlar va rag'batlantiruvchi omillar mavjud.

EIZni rivojlanishining muhim sharti bu investorlar uchun bo'lgan imtiyozlardir. Chunki ular kapital qo'yishdan avval ularga berilayotgan imtiyozlarni obdon sinchkovlik bilan o'rganadilar. Bu o'rinda soliq imtiyozlari muhim o'rin tutadi. Soliq imtiyozlari – eng keng tarqalgan usul bo'lib, u kapitalning jamlanishiga, ishlab chiqarishning zamonaviy sohalarining rivojlanishiga, milliy iqtisodiyotda progressiv o'zgarishlarga erishishga yordam beradi. Davlat soliq imtiyozlari berish orqali ham mahalliy, ham xorij kapitali investitsiyasini rag'batlantiradi. Bunda yangi qayta ishlash sohaları, qoloq va olis hududlar, yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi, sermashaqqat va ilm-fanga asoslangan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish ta'minlanadi. Lekin, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, EIZlar uchun beriladigan imtiyozlar tizimi natijasida davlat zarar ko'rmaydi. Aksincha, bu ilmiy-texnik salohiyatni o'stirish, yangi boshqaruv usullarini va tadbirkorlik shakllarni joriy

etish, xizmat ko'rsatishning jahon standartlariga o'tish uchun to'lanadigan haqdir.

7.4-rasm. Erkin iqtisodiy zonalarda qo'llaniladigan imtiyoz turlari

Iqtisodiy adabiyotlarda imtiyozlarni to'rtta asosiy guruhga bo'lib ko'rsatishadi: 1. Soliq imtiyozlari. 2. Bojxona imtiyozlari. 3. Moliyaviy imtiyozlar. 4. Ma'muriy imtiyozlar.

Erkin iqtisodiy zonalarda qo'llaniladigan soliq imtiyozlari belgilangan yo'nalishdagi tadbirkorlik faoliyati va aniq belgilangan ishlab chiqarish turlari bilan bog'liq soliqlarning rag'batlantiruvchi me'yorlarini o'z ichiga oladi.

Erkin iqtisodiy zonada bojxona imtiyozlari deganda, maxsus bojxona tartibini joriy etish va tashqi savdo operatsiyalarining soddalashtirilgan tartibini qo'llash tushuniladi.

Erkin iqtisodiy zonalarda moliyaviy imtiyozlar kommunal xizmatlarga pastroq tariflar, yer uchastkalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishda ijara haqidan chegirma, imtiyozli kreditlar va boshqa shu kabi imtiyozlar ko'rinishida berilishi mumkin.

Ma'muriy imtiyozlar erkin iqtisodiy zona ma'muriyati tomonidan korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish, chet el fuqarolarining kirib-chiqish tartibini soddalashtirish hamda korxonalarga turli xil xizmatlarni ko'rsatish maqsadida beriladi.

7.4. O‘zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari. Erkin iqtisodiy zonalariga safarbar etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligi.

O‘zbekiston Respublikasida kichik sanoat zonalarining tashkil etilishi va faoliyat yo‘nalishlari

O‘zbekistonda EIZni tashkil etish iqtisodiyotni modernizatsiyalash va texnologik jihatdan qayta qurish jarayonidagi quyidagi muhim ustuvor vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi: hududlarni rivojlantirish; yangi ishchi o‘rinlarini yaratish; iqtisodiyotning noan‘anaviy tarmoqlarini rivojlantirish; ishlab chiqarish jarayoniga ilmiy ishlanmalarni joriy etish; xorijiy investitsiyalarni jalb etish asosida raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish va eksport qilish.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar, eng avvalo, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solingan. Hozirgi kunda 2020-yil 17-fevralda «Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinmoqda.

Mazkur Qonun 11 ta bob, 48 ta moddadan iborat bo‘lib, umumiy qoidalar, erkin iqtisodiy hududlarning huquqiy tartiboti, erkin iqtisodiy hududni boshqarish yoritib o‘tilgan.

O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonuniga ko‘ra maxsus iqtisodiy zonalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- erkin savdo zonalar;
- maxsus ilmiy-texnologik zonalar;
- turistik-rekreatsion zonalar;
- erkin savdo zonalar;
- maxsus sanoat zonalar.

Erkin iqtisodiy zona – yangi ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish, yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish, zamonaviy raqobatbardosh, import o‘rnini bosuvchi, eksportga yo‘naltirilgan tayyor sanoat mahsulotini ishlab chiqarishni o‘zlashtirishga faol jalb etish,

shuningdek ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport, ijtimoiy infratuzilmani va logistika xizmatlarini rivojlantirishni ta'minlash maqsadlarida tashkil etiladigan hudud.

Maxsus ilmiy-texnologik zona – innovatsiya infratuzilmasini rivojlantirish maqsadlarida ilmiy tashkilotlar va ilmiy faoliyat sohasidagi boshqa tashkilotlar (texnologik parklar, texnologiyalarni tarqatish (texnologiyalar transferi) markazlari, innovatsion klasterlar, ventchur fondlari, biznes-inkubatorlar va boshqalar) to'plangan hudud.

Turistik-rekreatsion zona – unda zamonaviy turistik infratuzilma obyektlarini (mehmonxona komplekslari, madaniy-sog'lomlashtirish, savdo-ko'ngilochar va boshqa turistik ahamiyatdagi obyektlarni), maxsus faoliyat ko'rsatuvchi va mavsumiy rekreatsion dam olish zonalarini turistlarga xizmat ko'rsatish maqsadida zarur shart-sharoitlarni ta'minlagan holda barpo etishga doir investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun tashkil etiladigan hudud.

Erkin savdo zonolari konsignatsiya omborlarini, maxsus bojxona va soliq rejimlari bo'lgan hududlarni, shuningdek tovarlarga ishlov berish, ularni o'rab-joylash, saralash, saqlash uchun maydonchalarni o'z ichiga oladi.

Erkin savdo zonolari chegara punktlarida, aeroportlarda, temir yo'l bog'lamlarida yoki O'zbekiston Respublikasining boshqa bojxona hududlarida tashkil etiladi.

Maxsus sanoat zonasi – boshqaruv, xo'jalik va moliyaviy faoliyatning alohida rejimi joriy etiladigan hudud. Maxsus sanoat zonolari zarur ma'muriy, ilmiy-texnologik, ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo'l-transport va ijtimoiy infratuzilmani barpo etish uchun yer uchastkalarini ajratish orqali shakllantiriladigan xizmat ko'rsatish va ishlab chiqarish zonalarini o'z ichiga oladi.

Maxsus sanoat zonasining faoliyat ko'rsatish qoidalari va tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

So'nggi o'n yilda mamlakatimizda EIZlarni tashkil etishga katta ahamiyat berilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrdagi "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga ko'ra,

Navoiy shahrining xalqaro aeroporti hududi yaqinida “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zona (EIIZ) tashkil etilgan bo‘lsa, 2012-yil 13-apreldagi “Angren” maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida”gi Prezident farmoniga ko‘ra, Toshkent viloyatida maxsus industrial zona (MIZ) tashkil etildi. Bundan tashqari 2013-yil 18-martdagi “Jizzax” maxsus industrial zonasini barpo etish to‘g‘risida”gi Prezident farmoniga ko‘ra, Jizzax viloyatida Sirdaryo viloyatining Sirdaryo tumanida filiali bo‘lgan maxsus industrial zona (MIZ) tashkil etildi. “Angren” va “Jizzax” MIZda amal qiladigan imtiyozlar ham TTXlarni jalb qilishda kuchli rag‘batlantirish tizimiga ega bo‘ldi.

Ushbu hududlarning faoliyat ko‘rsatish muddati 30 yilni tashkil etib, keyinchalik uzaytirilishi mumkin. Mazkur hududlarni tashkil etishdan ko‘zlangan maqsadlar belgilab olindi va ularga kiritiladigan investitsiyalar miqdoriga qarab amal qiladigan alohida soliq, bojxona imtiyozlari belgilab qo‘yildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 26-oktabrda “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi. Hujjatda “Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zonasi, “Angren” va “Jizzax” maxsus industrial zonalarini nomini birxillashtirish maqsadida ularni “Navoiy”, “Angren” va “Jizzax” erkin iqtisodiy zonalar deb atash belgilandi.

Farmonda qayd etilishicha, mazkur hujjat mamlakatda yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish, hududlarni raqobatdosh va eksportga yo‘naltirilgan zamonaviy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishni o‘zlashtirishga yanada faol jalb qilish, ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport, ijtimoiy infratuzilma va logistika xizmatlarini jadal rivojlantirishni ta‘minlash uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirishning eng muhim omili sifatida erkin iqtisodiy zonalarini izchil rivojlantirish borasida yanada qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilindi.

Erkin iqtisodiy zonalar ishtirokchilari quyidagi to‘lovlardan ozod qilindi:

– yer solig‘i, daromad solig‘i, yuridik shaxslar mulk solig‘i, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to‘lovi, shuningdek, Respublika yo‘l jamg‘armasi va O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Umumta’lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, kapital ta’mirlash va jihozlash jamg‘armasiga majburiy ajratmalaridan;

– o‘zining ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun olib kelinadigan uskunalar, xomashyo, material va butlovchi buyumlar, shuningdek, O‘zbekistonda ishlab chiqarilmaydigan va loyihalarni amalga oshirish doirasida Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadigan ro‘yxatlar bo‘yicha olib kelinadigan qurilish materiallari uchun bojxona to‘lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi yig‘imlaridan tashqari).

Ko‘rsatib o‘tilgan imtiyozlar 3 yildan 10 yilgacha muddatni o‘z ichiga olgan bo‘lib, bunda kiritilgan sarmoyalar miqdori inobatga olinadi:

– 300 ming AQSH dollaridan 3 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 3 yil muddatga;

– 3 million AQSH dollaridan 5 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 5 yil muddatga;

– 5 million AQSH dollaridan 10 million AQSH dollarigacha hajmdagi investitsiyalar – 7 yil muddatga;

– 10 million va undan ko‘p AQSH dollari hajmidagi investitsiyalar so‘nggi 5 yilda amaldagi stavkalardan 50 foiz kam hajmdagi daromad solig‘i va yagona soliq to‘lovi stavkalari qo‘llangan holda — 10 yil muddatga beriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Urgut”, “G‘ijduvon”, “Qo‘qon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to‘g‘risida”gi 2017-yil 12-yanvardagi PF-4931-son Farmoniga ko‘ra respublikamizda faoliyat yuritayotgan erkin iqtisodiy zonalar soni yana to‘rttaga ortdi. Mazkur erkin iqtisodiy zonalarining faoliyat ko‘rsatish muddati, keyinchalik uni uzaytirish imkoniyati bilan 30 yilni tashkil qiladi. Meva-sabzavot va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini chuqur qayta

ishlab chiqarish, saqlash va qadoqlash, to'qimachilik, gilam to'qish, poyabzal va chirm-galantereya, ekologik jihatdan xavfsiz kimyo, farmatsevtika, oziq-ovqat, elektrotexnika sanoati, mashinasozlik va avtomobilsozlik, qurilish materiallari va boshqa yo'nalishlarda yangi zamonaviy ishlab chiqarishlarni tashkil etish EIZlarning asosiy vazifa va yo'nalishlari jumlasiga kiradi.

Bundan tashqari 2018-yil 12-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sirdaryo erkin iqtisodiy zonasini tashkil etish to'g'risidagi" farmoni qabul qilindi. Farmonga ko'ra Sirdaryo viloyatining ishlab chiqarish va resurs salohiyatidan kompleks hamda oqilona foydalanishini ta'minlash, shu asnoda yangi ish o'rinlari tashkil etish va mahalliy aholining daromadlarini oshirish maqsadida "Sirdaryo" erkin iqtisodiy zonasi "Jizzax" EIZ Sirdaryo viloyati Sirdaryo tumanidagi filiali va Sirdaryo viloyatining Yangiyer shahridagi kichik sanoat zonasi negizida tashkil etildi.

Mamlakatimizda alohida sohalarni rivojlantirish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar yaratilmoqda. Farmatsevtika, turizm va baliqchilikni rivojlantirish yo'lida tashkil etilgan zonalar shular jumlasidandir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-maydagi "Nukus-farm", "Zomin-farm", "Kosonsoy-farm", "Sirdaryo-farm", "Boysun-farm", "Bo'stonliq-farm" ba "Parkent-farm" erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5032-son Farmoniga ko'ra hududlar salohiyati o'rganilgan holda imtiyozli rejimlar asosida faoliyat ko'rsatadigan erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilindi. Bu respublikamizning farmatsevtika sohasini rivojlantirishga, dori-darmon vositalari hamda tibbiyot buyumlari ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga, mahalliy dori-darmon vositalari bozorini o'zimizda ishlab chiqarilgan yuqori sifatli preparatlar bilan to'ldirishga keng imkoniyat yaratadi. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish farmatsevtika sanoatini yanada rivojlantirishda birinchi darajali vazifa sifatida belgilab berildi.

Mamlakatimizda turizmni rivojlantirish maqsadida erkin turistik zonalarini ham tashkil etish ko'zlanmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-dekabrda "Chorvoq" erkin turistik zonasini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5273-sonli farmoni qabul

qilindi. Unga ko'ra Toshkent viloyatining turistik salohiyatini yanada rivojlantirish hamda undan foydalanish samaradorligini oshirish, hududga xorijiy va mahalliy turistlarni keng jalb qilish uchun qulay sharoitlar yaratish, zamonaviy infratuzilmani jadal rivojlantirishni ta'minlash, ko'rsatilayotgan turistik, mehmonxona va transport xizmatlarini kengaytirish va sifatini oshirish maqsadida Toshkent viloyatining Chimyon-Chorvoq kurort-rekreatsiya zonasi chegarasi doirasida «Chorvoq» erkin turistik zonasi tashkil etildi.

Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 6-aprelda "Baliqchilik tarmog'ini jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3657-son Qarori qabul qilindi. Unga ko'ra baliqchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, ilmiy-innovatsion tadqiqotlar va ishlanmalar sifatini oshirish, ularning natijalarini amaliyotga keng joriy etish maqsadida Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumani hokimligiga sud qarori bilan berilgan mol-mulk va yer uchastkalari, shu jumladan, suv havzalari negizida "Baliq ishlab chiqaruvchi" erkin iqtisodiy zonasi tashkil etildi. "Baliq ishlab chiqaruvchi" EIZning faoliyat ko'rsatish muddati keyinchalik uzaytirish imkoniyati bilan 30 yilni tashkil qiladi. Faoliyat ko'rsatish muddati mobaynida "Baliq ishlab chiqaruvchi" EIZ hududida alohida soliq, bojxona va valyuta rejimlari amal qiladi.

Yangi raqobatbardosh ishlab chiqarishlar va kichik korxonalarning rivojlantirilishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha uzluksiz ravishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida yuzdan ortiq kichik sanoat zonolari tashkil qilingan bo'lib, ularning hududida mingdan ortiq kichik korxonalar faoliyat yuritmoqda va minglab ish o'rinlari yaratilmoqda.

Kichik sanoat zonolari faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, ularning ishtirokchilari uchun faoliyat yuritish sharoitlarini sifat jihatidan yaxshilash va mahsulotlarni sotishga ko'maklashish, investitsiyalar jalb qilinishini faollashtirish, avvalambor, foydalanilmayotgan, faoliyat yuritmayotgan ishlab chiqarish maydonlari negizida tashkil qilinayotgan importbop mahsulotlarni chiqarish

bo'yicha zamonaviy ishlab chiqarishlarning joriy etilishini jadallashtirish, ushbu asosda yangi turg'un ish joylari tashkil etilishini ta'minlash va aholi daromadini oshirish maqsadida kichik sanoat zonalarini boshqarish bo'yicha yagona direksiya tashkil etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi "Iqtisodiy rivojlanish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5621-son Farmoni bilan kichik sanoat zonalarini ishtirokchilariga quyidagi huquqlar berilgan:

- o'z mablag'lari hisobiga qurilgan binolar va inshootlar (yoki ularning qismlari)ga mulk huquqini belgilangan tartibda rasmiashtirish;

- rekonstruksiya qilish yoki kapital ta'mirlashni o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirgan taqdirda, biroq kichik sanoat zonasi ishtirokchisi maqomini olgan kundan boshlab kamida 3 yil muddat o'tgandan keyin, binolar va inshootlar (yoki ularning qismlari)ni xususiashtirish;

- investitsiya va boshqa ijtimoiy majburiyatlarni to'liq bajargan taqdirda, biroq kichik sanoat zonasi ishtirokchisi maqomini olgan davridan boshlab kamida 5 yil muddat o'tgandan keyin, o'zlariga berilgan binolar va inshootlarni xususiashtirish.

Kichik sanoat zonalarini faqatgina transport va muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi mavjud yoki o'tkazish oson bo'lgan faoliyat yuritmayotgan korxonalar negizida va qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan bo'sh yer maydonlarida tashkil qilinadi. Yer uchastkalarini berish, kichik sanoat zonalarini hududida amalga oshirish uchun investitsiya loyihalarini tanlash va joylashtirish to'g'risidagi qarorlar tuman (shahar) hokimining yer uchastkasini berish to'g'risidagi alohida qarorini qabul qilmagan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarining ma'muriy kengashlari bayonnomalari shaklida rasmiashtiriladi.

Kichik sanoat zonasi ishtirokchisi tomonidan investitsiya loyahasini kichik sanoat zonasida joylashtirilgan kundan e'tiboran uch oy

mobaynida amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rilmaganligi, shuningdek, obyektidan shartnomada ko'rsatilgan maqsadga nomuvofiq foydalanilganligi shartnomaning bir tomonlama tartibda bekor qilinishiga asos bo'ladi.

Kichik sanoat zonalarining arxitektura-rejalashtirish hujjatlarini ishlab chiqish, shu jumladan, yer uchastkalarini tanlash va ajratish bo'yicha materiallarni tayyorlash Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan Qoraqalpog'iston Respublikasining budjeti hamda viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy budjetlari mablag'lari hisobiga loyiha tashkilotlarini jalb qilgan holda ta'minlanadi;

– direksiya kichik sanoat zonalarini hududlarining arxitektura-rejalashtirish loyihalarini ishlab chiqish bo'yicha buyurtmachilar bo'lib qatnashishga haqli.

Kichik sanoat zonalarini direksiya 2022-yil 1-iyulga qadar yer solig'i va mol-mulk solig'i to'lashdan ozod etilgan.

Kichik sanoat zonalarida direksiya tashkil etilgan. Kredit olish va bank xizmatlaridan foydalanishda muammo bo'lmasligi uchun har bir zonaga muayyan tijorat banki birlashtirilgan. Bozor talablari va import nomenklaturasini o'rganish asosida tadbirkorlar uchun takliflar, istiqbolli loyihalar ro'yxati shakllantirilgan. Kichik sanoat zonasida ishlaydigan subyektlar 2-yil barcha soliqlardan ozod etilgan.

Bo'sh turgan yoki samarasiz ish yuritayotgan ishlab chiqarish binolaridan samarali foydalanish, yangi korxonalar tashkil etishni rag'batlantirish maqsadida ushbu binolar negizida kichik sanoat zonalarini tashkil etildi.

Loyihalar doirasida nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham xaridorgir bo'lgan yengil sanoat, kimyo, oziq-ovqat mahsulotlari, elektr texnikasi buyumlari, zamonaviy qurilish materiallari, mebel va boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda. Kichik sanoat zonalarining sarmoyalarni jalb qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholi farovonligini oshirishdagi ahamiyati katta. Kichik sanoat zonalarida joylashgan korxonalarni barcha zarur muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari va infratuzilma bilan o'z vaqtida ta'minlash muhimdir.

Kichik sanoat zonalarida tadbirkorlarning biznes loyihalari va ishlab chiqarish imkoniyatlarini amaliyotga tatbiq etishlari uchun barcha sharoit yaratilgan. Shuningdek, ishbilarmonlar belgilangan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni vaqtida amalga oshirib, doimiy ish o'rni yaratib borsalar, keyinchalik mulk huquqi bilan 10 yilgacha ijaraga berish rejalashtirilgan. Yana O'zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jam'armasi kredit mablag'lari orqali xorijdan zamonaviy uskunalar va butlovchi qismlar keltirish uchun 50 million dollargacha mablag' ajratiladi. Erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalarini ma'muriy kengashi bayoni qabul qilingan kundan e'tiboran, kichik sanoat zonasi ishtirokchilari ikki yil muddatga yuridik shaxslarga solinadigan mol-mulk solig'i va foyda solig'i, shuningdek, yagona soliq to'lovidan ozod qilinadi.

Soliq imtiyozlari kichik sanoat zonasi ishtirokchilari tomonidan eng kam ish haqining 2000 baravaridan kam bo'lmagan miqdorda investitsiya kiritish sharti bilan taqdim etiladi. Ishlab chiqarilgan mahsulotning 30 foizi eksportga chiqarilsa, imtiyozlar muddati uzaytirib boriladi.

Nazorat savollari

1. Erkin iqtisodiy zonalar qanday maqsadlarda tashkil qilinadi?
2. Erkin iqtisodiy zonalar evolyutsiyasi qanday bosqichlardan o'tadi?
3. Erkin iqtisodiy zonalarining qanday turlari bor?
4. Ilmiy-texnologik zonalarining o'ziga xos xususiyatlari qanday?
5. Qanday hududlarda qaysi turdagi erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish maqsadga muvofiq?
6. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilish bo'yicha rivojlangan mamlakatlar tajribasini bilasizmi?
7. Xitoyda erkin iqtisodiy zonalar qay tariqa rivojlangan?
8. Jahon bo'yicha erkin iqtisodiy zonalarda qanday imtiyozlardan foydalaniladi?
9. O'zbekistonda qanday turdagi erkin iqtisodiy zonalar tashkil qilingan?
10. O'zbekistonda erkin iqtisodiy zona ishtirokchilariga qanday imtiyozlar taqdim etilgan?

VIII BOB. IQTISODIYOTNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

8.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida iqtisodiyotning real sektori jadal sur’atlarda rivojlanib bormoqda.

Mamlakatni jahon hamjamiyatidagi o‘rnini real sektorning rivojlanish darajasi va raqobatdoshligi belgilaydi. Iqtisodiy atamalarda iqtisodiyotning real sektoriga turlicha ta’rif beriladi va quyida biz ularni bir nechta bilan tanishamiz⁵⁵:

1. Iqtisodiyotning real sektori (IRS) (inglizcha – Real sector of economy) – iqtisodiy va qonuniy belgilanmagan iqtisodiy atama hisoblanadi va ma’lum hududdagi faoliyati mahsulot ishlab chiqarishga yo’naltirilgan kichik, o‘rta va yirik (industrial) korxonalarni birlashtiradigan iqtisodiyot sohasidir.

2. Iqtisodiyot sektori – bu iqtisodiyotni yirik tarkibiy qismi bo‘lib, u turli ishlab chiqarish sohalarini o‘xshash tavsiflar iqtisodiy maqsadlar, funksiyalari orqali birlashtiradi va nazariy hamda amaliy jihatdan iqtisodiyotni boshqa qismlaridan farq qiladi.

3. Iqtisodiyotning real sektori – bu iqtisodiyotni material-buyum mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, nomaterial boylikni yaratuvchi va xizmat ko‘rsatish sohalarini o‘z ichiga oladigan soha. Real sektorga moliya-kredit birja faoliyati kirmaydi.

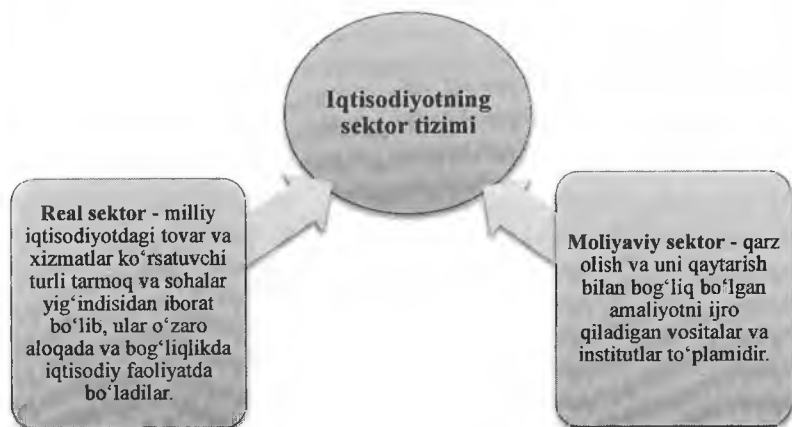
4. Iqtisodiyotni real sektori kapitalni spekulyativ harakatini istisno qilgan holda iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurish va iqtisodiy o‘sish jarayonlarini birlashtiradigan soha.

⁵⁵R.Xasanov, X.Asatullayev, A.Suvonqulov, X.Xakimov “Real sector iqtisodiyoti va uni prognozlash” o‘quv qo‘llanma // T.: “Iqtisod-Moliya” 2013. 6-7 b.

5. Iqtisodiyotning real sektori – bu iqtisodiyotni muhim sektori bo‘lib, to‘g‘ridan to‘g‘ri mahsulot ishlab chiqarishni, daromad olishni va budjet daromadlari tushumini ta‘minlaydi. Ishlab chiqarish, mahsulot ishlab chiqarish sohasi uning iqtisodiy atama sinonimlari hisoblanadi.

6. Iqtisodiyotning real sektori – kommersiyaga asoslangan seriyali va yirik miqdorda mahsulot va tovarlar ishlab chiqaruvchi, jumladan, bino va inshootlarni qurish, aloqa, telekommunikatsiya, transport xizmatini amalga oshiruvchi kichik, o‘rta va yirik korxonalar yig‘indisidir.

Demak, umumiy qilib aytadigan bo‘lsak, iqtisodiyotning real sektori bu – tovarlar hamda nomoddiy shakldagi boylik va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlari yig‘indisi tushuniladi.

8.1-rasm. Iqtisodiyotning sektor tizimi

Iqtisodiyotda real sektorning samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o‘rin egallaydi. Moliyaviy sektor bu – qarz olish va uni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to‘plamidir. Moliyaviy tizim mulk egaligini kapitaldan ajratish imkoniyatini beradi. Moliyaviy sektorga banklar, sug‘urta kompaniyalari, fond birjalari, moliyaviy investitsiya kompaniyalari, lombardlar va boshqa moliyaviy institutlar kiritiladi.

Real sektor iqtisodiyoti tarkibi bu – milliy iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar ko'rsatuvchi turli tarmoq va sohalar yig'indisidan iborat bo'lib, ular o'zaro aloqada va bog'liqlikda iqtisodiy faoliyatda bo'ladilar. Real sektor iqtisodiyoti ichki va tashqi bozorga ne'matlar ishlab chiqaruvchi, zamon va bozor talabidagi o'zgarishlarga nisbatan moslanuvchan iqtisodiy subyektlar faoliyati yig'indisidan iboratdir.

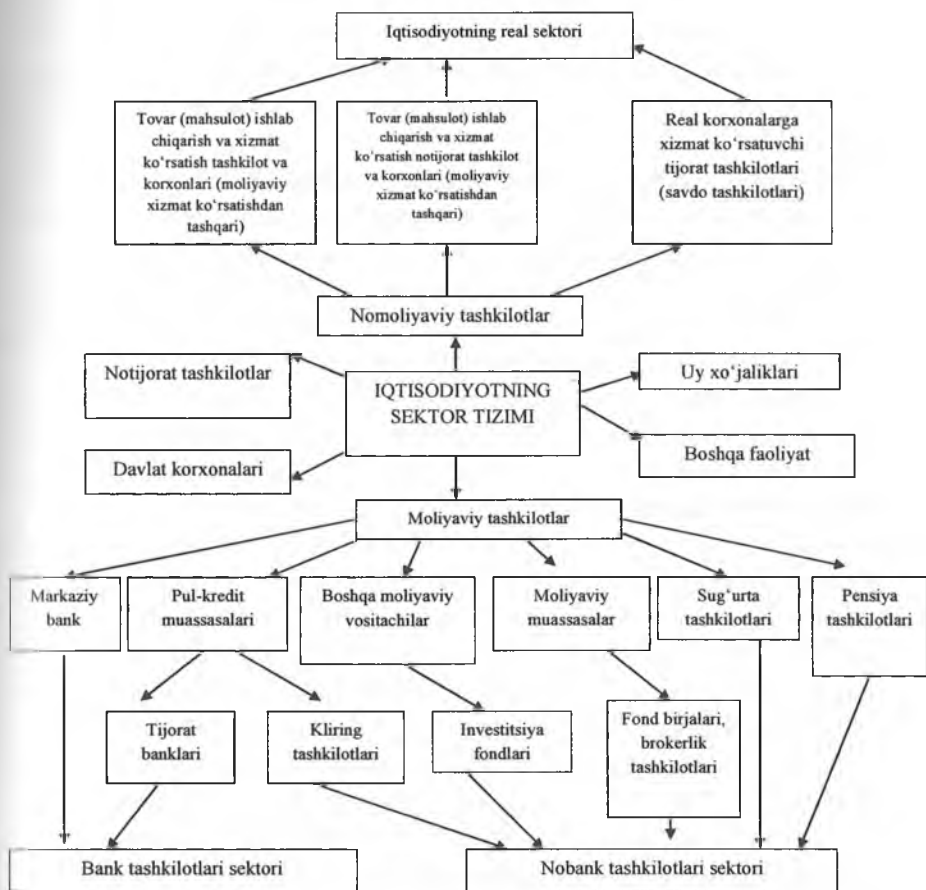

8.2-rasm. Iqtisodiyotning real sektor tarkibi

Ma'lumki, real sektorga moddiy ne'matlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar singari boylik va xizmatlarning nomoddiy shakllarini ishlab chiqaruvchi sohalar ham kiradi. Shunga ko'ra real sektor iqtisodiyoti mamlakat miqyosida, uning alohida moddiy va nomoddiy shakllarini ishlab chiqaruvchi sektorlari va jahon xo'jaligi darajasida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarini bir butun qilib birlashtirgan iqtisodiy tuzilmadir.

Real sektorda YaIMning asosiy qismi yaratiladi va uning moddiy ishlab chiqaruvchi eng muhim tarkibiy qismi sanoat va qishloq xo'jaligi hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida iqtisodiy resurslar qayta ishlanib, moddiy ne'matlar va iste'mol tovarlari yaratiladi. Ularning rivojlanishi aholi daromadlarini oshishi, turmush farovonligini o'sishi uchun imkoniyat yaratib, ta'lim, tibbiyot, madaniyat sohalarini rivoji uchun moddiy va moliyaviy asos yaratadi. Iqtisodiy rivojlangan, hozirda "information, postindustrial" deb nomlanuvchi davlatlarda xizmat ko'rsatish sektorida ish o'rinlari soni keskin ko'payib, moddiy ishlab chiqarish sohasiga nisbatan deyarli 2 marta ko'pdir. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi, foydali qazilmalarni qazib olish sohalaridagi ish o'rinlari o'z-o'zidan qisqarmoqda.⁵⁶

⁵⁶www.cer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti

8.3-rasm. Iqtisodiyotning sektor tizimi

Fan va texnika sohalarining rivojlanishi, iqtisodiyotni informatizatsiya qilish, bio va nonatexnologiyalarning tezkor rivojlanishi natijasida real sektorda yangi sohalar yaratildi. Jumladan, kompyuterlar uchun dasturlar yaratish real sektorning muhim sohasiga aylanib bormoqda. Hatto, AQSh, Hindiston, Rossiyada ushbu soha korxonalarini yaratish uchun alohida shaharlar barpo etilmoqda (AQShda "Kremniy

vohasi”, Hindistonda – Bangalor, Rossiyada – Skolkovo)⁵⁷. Ayni paytda iqtisodiyot sektorlarining investitsion jozibadorligi ko‘plab omillarga bog‘liq va ularning har biri alohida xususiyatga ega. Real sektorning tarkibiy tuzilishi ijtimoiy mehnat taqsimoti rivojining natijasi hisoblanadi.

Iqtisodiyot sektorida yuzaga kelgan vaziyatni baholash birinchi galda hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolarni, nomutanosibliklarni aniqlaydi. Tarmoq tuzilishidagi nomutanosibliklar iqtisodiy o‘shishga, aholi turmush darajasini yuksaltirishga to‘sqinlik qilayotgan asosiy sabablardan biri bo‘ladi. Shu sababli ham iqtisodiy islohotlarning dastlabki davridan boshlab O‘zbekiston iqtisodiy mustaqilligining eng muhim sharti sifatida iqtisodiyot tarmoq tuzilishini tubdan o‘zgartirish yo‘li tanladi. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o‘zgartirish – bu milliy manfaatlarni ta‘minlovchi, iqtisodiy o‘shishga yo‘l beruvchi va nihoyat, aholi farovonligini muttasil oshib borishini ta‘minlovchi yangicha ishlab chiqarish tuzilmasini yaratishdir. Chunki tarkibiy tuzilishda chuqur o‘zgarishlarni amalga oshirish makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning, istiqbolda O‘zbekistonning barqaror iqtisodiy o‘shishini va aholi farovonligini ta‘minlashning, jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilishning eng asosiy shartlaridan biridir. Tarkibiy o‘zgarishlar uzluksiz yuz beradi, ularni rag‘batlantirish iqtisodiy siyosatning muhim yo‘nalishi bo‘lib qoladi. Hozirgi davr yangi texnologiya asri sifatida yangi tarkibiy o‘zgartirishlarni yuzaga keltiradi. Shu bois tarkibiy o‘zgarishlarni ta‘minlash islohotlarni chuqurlashtirishning muhim jihati deb baholash zarur. Islohotlar barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashi zarur. Ammo, buning uchun butun iqtisod tayanchi bo‘lgan o‘zak tarmoqlarni qo‘llab-quvvatlab, ularning inqiroziga yo‘l bermaslik o‘zbek modelining muhim talabi bo‘lgan. Islohotlarni chuqurlashtirish o‘zak tarmoqlarni barqaror o‘shishini ta‘minlashni anglatadi. Iqtisodiyotning real sektorini yangilash tarmoqlarning yangi pog‘onaga ko‘tarishga va mamlakatimizni rivojlangan davlatlar qatoridan joy olishiga katta hissa qo‘shadi.

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o‘zining

⁵⁷ www.cer.uz – Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti

ijobiy natijalarini namoyon etmoqda. Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, aholi daromadlari o'sishini ta'minlash, samarali tashqi savdo hamda investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish hamda bank-moliya faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritildi.

Olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakatimizda aholi jon boshiga nisbatan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmi yildan yilga o'sib bormoqda. Biroq tarmoqlarni modernizatsiyalash va qayta texnologik jihozlash bo'yicha olib borilgan tadbirlarda, ularning bajarilishida va korxonalarni rivojlantirishda bir qator muammolarga ham duch kelinmoqda. Jumladan:

- jahonda vujudga kelgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va xomashyo narxining ko'tarilishi natijasida investitsiya mablag'larining belgilangan tadbirlarni qoplamasligi;

- xorijiy davlatlardan ajratiladigan kredit limitlarining chegaralanganligi, shuning uchun dasturdagi belgilangan investitsiyalarni o'zlashtirish masalalarining qayta ko'rib chiqilishi;

- pudratchilar tomonidan bajariladigan ishni juda qimmat bahoga belgilanishi, ajratiladigan mablag'lari bu ishlarni qoplamasligi sababli, ishni bajarish uchun mablag'ni o'zlashtirilmaganligi va shu kabidir.

Yuqoridagi muammolarni hal etishda milliy ishlab chiqaruvchilardan mavjud imkoniyatlarni hisobga olib, ichki va tashqi omillardan maksimal darajada foydalangan holda faoliyatni tashkil etish talab qilinadi.

8.2. Tuzilmaviy islohotlarning iqtisodiyotning real sektoridagi tarkibiy o'zgarishlarga ta'siri va ahamiyati. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish omillari va unda investitsiyalarning tutgan o'rni

Tuzilmaviy islohotlar hududlar, tarmoqlar va korxonalar bo'yicha o'tkazilib, ular o'zaro bog'liqdir. Hududlar bo'yicha islohotlar aholi, hudud va investor manfaatlarini hisobga olgan holda moliyaviy

resurslarni samarali ishlatishga imkon beruvchi hududda olib boriladigan chora-tadbirlar majmui. Tarmoqlar bo'yicha islohotlar esa bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlovchi tarmoqlar, sanoat mahsulotlarini eksport qilish, import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish, ilmiy-texnika taraqqiyotini investitsiya yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Davlat tuzilmaviy investitsiya siyosatida yangi tarmoqlarni tashkil etish va rivojlantirish, aholining iste'mol tovarlari, ish joylarga bo'lgan talabini qisqa vaqt ichida yuqori darajada ta'minlashga erishish yo'lida quyidagi vazifalarni amalga oshirmoqda:

- eskirgan ishlab chiqarishlarni sekin-asta muomaladan chiqarib tashlash;

- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash;

- to'lov qobiliyatiga ega bo'lgan va talabga mos holda ishlab chiqarish tuzilmalarini yaratish;

- ishlab chiqarish resurslaridan va ilmiy-texnika salohiyatidan imkon qadar yuqori darajada foydalanishni ta'minlash;

- mamlakatning ekologik va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va uni kuchaytirish;

- samarali, raqobatga asoslangan ishlab chiqarishlar, bozor infratuzilmasi, xizmat ko'rsatish sohasi va intellektual faoliyatlar rivojlanishini uyg'unlashtirish;

- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish va yangi tarmoqlarni barpo etish;

- aholining ish bilan bandligini hamda iqtisodiy faolligini oshirish;

- hududlar ijtimoiy infratuzilmasini to'liq shakllantirish.

Tuzilmaviy islohotlarni olib borishda muhim strategiyalar ishlab chiqarilgan bo'lib, ularning mohiyati kichik iqtisodiy subyektlar rivojlanishini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Mazkur ishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarni jalb etish muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizda siyosiy barqarorlik, investitsiya muhitini juda qulayligi xorijiy investorlar uzoq muddatli investitsiya loyihalarini tuzishiga asos bo'lmoqda. Bundan tashqari, jalb etilgan chet el investitsiyalar va kreditlar uchun kafolatlar taqdim etish, soliq va bojxona tariflari

bo'yicha imtiyozlar, zayom va foiz stavkalarini subsidiyalash kabi shart-sharoitlar yaratilmoqda, o'nlab qonuniy hujjatlar amal qilmoqda.

Hukumatimiz tomonidan qulay investitsiya siyosatini olib borish maqsadida quyidagi tamoyillarga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish;
- respublika iqtisodiyotiga to'g'ridan to'g'ri kapital qo'yilmalarning keng jalb qilinishini ta'minlovchi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yanada takomillashtirish;
- yurtimizga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib kiruvchi, milliy xo'jalikning zamonaviy tuzilmasini tashkil etishga ko'maklashuvchi chet el investorlariga nisbatan qulay sharoitlar yaratish siyosatini izchil olib borish;

– eng muhim ustuvor yo'nalishlarga mablag'larni yo'naltirish⁵⁸. Bundan ko'rinadiki, korxonalarni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, zamon talablariga mos bo'lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ayniqsa, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining keyingi to'liqlari zarbasiga ijtimoiy-iqtisodiy talofatlarsiz bardosh berish, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bilan bog'liq masalalarni hal etishda kompleks yondashuvlarga urg'u berilmoqda. Investitsiya siyosati nafaqat kapital mablag'lar miqyosini oshirishni, balki ularning takror ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasini takomillashtirishni, investitsiyalarni ko'proq samarali va raqobatdosh ishlab chiqarishlarga yo'naltirishni ko'zda tutadi.

Milliy iqtisodiyotning real sektori sohalarining rivojlanishi ko'p jihatdan jalb etilayotgan investitsiyalarning hajmiga va bu o'z navbatida, mintaqalarning investitsion jozibadorlik darajasiga bog'liq. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, korxonalarning investitsiya faoliyatini jadallashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta qurollantirish dasturlarini amalga oshirishda xorijiy investitsiyalar, avvalo, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarning o'rni beqiyosdir. Bunda ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish, yangi ish o'rinlari yaratish va shu asosda mamlakat

⁵⁸ Sobirov A. O'zbekiston Respublikasiga xorijlik investorlarni jalb qilish shakllari. /Iqtisodiyot va ta'lim, 2011 y., 5-son.

iqtisodiyotining barqaror va bir maromda rivojlanishini ta'minlash imkoniyati yaratiladi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, chet el investitsiyasi jalb qilinishi mazkur davlatlarning yuksak darajada taraqqiy etishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lgan.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etishga hududiy jihatdan yondashuv Respublikaning har bir hududining rivojlanishini ta'minlashga imkon beradi. Bu borada respublika hukumati tomonidan xorijiy investitsiyalarni jalb etilishini rag'batlantirish maqsadida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun hudud va investitsiya hajmi nuqtayi nazaridan imtiyozlar belgilangan.

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida keskin farqlanishni oldini olish borasida ko'rilayotgan choralarga qaramasdan, hozirgi vaqtda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish va faoliyat yuritishida hududiy nomutanosibliklar kuzatilmoqda. Bu esa o'z navbatida eksport-import operatsiyalari hajmlarida katta farqlanishni yuzaga keltirmoqda.

Iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalarni amalga oshirish orqali quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy samaralarga erishiladi:

- ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish miqdor va sifat jihatdan o'sadi;
- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish miqdorining o'sishi davlat budgetiga tushayotgan soliq tushumlarining ko'payishiga olib keladi;
- ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish samaradorligining oshishi ish haqining ortishiga va aholi farovonligining yuksalishiga xizmat qiladi;
- jahon talablariga javob beradigan raqobatbardosh ishlab chiqarish orqali mamlakatning eksport salohiyati o'sadi.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy soha va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan 2019-yilda 189,9 trln. so'm (dollar ekvivalentida 21,5 mlrd. AQSh dollari) yoki 2018-yilga nisbatan 133,9 % asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi. Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1991-yilga nisbatan 5,1 martrta, 2000-yilga nisbatan 6,6 martrta, 2005-yilga nisbatan 5,1 martrta, 2010-yilga nisbatan 2,0 martrta va 2015-yilga nisbatan 129,7 %ga ko'paydi.

YalMga nisbatan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi 2019-yilda 37,1 %ni tashkil etib, o'tgan 2018-yildagiga nisbatan 6,5 % punktga ko'paydi. Mazkur ko'rsatkich 1991-yil 18,8 %, 2000-yilda 22,9 %, 2005-yilda 19,9 %, 2010-yilda 24,6 %, 2015-yilda 24,3 %, 2017-yilda 23,9% va 2018-yilda 30,6 %ni tashkil etgan.

2019-yilda asosiy kapitalga investitsiyalarning hududlar bo'yicha tarkibini ko'radigan bo'lsak, jami asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalarning asosiy qismi, ya'ni 52,5 %i respublikaning to'rtta hududida, jumladan, Toshkent shahrida – 21,8%, Qashqadaryo viloyatida – 12,4%, Navoiy viloyatida – 9,4% va Toshkent viloyatida 8,9% o'zlashtirildi. Bu hududlarda amalga oshirilgan yirik investitsiya loyihalariga Qashqadaryo viloyatida Xisor investitsiya blokida mahsulotni taqsimlash bitimi asosida konlar bilan ishlash loyihasi, Sho'rtan gaz-kimyo majmuasida tozalangan metan asosida suyultirilgan yoqilg'i ishlab chiqarish loyihasi, "Navoiyazot" AJda ammiak va karbamid ishlab chiqarishni tashkil etish loyihasi bo'yicha o'zlashtirish kabilarni keltirish mumkin.

Investitsiya faolligi ko'proq Jizzax, Sirdaryo, Xorazm, Surxondaryo, Navoiy, Andijon viloyatlari va Toshkent shahrida kuzatildi.⁵⁹

8.1-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalarning mulkchilik shakllari bo'yicha tarkibi, foizda⁶⁰

№		2019 yil	
		Davlat mulki	Nodavlat mulki
	O'zbekiston Respublikasi bo'yicha jami	18,8	81,2
1.	Toshkent shahri	15,1	84,9
2.	Xorazm viloyati	23,7	76,3
3.	Farg'ona viloyati	10,5	89,5

⁵⁹ www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti ma'lumotlari

⁶⁰ www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti ma'lumotlari

4.	Toshkent viloyati	20,1	79,9
5.	Sirdaryo viloyati	15,0	85,0
6.	Surxondaryo viloyati	10,3	89,7
7.	Samarqand viloyati	27,5	72,5
8.	Namangan viloyati	11,5	88,5
9.	Navoiy viloyati	51,2	48,8
10.	Qashqadaryo viloyati	4,6	95,4
11.	Jizzax viloyati	21,0	79,0
12.	Buxoro viloyati	20,6	79,4
13.	Andijon viloyati	13,1	86,9
14.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	20,6	79,4

Iqtisodiyotning nodavlat sektorida 2019-yilda 154309,8 mlrd.so'm asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi. Mazkur ko'rsatkich jami investitsiyalar hajmida O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 81,2 %ni tashkil etdi, shuningdek, Qashqadaryo viloyatida – 95,4%ga yetdi, Surxondaryoda – 89,7 %, Farg'onada – 89,5 %, Namanganda 88,5 %, Andijonda – 86,9 %, Sirdaryoda – 85,0 %, Toshkent shahrida – 84,9 %ni tashkil etdi.

8.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari

Xususiy investitsiyalar – xususiy, korporativ xo'jalik va tashkilotlar, fuqarolar mablag'lari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablag'lar hisobidan qo'yiladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiyalash siyosati qisqa muddat ichida nafaqat yetakchi tarmoqlarni texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotda energiya samaradorligini ta'minlash, uning raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish, balki eksport salohiyatini yuksaltirish imkonini berdi. Xususan, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining o'sish sur'atlari so'nggi o'n bir yil davomida 8 foizdan ortiq darajada saqlanib qolayotganligi, sanoat hamda xizmat ko'rsatish sohasi jadal rivojlanishi va xalqimiz farovonligining yanada yuksalib borishiga zamin yaratmoqda.

Xususiylashtirish yoʻlidagi toʻsiq va cheklolarni bartaraf etish, bu sohaga toʻliq erkinlik berish, eng muhim ustuvor vazifalardan hisoblanadi. Xususan, barqaror iqtisodiy oʻsish va mamlatimiz taraqqiyotining istiqboli, aholining hayot darajasi va sifati koʻp jihatdan aynan mana shu vazifaning qanday hal etilishiga bogʻliqligi, buning uchun amaldagi huquqiy bazani xususiylashtirish, mulk manfaatlariga moslashtirish, mulk huquqining kuchli yuridik norma va kafolatlari tizimini shakllantirish, xususiylashtirish mulkdorlarning keng qatlamini yaratishni eng muhim ustuvor vazifa sifatida belgilab beriladi.

Bugungi kunda iqtisodiyotni modernizatsiyalashtirishda yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etishga ayniqsa, sanoat tarmoqlarida qoʻllaniladigan zamonaviy laboratoriya jihozlari, oziq-ovqat sanoati sohasida foydalaniladigan zamonaviy texnologik liniyalarni ishlab chiqarish va bunday mahsulotlarni yetkazib berishga katta eʼtibor qaratilmoqda.

Xususan, xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish, xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, korxonalarning ustav kapitalidagi davlat ulushi va aktivlarini xususiylashtirishga, birinchi navbatda, xorijiy investorlarga sotish hisobidan respublika iqtisodiyotida xususiylashtirish mulkning darajasi va rolini tubdan oshirish maqsadida, 2015-yilning 28-aprelida Prezidentning “Iqtisodiyotda xususiylashtirish mulkning ulushi va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PQ-2340-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu Qaror bilan, davlat mulki boʻlgan boʻsh turgan va qurilishi tugallanmagan obyektlarni tahlil qilib, ularni investitsiya kiritish va yangi ish oʻrinlari yaratish sharti bilan “nol” qiymatda xorijiy investorlarga sotish, ushbu xorijiy investorlarni soliqqa tortish sohasida imtiyoz va preferensiyalar berildi.

Jumladan, qaror bilan davlat aktivlariga ikki oy mobaynida talabnoma tushmagan taqdirda, ularning narxini har 15 kunda 10 foizga pasaytirish, obyektlar narxi 50 foizgacha pasaytirilgandan soʻng bir oy mobaynida sotilmasa, ular investitsiya va yangi ish oʻrinlari yaratish sharti bilan “nol” qiymatda sotish;

– davlat aktivlari sotilgandan soʻng 1 oy ichida investor toʻlovni toʻliq toʻlagan taqdirda, unga xarid summasidan Markaziy bankning

qayta moliyalash yillik stavkasi miqdorida chegirma berish;

- davlat obyektlarini qismlarga bo‘lib sotish hamda to‘lovlarni 24 oygacha bo‘lgan muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash,

- davlat obyektidan ijara asosida foydalanib turgan ijarachilar ijara obyekti sotilishida ustunlik berish;

- xo‘jalik boshqaruvi organlarining ustav kapitaliga berilgan davlat ulushlarini sotishdan tushgan mablag‘lar byudjetga emas, balki korxonalarning o‘zini modernizatsiyalashga yo‘naltirish;

- xususiylashtirilgan korxonalarda xususiylashtirish vaqtida aniqlanmagan davlat aktivlari yoki foydalanishga berilgan korxona hududidagi ko‘char va ko‘chmas mulk sotilgandan keyin aniqlansa, u mazkur korxonaning mulki hisoblanishi aniq belgilab qo‘yilgan.

Bundan tashqari, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, bo‘lajak investorlar uchun ularning ochiqligi va jozibadorligini ta‘minlash, zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida, Prezidentning 2015-yil 24-aprelda “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon bilan:

- aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv xodimlari sifatida jalb qilingan xorijiy mutaxassislarning mehnatiga haq to‘lash fondidan yagona ijtimoiy to‘lov to‘lashdan;

- xorijiy mutaxassislarning boshqaruv xodimlari sifatidagi faoliyatidan olgan daromadlari daromad solig‘i, to‘lov manbaidan olinadigan daromad solig‘i, shuningdek fuqarolarning O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga to‘lanadigan majburiy sug‘urta badallaridan ozod etilgan.

Xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish maqsadida, xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish borasida yaratilayotgan ushbu qulay shart-sharoitlar mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlash bilan birga, xususiylashtirish mulkining yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi va ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Respublika iqtisodiyotida xususiy mulkning o'rni va rolini tubdan oshirish, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo'lidagi to'g'riq va cheklovlarni bartaraf etish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, yalpi ichki mahsulotda xususiy mulk, jumladan, chet el kapitali ishtirokidagi ulushini izchil oshirish maqsadida:

1. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta'minlash, ularni jadal rivojlantirish yo'lidagi to'siqlarni bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar dasturida quyidagilar belgilab qo'yilgan:

- tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashish va to'sqinlik qilish, xususiy mulkdorlar huquqlarini buzganlik uchun davlat, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari javobgarligini jinoiy javobgarlikka tortish darajasigacha oshirish;

- xususiy mulkni himoya qilish kafolatini kuchaytirish, tadbirkorlik faoliyatini tartibga soladigan ma'muriy va jinoyat qonunchiligini liberallashtirish jarayonini davom ettirish;

- barcha turdagi ro'yxatdan o'tkazish, ruxsat berish va litsenziyalash, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq tartib-taomillarni yanada soddalashtirish;

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish uchun zarur shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish, ularning moddiy va kredit resurslaridan foydalanishini kengaytirish, biznes muhitni yaxshilash.

Dasturga kiritilgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish uchun shaxsiy javobgarlik mas'ul ijrochilar – tegishli vazirliklar, idoralar, sud, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlar rahbarlariga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga yuklatilgan.

2. 2015-yilning 1-iyulidan shunday tartib o'rnatilgan:

- mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklari faoliyatiga oid barcha tekshiruvlar rejali tartibda nazorat organlari tomonidan to'rt yilda bir martadan, boshqa xo'jalik subyektlarida esa faqat O'zbekiston Respublikasi Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi respublika kengashi qaroriga asosan uch yilda bir martadan ko'p bo'lmagan tartibda amalga oshiriladi;

– moliya-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan rejali tekshiruvlar o‘tkazish muddati 10 kalendar kunidan oshmaydi;

– tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo‘jalik faoliyatini rejali tekshirishlar faqat so‘nggi rejali tekshiruvdan keyingi davrni qamrab oladi;

– qo‘zg‘atilgan jinoiy ishlar munosabati bilan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyekt jalb etgan advokatlar albatta ishtirok etgan holda (xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan ushbu huquqning rad etilish holatlari bundan mustasno) amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat aktivlarini boshqarish agentligining ma‘lumotiga ko‘ra, 2019-yilning yanvar-dekabr oylarida 842 ta (dastur doirasidagi va dasturdan tashqari obyektlarni qo‘shgan holda) korxona va obyektlar xususiy lashtirildi.

Xususiy lashtirilgan davlat mulki obyektlari tarkibida eng ko‘p ulush mahalliy hokimiyatlarga 574 ta obyekt (respublika bo‘yicha jami xususiy lashtirilgan obyektlarning 68,2 %), Uy-joy kommunal xizmat ko‘rsatish vazirligiga – 80 ta obyekt (9,5 %), Sog‘liqni saqlash vazirligiga – 59 ta obyekt (7,0 %), Davlat aktivlarini boshqarish agentligiga – 35 ta obyekt (4,2 %), Xalq ta‘limi vazirligiga - 19 ta obyekt (2,3 %), Moliya vazirligiga - 16 ta obyekt (1,9 %) to‘g‘ri keladi. 2019-yilning yanvar-dekabrida davlat mulkini sotishdan tushgan tushumlar 480,0 mlrd. so‘mni tashkil qildi.

8.4. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning ishtiroki. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari

Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlarda investitsiya siyosatini amalga oshirishda quyidagi uchta yo‘nalishga alohida e‘tibor bilan qaraladi:

- import o‘rni bosish strategiyasini rivojlantirish;
- tayanch tarmoqlar va eksport salohiyatining mustahkamlash;
- ilmtalab sohalar va innovatsion ishlanmalarni rivojlantirish.

Ayniqsa, e'tiborli jihati Koreya Respublikasining investitsiya strategiyasida namoyon bo'ladi. Ushbu mamlakat xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishda shunday siyosat olib borganki, bunda Janubiy Koreyaga boshqa rivojlangan mamlakatlardan, xususan AQSh va Yaponiyadan investitsiyalar jalb qilishda ulardagi samarali menejment usullari va ishlab chiqarish texnologiyasini o'ziga tatbiq qilishga intilgan.

Malayziyaning investitsiya siyosatida esa ustuvor jihat investitsiyalarni qayta ishlash sanoatiga yo'naltirish bo'lib hisoblanadi⁶¹.

Ushbu mamlakatda investitsiyalarni ilmtalab va yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish sohalariga, jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, nanotexnologiyalar, yuqori malakali xizmatlar kabi sohalarga yo'naltirilmoqda. Xususiyl sektorning o'zida investitsiyalarning yillik o'rtacha o'sishi 11-12 foizni tashkil etmoqda. Ularning umumiy investitsiyalar hajmidagi salmog'i 50 foizdan ortiq bo'lib, so'nggi besh yil mobaynida xususiyl investitsiyalarning umumiy miqdori 95 milliard AQSh dollaridan oshib ketgan.

Malayziyada Sanoatni rivojlantirishning bosh rejasiga asosan xususiyl investitsiyalar sohasida quyidagi vazifalar belgilab olingan:

- xususiyl investitsiyalarni jalb etish orqali yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishni jadallashtirish va ilg'or texnologik tarmoqlarni rivojlantirish;

- sanoatning ustuvor tarmoqlari rivojlanishiga ko'maklashish;

- sanoatga ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, simsiz uzatish texnologiyalari, mikroelektromexanik tizimlari, lazer texnologiyalarini tatbiq etishni yanada kengaytirish;

- sanoatning o'sishida mehnat unumdorligi omilining rolini oshirish;

- milliy sanoatning xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;

- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini yanada

⁶¹ <http://www.ved.gov.ru/articles/sayti/ma'lumotlari/asosida>

rivojlantirish va ularni sanoatga tatbiq etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;

– iqtisodiy salohiyat va raqobatdoshlikni mustahkamlash maqsadida strategik hamkorlik va markazlashuvni rag'batlantirish.

Shu bilan birga, Malayziyada investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida turli soliq imtiyozlari joriy qilingan bo'lib, bunda investitsiya natijasida olingan foydaning faqat 30 foizi dastlabki 5 yil davomida soliqa tortiladi. Ayniqsa, hududlarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash yo'nalishida nisbatan yaxshi rivojlanmagan shtatlarda faoliyat ko'rsatuvchi investorlar foyda solig'idan dastlabki 5 yil davomida to'liq ozod qilinadi.

Yaponiyada ham investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishi yuksak texnologiyalarga asoslangan va resurs tejovchi ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan. Umuman olganda, Yaponiyaning rivojlanishi aynan ilmtalab sohalarining rivojlantirilishi hamda samarali ishlab chiqarish texnikalarining tatbiq etilishiga tayanadi.

Yaponiyaning dastlabki rivojlanish davri tajribasi shuni ko'rsatdiki, nafaqat yangilik yaratish uchun kapital zarur, balki kapitaldan foydalanish uchun ham yangilik zarur bo'ladi. Ushbu ikkala yo'nalish bir-biri bilan uzviy bog'liq va o'zaro bir-birini to'ldirib turadi. Bu holat shunday izohlanadi, ya'ni yangilik yaratish uchun muayyan kapital zarur bo'lsa, mavjud kapitaldan samarali foydalanish uchun yangilik kiritilishi taqozo qilinadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi yana bir ahamiyatli jihat investitsiya jarayonida yirik transmilliy kompaniyalarning faol ishtiroki, moliya bozorining yuqori rivojlanganligi, xususan, qimmatli qog'ozlar muomalasining keng tarqalganligi, turli jamg'armalarning investitsiya faoliyatiga jalb qilish mexanizmining yuqori darajada tarkib topganligi bilan ajralib turadi.

Rivojlangan mamlakatlar investitsiya faoliyatida boy tajriba to'plangan bo'lib, undan O'zbekiston amaliyotida foydalanish investitsiyalash amaliyotini takomillashtirish va investitsiyalarning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu borada bir qator rivojlangan mamlakatlarda

investitsiya me'yorining nisbatan yuqori va barqaror darajasiga erishilganligining guvohi bo'lamiz.

Yuqorida keltirilgan ayrim chet el mamlakatlaridagi investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlari mamlakatimizga tatbiq qilish muayyan ijobiy natijalarni bermasdan qolmaydi. Ayniqsa, Koreya Respublikasi investitsiya siyosatining tajribasi o'zining ahamiyatligi bilan ajralib turadi. Bu borada mamlakatimizda ham investitsiya siyosatining muhim ustuvorliklaridan biri aynan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda uzoq muddatli loyihalar asosida ilg'or texnika va texnologiyalar kiritishga qaratilgan. Shu bilan birga, investitsiyalardan samarali foydalanishda bir qator rivojlangan mamlakatlar tajribasi bilan tanishganda, investitsiyalar asosan ilg'or texnologiyalarni joriy etish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, resurs tejovchi va ekologik talofati kam bo'lgan, mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiluvchi sohalarga yo'naltirilayotganining guvohi bo'lamiz.

8.5. O'zbekistonda iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari

Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi nafaqat milliy iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini jadallashtirishda, balki bugungi kun uchun dolzarb hisoblangan aholini ish bilan ta'minlash va turmush darajasini oshirish masalalarini hal etishda ham yetakchi o'rin tutmoqda.

Kichik biznesning ixcham va harakatchanligi, bozor konjunkturasi o'zgarishlari va iste'molchilar ehtiyojlariga tez moslasha olishi uni jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini bartaraf etish va inqirozdan keyin iqtisodiyot tarmoqlarini barqaror sharoitda yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadini oshirish borasida eng qulay va maqbul vositaga aylantirmoqda.

8.4-rasm. Real sektor rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Darhaqiqat, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning izchil rivojlanib borishini ta'minlash orqali mamlakatimizda jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan o'rta sinfnining shakllanishiga va uning tobora mustahkam bo'lib borishiga erishilmoqda. Shunday ekan, endilikda kichik biznesni nafaqat son jihatdan ko'paytirish, balki uni avvalo sifat jihatdan ham rivojlantirishimiz, bu borada oddiy ishlab chiqarishdan ichki va tashqi bozorga yo'naltirilgan murakkab, yuksak texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishga o'tish masalasiga alohida e'tibor qaratishimiz darkor. Yurtimizda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvini yanada chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining innovatsion rivojlanish yo'llarini ishlab chiqish orqali ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasida o'zaro foydali aloqalarni mustahkamlashga bo'lgan e'tibor yildan yilga oshib bormoqda.

Ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va kelgusida rag'batlantirish borasida ko'rilayotgan chora-tadbirlar natijasida, 2019-yilda 92,9 mingdan ortiq kichik korxona va mikrofirmalar (dehqon va fermer xo'jaliklarisiz) tashkil etildi yoki 2018 yilning shu davriga nisbatan 1,9 martaga ko'paydi. Mazkur kichik korxona va mikrofirmalarning eng ko'p qismi savdo sohasida (39,1%), sanoat tarmog'ida (21%), qurilish sohasida (9,4%), qishloq, o'rmon va baliq

xo'jaligida (8%), yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar sohasida (7,8%), tashish va saqlashda (3,2%) tashkil etilgan.

8.2-jadval

Kichik tadbirkorlikning asosiy ko'rsatkichlari (2019 yil)⁶²

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2018 yil	2019 yil	(+;-)
Faoliyat yuritayotgan kichik korxona va mikrofirmalar soni	birlik	262930	334767	71837
Yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar	birlik	48922	92874	43952
Kichik tadbirkorlikning ulushlari:				
YaIM	%	60,4	56,5	-3,9
Sanoat	%	37,4	34,9	-2,5
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi	%	98,3	98,3	0,0
Investitsiya	%	38,0	47,0	9,0
Qurilish	%	73,2	75,4	2,2
Savdo	%	86,3	84,3	-2,0
Xizmatlar	%	56,0	52,1	-3,9
Yuk tashish	%	55,5	54,6	-0,9
Yuk aylanmasi	%	79,6	77,4	-2,2
Yo'lovchi tashish	%	89,6	90,7	1,1
Yo'lovchi aylanmasi	%	94,8	94,9	0,1
Eksport	%	27,2	28,7	1,5
Import	%	56,2	54,2	-2,0

2019-yilda yangi tashkil etilgan kichik korxona va mikrofirmalar 2018-yilga nisbatan 43952taga ko'paydi. Investitsiya va qurilish sohalarida ham kichik tadbirkorlikning ulushi o'tgan yilga nisbatan mos ravishda 9,0% va 2,2%ga ko'paydi. Lekin kichik tadbirkorlikning YaIMdagi, sanoatdagi ulushlari kamaydi. Bu esa yirik korxonalar ulushining YaIMdagi, sanoatdagi ulushining oshishi bilan izohlanadi.

2019-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan:

– sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmi 115406,4 mlrd. so'mni (jami sanoat ishlab chiqarishning 34,9 %);

⁶² www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti ma'lumotlari

– 89352,0 mlrd. soʻmlik investitsiyalar (umumiy investitsiyalar hajmining 47,0 %) oʻzlashtirildi va 2018 yilning yanvar–dekabriga nisbatan oʻsish surʼati 166,1 %ni tashkil qildi;

– 51949,8 mlrd. soʻmlik qurilish ishlari (qurilish ishlari umumiy hajmining 75,4 %) bajarildi va 2018 yilning yanvar–dekabriga nisbatan oʻsish surʼati 122,8 %ni tashkil qildi;

– 99139,3 mlrd. soʻmlik xizmatlar koʻrsatilib (respublika jami xizmatlar hajmining 52,1 %), 2018 yilning yanvar-dekabriga nisbatan oʻsish surʼati 104,8 %ni tashkil qildi;

– chakana tovar aylanmasi umumiy hajmining 84,3 % yoki 138368,1 mlrd. soʻmni (oʻsish 105,4 %ni tashkil qildi) tashkil qildi;

– 5135,7 mln. AQSh dollar (umumiy eksport hajmining 28,7 %) miqdorida mahsulotlar (tovar va xizmatlar) eksport qilindi, bu esa 2018 yilning yanvardekabriga nisbatan 1324,8 mln. AQSh dollariga yoki 34,8 %ga koʻp;

– avtomobil transporti yuk aylanmasining 7,4 %ga (respublika jami avtomobil transporti yuk aylanmasining 77,4 %) koʻpayishi taʼminlandi; – yoʻlovchi aylanmasining esa 2,7 %ga (umumiy yoʻlovchi aylanmasining 94,9 %) koʻpayishi taʼminlandi.

Oʻzbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik, kichik biznes faoliyati bilan shugʻullanuvchi korxonalar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida tashkil etilmoqda. Shu bilan kichik korxonalarning iqtisodiyotdagi oʻrni va ahamiyati ortib bormoqda. Shunday ekan, bunday sharoitda, xususiy tadbirkorlik va kichik biznesning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati quyidagilarda namoyon boʻladi:

– xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyoti sharoitida zarur tezkorlikni taʼminlab, ishlab chiqarishdagi chuqur ixtisoslashuv va tarmoqlashgan kooperatsiyani yaratadi, bularsiz yuksak samaradorlikni taʼminlab boʻlmaydi;

– bozor uchun zarur boʻlgan raqobatchilik muhitini yaratadi, hamda oʻzgarib turadigan bozor talabiga moslab tezda ishlab chiqarish turini oʻzgartirib olish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi;

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning xususiyatlari (muomala kapitalining kichikligi, uning tez aylanuvchanligi, ishlab chiqarish vositalarini tezda almashtirish imkoniyatlari va b.q.) uning bir qancha afzalliklarga ega bo'lishi imkoniyatlarini yaratadi:

- izlanish, yangi mahsulotlarni maromiga yetkazish va o'zlashtirish, ularni talabning tez o'zgarib turish xatarini hisobga olgan holda kichik uyushmalarda ishlab chiqarish;

- tezkor texnik servisning ishonchliligi va iste'molchilar bilan mustahkam aloqalar o'rnatish;

- ishlab chiqarishni moslashuvchan tarzda tashkil etish va mahsulot sotishni bozor talablariga hamda bozor vaziyatlari o'zgarishlariga muvofiq olib borish;

- ortiqcha ish kuchini o'ziga singdirish;

- boshqarishning oddiyligi, katta ma'muriy apparatning yo'qligi, qurilish va loyiha quvvatlarini o'zlashtirishda qisqa muddat, kapital sarflarining tez o'zini oqlashi, kapital aylanmasida yuqori tezlik;

- xomashyo va mehnat resurslari, ishlab chiqarish chiqindilaridan to'liqroq va samaraliroq foydalanish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni hamda u bilan bog'liq barcha narsalar zamonaviy ijtimoiy ishlab chiqarish tashkiliy tuzulmasini muhim va tarkibiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun ham davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka muhim o'rin ajratilib, ularga davlat tomonidan madad berilmoqda.

Kichik biznesni yanada rivojlantirish istiqbollari quyidagilarda ko'rish mumkin:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati uchun yanada qulay muhit yaratish;

- huquq va manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirishga yo'naltirilgan normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish;

- moliya-xo'jalik faoliyatiga davlat va nazorat tuzilmalarining aralashuvini keskin kamaytirish;

- tashkil etish tartibini soddalashtirish va faoliyat yuritishning moddiy-texnik shart-sharoitlarini ta'minlash;

- soliq va boshqa to'lovlar borasida yengilliklar yaratish, hisobot topshirish tizimini takomillashtirish;
- kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish;
- xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish;
- tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi ishtirokini kengaytirish;
- ilg'or ilm-fan yutuqlariga asoslangan KB va XTni rivojlantirishga keng yo'l ochib berish;
- imtiyozlar va qulay sharoitlar tizimini yanada rivojlantirish;

Demak, qaysi hududda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishida ustuvorlikka erishilsa, shu hudud ijtimoiy-iqtisodiy tomondan barqaror rivojlanadi. Bu esa, o'z navbatida, yangi ish joylari yaratish va shu orqali aholini samarali tarmoqlararo bandligini shakllantirish muammosini bir qadar hal etilishiga erishishni, aholi daromadlarini oshirishni hamda turli tarmoq sohalari o'rtasida o'zaro manfaatli aloqalarning mustahkamligini ta'minlaydi.

8.6. O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining mazmun-mohiyati. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot va uning real sektorini hamda mamlakat investitsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati

O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-mayda 328-sonli "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilingan. Bu qonunga yillar davomida bir qator o'zgartirish va qo'shimchalar kiritib kelinmoqda. Ushbu Qonunning asosiy vazifalari fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi va undan manfaatdor bo'lishi uchun kafolatlar hamda sharoitlar yaratishdan, ularning ishchanlik faolligini oshirishdan, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Bu qonunda tadbirkorlik faoliyati, tadbirkorlik faoliyati subyektlari, kichik tadbirkorlik subyektlari, yakka tartibdagi tadbirkorlik, jismoniy shaxslarning yuridik shaxs tashkil etmagan holda birgalikdagi

tadbirkorlik faoliyati, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari va majburiyatlari, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining birlashmalari, tadbirkorlik faoliyati subyekti huquqlarining ustuvorligi, Insofsiz raqobatga yo'l qo'yilmasligi haqida tushunchalar berilgan. Shuningdek, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish asoslari, tadbirkorlik faoliyati subyektlari huquqlarining kafolatlari, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlarini himoya qilish hamda tadbirkorlik subyekti faoliyatini tugatish, nizolarni hal qilish kabi masalalarga doir ma'lumotlar berilgan.

Tadbirkorlik faoliyati (tadbirkorlik) tadbirkorlik faoliyati subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan, o'zi tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foyda) olishga qaratilgan tashabbuskorlik faoliyatidir.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari (tadbirkorlik subyektlari) belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

Davlat organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno), ularning mansabdor shaxslari, shuningdek tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyati subyektlari bo'lishi mumkin emas.

Kichik tadbirkorlik subyektlari quyidagilardir:

- 1) yakka tartibdagi tadbirkorlar;
- 2) ishlab chiqarish tarmoqlaridagi, band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan yigirma kishi, xizmat ko'rsatish sohasidagi va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa tarmoqlardagi, band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan o'n kishi, ulgurji, chakana savdo hamda umumiy ovqatlanish tarmoqlaridagi, band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan besh kishi bo'lgan mikrofirmalar;

3) quyidagi tarmoqlardagi:

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan yengil, oziq-ovqat sanoatidagi va qurilish materiallari sanoatidagi, band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni ko'pi bilan ikki yuz kishi;

– metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog‘ochsozlik, mebel sanoatidagi, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalaridagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan yuz kishi;

– mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg‘i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish va ularni qayta ishlash, qurilish hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalaridagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan ellik kishi;

– fan, ilmiy xizmat ko‘rsatish, transport, aloqa, xizmat ko‘rsatish sohaları (sug‘urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa sohalaridagi, band bo‘lgan xodimlarining o‘rtacha yillik soni ko‘pi bilan yigirma besh kishi bo‘lgan kichik korxonalar.

Kichik tadbirkorlik subyektlari xodimlarining o‘rtacha yillik soni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda belgilanadi. Bunda o‘rindoshlik, pudrat shartnomalari va fuqarolik-huquqiy xarakterdagi boshqa shartnomalar bo‘yicha ishga qabul qilingan xodimlarning, shuningdek, unitar korxonalarda, vakolatxonalar va filiallarda ishlayotganlarning soni ham hisobga olinadi.

Faoliyatning bir necha turini amalga oshiruvchi (ko‘p tarmoqli) yuridik va jismoniy shaxslar yillik aylanma hajmida ulushi eng ko‘p bo‘lgan faoliyat turi mezonlari bo‘yicha kichik tadbirkorlik subyektlariga kiradi.

Kichik tadbirkorlik subyektlari uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar va preferensiyalar, kafolatlar va huquqlar ushbu moddaning birinchi qismida ko‘rsatilgan tadbirkorlik subyektlari tomonidan vakolatli organlarga va tashkilotlarga (davlat soliq, bojxona xizmati organlariga, davlat statistika organlariga, banklarga va boshqalarga) yozma ravishdagi murojaatlarsiz qo‘llaniladi.

Kichik tadbirkorlik subyektlari uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar va preferensiyalarning ro‘yxati O‘zbekiston Respublikasining interaktiv davlat xizmatlari yagona portalidagi

Tadbirkorlik subyektlari uchun imtiyozlar va preferensiyalarning yagona reyestrída e'lon qilinadi hamda doimiy ravishda yangilab boriladi.

O'zbekiston Respublikasining interaktiv davlat xizmatlari yagona portalidagi Tadbirkorlik subyektlari uchun imtiyozlar va preferensiyalarning yagona reyestrini shakllantirish hamda doimiy ravishda yangilab borish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Mikrofirma va kichik korxona xodimlarning belgilangan o'rtacha yillik sonini oshirib yuborgan taqdirda, xodimlar sonini oshirib yuborishga yo'l qo'yilgan davr uchun ular qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar, preferensiyalar, kafolatlar va huquqlardan mahrum etiladi. Ushbu qoida quyidagi hollarda tatbiq etilmaydi:

- mikrofirma va kichik korxona O'zbekiston Respublikasi kasb-hunar kollejlarining, akademik litseylarining hamda oliy ta'lim muassasalarining bitiruvchilari bilan mehnat shartnomalari tuzgan taqdirda, band bo'lgan xodimlarning belgilangan o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 50 foiz oshadigan bo'lsa. Xodimlar sonining oshirilishiga O'zbekiston Respublikasi kasb-hunar kollejlarining, akademik litseylarining va oliy ta'lim muassasalarining bitiruvchilari o'qishni tugallagan kunidan boshlab ko'pi bilan uch yil o'tgan bo'lsa, yo'l qo'yiladi;

- kichik korxona uyda ishlayotgan fuqarolar (kasanachilar) bilan mehnat shartnomalari tuzgan taqdirda, band bo'lgan xodimlarning belgilangan o'rtacha yillik soni ko'pi bilan 30 foiz oshadigan bo'lsa.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik jismoniy shaxs (yakka tartibdagi tadbirkor) tomonidan tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etmagan holda amalga oshirishdir.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan mustaqil, mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish va (yoki) undan foydalanishga yo'l qo'yadigan o'zga ashyoviy huquq asosida amalga oshiriladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda xodimlarni yollashga haqli.

Hunarmandchilik faoliyatini amalga oshirayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar tovarlar tayyorlash (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) uchun ko'pi bilan besh nafar shogirdni ularga tegishlicha haq to'lagan holda jalb etishga haqlidir.

Yakka tartibdagi tadbirkor o'z nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadi, huquq va majburiyatlarni oladi hamda amalga oshiradi. Jismoniy shaxs o'z tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bitimlar tuzayotganida, yakka tartibdagi tadbirkor sifatida harakat qilayotganligini, agar bu bitimlarni tuzish vaziyatining o'zidan aniq anglashilmasa, ko'rsatishi kerak. Bunday eslatmaning mavjud emasligi yakka tartibdagi tadbirkorni o'z majburiyatlari bo'yicha zimmasidagi javobgarlikdan ozod etmaydi.

Yakka tartibdagi tadbirkor o'z faoliyatini amalga oshirayotganda shaxsiy ish hujjatlari blankalaridan, muhr, shtamlardan foydalanishga haqli, ularning matnlari mazkur shaxs yakka tartibdagi tadbirkor ekanligi haqida dalolat berishi lozim.

Yakka tartibdagi tadbirkorlikni amalga oshirish uchun er-xotindan biri er-xotinning umumiy birgalikdagi mol-mulkidan foydalanadigan hollarda, agar qonunda, nikoh shartnomasida yoxud er-xotin o'rtasidagi o'zga kelishuvda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, erning (xotinning) roziligi talab qilinadi.

Kichik biznesning mamlakat iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlaridan samarali foydalanishi uchun qulay zamin yaratuvchi xususiyati – ishlab chiqarishni tabiiy va moddiy resurslarni eng kam jalb etgan va tejimli foydalangan holda tashkil eta olish qobiliyatidir. Shu bilan birga, kichik biznesda tadbirkorlik g'oyalari, muammolarning yechimiga innovatsion yondoshuvlar juda tezlik bilan amaliyotga tatbiq etiladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda yuqori samaradorlikni ta'minlovchi asosiy motivatsiya – bu tadbirkorlik subyektlarining o'z daromadlarini oshirish, ularning moddiy va moliyaviy resurslari, munosib mutaxassislik, kasb-kor, ma'lumot darajasi va boshqa jihatlari bilan aniqlanuvchi jamiyatdagi o'rta mulkdorlar qatlamiga mansubligini belgilab beruvchi tegishli mavqega erishish hisoblanadi.

Hududlarning ichki iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, undan samarali foydalanishda kichik biznes imkoniyatlarini qo'llash tizimli tarzda amalga oshirilishi lozim. Bunda asosiy e'tibor hududdagi muammolarni hal etishda kichik biznesning kengroq ishtirokini ta'minlash imkoniyatini beruvchi ishlab chiqarish tizimini diversifikatsiyalashga qaratilishi lozim. Globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi hamda xalqaro raqobatning kuchayib borishi sharoitida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini taqozo etadi. Bu borada kichik biznesdan hududlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning manbai sifatida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

8.7. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xususiy investitsiyalardan samarali foydalanishning ustuvor yo'nalishlari. Investitsiyalarni amalga oshirishda davlat xususiy sherikchiligining ahamiyati

Ma'lumki, investitsiya iqtisodiyotning harakatlantiruvchi kuchi — drayveridir. Keyingi yillarda butun dunyoda xorijiy investitsiyalar jalb etish tobora murakkab kechmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni boshqarishni tubdan qayta qurish mulkka egalik qilishni yangi shakllarini tashkil etish va xususiy mulkka ustunlik berish maqsadida o'tkazilgan iqtisodiy islohotlar o'z samarasini ko'rsatdi va bugungi kunda iqtisodiy islohotlar tobora chuqurlashib, kengayib bormoqda va mulkchilikni barcha turlarining tarmoq — sohalarida tovar mahsulotlari ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hamda shu bajarish doirasida raqobatbardoshlik jarayonlari tobora jadallashib, iqtisodiy samaradorlik ta'minlanmoqda. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti jarayonlarida ish yuritadigan tadbirkorlik asosiy iqtisodiy mehnat faoliyatidan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishda bilim, malaka, tajribaga ega bo'lgan, yuqori daromad va foyda olishga erishish yo'lida tavakkalchilik bilan ish bajaradigan tashabuskor inson faoliyati sifatida muayyan mahsulotlarni ishlab

chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish, ish o'rinlarini yaratish, bandlikni ta'minlashda eng ma'qul bo'lgan xo'jalik yuritish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hisoblanadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlari yaratilgan bo'lib, – "Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-tamoyillari to'g'risida", "Raqobat to'g'risida", yangi tahrirdagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"dagi qonun hujjatlarida ta'minlab berilgandir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-308-sonli qarori shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarini rivojlantirish chora-tadbirlari izchil amalga oshirib borilishi, aholiga qo'shimcha yer maydonlari berilgani, chorva mollari sonining ko'payishiga, ichki iste'mol bozorini chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlashga, shuningdek, "Shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hamda mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlashda ularning rolini kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1737 sonli Prezidentning farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qarori huquqiy shart-sharoitlar yaratib bermoqda.

Aholining kun sayin o'sib borayotgan moddiy ne'matlarga talab-ehhtiyojlarini qondirish birinchi darajali vazifa hisoblanadi. Ya'ni, oziq-ovqat, sabzavot-poliz, chorva, baliq, parranda mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish, bu mahsulotlarni qayta ishlab, ichki bozorni to'ldirish va iste'molchilarga taklif etish hozirgi kunning va undan keyin ham dolzarb amalga oshirib boriladigan ustuvor ahamiyat kasb etadigan chora-tadbirlar majmuini tashkil etadi.

Masalan, 2018-yilda jahonda investitsiya oqimi 19 foiz kamaygan.

Shu bois jalb etilgan xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish, bu borada jadal va tizimli ish olib borish zarur.

Butun dunyoda davlat-xususiy sheriklik tizimi investitsiya jalb qilishning muhim omillaridan biridir. Shuni inobatga olib, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish agentligi tuzilgan edi. Hozirda transport, energetika va

xizmat ko'rsatish sohalarida davlat-xususiy sheriklik asosida chet el kapitali ishtirokida amalga oshiriladigan loyihalar shakllantirilmoqda. Yangi tuzilgan Davlat aktivlarini boshqarish agentligi esa davlat ulushi mavjud bo'lgan korxonalarga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb qilish ishlarini jadallashtirish ishlarini amalga oshiradi.

Yuqorida qayd etilgan yo'nalishlar bo'yicha chet el sarmoyalarini jalb etish uchun xorijiy davlatlarda taqdimotlar – roud-shoular o'tkaziladi.

Hududlarda ishlab chiqarish sohalariga investitsiya jalb qilish ahvoli, afsuski talabga javob bermaydi. Vaholanki, mamlakatimizga ko'p miqdorda farmatsevtika va gigiyena vositalari, oziq-ovqat tovarlari, bolalar kiyimlari import qilinadi. Aslida bunday mahsulotlarni yurtimizda ishlab chiqarish uchun juda katta imkoniyatlar mavjud. Bu kabi masalalarni hal etishda xususiy investitsiyalardan samarali foydalanish zarur.

Davlat iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Xususiy mulk boshqa mulk shakllari qatori daxlsizdir va davlat tomonidan himoya qilinadi.

Tadbirkorlik subyekti mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkka o'z xohishiga ko'ra egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi.

Tadbirkorlik subyektlarining o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilishi, davlat organlarining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining, boshqa tashkilotlarning qonunga xilof qarorlari, ular mansabdor shaxslarining qonunga xilof harakatlari (harakatsizligi) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi.

Tadbirkorlik subyektlari qonun hujjatlarida man etilmagan har qanday faoliyatni amalga oshirishga haqli.

Yuridik shaxs bo'lgan tadbirkorlik faoliyati subyektlarining muassislari ta'sis hujjatlarida faoliyatning faqat asosiy turlarini sanab o'tishga haqli. Yuridik shaxs bo'lgan tadbirkorlik faoliyati subyektlari ta'sis hujjatlarida ko'rsatilmagan faoliyat turi bilan ham shug'ullanishi mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorlar shug'ullanishi mumkin bo'lgan faoliyat turlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari qimmatli qog'ozlar bozoriga, xomashyo, tovarlar va xizmatlar bozorlariga erkin kirishda, shuningdek davlat ehtiyojlari uchun tovarlarning ayrim turlarini yetkazib berishda qatnashishda, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatishda teng imkoniyatlarga ega. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qimmatli qog'ozlar bozoriga, xomashyo, tovarlar va xizmatlar bozorlariga kirishi davlat organlari, shuningdek, ularning mansabdor shaxslari tomonidan biron-bir tarzda cheklanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Davlat organlari davlat ehtiyojlari uchun tovarlarni ishlab chiqarish (ishlarni bajarish, xizmatlarni ko'rsatish) va yetkazib berishga doir buyurtmalarni tadbirkorlik faoliyati subyektlari o'rtasida joylashtirish choralarini ko'radi. Davlat xaridlari bo'yicha tanlovlar o'tkazishda boshqa teng sharoitlarda kichik tadbirkorlik subyektlariga afzallik beriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qimmatli qog'ozlar bozoriga, xomashyo, ayrim tovarlar va xizmatlar bozorlariga kirishiga doir boshqa alohida shartlar belgilanishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati.
2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi.

3. Tuzilmaviy islohotlarning iqtisodiyotning real sektoridagi tarkibiy o'zgarishlarga ta'siri va ahamiyati.

4. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish omillari va unda investitsiyalarning tutgan o'rni.

5. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari. Xususiy mulkning iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati.

6. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning ishtiroki.

7. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari.

8. O'zbekistonda iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari va samaralari.

9. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari.

IX BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIIYA MUHITINING O'RNI

9.1. Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar

Rivojlangan mamlakatlar amaliyoti shuni ko'rsatadiki, investitsiyalarni jalb qilmay turib, iqtisodiyotni yetarli darajada rivojlantirib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri ham qulay investitsiya muhitini shakllantirish va jozibadorligini oshirish hisoblanadi. 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi 2017-yil 7-fevralda Prezident Farmoni bilan tasdiqlandi. Unga ko'ra uchinchi ustuvor yo'nalish iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish deb nomlanib, unda investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish vazifasi ko'rsatilgan.

Bu borada birinchi prezidentimiz Islom Karimov ham quyidagilarni ta'kidlab o'tgan: "Mablag', sarmoyalar bizga nima uchun kerak? Yangi hayot, yangi jamiyat qurish uchun, ertangi kunimiz, hech kimdan kam bo'lmasligi uchun kerak. Albatta, xorijiy investorlar biron-bir loyiha uchun mablag' sarflamoqchi bo'lsa, avvalo O'zbekistonning imkoniyati qanday, bu mamlakat bilan hamkorlik qilsak, bergan pulimiz o'zini oqlaydimi, qanday foyda olishimiz mumkin, umuman, bularga ishonish mumkinmi o'zi yoki yo'qmi, degan masalalarni o'rta qo'yib, juda ko'p hisob-kitob qiladi. Hamma tomonini chuqur o'ylab ko'radi"⁶³.

Qulay investitsiya muhitini shakllantirish va jozibadorligini oshirish iqtisodiyot tarmoqlarini yanada erkinlashtirishga, ular o'rtasidagi raqobat muhitini takomillashtirishga, iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirishga, ishchi

⁶³ I.A.Karimov "Erishgan marralar bilan chegaralanmasdan, boshlagan islohotlarimizni yangi bosqichga ko'tarish – bugungi kundagi eng dolzarb vazifamizdir" – T.: "O'zbekiston" 2015, 106-107 bb.

kuchi masalasini oshirishga va ular bandligini ta'minlashga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Investitsiya muhiti tushunchasi o'zining murakkabligi va mukammalligi jihatidan makro va mikro iqtisodiyot darajasida ko'rib chiqiladi. Makroiqtisodiyot darajasida u kapitalni qabul qiluvchi mamlakatdagi mavjud siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatlarni o'z ichiga oladi. Makroiqtisodiyot darajasida yondashilganda xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat siyosati, xalqaro shartnomalar shartlarini bajarish, xorijiy mulkni milliyalashtirish, turli masalalar bo'yicha xalqaro shartnomalar tizimida ishtirok etish, davlat boshqaruv tizimlarining mustahkamligi, siyosiy rahbariyatning muqarrarligi, davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi, iqtisodiy siyosatning mukammalligi, davlat apparatining ish samaradorligi, banklar tizimining takomillashuv darajasi, pul muomalasi va davlat budjetining barqarorligi, davlatning ichki va tashqi qarzlar miqdori va boshqalar hal qiluvchi o'rinda turadi. Investitsiya muhitiga kapitalni qabul qiluvchi mamlakatning qonunlarida aks ettirilgan to'g'ridan to'g'ri xarajatlar va xorijiy firmalarining faoliyatini chegaralovchi yoki taqiqlovchi omillardan tashqari, to'liq aniqlanmagan ba'zi bir qoidalar va muvofiqlashtirilmagan jarayonlarning mavjudligi salbiy ta'sir etadi.

Mikroiqtisodiyot darajasida investitsiya muhiti bir tomondan investor firmasi va ikkinchi tomondan xorijiy investitsiyani qabul qiluvchi xo'jalik subyektlari, ya'ni sotuvchilar, sotib oluvchilar, banklar hamda kasaba uyushma va boshqa jamoat tashkilotlari o'rtasidagi ikkiyoqlama munosabatlarni aks ettiradi. Bu darajada investitsiya muhiti umumlashtirilgan tarzda iqtisodiy, huquqiy va ma'daniy jabhalarda yaqqol ko'rinadi. Makro va mikroiqtisodiyot darajalari birgalikda yagona investitsiya muhitini tashkil etadi va potensial investorlar hamda kapitalni qabul qiluvchi tomonlarning bo'lajak munosabatlarini belgilab beradi.

Odatda mamlakatda yaratilgan investitsiya muhiti ikki asosiy yo'nalishda – “xatar (tavakkalchilik)” va “(imkoniyat daromadlilik)” ko'rinishida tavsiflanib, investitsiyalar kiritilishi va o'zlashtirilishida kelib chiqishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlar va daromadlar olish uchun

yaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy imkoniyat va imtiyozlar tizimini o'z ichiga oladi. Iqtisodiy adabiyotlarda uni tahlil qilishda asosiy e'tibor ichki va tashqi xususiyatlarga qaratilishi va bu yo'nalishda investitsiya muhitining rivojlanish darajasi, uning jozibadorligi va investitsiya xatarini aniqlash usullarining ahamiyati muhimligi e'tirof etiladi⁶⁴.

Qulay investitsiya muhitini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari bir qator xorijiy mamlakatlar iqtisodchi olimlarining izlanishlarida o'z ifodasini topgan bo'lib, jumladan, Gitman L.Dj., Druker P.F., Xiks Dj.R., Shumpeter Y. tadqiqotlarini alohida ta'kidlab o'tish mumkin.

Investitsiya muhiti, uni tahlil etish va baholash masalalari bir qator MDH iqtisodchi olimlarining ham ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topgan. Ular qatoriga quyidagilar kiradi: Anishin V.M., Bulichev G.A., Glazyev S.Yu., Yevstratov S.I., Yesipov V.Y., Ivanchenko V.A., Kasatkin K., Kozlov N. va boshqalar. Xususan, Rossiyalik iqtisodchi olimlardan M.Brodskiy va S.Kostenkolar⁶⁵ investitsiya muhitini – muayyan mamlakat yoki mintaqaning turli tarmoqlariga uzoq yoki o'rta muddatli investitsiyalarni samarali jalb qilish va o'zlashtirish uchun yaratilgan shart-sharoitlar sifatida ta'riflab, quyidagi 8.1-rasm orqali tavsiflashga harakat qilganlar.

Iqtisodchi-olimlardan A.Vaxabov, Sh.Xajibakiyev, N.Muminovlar investitsiya muhiti to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadilar: "Investitsiya muhiti – bu xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltislik darajasini va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir. Investitsiya muhiti kompleks, ko'pqirrali tushuncha bo'lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valyuta siyosati, iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflyatsiya sur'atlari, valyuta kursining barqarorligi, tashqi qarzdorlik darajasi kabi ko'rsatkichlarga ega"⁶⁶.

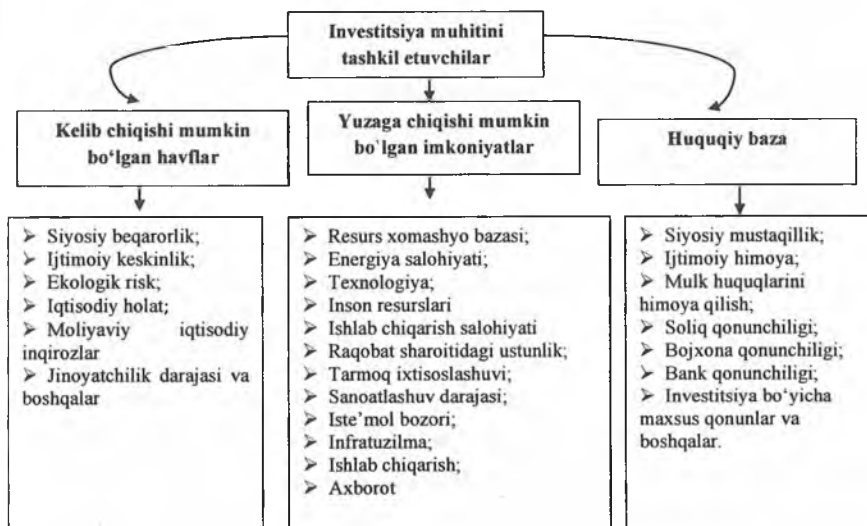
⁶⁴ <http://ifc.org>, <http://economic-dictionary.ru>

⁶⁵ Бродский М.Н., Костенко С.И. Инвестиции как источник конкурентоспособности // Ученые записки Института права С.Петербургского государственного университета экономики и финансов / Под ред. А.А. Ливревского. 2001. Вып. 6. С. 95.

⁶⁶ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010. – B. 153.

Boshqa iqtisodchi olimlar D. G'ozibekov va T. Qoraliyevlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan: "Investitsiya iqlimi juda keng ma'noda ishlatiladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi".⁶⁷

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda, investitsiya muhitiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: "Investitsiya muhiti mamlakatda investorlar uchun yaratilgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy shart-sharoitlar hamda imkoniyatlar majmuidir".

9.1-rasm. Mamlakat investitsiya muhitini tashkil etuvchilari

Investitsion obyektning imkoniyatlari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklari haqidagi ma'lumotlar qanchalik aniq va tushunarli bo'lsa, investor obyektning investitsion jozibadorligini baholashi va o'z investitsion qarorini qabul qilishi osonroq bo'ladi.

⁶⁷ G'ozibekov D.G., Qoraliyev T.M. Investitsiya faoliyatini tashkil etish va davlat tomonidan tartibga solish. – T.: TMI, 1993. – B. 46.

Odatda investorlar mezo va makrodarajada faoliyat yuritish jarayonida investitsion jozibadorlikni emas, balki investitsion muhitni baholaydilar, shuning uchun ham, bu ikki tushuncha har doim ham bir-biridan ajratilmaydi. Bugungi kunda investitsion jozibadorlik va investitsion muhit nima, bu tushunchalar orasida farq bormi, agar bo'lsa u nimada kabi savollarga nafaqat amaliyot balki nazariy olimlar ham aniq va bir xil javob berolmaydi.

Investitsion jozibadorlik haqida bir qancha rus olimlarining qarashlarini kuzatadigan bo'lsak, I.I. Royzman "Investitsion jozibadorlik bu – asosiy kapitalga investitsiya kiritishga sabab bo'luvchi salohiyatli talabning turli obyektiv belgilari, xususiyatlari, aktivlari va imkoniyatlari yig'indisidir"⁶⁸.

I.A. Blank "Investitsion jozibadorlik – bu aniq investor nuqtayi nazaridan alohida yo'nalish va obyektlarni investitsiyalashdagi afzalliklarini va kamchiliklarini umumlashtiruvchi deb ta'rif berib, bunga ko'ra alohida obyektlarni investitsiyalash jozibadorligini baholash ko'p omillarga bog'liq va individual xususiy xarakterga ega deb ta'kidlaydi"⁶⁹.

Ba'zi bir mualliflar investitsion jozibadorlikni *iqtisodiy munosabatlar tizimi* sifatida qaraydilar. Bunday yondashuvga asosan korxonaning investitsion jozibadorligi bu – tadbirkorlikni samarali rivojlantirish va raqobatbardoshligini saqlab qolish bo'yicha xo'jalik subyektlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar tizimidir⁷⁰. V.A.Tolmachev⁷¹ "Investitsion jozibadorlik bu – dinamik kategoriya bo'lib, korxonaning investitsion taraqqiyotini o'zida aks ettiruvchi muayyan bir yo'nalish(vektor)dir".

Investitsion jozibadorlikni tavsiflovchi omillarning xilma-xilligi, ularni hududlar bo'yicha baholash va taqqoslash uchun reyting tizimini

⁶⁸Ройзман И.И., Гришина И.В. Сложившаяся перспективная инвестиционная привлекательность крупнейших отраслей отечественной промышленности // Инвестиции в России. 1998. № 1. 37-39 –бб.

⁶⁹Blank И.А. Основы инвестиционного менеджмента. СПб.: Ника-Центр, 2005. 265. В.

⁷⁰Толкаченко О.Ю. Классификация подходов к определению инвестиционной привлекательности предприятия // Транспортное дело России 2008. № 4

⁷¹В.В.Литвинова «Инвестиционная привлекательность и инвестиционный климат региона» монография, Москва. 2013. 7-с.

ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday tizimni yaratish va uni amaliyotga joriy etishdan manfaatdorlik, birinchi navbatda, davlat investitsiya institutlari, bozor infratuzilma obyektlari hamda mamlakatimiz iqtisodiyotining hozirgi holati va istiqboli haqida to'liq tasavvurga ega bo'lmagan xorijiy investorlarda yuzaga keladi.

Bundan kelib chiqqan holda, investitsiya muhiti jozibadorligi investorlar sarmoyasini jalb qilishda mavjud imkoniyatlar va muhitda yaratilgan sharoitlarning eng maqbullarini ko'rsatib bera olish darajasi. Qulay investitsiya muhitini shakllantirish va rivojlantirish munosabatlari yuqorida ta'kidlanayotgan huquqiy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va geografik omillarning ta'sirida rivojlanar ekan, ularni quyidagi jadval orqali bir tizimga solish va guruhlash mumkin.

9.1-jadval

Qulay investitsiya muhitini shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar

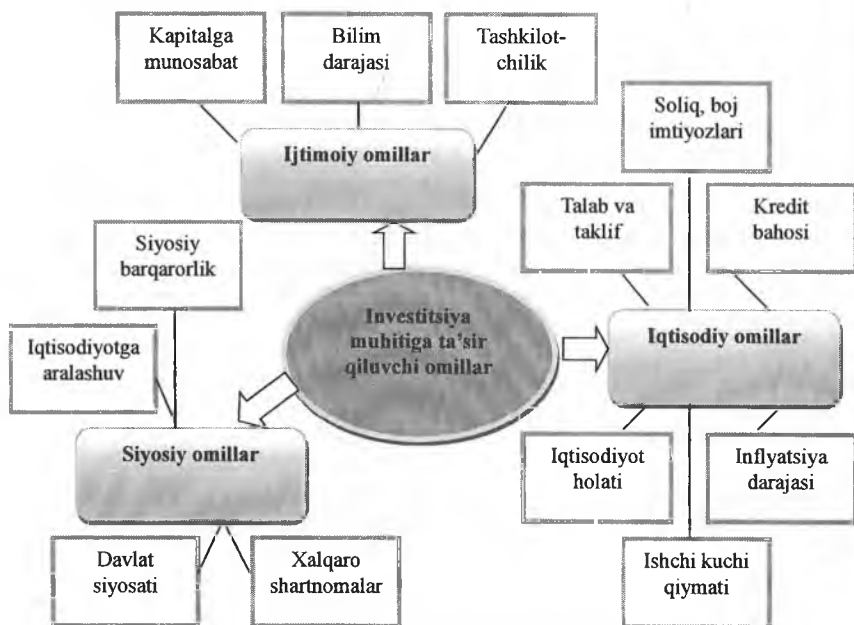
Asosiy omillar			
Huquqiy:	Siyosiy:	Ijtimoiy-iqtisodiy:	Geografik:
❖ Qonun ustuvorligi ❖ Qonunchilik bazasining keng qamrovligi, oshkoraligi va mustaqilligi ❖ Qonunchiligidagi din erkinligi, irqchilikka yo'l qo'yilmasligi. ❖ Qonun oldida barchaning teng huquqliligi, ❖ Qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud-huquq tizimlarining oshkoraligi va samarali faoliyat yuritishi. ❖ Ommaviy axborot vositalarining erkinligi va oshkoraligi ❖ Ijtimoiy-huquqiy kafolatlar tizimining amal qilishi ❖ va boshqalar	❖ Siyosiy tinchlik ❖ Siyosiy mustaqillik ❖ Siyosiy barqarorlik ❖ Siyosiy daxlsizlik ❖ Siyosiy partiyalarning jamiyat bilan uzviy holda faoliyat yuritishi ❖ va boshqalar	❖ Iqtisodning siyosatdan ustunligi ❖ Iqtisodiy barqarorlik ❖ Ijobiy iqtisodiy o'sish sur'atlari ❖ Kuchli ijtimoiy himoya ❖ Moliya tizimining rivojlanayotganligi ❖ Bank tizimining samarali faoliyat ko'rsatishi ❖ Iqtisodiy va ijtimoiy infratuzilmaning mavjudligi ❖ Yuqori malakali, salohiyatli mehnat resurslarining mavjudligi ❖ va boshqalar	❖ Geografik jihatdan qulay joylashuvi ❖ To'rt aslning mavjudligi va o'z vaqtida kelishi ❖ Hududlarning ekologik tozaligi ❖ Tabiiy resurslar va yer osti qazilmalariga boyligi ❖ va boshqalar

Amaliyotda investitsion muhitning moliyaviy jihatlarini sifatida budjet, to'lov balansi, davlat qarzlarini, bojxona bojlarining kattaligi, bank

tizimi, konvertatsiya muammosi, to'lovlar, soliq va soliqqa tortishning qoniqarsizligi, soliq tizimi, soliq yuki va undagi yig'imlar katta muammolardan hisoblanadi. Bu esa hududlarda xorijiy sarmoyalarni jalb etishdagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

“Investitsiya muhiti” atamasining aniq izohi yo‘q. Jahon banki biznes va investitsiya muhitini firmalar uchun samarali investitsiya kiritishning, yangi ish o‘rinlari yaratishning va ish faoliyatini kengaytirishning imkoniyatlari va rag‘batlari sifatida ta’riflaydi. Odatda, boshqaruv maqsadlari uchun biznes va investitsiya muhiti xorijiy va mahalliy kompaniyalar biznes yuritishi va ushbu mamlakatda foyda olishiga imkon beruvchi asos sifatida xizmat qiladi. Investitsiya muhitini uch yirik o‘zgaruvchilar guruhi bilan ta’riflash mumkin:

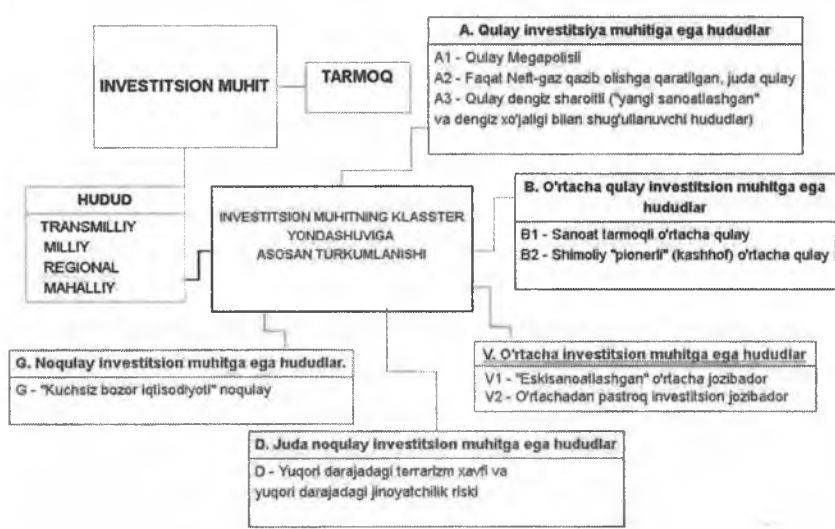
- Makroiqtisodiy siyosat, shuningdek fiskal, pul-kredit va savdo siyosati;
- Boshqaruv va institutlar;
- Infrastruktura.

9.2-rasm. Investitsiya muhitiga ta'sir qiluvchi omillar

Umuman olganda, mamlakat investitsiya muhitiga ta'sir qiladigan omillarni uch guruhga bo'lib o'rganish mumkin: siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar.

Mamlakat investitsiya muhitining holati xorijiy investitsiyalarni jalb etish hamda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishning muhim omili sanaladi. Transmilliy korxonalar xarajatlari, kechikishlari va riski kam bo'lgan ishchanlik muhiti sog'lom mamlakatlardagi korxonalarga investitsiya kiritishni ma'qul ko'radilar. Bundan tashqari kompaniyalarni soliq va qoidalari kam bo'lgan muhit ko'proq qiziqtiradi. Jahon bankining internet saytida aytilishicha, "Yaxshi investitsiya muhiti iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish bo'yicha mamlakatning zaruriy strategiya elementi hisoblanadi. U orqali muhtoj insonlarga samaraliroq ish o'rniga ega bo'lish yuqoriroq daromad olish imkoniyatlari yaratiladi".

9.3-rasm. Investitsion muhitning klasster yondashuviga asosan turkumlanishi

Butun dunyoda boy mamlakatlar boshqa mamlakatlarga nisbatan qulayroq biznes va investitsiya muhitiga egadirlar. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish, investitsiyalar va biznes muhiti o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Yirik energetika va xomashyo zaxiralariga ega bo'lmagan ko'plab Sharqiy Yevropa mamlakatlari o'z biznes va investitsiya muhitida islohotlar olib borish yo'li bilan iqtisodiyotini to'g'ridan to'g'ri xorijiy investorlar uchun jozibali qilishga erishdi. 2004-yil oktabrda o'tkazilgan so'rovga ko'ra, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar yo'nalishlari bo'yicha mamlakatlar jozibadorligi baholanganda, Polsha va Chexiya mos ravishda 12 va 14 o'rinlarni egalladilar. Bunda ular Malayziya, Singapur va Tayvan kabi Osiyo yo'lbarslarini, shuningdek, Braziliya kabi rivojlanayotgan mamlakatni ortda qoldirdilar.

Ko'pincha hukumat to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etishda biznes muhitiga ahamiyatni kamaytiradi. Ular bozorning hajmiga, tabiiy resurslarning mavjudligiga va xarajatlarga e'tibor qaratadilar. Bu omillar ham muhim, lekin investitsiya muhiti zaruriy omil sanaladi va unga e'tiborni kamaytirib bo'lmaydi.

Biznes va investitsiya muhiti soliq stavkalari va soliq imtiyozlaridan tashqari biznes uchun muhim bo'lgan bir qator boshqa omillarga ham bog'liq. Ularning asosiylari quyidagilar: siyosiy barqarorlik, qonun ustuvorligi, makroiqtisodiy sharoitlar, hukumatning munosabati va huquqiy muhit.

Dunyodagi globalizatsiya sharoitida rivojlanayotgan mamlakatlardagi va o'tish iqtisodiyoti mamlakatlaridagi iqtisodiy o'sish va ish o'rinlarini yaratish ikki asosiy omilga, ya'ni to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda kichik va o'rta korxonalarning rivojlanishiga bog'liq. Rivojlanayotgan mamlakatlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar tashqi moliyalashtirishning yirik manbasi hisoblanadi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar kapitalning jamg'arilish hajmini oshirishi va to'lov balansiga yordam berishi mumkin. YuNKTAD fikriga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy

investitsiyalar yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnat samaradorligini oshirish, bilim va texnologiyalarni almashish, eksportni kengaytirish va uzoq muddatli iqtisodiy o‘sishni qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini beradi. Taxminan 64000 transmilliy kompaniyalarning xorijiy filiallari 53 millionga yaqin ish o‘rnini yaratgan.⁷²

9.2. Investitsiya muhitini baholash usullari

Investitsion jozibadorlik va investitsion muhit mavzusi mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan sinchiklab ko‘rib chiqilmagan va hozirgi davrga mos baholash metodikasi mavjud emas deb aytish, albatta, noto‘g‘ri bo‘ladi. Bugungi kundagi asosiy muammo ham yondashuvlar, metodlar va metodikalardagi kamchiliklarida emas, balki ularning benihoya xilma-xilligidadir.

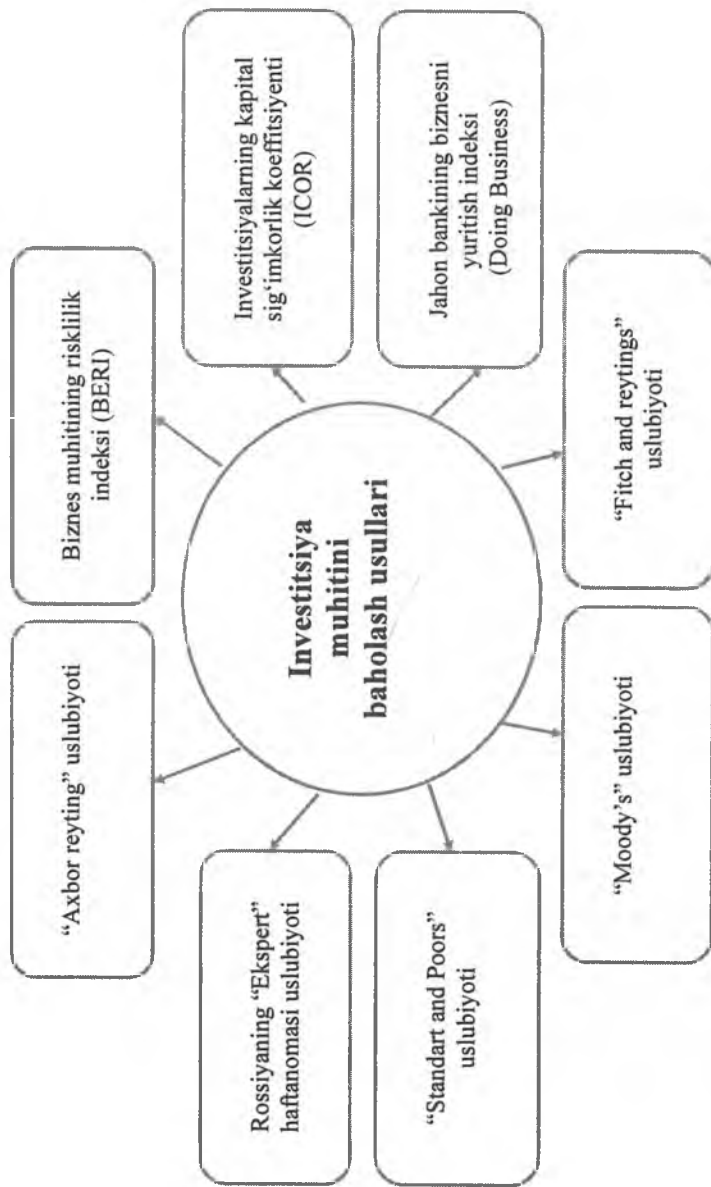
Har qaysi investor ma‘lum bir mamlakat va uning hududiga investitsiya kiritishdan avval o‘sha mamlakat va hududning investitsiya muhitini baholash, uning jozibadorligini aniqlashga kirishadi. Albatta, bunda yuqorida ko‘rib o‘tilgan omillar o‘rganiladi, tahlil qilinadi va shu asosda investitsiya qarorlari qabul qilinadi.

Mamlakatlarning investitsiya muhiti har bir mamlakatning o‘zida tashkil etilgan milliy reyting agentliklari tomonidan ham, xalqaro reyting agentliklari tomonidan ham baholanishi mumkin.

Yuqoridagi rasmda investitsiya muhitini baholovchi reyting agentliklarining baholash uslubiyotlarining ayrimlari keltirilgan.

Investitsion muhitdagi siyosiy riskni aniqlashdagi samarali baholash usullaridan biri, o‘zining keng qamrovliligi, aniqligi va soddaligi bilan mashhur bo‘lgan “BERI” (Business Environmental Risk Index) indeksidan jahon xorijiy investorlari keng foydalanadilar.

⁷²Best-Practice Guide for a Positive Business and Investment Climate. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). 2006

9.4-rasm. Investitsiya muhitini baholash usullari

BERI indeksi va uning mezonlari⁷³

№	Mezonlar	Ta’rifi	Salmo- g’i, %
1.	Siyosiy barqarorlik.	Kutilmagan hukumat to’ntarishlari imkoniyatlari va ularning tadbirkorlik faolligiga ta’sirini baholaydi	12
2.	Xorijiy investitsiyalar va foydaga munosabat.	Xususiy tadbirkorlarga tegishli ijtimoiy ehtiyojlarga bo’lgan xarajatlar hajmi	6
3.	Milliylashtirish.	Beg’araz ekspropriatsiya imkoniyatlaridan to mahalliy hokimiyatlarga imtiyozlar berishgacha	6
4.	Devalvatsiya.	Devalvatsiya ta’siri hamda korxona faoliyatiga devalvatsiyaning ta’sirini yumshatuvchi choralarning hayotiyliigi	6
5.	To’lov balansi.	Hisoblar balansi va umumiy balansga, hamda xorijiy investorlarning daromadlariga ta’sir etuvchi omillar	6
6.	Rasmiyatchilik masalalari.	Davlatning iqtisodiyotga aralashuvi darajasi, bojxona rasmiyatchiliklarini amalga oshirilishi, valyuta o’tkazishlari va boshqa shunday operatsiyalar	4
7.	Iqtisodiy o’sish sur’atlari.	Yillik yalpi mahsulot ishlab chiqarish sur’atlarining o’sishi 3%, 3-6%, 6-10% va 10%dan yuqori chegaralarda	10
8.	Valyutaning konvertirlangani.	Milliy valyutaning xorijiy valyutaga almashtirish imkoniyati, hamda milliy valyutaning (korxonalarga zarur bo’lgan darajada) valyutalar bozoridagi o’rni	10

⁷³ Imomov H.H. “Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish”// O’quv qo’llanma // Toshkent-2011y. 118-119 bb.

9.	Shartnomani amalga oshirish imkoniyati.	Shartnomaga amal qilish imkoniyati, hamda til va urf-odatlardagi farq natijasida qiyinchiliklarning yuzaga kelishi	6
10.	Ishhaqi va mehnat unumdorligiga xarajatlar.	Ishhaqi darajasi, mehnat unumdorligi, ishga qabul qilish tartibi	8
11.	Ekspertlar va marketing xizmatlaridan foydalanish imkoniyati.	Korxonalarga yuridik, buxgalteriya, marketing bo'yicha maslahatlar berish, texnologiya va qurilish ishlarini amalga oshirish sohalarida maslahatlar kutish imkoniyati	2
12.	Aloqa va transportni tashkil etish.	Faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar va ularning filiallari orasidagi transport yo'llari va aloqa tizimini (mamlakat ichidagini ham) tashkil etish va foydalanish imkoniyati. Transport infratuzilmasini baholash	4
13.	Mahalliy boshqaruv va hamkorlik.	Boshqaruvning turli masalalarini yechishda o'z kapitali bilan qatnashish va hamkorlikda faoliyat yuritishi mumkin bo'lgan mahalliy hamkorlarning soni va imkoniyatlari	4
14.	Qisqa muddatli kredit.	Xorijiy hamkorlarga qisqa muddatli kreditlar berish va ulardan foydalanish imkoniyati	8
15.	Uzoq muddatli kredit va shaxsiy kapital.	Hamkorlar tomonidan nizom kapitaliga o'z ulushlarini qo'shish shartlari va milliy valyutada uzoq muddatli kredit berish shartlari	8

9.2-jadvalda har bir qo'yilgan baho ekspertlar bahosiga ko'paytirilib, oxirida barcha ko'rsatkichlar qo'shiladi va quyidagicha baholanadi:

Ko'rsatkichlar "0" dan "4" gacha: 0-nomaqbul shartlar, 1-salbiy shartlar, 2-o'rtacha shartlar, 3-yaxshi shartlar, 4-ideal shartlar.

$BERI \geq 80$ -qulay investitsion muhit, iqtisodiyot rivojlangan;

$70 \leq BERI \leq 79$ -yetarli darajada qulay emas va yetarli darajada rivojlanmagan;

55<BERI>69-investitsion salohiyatga ega bo'lgan rivojlanayotgan iqtisodiyot;

40<BERI>54-yuqori darajadagi risk, rivojlanmagan iqtisodiyot;

BERI< 40-juda yuqori darajadagi risk va investitsiya faqat istisno tarzida kiritilishi mumkin.

Xorijiy investorlar indeks ma'lumotlardan vaqtini tejash maqsadida keng foydalanadilar. Mamlakatning indeksi yuqori yoki pastligi albatta ahamiyat kasb etadi. Lekin investor mamlakatning investitsiya muhiti va uning jozibadorligini baholashda boshqa omillarni ham inobatga oladi.

Umuman olganda, "BERI" xizmati bu borada katta obro' qozongan tashkilotdir. Mazkur tashkilot kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini tahlil qilib, investitsiyalarning risklilik darajasini aniqlab beradi. "BERI" xizmati matbuotlar orqali turlicha indekslar bilan investorlarning xorijiy mamlakatlarga investitsiya qo'yishining xavf-xatarlilik, risk darajasini aniqlab beradi. Hozirda bu xizmat ko'rsatuvchi tashkilot 55 dan ortiq kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini 15 ta ko'rsatkichni qamrab oluvchi mezon (ball) bilan baholamoqda. Bunda mamlakat investitsiya muhiti qanchalik yuqori ballga ega bo'lsa, u shunchalik barqaror mamlakat hisoblanadi. Bu ball indekslarini hisoblashda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar ta'siri ham hisobga olinadi. Bu tashkilot faqatgina hozirgi joriy davrnigina emas, balki istiqbolda kutilayotgan o'zgarishlarni ham baholaydi.

Mamlakat riskining o'rtacha tortilgan bali quyidagi formula yordamida aniqlanadi (BERI indeksi):

$$I_{BERI} = \sum_{i=1}^{15} k_i j_i, \quad (9.1)$$

Bu yerda: k_i va j_i — tegishli ravishda, i — omilni baholovchi mezonlarning ballardagi qiymati va vaznli koeffitsiyenti.

Bir vaqtning o'zida, investitsiyalar samaradorligini aniqlash ularni safarbar etishning istiqbollarni bashoratlashda muhim ahamiyatga ega. Qolaversa, iqtisodiyot bo'yicha investitsiyalar taqsimotining to'g'ri yo'nalishlarini aniqlab olishga imkon beradi. Shu maqsadda foydalaniladigan ICOR (incremental capital-output ratio) koeffitsiyenti

asosiy kapitalga qo'yilgan mablag'larning kelgusi yilda YaIMning o'sishiga ta'sirini aniqlashga imkon beradi va YaIMda investitsiyalar salmog'ining keyingi yildagi YaIMning qo'shimcha o'sish sur'atiga nisbatini ifodalaydi.

ICOR koeffitsiyenti investitsiya resurslarining samarali ishlatilishini belgilab beruvchi ko'rsatkich hisoblanib, u qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik ahamiyatli hisoblanadi va aksincha⁷⁴.

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga kelgusida investitsiyalash manbalarini yaratish uchun ham xizmat qiladi. Shu sababli yalpi investitsiyalarning YaIMga nisbatan ulushi YaIMning o'sish sur'atidan 4-8 marotaba ko'p bo'lishi lozim. Qolaversa, yalpi investitsiyalarning aholi jon boshiga to'g'ri kelgan miqdorini va uning o'tgan yilga nisbatan o'sish darajasini aniqlash investitsiyalar samaradorligini real baholashning muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, muayyan bir tarmoq bo'yicha yalpi investitsiyalarning samaradorligini aniqlashda joriy davrda tarmoqda band bo'lgan kishilar boshiga nisbatan to'g'ri kelgan o'rtacha investitsiyalar miqdorini hisoblash ham foydalidir.

$$ICOR = I : \Delta YaIM \quad (9.2)$$

bu yerda: I – o'tgan yilda YaIMda investitsiyalarning ulushi; $\Delta YaIM$ – yalpi ichki mahsulotning o'tgan yilga nisbatan qo'shimcha o'sish sur'ati.

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR ko'rsatkichi darajasini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin.

Jadval ma'lumotidan ko'rinadiki, tahlil etilayotgan davrda YaIMning kapital sig'imkorligini aks ettiruvchi ICOR samaradorligi ko'rsatkichi 2010-yilda 2,7 ga teng bo'lgani holda, 2015-yilda 2,9 ni tashkil etdi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 2,4 ga teng⁷⁵. 2017-yilga kelib bu ko'rsatkich

⁷⁴ Siddiqov A. Sanoat ishlab chiqarishga yo'naltirilgan investitsiya mablag'lari samaradorligi. // "Bozor, pul va kredit", 2004. №7-8. – B. 48.

⁷⁵ Vaxabov A.V., Xajibakiyev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010. – B. 170.

4,6 ni tashkil etdi. Qaysi yilda ICOR ko'rsatkichi eng past bo'lsa, o'sha yilda investitsiyalar samarali o'zlashtirilganligini bildiradi.

9.3-jadval

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun ICOR ko'rsatkichlari⁷⁶

Villar	Yalpi investitsiyaning yalpi ichki mahsulotga nisbati, foiz hisobida	YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati, foiz hisobida	ICOR (YaIM qo'shimcha o'sishining kapital sig'imkorligi)
2003	19,3	4,4	-
2004	20,3	7,7	2,5
2005	19,8	7,0	2,9
2006	22,8	7,3	2,71
2007	23,0	9,5	2,4
2008	25,0	9,0	2,55
2009	23	8,1	3,08
2010	25	8,5	2,7
2011	23,9	8,3	3,01
2012	22,9	8,2	2,91
2013	23	8	2,86
2014	23,3	8	2,87
2015	23,4	7,9	2,94
2016	24,2	6,2	3,77
2017	27,5	5,2	4,65

ICOR koeffitsiyentini hisoblash uslubiyotiga asoslanib, daromad o'sishining kapitalga nisbati ko'rsatkichi o'tgan yilgi yalpi investitsiyalarning (YaIMga nisbatan foizda) joriy yildagi YaIMning o'sish sur'atiga nisbati sifatida aniqlanadi. Lo'nda qilib aytganda, o'tgan yilgi investitsiyalar hajmi joriy yildagi YaIMning o'sishida o'z natijasini beradi. Jahon amaliyotida iqtisodiy o'sishning ijobiy sur'atini ta'minlash uchun bu ko'rsatkichning nisbati 3/1 hisoblanadi.

Bu ko'rsatkich qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik ahamiyatli (ijobiy) hisoblanadi. Investitsiya mablag'lari samaradorligini aniqlab beruvchi ko'rsatkichlar va ularning tizimlari talaygina. Ular ichida hisoblanishi nuqtayi nazaridan qulay bo'lgan ICOR ko'rsatkichidan,

⁷⁶ Jadval O'zbekiston Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari asosida tuzilgan.

mamlakatimiz iqtisodiyotiga, umuman, real sektorga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligini aniqlashda foydalanamiz.

Jahon amaliyotida mamlakatning investitsiya muhitini baholash borasida turli yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar bir-biridan investitsiya muhitini tashkil etuvchi omillarni to'liq yoki qisman qamrab olishi bilan farq qiladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "Standart & Poor's", "Moody's" va "Fitch and reytings" jahondagi eng yirik reyting agentliklardan hisoblanib, ular emitentning qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'laqonli bajara olish imkoniyatlari va emitentlarning kredit bera olish qobiliyatiga baho beradilar. Agentliklar tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan reytinglar mamlakat investitsiya muhitini ma'lum darajada baholash imkonini beradi. Masalan, "Standart & Poor's" uslubiyotiga ko'ra, uzoq muddatli reyting eng yuqori "AAA" ko'rsatkichidan eng quyi "D" ko'rsatkich oralig'ida o'zgarib boradi. "AA" dan "CCC" ko'rsatkichigacha bo'lgan oraliq reytingi "musbat" (+) yoki "manfiy" (-) belgilar bilan to'ldirib borilishi mumkin va ular asosiy ko'rsatkichlarga tegishli bo'lgan oraliq ko'rsatkichlar hisoblanadi. Qarz majburiyatlarini bajarish sifati reytingning quyidagi ko'rsatkichlari orqali baholanadi:

- AAA – qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning eng yuqori qobiliyatini aks ettiradi;

- AA – qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning yuqori qobiliyatini anglatadi;

- A – qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning nisbatan yuqori qobiliyati, ammo tijorat, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirini ifodalaydi;

- BBB – qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning yetarli darajadagi qobiliyati bo'lib, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining yuqori darajada sezilishini ifodalaydi;

- BB – qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning o'rtacha darajadagi qobiliyati bo'lib, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining o'rta darajada sezilishini ifodalaydi;

- B – moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining keskin sezilishi hamda qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarish imkonining mavjudligini bildiradi;

– CCC – emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining mavjudligi bo‘lib, qarz majburiyatlarining o‘z vaqtida bajarilishi qulay tijorat, moliyaviy va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi;

– CC – hozirgi davrda emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining yuqori ekanligini ifodalaydi;

– C – emitentga nisbatan bankrotlik yoki protsedurasi qo‘zg‘atilgan holda to‘lovlar yoki qarz majburiyatlarining bajarilishi davom etayotganligini bildiradi;

– CD – boshqa qarz majburiyatlarini ko‘rsatilgan muddatda va to‘liq to‘lanayotgan sharoitda ushbu qarz majburiyati bo‘yicha tanlanma defolt mavjudligini aks ettiradi;

– D – qarz majburiyatlari bo‘yicha defoltni ifodalaydi.

– «AAA», «AA», «A» va «BBB» kategoriyalari reytingi investitsion klass reytinglari hisoblanib, «BB», «B», «CCC», «CC» va «C» kategoriyalari reytingi spekulativ klassga ma‘lum darajada kiradi. Kredit reytinglarini ishlab chiqishning asosiy tashkiliy qismi ularning o‘zgarishini prognozlash hisoblanadi. Prognozning quyidagi tavsiflari keng qo‘llaniladi: «ijobiy» (reytingning ko‘tarilishi ehtimoli), «salbiy» (reytingning pasayishi ehtimoli) va «barqaror» (reytingning o‘zgarishi kuzatilmaydi). Reyting agentliklari tomonidan reyting o‘zgarishi tendentsiyalarini aniqlash murakkab bo‘lgan holatda «rivojlanayotgan» prognoz tavsifidan foydalaniladi va u reytingning ko‘tarilishi yoki pasayishi ehtimoli borligini anglatadi.

Jahon banki tomonidan har yili mamlakatlarning “Biznesni yuritish” (“Doing business”) reytingi e‘lon qilinadi. Unga ko‘ra dunyo mamlakatlarida biznesni yuritish shart-sharoitlari quyidagi 10ta ko‘rsatkich orqali baholanadi:

- korxonalarni ro‘yxatdan o‘tkazish;
- qurilish uchun ruxsatnomalarni olish;
- elektr ta‘minoti tizimiga ulanish;
- mulkni ro‘yxatga olish;
- kredit olish;
- minoritar investorlarini himoya qilish;
- soliqqa tortish;

- xalqaro savdo;
- shartnomalarning bajarilishini ta'minlash;
- to'lovga layoqatsizlikni hal qilish.

9.4-jadval

O'zbekistonning "Biznesni yuritish" reytingidagi ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	"Biznesni yuritish 2018"	"Biznesni yuritish 2019"	Biznesni yuritish 2020
Global	74	76	69
Korxonalarni ro'yxatdan o'tkazish	11	12	8
Qurilish uchun ruxsatnomalarni olish	135	134	132
Elektr ta'minoti tizimiga ulanish	27	35	36
Mulkni ro'yxatga olish	73	71	72
Kredit olish	55	60	67
Minoritar investorlarini himoya qilish	62	64	37
Soliqqa tortish	78	64	69
Xalqaro savdo	168	165	152
Shartnomalarning bajarilishini ta'minlash	39	41	22
To'lovga layoqatsizlikni hal qilish	87	91	100

Jadvaldan ko'rinadiki, Jahon bankining "Biznesni yuritish 2020" (Doing Business 2020) yillik reytingida O'zbekiston 2019-yil yakunlari bo'yicha 100 baldan 69,9 ball to'plab, 190 mamlakat orasida 69-o'rinni egalladi. O'tgan yilgi reytingga nisbatan mamlakat 76-o'ringdan 7-o'ringa ko'tarildi.

Ko'pincha hukumat iqtisodiy va moliyaviy shart-sharoitlarni xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning muhim omili sifatida qaraydi. Iqtisodiy

Va moliyaviy shart-sharoitlarning bo'lishi muhim, lekin qulay biznes va investitsiya muhitini yaratishda eng zaruriy omil – bu siyosiy va huquqiy muhit sanaladi.

Mamlakatlar past soliq stavkalaridan va erkinliklardan voz kechishi mumkin, lekin agar investor aktivlari ekspropriatsiyasidan, rag'batlarni bekor qilinishidan, mehnat tartibsizligidan, fuqorolik qo'zg'olonlaridan yoki tabiiy ofatlar xataridan himoyalanmasa, investitsiya kiritmaydi. Investorlar mamlakat xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga harakat qilayotganiga va investitsiyalari xavfsiz ekanligiga ishonishlari kerak. Nobarqaror siyosiy muhit investorlar qochadigan riskni oshiradi. Bundan tashqari korrupsiya, byurokratiya va qonun ustuvorligining yo'qligi kabi siyosiy omillar faqatgina risk bo'lib qolmay, balki investitsiyalarga to'g'ridan to'g'ri xarajatlar bo'lib ham hisoblanadi. Chernogoriya iqtisodiy hamkorlik kengashi Qora dengiz hududida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning nisbatan past darajasini quyidagilar bilan izohlaydi: byurokrtiyaning yuqoriligi, noaniq va tez-tez o'zgaradigan qonunchilik va korrupsiyaning yuqoriligi.

Yevropa hamjamiyatining ko'plab iqtisodi rivojlangan mamlakatlari urushdan keyingi davrda hukumatning siyosiy barqarorligini ta'minladilar, bunda shaffoflik oshirildi va hukumat boshqaruvi to'g'ri yo'lga qo'yildi. Shu sababli bu mamlakatlar ichki va tashqi to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni egalari va eng ko'p qabul qiluvchilari sanaladi. O'tish iqtisodiyoti mamlakatlari ham to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun samarali raqobat olib bormoqdalar. 1980–1990-yillarda Markaziy Yevropa mamlakatlari bu qimmatliklardan foydalana boshladilar va hozirgi kunda ular to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha dunyoda yetakchi davlatlardan hisoblanadilar. Janubi-sharqiy Yevropa mamlakatlari (xususan, Bolgariya, Xorvatiya va Ruminiya) jozibador siyosiy holat bo'yicha yutuqlarga erishmoqdalar. Shu sababli so'nggi yillarda bu mamlakatlarda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi sezilarli o'sdi. Kuchli biznes va investitsiya muhitini qo'llab-quvvatlaydigan siyosiy muhitni yaratishning zaruriy omillari quyidagilar:

- xavfsizlik;
- xorijiy investorlar huquqlarining himoyasi va kafolati;
- qonunchilikning barqarorligi;
- shaffoflik;
- korruptsiyadan holi bo‘lishlik;
- hukumatning yaxshi boshqaruvi.⁷⁷

Zamonaviy investitsiya muhitining o‘zgarishiga bir qancha omillar ya’ni globallashuv, xavfsizlik, moliyaviy muhandislik, axborot va kommunikatsiya tarmoqlaridagi inqilob sabab bo‘lmoqda. Jahonda yuz berayotgan global o‘zgarishlar, terrorizm va odam savdosi balolaridan mamlakatda yaratilgan xavfsizlik choralari, yetuk kadrlarga bo‘lgan talabning yanada oshishi hamda XX asr mo‘jizasi bo‘lgan axborot va kommunikatsiya tarmoqlaridagi shiddatli inqilob investitsiya muhitini yanada zamonaviy va jozibador qiladi.

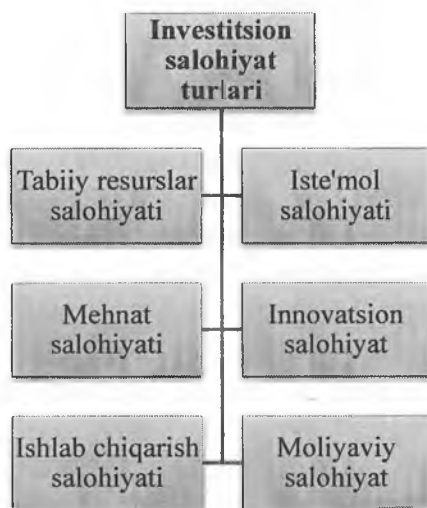
9.3. Investitsiya muhitida investitsion salohiyatning o‘rni.

Investitsiya muhitini shakllantirishning me‘yoriy-huquqiy asoslari

Investitsiya muhitiga ta’sir etuvchi omillardan biri bular: “investitsion salohiyat” va “investitsion risklar”dir. Ma’lumki investitsion salohiyat deganda iqtisodiy faoliyatda foydalaniladigan ishlab chiqarish zaxiralari, quvvatlari, kuchlari, imkoniyatlari kabilardan iborat resurslar yig‘indisi tushuniladi. Investitsion salohiyat foyda olish yoki ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarga mablag‘ kiritish imkoniyatlari darajasini tavsiflaydi.

Investitsion salohiyat mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir qancha omillar yig‘indisini aks ettiradi. Bu omillar ishlab chiqarish, mehnat, iste’mol, infratuzilma, innovatsiya, tabiiy resurs, moliyaviy salohiyat, institutsional salohiyat va turizm salohiyati kabi omillarni qamrab oladi (9.3-rasm).

⁷⁷Best-Practice Guide for a Positive Business and Investment Climate.Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). 2006.

9.5-rasm. **Investitsion salohiyat turlari**

Ishlab chiqarish salohiyati mamlakatdagi mavjud ishlab chiqarish quvvatlari, ishlab chiqarish vositalari, iqtisodiyot tarkibi, qazib oluvchi, qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari, muvafaqqiyatli amalga oshirilgan investitsion loyihalar soni (qo'shma korxonalar tomonidan amalga oshirilgan investitsion loyihalarni ham qo'shgan holda), kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish holati va boshqalarni ifodalaydi. Texnika-texnologiya salohiyati mamlakatdagi mashina-mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnologik tizim kabilardan iborat bo'lib, u fan yutuqlari va ularni qay darajada tatbiq etilishi bilan bog'liq.

Mehnat salohiyati iqtisodiy faol aholi soni, yoshi, aholining bilim darajasi kabilarni tavsiflaydi. Shuningdek, intellektual salohiyat ishlab chiqarishga layoqatli, bilim, malaka, mahoratga ega bo'lgan kishilardan iborat bo'lsa u jamiyat a'zolarining ilmiy, ma'rifiy, ma'naviy, intellektual salohiyatini ko'rsatadi. Qoida tarzida, xorijiy investorlarni malakali ish kuchi va arzon ish haqi to'lanadigan hududlar jalb qiladi.

Iste'mol salohiyati investorlar tomonidan mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ichki bozorda qancha ulushda sotilishi, shu asosda talabni o'rganish, raqobatchilar va aholining daromadi sifatida qaraladi.

Infratuzilma salohiyati ishlab chiqarish va tovar muomalasi, shuningdek, inson hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan me'yoriy sharoitni ta'minlashga xizmat qiluvchi turli-tuman yordamchi xizmat ko'rsatuvchi sohalar (tashkilot, korxona va muassasa) majmuidir. Infratuzilma xizmat ko'rsatish sohasiga ko'ra ishlab chiqarish infratuzilmasi (ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatuvchi sohalar — yuk tashish transporti, elektr va issiqlik ta'minoti, yo'l xo'jaligi, suv xo'jaligi, ombor xo'jaligi, ilmiy konstruktorlik xizmati, axborot xizmati va boshqalar) va ijtimoiy-maishiy infratuzilma (aholiga xizmat ko'rsatib, uning ehtiyojini qondiruvchi sohalar — maorif, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport, maishiy xizmat va boshqalar)ga ajraladi.

Innovatsion salohiyat mamlakatdagi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, texnika va texnologiyalarning yangilanish darajasi(yangi avlodi), milliy ishlab chiqarishdagi yangiliklar, kashfiyotlarni tavsiflaydi.

Tabiiy resurs salohiyati tabiiy resurslar miqdori va sifati, mamlakatning iqlimi, tabiiy-geografik shart-sharoitlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy resurs omillari ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda muhim o'rin tutadi va quyidagilarni, ya'ni mineral resurslar (foydali qazilmalar); agromuhit shart-sharoitlari; yer va suv resurslari; o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqalarni qamrab oladi.

Moliyaviy salohiyat mamlakatning moliyaviy imkoniyatlari, iste'mol va jamg'armaning nisbati, bank sohasida pul-kredit va depozit siyosati, tashqi qarzlar holati, ichki zaxiralar va boshqalarni xarakterlaydi.

Institutsional salohiyat bozor iqtisodiyotining yetakchi institutlarining rivojlanganlik darajasi bilan bog'liq bo'lib, menejment, tashkiliy struktura, rejalashtirish, xodimlarni boshqarish, moliya, moddiy texnik ta'minot kabi sohalarni hamda hukumat va tarmoq strukturalari, ya'ni vazirliklar, idoralar, banklar, tadqiqot muassasalari qamrab oladi.

Turizm salohiyati bu ma'lum bir sohada turistik faoliyatni tashkil etish uchun tabiiy, tarixiy va ma'daniy yodgorliklar va tadbirlar, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy va texnologik shartlar yig'indisidir.

Investitsiya jarayoni katta mablag'larni talab qilgani va uzoq muddatli bo'lgani sababli, ushbu jarayonda yuzaga kelib qolishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni, risklarni va noaniqliklarni hisobga olish zarur.

Risk (grekcha "ridsicon", "ridsa" so'zidan olingan bo'lib, "yo'qotish", "qoya" degan ma'noni anglatadi) – bu bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda daromadlarni ololmaslik yoki zararlarining paydo bo'lib qolish ehtimolidir.

Huquqiy risk – bu risk qaysidir darajada mamlakat, ma'muriy va boshqaruv risklari bilan bog'liq. Avvalo, bu risk kreditorning kafolat bermaslik va boshqa kredit bilan ta'minlashlar ehtimoli bilan bog'liq noaniqlik va ishonchsizligida namoyon bo'ladi. Bunday noaniqlik va ishonchsizlik sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin: qonunlar majmuining va xalqaro huquq normalarining mukammal emasligi, huquqiy hujjatlar sifatining pastligi, sud-arbitraj mexanizmidagi kamchiliklar va boshqalar.

Siyosiy risk – hukumatning chet el investorlari va kreditorlari ishtirokidagi loyiha faoliyatini to'xtatish yoki cheklashga qaratilgan harakati bilan bog'liq. Bularga foydani boshqa mamlakatga olib o'tishdagi ta'qiqlashlar va cheklashlar, chet el kapitali uchun avval yaratilgan imtiyozlardan mahrum qilish, kontseptsiya va litsenziyalarni qaytarib olish va boshqalar kiradi.

Boshqaruv riski – bu ishlab chiqarish riskining bir turi, boshqaruv shaxsining tajriba va malakasini yetarli darajada emasligi natijasida ro'y beradi. Ayrim hollarda, boshqaruv riski deganda, loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlaridagi menejment darajasining pastligi va xatolari bilan bog'liq risklar tushuniladi.

Ekologik risk – bu atrof-muhitdagi salbiy o'zgarishlar yoki atrof-muhitga salbiy ta'siri bo'lgan noxush xatti-harakatlar xavfidir. Ekologik risk tabiiy, antropogen va texnogen ofatlar natijasida ham kelib chiqishi mumkin.

Ijtimoiy risk – bu barcha jamiyat qatlamlari, guruhlarining ba'zilar risk obyekti, boshqalari risk subyekti tarzida hukmronlik qilishidir. Qatnashchilarni faqatgina ularning qiziqishlari bilan hamkorlikda, o'zaro manfaatdorlikda va muvofiqlikda boshqarish mumkin.

Iqtisodiy risk – davlatning investitsiya loyihani amalga oshirilishi sharoitida qo'llaydigan soliq, valyuta, bojxona va boshqa iqtisodiy shart-sharoitlarni o'zgartirishi bilan bog'liq o'zgarishlar xorijiy kapitalni cheklash bilan bevosita bog'liq bo'lmasligi ham mumkin. Bundan tashqari iqtisodiy risklar: yuqori darajadagi inflyatsiya sur'atlari, hududning samarasiz iqtisodiy tizimi, milliy valyutaning nobarqaror kursi va boshqalar.

Jinoyat riski – qonunbuzarliklar natijasida hududdagi jinoyat-chiliklarning yuqori darajasi. Har bir investor albatta tinchlik hukmron bo'lgan, huquqlari kuchli qonun himoyasida bo'lgan hududgagina o'z mablag'ini kiritishni xohlaydi.

O'zbekiston investitsion muhitini takomillashtirish, xorijiy kapitalni jalb qilish, qulay makroiqtisodiy siyosatni shakllantirish bo'yicha ish olib borish muhim hisoblanadi. Buning uchun inflyatsiya darajasini past darajada ushlab turish, inflyatsiyaning investitsion loyihalarni qiymatini o'sishiga ta'sirini kamaytirish, xorijiy investitsiyalar tarkibida bevosita xorijiy investitsiyalar miqdorini keskin ko'paytirishga ko'proq e'tibor qaratish kerak.

Mustaqillik yillaridan buyon O'zbekiston xorijiy sarmoyadorlar va xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirish uchun huquqiy kafolatlar va preferensiyalar bo'yicha chora-tadbirlarning yaxlit tizimini ishlab chiqdi.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa shakllarda ham amalga oshiriladi. Moliya tizimini boshqarish funksiyasini asosan davlatlar tartib bo'yicha bajaradi. Biroq, oxirgi yillarda rivojlangan davlatlarda korxonalarni bu funksiyasini boshqasiga o'tuvchi tendensiyasi ya'ni nodavlat korxonalarini birlashtiruvchilarga o'tdi. Ayrim paytlarda xususiy sektorning bunday korxonalari maxsus ixtisoslashtirilgan xalqaro korxonalariga aylanib qolmoqda, misol: AQSh da moliyaviy hisob-

kitoblar standarti bo'yicha Sovet((FASB – Financial Accounting Standard Board), fond birjalari, xuddi Xalqaro svoplar savdosi assotsiatsiyasiga o'xshagan savdo assotsiatsiyalari, (ISDA – International Swap Dealers Association). Shuni aytish kerakki, Qonunlar bilan birga kelishilgan va kelishilmagan tartiblar amalda qo'llanilib, bu mazkur davlat Qonunni tartibga solish maqsadida bajarishi zarurdir.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya munosabatlarini tartibga solish o'zagini 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan, 2014-yil 9-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonun, 1998-yil 30-apreldagi "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonun, 1998-yil 30-apreldagi "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlar tashkil etar edi. Shundan so'ng, yildan yilga investorlarni jalb qilishga va muhitni yanada yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar yuzasidan qator qonunlar qayta ko'rib chiqilib, bu borada qator o'zgarishlar amalga oshirildi. Jumladan, investitsiya sohasiga oid uchta qonun, ya'ni 2014-yil 9-dekabrda yangi tahrirda qabul qilingan "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonun, 1998-yil 30-apreldagi "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonun, 1998-yil 30-apreldagi "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi qonunlar birlashtirilib, 2019-yil 25-dekabrda "Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Mamlakatda investitsiya faoliyati qonunlar tizimi bilan birga, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi. Bir qator qonun va qonunosti hujjatlarining yaratilishi investitsiya muhitini jozibadorligini oshirishga ko'maklashmoqda.

Xalqaro shartnomalarning amalga oshirilishi ta'minlanishini hisobga olga holda, fuqaroligi, yashash joyi, diniy e'tiqodi, iqtisodiy faoliyati qayerda amalga oshirilayotganligiga, shuningdek investorlar yoki investitsiyalarning qaysi mamlakatga mansubligiga qarab chet ellik investorlarning kamsitilishiga yo'l qo'yilmaydi. Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, O'zbekistonning qonunchiligi uning investitsion muhitini yanada qulay qiladi va xorijiy sarmoyador uchun o'z sarmoyasini

kiritgan kundagi qonunchilik 10 yil davomida amal qiladi. Xorijiy investor o'zining hohishiga ko'ra investitsion muhitini yanada jozibador qilgan yangi qonunchilik tizimidan ham foydalanish huquqiga ega. Bundan tashqari, ayrim hollarda iqtisodiyotni barqaror o'sishini ta'minlovchi, mamlakatning eksport salohiyatini kengaytiruvchi va mustahkamligini ta'minlovchi kichik korxonalar doirasidagi loyihalarga qarab xorijiy investorlarga qo'shimcha kafolatlar va huquqlarini himoya qilish choralari taqdim etilishi mumkin.

"Byurokratik to'siqlarni bartaraf etish va tadbirkorlik faoliyati erkinligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorida ham, tovarlarni eksport qilishda to'lanadigan bojxona rasmiylashtiruvi yig'inlarining amaldagiga qaraganda o'rtacha 2 marotabaga kamaytirishni nazarda tutuvchi yangi stavkalar joriy qilindi, bundan tashqari mamlakatdagi tadbirkorlarga yana bir qancha qulayliklar joriy qilindi.

"O'zbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, aksiyadorlik kompaniyalari, uyushmalar, mahalliy davlat hokimiyati organlari o'zlarining rasmiy veb-saytlarida tadbirkorlik subyektlari bilan o'zaro munosabatlar masalalarini tartibga soluvchi axborotlarni joylashtirishlari va keyinchalik ularni doimiy ravishda yangilab borishlari va bunday axborotlar tizimiga: ular tomonidan qabul qilingan idoraviy me'yoriy-huquqiy va boshqa hujjatlarni majburiy ravishda joylashtirib borish (tarqatilishi chegaralangan hujjatlar va tijorat siri bayon etilgan hujjatlar bundan mustasno); tadbirkorlik subyektlariga ruxsatnoma xarakteriga ega hujjatlarni, litsenziyalar, sertifikatlar va boshqalarni rasmiylashtirish va berishning tartibi va muddatlari; tadbirkorlik subyektlariga davlat xizmatlari va boshqa turdagi xizmatlar ko'rsatishning muddatlari va narxi kabi ma'lumotlarni ochiq joylashtirish.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, aksiyadorlik kompaniyalari, uyushmalari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi,

viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari rahbarlari zimmasiga belgilangan talablarga muvofiq, ularning rasmiy veb-saytlarida joylashtiriladigan axborotning to'liqligi va haqqoniyligi yuzasidan shaxsiy javobgarlik yuklatilishi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari davlat qo'mitasi, Adliya vazirligi, vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, aksiyadorlik kompaniyalari, uyushmalari va mahalliy hokimiyat organlarining rasmiy veb-saytlarini yuritishda tadbirkorlik subyektlari bilan o'zaro munosabatlar masalalari bo'yicha qo'yiladigan talablarga rioya etilishi ustidan tizimli nazorat o'rnatilishi kerakligi belgilab qo'yilgan.

Mamlakatimizda qabul qilinayotgan barcha huquqiy hujjatlarning bugungi kundagi o'z samarasini berayotgani, faoliyatimizga, ayniqsa investitsiya faoliyatiga mustahkam tayanch bo'lib xizmat qilayotgani hech kimga sir emas.

9.4. Investitsiya muhitini aniqlashning jahon tajribasi. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari

Ta'kidlash lozimki, mamlakatimizda to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etish uchun eng qulay investitsiya muhitini shakllantirish maqsadida iqtisodiyotni liberallashtirish, davlat boshqaruvini isloh qilish, tadbirkorlik subyektlari faoliyatiga aralashuvni cheklash, litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini qisqartirish va soddalashtirish, tovarlar (ishlar va xizmatlar)dan erkin foydalanishni ta'minlash, shuningdek, hududlarda zarur infratuzilmani yaratish borasida keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Soliq yukini kamaytirish va investorlar uchun soliqqa tortish tizimini soddalashtirish, sog'lom raqobat muhitini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan soliq siyosati va bojxona-tarif jihatdan tartibga solish islohotlari jadal sur'atlar bilan amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, investorlar bilan ishlashda, ayniqsa joylarda, investorlarning tashabbuslari barcha darajadagi hokimliklar tomonidan

lozim darajada qo'llab-quvvatlanmasligi, bu borada vazirlik va idoralar faoliyati aniq muvofiqlashtirilmaganligi bilan bog'liq byurokratik to'siq va g'ovlar hali ham mavjudligi qulay investitsiya muhitini shakllantirish bo'yicha davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchning mustahkamlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Qulay investitsiya muhitini shakllantirish va jozibadorligini oshirish iqtisodiyot tarmoqlarini yanada erkinlashtirishga, ular o'rtasidagi raqobat muhitini takomillashtirishga, iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirishga, ishchi kuchi masalasini oshirishga va ular bandligini ta'minlashga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish, investorlarning bu boradagi davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va investorlar bilan ishlashda davlat tuzilmalarining mas'uliyatini oshirish maqsadida 2018-yil 1-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qabul qilinish, unga ko'ra:

– insofli faoliyat yuritgan investor va tadbirkorlik subyektiga agarda ushbu hujjatning qonuniy kuchiga ishonib mol-mulkdan foydalangan, bitim tuzgan yoki taqdim etilgan afzallik va ustunliklardan boshqacha tarzda foydalangan hamda mazkur hujjat keyinchalik haqiqiy emas deb topilgan yoki bekor qilingan bo'lsa, davlat organi (mansabdor shaxs) tomonidan ularga nisbatan qabul qilingan ma'muriy hujjatning qonuniy kuchiga ishonishi sababli kelib chiqqan mulkiy zararning o'zni qoplanadi;

– davlat organi (mansabdor shaxs)ning ma'muriy hujjatini bekor qilish yoki o'zgartirish masalasi, agar u insofli investor va tadbirkorlik subyektining qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lsa, sud tartibida ko'rib chiqiladi;

– davlat va jamoat ehtiyojlari uchun yer uchastkalarini olib qo'yish to'g'risida qaror qabul qilishga faqat yer uchastkasi olib qo'yilishi rejalashtirilayotgan manfaatdor shaxslar bilan ochiq muhokama o'tkazilganidan, shuningdek, foyda va xarajatlar baholanganidan keyin yo'l qo'yiladi;

– yer uchastkalarini olib qo'yishda jismoniy va yuridik shaxslarga tegishli bo'lgan turar joy va ishlab chiqarish binolari, boshqa imoratlar va inshootlarning buzilishiga ko'chmas mulkning bozor qiymati va olib qo'yish sababli mulkdorga yetkazilgan zararining o'rni to'liq qoplanganidan keyin ruxsat beriladi;

– jismoniy va yuridik shaxslarga davlat organi (mansabdor shaxs)ning noqonuniy ma'muriy hujjati qabul qilinishi oqibatida yetkazilgan zarar davlat tomonidan, birinchi navbatda, tegishli organlarning byudjetdan tashqari mablag'lari hisobidan qoplanadi, keyinchalik aybdor shaxsdan regress tartibida undirib olinadi.

Davlat va jamoat ehtiyojlari uchun yer uchastkalarini olib qo'yishga faqat quyidagi maqsadlarda yo'l qo'yiladi:

– mudofaa va davlat xavfsizligi, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar ehtiyojlari, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil qilish va ularning faoliyat yuritishi uchun yerlarni taqdim etish;

– xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish;

– foydali qazilma konlarini aniqlash va qazib olish;

– avtomobil va temir yo'llari, aeroportlar, aerodromlar, aeronavigatsiya obyektlari va aviatexnika markazlari, temir yo'l transporti obyektlari, ko'priklar, metropolitenlar, tonnellar, energetika tizimi obyektlari va elektr uzatish tarmoqlari, aloqa tarmoqlari, kosmik faoliyat obyektlari, magistral quvurlar, muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarini qurish (rekonstruksiya qilish);

– aholi punktlari bosh rejalarini O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti mablag'lari hisobidan obyektlar qurish qismida ijro etish, shuningdek, qonunlar va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlarida to'g'ridan to'g'ri nazarda tutilgan boshqa hollarda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan tartibda tuman (shahar) hokimlariga chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalarga qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yer uchastkasini 50 yilgacha muddatga, lekin arizada ko'rsatilganidan kam

bo‘lmagan muddatga investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun uzoq muddatli ijaraga berishni amalga oshirish yo‘lga qo‘yilmoqda.

Ushbu farmonga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasining quyidagi takliflari ma’qullandi:

- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar ustav fondidagi xorijiy investitsiyalar ulushining eng kam miqdorini 30 foizdan 15 foizgacha kamaytirish;

- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonaning ishtirokchisi sifatida xorijiy yuridik shaxs qatnashishi shartligi to‘g‘risidagi talabni bekor qilish;

- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar ustav fondining eng kam miqdorini 600 million so‘mdan 400 million so‘mgacha kamaytirish;

- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun davlat boji miqdorini uch baravarga kamaytirish;

- aksiyadorlik jamiyatlari ustav fondining eng kam miqdorini 400 million so‘m miqdorida belgilash;

- meva-sabzavot mahsulotlariga eksport kontraktlarini “O‘zagroeksport” AJ tomonidan e‘lon qilingan narxlardan past bo‘lmagan narxlar bo‘yicha tuzish, shuningdek, meva-sabzavot mahsulotlarini eksport kontraktini tuzmasdan, “O‘zagroeksport” AJ rasmiy veb-saytida qayd etilgan narxlardan past bo‘lmagan narxlar bo‘yicha invoys asosida bojxona rasmiylashtiruvidan o‘tkazish tartibini bekor qilish.

O‘zbekistonda investitsiya iqlimining muhim omillaridan biri xorijiy investorlar uchun moliyaviy-iqtisodiy rag‘batlar va imtiyozlar tizimining holati va amal qilishi hisoblanadi. Bunda mazkur rag‘bat va imtiyozlar ishlab chiqarish sohasida to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni ko‘paytirishga va asosan, eksport salohiyatini oshirishga qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Nazorat savollari

1. Investitsiya muhiti tushunchasi, mohiyati va unga qanday omillar ta'sir etadi?
2. Investitsion jozibadorlik tushunchasi nima va uning investitsiya muhitiga bog'liqligi.
 1. "BERI" indeksining mazmun-mohiyati.
 4. Investitsiya muhitini baholashning qanday usullari mavjud?
 5. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini shakllantirishda huquqiy-me'yoriy tizim deganda nimani tushunasiz?
 6. Investitsion salohiyat tushunchasi va uning tarkibi.
 7. Investitsiya muhitida investitsion salohiyatning o'rnini qanday?
 8. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borishda qanday vazifalar amalga oshiriladi?
 9. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalari jalb qilishda investitsiya muhitining o'rnini.
10. Mamlakat investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

X BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI VA NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISH

10.1. Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar

Innovatsiyalar iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash, uning jadal sur'atlar bilan rivojlanishini va raqobatbardoshligini ta'minlash, mamlakatning jahon hamjamiyatidagi o'rni va nufuzini yanada oshirishning eng muhim omillaridan hisoblanadi. Shu sababli bugungi kunda har bir davlat o'z iqtisodiyoti barqarorligini ta'minlash, aholi farovonligini oshirishda innovatsiya imkoniyatlaridan keng foydalanishga katta e'tibor qaratmoqda.

“Innovatsiya” tushunchasi yangilik kiritish, yangilikni qo'llash ma'nosida ishlatiladi. Inson intellektual faoliyati, uning fantaziyasi, ijodiy jarayoni, kashfiyotlari, ixtirolari va ratsionalizatorligining yakuniy natijasi hisoblanadi. Yangi iste'molchilik xususiyatlari yoki ishlab chiqarish tizimlarining samaradorligini sifatli oshirish orqali bozorga mahsulot (tovarlar va xizmatlar)ni yetkazib berish – innovatsiyaga misol bo'la oladi.

Innovatsiyaga har qanday turdagi yangilik sifatida emas, balki mavjud tizimning samaradorligini jiddiy ravishda oshiradigan omil sifatida qarash o'rinlidir. Innovatsiya har bir sohada bo'lishi mumkin. Masalan, fanda, uning bir yo'nalishida yirik yangiliklarga erishish, kashfiyotlar yaratish, izlanishlarda, ilm sohasida yangi ilm va bilimlarni ochish, texnika va texnologiyalarni yangi avlodini yaratish, ishlab chiqarish sohalarida, xizmat ko'rsatishda yangi usullarni kiritish va boshqalar shular jumlasidandir. Iqtisodiyotda esa fan, texnika, texnologiyalar sohalarida erishilgan eng so'nggi yutuqlarni qo'llashni bildirishi mumkin.

“Innovatsiya” tushunchasi (inglizcha “innovation” so'zidan olingan bo'lib, kiritilgan yangilik, ixtiro degan ma'nolarni anglatadi)

yangilikka investitsiya kiritish ma'nosida ishlatiladi. Innovatsiya tushunchasi iqtisodiyotga XX asr boshlarida kirib kelgan. Avstraliyalik iqtisodchi olim Y. Shumpeter 1900-yillarda o'z ilmiy ishlarida innovatsiyalarga oid masalalarni ko'rib chiqqan va iqtisodda ushbu termini ilmiy qo'llashga kiritgan dastlabki olimlardan hisoblanadi. Yozef Shumpeter innovatsiyani tadbirkorlik faoliyatini iqtisodiy rivojlantiradigan manba sifatida izohlaydi. U tadbirkorlik innovatsiyalarining asosiy besh turini alohida ko'rsatib o'tadi⁷⁸:

- 1) yangi texnika, yangi texnologik jarayonlarni amaliyotda qo'llash;
- 2) yangi xossalarga ega mahsulotlarni tatbiq qilish;
- 3) yangi xomashyodan foydalanish;
- 4) ishlab chiqarishni tashkil etishdagi va uning moddiy-texnik ta'minotidagi o'zgarishlar;
- 5) mahsulot (xizmat) sotishning yangi bozorlarini yuzaga kelishi.

Iqtisodiy adabiyotlarda "innovatsiya" tushunchasiga ko'pchilik mualliflar tomonidan turlicha yondoshuvlar keltirilgan. Ko'pchilik mualliflar yangilik kiritishni iqtisodiy tatbiq etish jihatidan nazarda tutadi, ya'ni yangi resurslarni tashkil etish yoki mavjud bo'lganlarini noan'anaviy holda yangicha ishlatilishini nazarda tutadilar.

A. Busiginning fikriga ko'ra, innovatsiya bu asosiy kapital yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotni ilm-fan, texnika va texnologiyalar yordamida yangilashdir.⁷⁹

R. Fatxutdinovning fikriga ko'ra, innovatsiya yangilikni tatbiq etishning yakuniy natijasi bo'lib, obyekt boshqaruvini o'zgartirish ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, ekologik va boshqa ko'rinishdagi samaradorlikdir.⁸⁰

Innovatsiya uzoq muddatli iqtisodiy o'sishning asosiy harakatlantiruvchi omili hisoblanadi. Zavod va uskunalar singari jismoniy aktivlar ko'rinishidagi kapital yoki inson kapitali yangi mahsulotlar, xizmatlar, jarayonlar yoki biznes modellari ishlab

⁷⁸ Я.А.Шумпетер. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007. С.234.

⁷⁹ А.В.Бусыгин. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. С.176.

⁸⁰ Р.А.Фатхутдинов. Инновационный менеджмент. – М.: Интел – Синтез. 2000. С.9.

chiqilmasa hamda amalga oshirilmasa, rivojlanishdan ortda qoladi (Solow 1957).

Innovatsiyalarning o'sishi rivojlangan mamlakatlar uchun xos bo'lsada, lekin rivojlanayotgan hamda o'tish iqtisodiyotidagi mamlakatlarda ham innovatsiya zarur ahamiyat kasb etadi. Texnologiyalarni bir mamlakatdan boshqa mamlakatda ishlab chiqarilishni yo'lga qo'yilishi nafaqat ular qilgan ishlarni taqlid qilishni, balki uni mamlakatning o'ziga xos sharoitlariga moslashtirishni talab qiladi. Innovatsiyalar, shuningdek, rivojlanayotgan mamlakatlar duch kelayotgan ayrim muayyan, lekin juda muhim muammolarni hal etish uchun ham zarur. Ko'pincha mavjud tizim va infrastruktura cheklovlaridan xoli bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar mavjud texnologiyalarni yo'qotib, yangi radikal yangiliklarni ishlab chiqishi mumkin.⁸¹

Jahon banki tomonidan mazkur atama mazmuniga berilgan ta'rifda ham o'ziga xoslikni ko'rish mumkin: "innovatsiya – texnologiyalarni anglatadi yoki ushbu jamiyatda nimadir yangi narsa amaliyotda qo'llanilishini anglatadi".⁸²

Bir guruh mamlakatimiz iqtisodchi-olimlarining xulosasiga ko'ra: innovatsiya – bu yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg'or ilm-fan yutuqlarini joriy etish yo'li bilan yangi tovarlar yaratish yoki ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirish.⁸³

Innovatsion jarayon ishlab chiqarish munosabatlarining barcha tizimini qamrab oladi, ya'ni g'oyani yaratilishidan boshlab, uni tijorat maqsadida sotilgungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.⁸⁴

Innovatsion faoliyat qaysi sohada bo'lmasin, kashfiyotlar, e'lon qilingan yangiliklar, texnika va texnologiya yutuqlari va texnologik

⁸¹ Financing business innovation. A Review of External Sources of Funding for Innovative Businesses and Public Policies to Support Them.

⁸² Innovation Policy A Guide for Developing Countries. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. 1818 HStreet, NW, 2010. – P.28.(P. 436.)

⁸³ Mamatov B.S., Xo'jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. - T.: "Iqtisod – moliya", 2014. - B. 463.

⁸⁴ Шимширт Н.Д., Копилевич В.В., Холодова Е.И. Современная инвестиционная и инновационная политика государства. Учебно-методическое пособие. – Томск: Издательский Дом ТГУ, 2016. – С.11.

jarayonlarni yangilash, mahsulot bilan ta'minlash va boshqa faoliyatlardagi barcha yangiliklarni tizimli ravishda uzluksiz joriy etib boshqarishni ta'minlash jarayonidir.

Tashkiliy boshqarish va marketing sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'z mahsulotlarini va xizmatlarini raqobatchilardan ajralash maqsadida innovatsion jarayonni qo'llaydigan kompaniyalar va tashkilotlar strategik va moliyaviy jihatdan ikki baravar ko'p amovaffaqliyatga erishadilar. Raqobatchilar odatda innovatsion tashkilotlar hajmi yoki moliyaviy ko'rsatkichlaridan qat'i nazar, ular uchun xavf tug'dirayotganini ta'kidlashadi.

Demak, innovatsiya yangi mahsulot va xizmatlarni yoki ularning komponentlarini yaratish, ishlab chiqarish va qo'llash yoki tashkilotning bir yoki bir nechta manfaatdor tomonlarni qiziqishlari uchun yangi tartib yoki jarayonni qo'llashni anglatadi. Mahsulot va xizmat jarayoni yoki tadbiri butunlay yangi bo'lishi shart emas, balki tashkilotning o'zi uchun yangi bo'lishi kerak.

Innovatsiya an'anaviy va yangi ilm-fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq sohalarida iqtisodiy o'sishni va raqobatbardoshlikni doimiy ravishda ta'minlovchi zaruriy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, innovatsion jarayon – bu yangilikni g'oyadan to mahsulotgacha shakllanishi va bozorga tarqalishidir.

10.1-rasm. Innovatsion jarayon bosqichlari

Demak, innovatsion jarayon bosqichlarini uchga bo'lib o'rganish mumkin:

1-bosqich – bu yangi g'oya va bilimlarni yaralishi bilan bog'liq;

2-bosqich – bu yangilikni (novatsiya) amaliy faoliyatga tatbiq etish, ya'ni innovatsiya;

3-bosqich – bu innovatsiyalar diffuziyasi. Ya’ni innovatsion mahsulot, xizmat va texnologiyalarni yangi makon va sharoitlarda qo‘llanilishi.

Shunday qilib, “innovatsiya” tushunchasi barcha sohalardagi (ishlab chiqarish, ilmiy-tadqiqot va boshqa) ishlanmalar, yangiliklar va takomillashtirilgan vositalar sifatida, sarf-xarajatlar imkoniyatlarini ta’minlaydi yoki bo‘lmasa ularni ta’minlash uchun sharoit yaratadi.

Innovatsiya faoliyatida ilmiy-texnikaviy yangiliklarni yaratish va rivojlanishda investitsiyalar muhim o‘rin egallaydi. Bunday investitsiyalar innovatsiya investitsiyalari deb ataladi.

Innovatsiya investitsiyalari jumlasiga texnika va texnologiyalarning yangi avlodini ishlab chiqish va o‘zlashtirishga qo‘shiladigan investitsiyalar kiradi⁸⁵. Ushbu maqsadda yo‘naltirilgan investitsiyalar moddiy va nomoddiy ko‘rinishdagi mablag‘lar sarfini ifoda etuvchi real investitsiyalarni namoyon etadi va ular to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalar, deb ham ataladi.

10.2. Innovatsiya faoliyati – tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zaruriyati

Innovatsiya faoliyatining bugungi kunda hayotimiz mazmuniga aylanib borayotganligi va o‘z kelajagimizni qurishda maqsad va strategiyalarimizni amalga oshirish jarayoniga tobora chuqur kirib borayotganligi, shu bilan birga yangidan-yangi imkoniyatlarini taqdim etayotganligi mazkur atamaning mazmunini o‘rganish va yoritishga bo‘lgan qiziqish va intilishlarni yanada kuchaytirmoqda. Shu munosabat bilan turli iqtisodchi-olimlar va mutaxassislar tomonidan turli mazmundagi ta’riflar ishlab chiqilmoqda, keltirilmoqda. Ular bir-biridan tubdan farq qilmasa-da, biroq, innovatsiya faoliyatining muayyan xususiyatlari, yo‘nalishlari va jihatlarini o‘zida ifoda etishi bilan ajralib turishini ko‘rish mumkin. Bu esa ularning qaysi biri innovatsiya faoliyati

⁸⁵ O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, 4-modd. 9.12.2014.

atamasining tub iqtisodiy mazmun-mohiyatini batafsilroq ochib berishga xizmat qilishi mumkinligini o'rganishga bo'lgan qiziqishni keltirib chiqaradi. Shu munosabat bilan quyidagi bir qator keltirilgan ta'riflarni ko'rib chiqqamiz.

Rus olimlaridan A.N.Folomev "Innovatsiya faoliyati – tugallangan ilmiy tadqiqotlar va ilmiy izlanishlar natijalarini o'tkazishga qaratilgan jarayon"⁸⁶ degan tushunchani yoqlagan bo'lsa, yana bir necha rus iqtisodchi-olimlari V.V.Glushchenko, I.I.Glushchenkolar tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra: "innovatsiya faoliyati – ishlab chiqiriluvchi mahsulot nomenklaturasini kengashtirish, yangilash va sifatini oshirish uchun ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar natijalaridan foydalanish, ularning kelgusi joriy etilishi bilan bog'liq texnologiyalarni takomillashtirish va ichki va tashqi bozorlarda samarali amalga oshirilishiga yo'naltirilgan faoliyat"ni anglatadi⁸⁷.

V.L.Popov biz o'rgangan iqtisodchi-olimlardan farqli ravishda innovatsiya faoliyatiga misbatan birmuncha kengroq va to'liqroq mazmundagi quyidagi ta'rifni beradi: "innovatsiya faoliyati – tugallangan ilmiy-tadqiqotlar va ishlanmalar natijalarini yo bo'lmasa, bozorda sotiladigan, yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonda amalga oshiriluvchi, amaliy faoliyatda foydalaniluvchi yangi yoki boshqa takomillashgan mahsulotda erishilgan ilmiy-texnik yutuqlarni, shuningdek, shu bilan bog'liq qo'shimcha ilmiy-tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirishga qaratilgan jarayon"⁸⁸.

Vatanimizda ham innovatsiya sohasiga oid keng ko'lamli ilmiy-nazariy va fundamental tadqiqotlarni olib borayotgan ko'plab iqtisodchi-olimlar bo'lib, ular ham innovatsiya faoliyatiga o'zlarining mustaqil qarashlarini o'z tadqiqotlari va asarlarida keltirishgan. Jumladan, E.Egamberdiyev va X.Xo'jaqulovlar tomonidan berilgan ta'rifga ko'ra

⁸⁶Фоломьев А.Н. Инновационный тип развития экономики России. – М.: РАГС, 2005. – С. 68. (С. 584)

⁸⁷Глушенко В.В., Глушенко И.И. Исследование систем управления: социологические, экономические, прогнозные, плановые, экспериментальные исследования. 2-е изд. – М.: ООО НПЦ «Крылья», 2004. С.34.

⁸⁸Попов В.Л. Управление инновационными проектами. Учебное пособие. – С.: ИНФРА-М, 2009. – С.11.

“Innovatsiya faoliyati – texnika va texnologiya yangiliklarini joriy etish bilan bog‘liq faoliyat”⁸⁹ dir.

Mazkur atamaga berilgan olim va muxatassislarning ta’riflarini yana ko‘plab keltirish mumkin, biroq, olib borgan tadqiqotlarimiz asosida qisqacha tarzda biz innovatsiya faoliyatiga quyidagi mazmundagi ta’rifni to‘g‘ri, deb hisoblaymiz: innovtsiya faoliyati – bu u yoki bu faoliyat sohasida samaradorlikni oshirish maqsadida yangi texnika-texnologiyalarni yaratish, ish-faoliyatni boshqarishning takomillashgan usul va shakllarini ishlab chiqish hamda ularni joriy etishga qaratilgan ilmiy-ijodiy faoliyat.

Mazkur faoliyatni amalga oshirish, so‘zsiz, mablag‘lar sarfi, ya’ni investitsiyalar bilan bevosita bog‘liqdir. Shu sababli mablag‘ solish bilan bog‘liq innovatsiya faoliyatini innovatsion investitsiya faoliyati, deb atash maqsadga muvofiq keladi.

Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlikdadir, ya’ni eskini ijodiy yondashuv asosida buzib, yangisini ijod etishdadir. Taniqli Avstriya iqtisodchisi Yozef Shumpeterni fikriga ko‘ra, texnologiya taraqqiyoti iqtisodiy yuksalishni boshqaradi, novatorlik ya’ni doimiy ijodiy yondashuv va yaratuvchanlik rivojlanishni ta’minlaydi. Yozef Shumpeterni fikriga ko‘ra, innovatorlikni amalga oshiruvchisi bo‘lib tadbirkor xizmat qiladi, moliyaviy mablag‘lar esa uni ta’minotini tashkil etadi. Demak, tadbirkorlik o‘z mohiyatiga ko‘ra ijodkorlik, yaratuvchanlik, yangilikni tatbiq etmoqlik, tashabbuskorlik negizida tadbirkorlik, uddaburonlik, intiluvchanlik va doimiy rivojlanmoqlikni anglatadi. Ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati innovatsiya faoliyatidan boshqa narsa emasdir. Haqiqiy tadbirkorlik negizida novatorlik, yangilikni kiritish, hayotga tatbiq etish yo‘li bilan rivojlanishni ta’minlash yotadi. Tadbirkorlik taraqqiyoti intiluvchanlikda, novatorlikda, yangiliklarni tatbiq etmoqlikda, tavakkal qilmoqlikda, qaltislikka qo‘l urmoqlikda va o‘z qarorlaridan qaytmaslikda hamda ma’suliyatni seza bilmoqlikdadir. Bularni jami innovatsiya faoliyatiga

⁸⁹ Эгамбердиев Э., Хужакулов Х. Кичик бизнес ва тadbirkorlik. – Т.: ТМИ, 2003. – Б. 26. (186-б.)

ham xos bo'lgan belgilar bo'lib, tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida xizmat qiladi.

Tadbirkorlikni innovatsion faoliyatsiz his qilib bo'lmaydi, ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati oddiy biznesdan farq qiladi. Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlikdan, erkin bozor talablarini bilmoqlikda, ularni istiqbolini his yetmoqlikda, ularga mos tovar va xizmatlarni yetkazmoqlikda va shu yo'l bilan o'z maqsadlariga erishmoqlikdadir. Faqat innovatsiyalarga tayangan holda tadbirkorlikni yuritish tadbirkorlik faoliyati maqsadiga xos bo'lgan yutuqlarni va yuqori daromadni ta'minlaydi. Bunda tadbirkorlik faoliyati erkin raqobat muhitida sinmaydi, u faol rivojlanadi, taraqqiyotga erishadi, yuksaladi.

Mahsulot innovatsiyasi	Texnologiya innovatsiyasi	Ijtimoiy innovatsiyalar
• korxona mahsulotini sotish darajasi imkoniyatini yangilash jarayoni	• ishlab chiqarish imkoniyatini (potentsial) yangilash jarayoni	• korxonaning gumanitar doirasini reja asosida yaxshilash jarayoni

10.2-rasm. Innovatsion tadbirkorlik jarayonining turlari

Innovatsion tadbirkorlik uch asosiy turga bo'linadi: mahsulot innovatsiyasi; texnologiya (ishlab chiqarish) innovatsiyasi; ijtimoiy innovatsiya.

Mamlakatda innovatsiya faoliyatining tashkil etilishi va rivojlanishi uchun quyidagi shartlarning mavjud bo'lishi va bajarilishi talab etiladi:

– **innovatsion faoliyat** – yangiliklarni yaratish va ularning asosida innovatsiyalarni olish imkonini beruvchi faoliyat;

– **innovatsion infratuzilma** – innovatsion loyihalarni amalga oshirishga yordam beruvchi innovatsion faoliyat subyektlari faoliyatiga xizmat ko'rsatuvchi va (yoki) innovatsion faoliyat subyektlariga boshqaruv, moddiy, texnikaviy, moliyaviy, marketing, axborot, maslahat, tashkiliy, kadr va boshqa xizmatlarni taqdim etishni o'z ichiga olgan yordamchi tashkilotlar majmui;

– **innovatsion siyosat** – davlat tomonidan amalga oshirilayotgan innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy choralar majmuasi bo‘lgan davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining ajralmas qismi;

– **innovatsion dastur** – innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va samarali rivojlantirishni ta’minlash, ularni amalga oshirish, resurslar, ijrochilar, moliyalashtirish hajmi va manbalari nuqtayi nazaridan muvofiqlashtirilgan innovatsion loyihalar to‘plami;

– **innovatsion korxona** – yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqarish va joriy etish, ishlab chiqarish texnologiyalari yoki usullarini va innovatsion faoliyatning boshqa turlarini ishlab chiqarish va joriy etish uchun yaratilgan innovatsiya predmeti (infratuzilmasi);

– **innovatsion va texnologik monitoring** – tashkilotning texnologik rivojlanish darajasini va uning innovatsion potensialini to‘liq baholash;

– **innovatsion texnologiyalar** – innovatsiyalarni amalga oshirishni ta’minlaydigan uslublar va vositalar to‘plami;

– **innovatsion klaster** – ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarishning o‘zaro hamkorligini tashkil etadigan turli xil korxona, ilmiy va oliy ta’lim muassasalari va xizmatlarini, shuningdek, qo‘shma innovatsiyalarda ishtirok etadigan innovatsion mahsulotlarni iste’molchilarni qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotlar (brokerlar, dilerlar, konsalting, marketing va boshqa kompaniyalar) odatda ma’lum bir sohada faoliyat ko‘rsatadi;

– **innovatsion mahsulot** – yangi yoki sezilarli yaxshilangan mahsulot (mahsulot yoki xizmat)ning fuqarolik muomalasiga kirish shaklida amaliy tatbiq etilgan innovatsiya natijasi;

– **innovatsion loyiha** – innovatsion mahsulot yoki mahsulotni yaratish, amalga oshirish va tijoratlashtirish uchun tuzilish va vaqt bo‘yicha buyurtma asosida yo‘naltirilgan ish tartibi (investitsion tadbirlarni o‘z ichiga olgan chora-tadbirlar to‘plami);

– **innovatsion jamg‘arma** – davlat organlari yoki xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qonun hujjatlarida innovatsion

loyihalar va dasturlarni moliyalashtirish uchun qaytariladigan yoki qaytarib berilmaydigan asosda moliyalashtirish yo'li bilan yaratilgan moliyaviy resurslar fondi;

– **innovatsiya markazi** – ilmiy mahsulotlarni yaratish, rivojlantirish, joriy etish va sotish maqsadida ilmiy va oliy o'quv yurtlari, firmalar bilan birgalikda ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan innovatsiya (infrastruktura) subyekti;

– **innovatsiya** – o'z ehtiyojlari uchun yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni, yangi yoki takomillashtirilgan texnologiyani, yangi xizmatni, ishlab chiqarishni, ma'muriy, savdo yoki boshqa yangi tashkiliy va texnik yechimni fuqarolik muomalasiga kiritilishi;

– **innovatsion faoliyat natijalarini tijoratlashtirish** – ilmiy-tadqiqot, taraqqiyot, texnologik ishlanmalar va innovatsion ishlanmalarning natijalarini fuqarolik muomalasiga kiritish;

– **texnologiyalarni tijoratlashtirish** – ijobiy iqtisodiy ta'sirga erishishga yo'naltirilgan bozorga yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni, jarayonlarni va xizmatlarni taqdim etish maqsadida ilmiy va (yoki) ilmiy-texnik faoliyat natijalarini amalda qo'llash bilan bog'liq faoliyat;

– **milliy innovatsion tizim** – innovatsiyalarni ta'minlaydigan va (yoki) amalga oshiradigan yakka tartibdagi tadbirkorlarni, shu jumladan, o'zaro bog'liq tashkilotlar (huquqiy, qonuniy, moliyaviy, ijtimoiy), davlat organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar (korxonalar, ilmiy muassasalar, investitsiya fondlari va boshqalar) faoliyati;

– **novatsiya (yangilik)** – iqtisodiy va boshqa turdagi ijobiy samara olib kelishga qodir va iste'molchilarga kelgusida foydalanish uchun taklif qilinadigan biror bir faoliyat turi bo'yicha yangi yoki takomillashgan mahsulot;

– **tarmoq boshqaruvi organi** – innovatsion faoliyat sohasidagi davlat siyosatini amalga oshiruvchi va tegishli sohada innovatsion faoliyatni muvofiqlashtiruvchi davlat organi;

– **innovatsion infratuzilmaning subyekti** – innovatsion faoliyatni

targ'ib qiluvchi va qonunda belgilangan tartibda innovatsiya infratuzilmasi subyekti sifatida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxs;

– **innovatsion faoliyat subyektlari** – jismoniy shaxs, shu jumladan yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxs, shuningdek, innovatsiya faoliyatini amalga oshiradigan yoki unda ishtirok etadigan va qo'llab-quvvatlaydigan xalqaro yoki xorijiy tashkilotlar;

– **texnologik park (texnopark)** – fan, ta'lim va ishlab chiqarishning hududiy integratsiyasi ko'rinishidagi ilmiy va oliy o'quv yurtlari, loyiha-ishlab chiqarish tashkilotlari yoki ularning bo'linmalarining birlashmasi bo'lgan innovatsion faoliyat subyekti (infratuzilmasi), bu tashkilotlar ilmiy-texnik va innovatsion sohada texnoparkning rezidentlari bo'lgan yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlarga faoliyatni amalga oshirishi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratib beradi;

– **venchur fondi** – yuridik shaxslar yoki jismoniy shaxslar tomonidan yuqori darajadagi xavfga ega bo'lgan innovatsion loyihalar va dasturlarni moliyalashtirish va amalga oshirish uchun yaratilgan innovatsion infratuzilmaning subyekti bo'lgan, shuningdek, moliyaviy, konsalting, muhandislik va huquqiy yordamni taqdim etishi mumkin bo'lgan noaniq (jiddiy) daromad yoki yo'qotishlarni yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan maxsus pul jamg'armasi;

– **biznes-farishtalar (business angels)** – o'sayotgan biznesga ilk bosqichlarda pul tikuvchi xususiy investorlar. Bunda startapning rasmiylashtirilgan patenti, shakllangan jamoasi va, ba'zida, mahsulot prototipi bo'lishi nazarda tutiladi. Bunday loyihalarda xatar yuqori;

– **venchur investorlari (venture capitalists, venture funds)** – istiqbolli, asosan yuksak texnologik tez rivojlanadigan kompaniyalarga investitsiyalar kirituvchi tashkilotlar va xususiy shaxslar. Biznes-farishtalarga solishtirganda, venchur investorlar kompaniyada muayyan malaka omillari (masalan, amaldagi prototip mavjudligi va bozorga keng ko'lamda chiqishga tayyor bo'lish yoki ilk muvaffaqiyatli sotuvlar mavjudligi – turli jamg'armalarda turlicha mezon)ni talab qiladi. Umuman olganda, venchur investorlar bilan ishlash rasmiyroq yondashuvni talab qiladi.

Mamlakatimizda faol innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan qulay shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mahalliy ilmiy va innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirish va ishlab chiqarishga joriy qilish maqsadida mamlakatda innovatsion tadbirkorlikning rivojlanish darajasini oshirishni qo'llab-quvvatlaydigan intellektual mulk agentligi, innovatsion texnoparklar, O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi, Innovatsion rivojlanish va innovatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi, Innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalar markazlari, shuningdek, boshqa shu kabi tashkilotlar tashkil etildi. Ushbu tashkilotlarning ayrimlarining tashkil etilish maqsadlari va ularga belgilangan vazifalarga quyida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-noyabrda "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3416-son Qaroriga muvofiq Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi. Vazirlik O'zbekiston Respublikasini innovatsion va ilmiy-texnik rivojlantirish sohasida jamiyat va davlat hayotini har tomonlama rivojlantirish, mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishga qaratilgan yagona davlat siyosatini amalga oshiruvchi davlat boshqaruv organi hisoblanadi. Quyidagilar Vazirlikning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli senariylarini hisobga olgan holda innovatsiyalarni ishlab chiqish hamda davlat va jamiyat qurilishiga joriy etish;

- tez o'zgaruvchan jahon konyunkturasini hisobga olgan holda iqtisodiyotning jadal rivojlanishini ta'minlash bo'yicha strategik va oldindan rejalashtirish;

- mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatining barqaror o'sishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlay oladigan fan va innovatsiyalarni rivojlantirishning zamonaviy infratuzilmasini shakllantirish;

- qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va intensiv rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsiyalarni joriy etish;

- ijtimoiy rivojlanishga, shu jumladan ta'lim va sog'liqni saqlash tizimiga innovatsiyalarni joriy etish;

– atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish tizimiga innovatsiyalarni joriy etish;

– davlat ilmiy-texnik va innovatsion siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilash hamda grant asosida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlarning davlat ilmiy-texnikaviy dasturlarini tasdiqlash;

– mamlakatni rivojlantirishning uzoq muddatli senariylarini hisobga olgan holda nou-xaularni ishlab chiqish, innovatsion faoliyat va raqobatbardosh ilmiy-texnika mahsulotlari bozorini kengaytirishga yo‘naltirilgan zamonaviy texnologiyalarni joriy etish;

– innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish hamda normativ-huquqiy bazani takomillashtirish.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-noyabrda gi ”O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3416-son Qarorining 6-ilovasiga muvofiq ”Innovatsion rivojlanish va novatorlik g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi” tashkil etildi. Jamg‘arma mablag‘lari quyidagilar hisobidan shakllantiriladi:

– O‘zbekiston Respublikasi Intellektual mulk agentligiga patent bojlari, yig‘imlar va soliq toifasiga kirmaydigan boshqa to‘lovlardan kelib tushgan valyuta mablag‘larining 90 foizi;

– xalqaro moliya tashkilotlari va institutlarining grantlari va kreditlari;

– yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan chet ellik shaxslarning homiylik mablag‘lari;

– qonun hujjatlarida ta’qiqlanmagan boshqa tushumlar.

Jamg‘arma mablag‘lari quyidagilarga yo‘naltiriladi:

– ilmiy-tadqiqot va oliy ta’lim muassasalarida mamlakatda ilm-fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishini ta’minlashga, innovatsion mahsulotlarni chiqarishni o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan ilg‘or ilmiy tadqiqot va izlanish ishlarini olib borish uchun tanlov asosida mutlaqo yangi va zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan ilmiy laboratoriyalar tashkil etish bo‘yicha tadbirlarni moliyalashtirish;

– mahalliy innovatsion ishlanmalar va texnologiyalarni transfer qilish maqsadida davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasida yaratilgan intellektual mulk huquqini (patentlarni) baholash, shuningdek, xorijda no'yxatdan o'tkazish va qo'llab-quvvatlash xarajatlarini qoplash;

– davlat ilmiy-texnika dasturlarini amalga oshirishda ishtirok etuvchi ilmiy va oliy ta'lim muassasalarining ilmiy laboratoriyalarini zamonaviy ilmiy asbob-uskunalar bilan qo'shimcha jihozlash hamda zarur sarflash materiallari va butlovchi qismlar bilan uzluksiz ta'minlash bo'yicha tadbirlarni moliyalashtirish;

– ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarining yetakchi elektron ilmiy ma'lumotlar bazalaridan erkin foydalanishini ta'minlash, shuningdek, xalqaro nashrlarda ilmiy natijalarni chop etishga tayyorlash bo'yicha xarajatlarni qoplash;

– yosh olimlarning yetakchi xorijiy ilmiy tashkilotlarda (markazlar, universitetlar va boshqalar), shu jumladan ilmiy laboratoriyalarni jihozlash uchun sotib olinadigan yuqori texnologik asbob-uskunalarda ishlash metodikasini o'zlashtirishi uchun qisqa muddatli ilmiy tajirovkalarini moliyalashtirish;

– texnologiyalarni transfer qilish sohasida tadqiqotlar o'tkazish, qonunchilikni bixilllashtirish va uyg'unlashtirish, shuningdek, Vazirlikka yuklatilgan vazifa va funksiyalarni samarali bajarish uchun tuzilgan shartnomalar asosida jalb qilingan xorijiy yuqori malakali olim va mutaxassislarning xarajatlarini (mehnatga haq to'lash, transport xarajatlari va boshqalar) moliyalashtirish;

– Vazirlik va Jamg'arma ijro etuvchi direktsiyasi xodimlarini moddiy rag'batlantirish va moddiy-texnik ta'minlash;

– Vazirlik Ilmiy-texnik axborot markazi, nashriyoti, shuningdek, Vazirlik qarori bilan tashkil etiladigan ilmiy kadrlar tayyorlash va xodimlar malakasini oshirish bo'yicha idoraviy ilmiy hamda o'quv markazlari, maslahat va axborot markazlari, ilmiy laboratoriyalarning xo'jalik faoliyatidan tushgan daromadlarini hisobga olgan holda ularni moliyalashtirish va moddiy-texnik ta'minlash;

– Vazirlikka yuklatilgan vazifa va funksiyalarga muvofiq amalga oshiriladigan boshqa tadbirlarni, shu jumladan innovatsion g'oyalar,

ishlanmalar va texnologiyalarning har yillik yarmarkalarini tashkil etish va o'tkazishni moliyalashtirish.

O'zbekiston Prezidentining "Faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaratish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq davlat xususiy sheriklik shartlarida Innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalar markazlari tashkil etilmoqda. Markazlar o'z faoliyatini tijorat asosida amalga oshiradi va tashkil etilgan paytdan boshlab besh yil muddatga barcha turdagi soliqlarni to'lashdan ozod etiladi. Xususan markazlar innovatsion loyihalar-startaplarni ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish va o'zlashtirish, innovatsion faoliyat natijalarini transfer qilish va tijoratlashtirishni amalga oshiradi.

2018-yilda O'zbekistonni rivojlantirish dasturiga ko'ra, venchur jamg'armalari uchun soliq imtiyozlari ko'zda tutilgan. Bu hol jamg'armalar O'zbekistondagi yuksak texnologik korxonalarga investitsiya kiritishni ko'rib chiqishlariga turtki bo'lishi mumkin. Bu Prezidentning 22.01.2018-yildagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi Farmonida nazarda tutilgan. Quyidagilar 1.01.2023-yilgacha barcha turdagi soliq va majburiy to'lovlar to'lashdan (yagona ijtimoiy to'lov bundan mustasno) ozod etiladi:

- yuqori texnologiyali tadbirkorlik loyihalari-startaplarni birgalikda moliyalashtirish uchun tashkil qilinadigan venchur fondlar;
- venchur fondlardan birgalikda moliyalashtiriladigan yuqori texnologiyali loyihalar-startaplar;
- ilmiy-tadqiqot muassasalari, innovatsion markazlar, loyiha-konstruktorlik byurolari o'zlarining yangi texnologiyalarini tadbirkorlarga sotishdan (foydalanishga berishdan) olingan daromadlar bo'yicha;
- yangi texnologiyalarni mahalliy tadbirkorlikka transfer qiluvchi tashkilotlar bu faoliyatdan olingan daromatlari bo'yicha.

Tadbirkorlik oddiygina faoliyat emas, u yaratuvchanlikka mos va

korxona faoliyatidir. Tadbirkorlikni yuritish va yuksaltirish uchun tadbirkor ijodiy xislatga ega bo'lishi kerak. Tadbirkor o'z ishini boshlar ekan, uni aniq bir jarayon sifatida tasavvur qila olishi va bilishi zarur.

Tadbirkorlikka xos bo'lgan xislatlar bular: tashabbuskorlik; yaratuvchanlik; ijodkorlik; yangilikka intiluvchanlik; o'zining g'oyasiga ega bo'lmoqlik; tavakkalchilik va qaltislikni o'z bo'yniga olmoqlik; innovatorlik, eskini buzib, ijodiy ravishda yangilikni kiritmoqlik, ya'ni daimiy rivojlanmoqlik; faoliyat oqibatlarini ko'ra bilmoqlik; o'z majburiyatlarini bajarmoqlik; o'z qaroridan qaytmaslik; uddaburonlik va daimiy intiluvchanlik, yaratuvchanlik.

Quyidagi etilgan xislatlarga ega bo'lganlarga tadbirkorlikni aniq jarayon sifatida tasavvur qila oladilar, buzish qobiliyatiga ega bo'la oladilar, yangilikni yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

10.3. Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish

Innovatsiyalar o'zining predmeti va qo'llash sohalari bo'yicha quyidagilarga bo'linadi:

- mahsulotli (yangi tovar yoki xizmatlar);
- bozorboplik (tovarni ishlatilishini yangi sohalarini tashkil etuvchi yoki xizmatlarni yangi bozorda tatbiq etish);
- jarayonli (texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish jarayonlari).

Innovatsiyalarni qayd etilgan mezonlar bo'yicha tiplarga ajratish firma (korxona) strategiyasini aniqlash, innovatsiya tiplaridan kelib chiqib, tovar (xizmatlari) realizatsiya shakllari hamda iqtisodiy mexanizm boshqarish shakllarini ishlab chiqish imkoniyatlarini beradi. Har qanday yangilik, ya'ni innovatsiya aniq loyihalarda o'z ifodasini topadi, aniq maqsadlarga qaratiladi hamda chuqur hisob-kitoblar, tahlil va ekspertiza asosida bo'lajak natijalari istiqboli aniqlanadi.

Innovatsiyalarning joriy etilishi o'z strategiyasiga ega bo'lishni talab etadi. Shunga muvofiq, innovatsion strategiya quyidagilardan tashkil topishi maqsadga muvofiqdir:

- yangi mahsulot joriy etish (tovarli innovatsiya);
- ishlab chiqarishni yangi usulini joriy etish (texnologik innovatsiya);
- tovar va xizmatlarning yangi bozorini tashkil etish (bozorli innovatsiya);
- yarim tayyor mahsulot va xomashyo jo‘natish bo‘yicha yangi manbalarini o‘zlashtirish (marketingli innovatsiya);
- boshqarish tuzilmasini qayta tashkil etish (boshqarish innovatsiyasi).

Innovatsiya har qanday sohada yangilikni qo‘llash bo‘lib, uzluksiz jarayonni bildiradi, tizimli faoliyatni, aniq strategiyani amalga oshirishdan dalolat beradi.

Yangilikka intilish, yaratuvchanlik, kashfiyotlar va ular asosida qo‘lga kiritiladigan ishlanmalar har qanday sohada resurs talab etadi.

Har qanday iqtisodning bosh bo‘g‘inini ishlab chiqarish tashkil etishi munosabati bilan, uni muntazam ravishda yuksaltirish, yangilanishni, ilg‘or texnika va texnologiyalardan foydalanishni, progressiv boshqaruv usullarini qo‘llashni, turli yo‘nalishlarda samara keltiruvchi iqtisodiy-moliyaviy resurslarni, ya‘ni investitsiyalarni kiritishni talab etadi.

Makroiqtisodiy darajada innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimni takomillashtirishga qaratiladi va iqtisodiy taraqqiyotni umumiy shart-sharoitlarini yaxshilab boradi hamda iqtisodiy mexanizmlarning takomillashtirilishini ta‘minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish mukammal omillarga ega bo‘lishi talab etiladi va zaruriy iqtisodiy resurslar, ya‘ni investitsiyalarni talab etadi. Bunda innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimning moddiy, ijtimoiy-iqtisodiy va g‘oyaviy-siyosiy belgilarini takomillashtirilishiga safarbar etiladi. Bunday investitsiyalar resurslar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar, xizmatlar, mulkchilik shakllari, iqtisodiy mexanizm, intilinayotgan g‘oya va siyosatning ustuvorligini ta‘minlanishiga qaratiladi.

Makroiqtisodiyot darajasida innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar kuchli raqobat muhitida firma (korxona)larning

raqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ularning mavqeini mustahkamlash bilan, samaradorligini yuksaltirish, foyda (daromadi) hajmi va me'yorini oshirish bilan bog'liq bo'lgan investitsiyalardir.

O'zbekiston iqtisodiyotida firma (korxona)lar hayotiyligini ta'minlash, ular rivojlanishi va daromaddorligini orttirish, fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalangan holda, jahon talablari darajasidagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdir. Yangi, zamonaviy va ilg'or texnika-texnologiyalarni qo'llagan holda sifatli, arzon tovar va xizmatlarni tashqi bozorlarga yetkazish uchun qaratilgan investitsiyalar innovatsion investitsiyalardir.

Erkin raqobat muhitida firma (korxona) innovatsiya strategiyasini yuxlitlikda ta'minlashga qaratilgan investitsiyalar: ishlab chiqarish hayotiyligini saqlab qolish; jamoa rivojlanish dasturini ta'minlash; zamonaviy boshqarish usullarini qo'llash; foydani maksimallashtirish; jamoa faoliyatini takomillashtirish; yangi sohalarga kirib borish; manfaatlarga mos keladigan maqsadlarga erishish; moliyaviy holatga risk vaziyat ta'sirini kamaytirish qobiliyatiga ega bo'lish kabi vazifalarni qamrab oladi va ularni ta'minlashga qaratiladi.

Mazkur strategiya mamlakatda barcha tarmoq, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion o'sish ta'sirida ta'minlanadigan iqtisodiy o'sishning intensiv turi o'ziga xosligi shundaki, ishlab chiqarishni kengaytirishga o'sish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish, xususan, ilg'or texnologiyalarni qo'llash, yuqori malakali va mehnat mahsuldorligi baland bo'lgan ishchi kuchidan foydalanish hisobiga erishiladi. Bu holatda ishlab chiqarish real hajmining o'sish sur'atlari uni ishlab chiqarishning jami xarajatlari o'zgarishi sur'atidan yuqori bo'ladi.

O'zbekistonda mulkchilikning turli shakllari rivojlanishiga yo'l ochilishi bilan tadbirkorlikni rivojlantirishning haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yaratildi:

- xususiy mulkchilikning iqtisodiyotda alohida mavqega ega bo'lishi va mulk shakllari teng huquqliligining ta'minlanishi;
- tadbirkorlik va tanlash erkinligi;

- foyda va daromad olishga intilish;
- raqobat va raqobatchilik muhiti;
- narx erkinligi;
- davlatning iqtisodiyotga, xususan tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvining cheklanganligi;

Tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari quyidagi sifatlarini belgilab beradi:

- mustaqil xo‘jalik yuritish, mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, narx belgilash va tasarruf qilish erkinligi;
- ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga bo‘lgan mulkchilik huquqlarining ta‘minlanishi;
- erkin tadbirkorlikni ta‘minlaydigan muayyan umumiy qonunchilik, soliq imtiyozlari, tadbirkorlikni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjudligi;
- yetarli moliyaviy mablag‘, moddiy texnika resurslari, yuqori malakaga ega bo‘lish, iqtisodiy xavf-xatarga qo‘l ura bilish va hokozalar.

Innovatsiya strategiyasi korxonaning tashkiliy, ishlab chiqarish, texnologik, boshqaruv va boshqa tuzilmaviy salohiyatidan kelib chiqib shakllantiriladi. Innovatsiya strategiyasi korxonaning tashkiliy, ishlab chiqarish, texnologik, boshqaruv va boshqa tuzilmaviy salohiyatidan kelib chiqib shakllantiriladi. Innovatsiya strategiyasi o‘zining qamrovi, muddatlari, sohalari, yo‘nalishlari bilan farqlanadi. Innovatsiya strategiyasi korxonaning o‘z imkoniyatlari hamda iqtisodiyotning bozor infratuzilmaviy imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Ko‘p hollarda innovatsiya strategiyasi iqtisodiyotdagi umumiy muhit bilan, erkin raqobat muhiti holati bilan, soha va tarmoqlardagi holat, ishlab chiqarish, texnologik, tadbirkorlik salohiyatlari va mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib shakllantiriladi. Korxona faoliyati tanlov asosida tashkil etilishi uni u yoki bu innovatsiya strategiyalarini ishlab chiqishga undaydi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirish yuqorida qayd etilganidek, innovatsiya loyihasi sifatida shakllantiriladi. Innovatsion loyihalar portfeli ko‘pgina hollarda ular tarkibidan tanlovni tashkil etish imkoniyatini beradi. Innovatsion loyihalar muayyan

muddatlarga tuzilib o'zlarining turli jihatlari bilan farqlanadi. Ularga xos bo'lgan umumiy jihatlar shundan iboratki, barcha innovatsion loyihalar o'zlarining hayotiy tsikl va fazalariga egadir. Innovatsion loyihalar texnik-iqtisodiy jihatdan asoslanadi, ularni amalga oshirish imkoniyatlari baholanadi, manbali tahlil qilinadi, aniq maqsadlari ammalari hisoblanadi. Innovatsion loyihalar bo'lajak natijalari samarali taqqoslanadi, hayotiy tsikl jarayonidagi fazalaridagi risklar o'lchanadi, ularni boshqarish yo'li bilan pasaytirish tadbirlari ishlab chiqiladi.

Innovatsiya strategiyasi korxona, xo'jalik yuritish subyektlari uchun aniq yo'nalishlar bo'yicha rivojlanib borish, erkin raqobat muhitida o'z mavqeini mustahkamlab borish, moliyaviy holatni barqarorligini ta'minlash, yuqori daromadlar olish va boshqa imkoniyatlarni kengaytirib borishni ta'minlaydi.

Innovatsiya strategiyasi innovatsiya loyihasi sifatida shakllantirilib, uning biznes-rejasi ishlab chiqiladi va istiqboli belgilanadi.

Innovatsiya strategiyasini mukamalligi avvalombor xo'jalik yurituvchi subyekt yoki korxona salohiyatiga, bilimlar darajasiga, ijodiy yondoshuvga, yaratuvchanlikka, istiqbolni tasavvur qila olishga, axborotga ega bo'lishga, o'rnatilgan xalqaro aloqalarni rivojlantirishga, zamonaviy texnologiyalarni bilishga va qator boshqa omillarga bog'liqdir. Korxona tadbirkorlik faoliyati salohiyati uning innovatsiya strategiyasini aniqlovchisi sifatida xizmat qiladi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirishda yana asosiy omillardan biri erkin bozor holatidan kelib chiqib, uni istiqbolini belgilash va faoliyat tanlovini aniq amalga oshirishdir.

Jamiyat va davlat hayotining barcha sohalari shiddat bilan rivojlanayotgani islohotlarni mamlakatimizning jahon sivilizatsiyasi yetakchilari qatoriga kirish yo'lida tez va sifatli ilgarilashini ta'minlaydigan zamonaviy innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarga asoslangan holda amalga oshirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrdagi PF-5544-son Farmoniga muvofiq "2019–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish Strategiyasi" qabul qilindi. Mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi darajasini va

innovatsion jihatdan taraqqiy etganini belgilovchi omil sifatida inson kapitalini rivojlantirish Strategiyaning bosh maqsadi etib belgilandi. Bosh maqsadga erishishda Strategiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iboratligi ko'rsatildi:

- O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga borib Global innovatsion indeks reytingi bo'yicha jahonning 50 ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

- barcha darajada ta'lim sifati va qamrovini oshirish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta'minlash;

- ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng joriy etish uchun ta'lim, ilm-fan va tadbirkorlikni integratsiya qilishning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish;

- innovatsiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarga davlat va xususiy mablag'lar kiritilishini kuchaytirish, bu sohalaridagi tadbirlarni moliyalashtirishning zamonaviy va samarali shakllarini joriy etish;

- boshqaruvning zamonaviy usullari va vositalarini joriy etish orqali davlat hokimiyati organlari faoliyatining samaradorligini oshirish;

- mulkchilik huquqlari himoyasini ta'minlash, raqobatbardosh bozorlar tashkil etish va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlar yaratish, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

- barqaror faoliyat yuritadigan ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani yaratish.

Quyidagi rasmda ko'rsatilganidek, 2019–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish Strategiyaning asosiy beshta yo'nalishi belgilangan bo'lib, har bir yo'nalish bo'yicha qilinadigan ishlarga quyida batafsil to'xtalib o'tamiz.

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini o'tkazishga davlat tomonidan buyurtma berish orqali tadqiqotlar tashkil etish mexanizmini joriy etish;

Fan, ixtirochilik va
texnologiyalar
transferini
rivojlantirish

Innovatsion faoliyatni
moliyalashtirish
tizimini
takomillashtirish

Infratuzilma va
axborot-
kommunikatsiya
texnologiyalarini
rivojlantirish

Ta'lim tizimini
takomillashtirish va
inson kapitalini
rivojlantirish

Raqobatni
rivojlantirish va
ma'muriy to'siqlarni
kamaytirish

10.3-rasm. 2019–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish Strategiyasining asosiy yo‘nalishlari⁹⁰

1. Fan, ixtirochilik va texnologiyalar transferini rivojlantirish:

- yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- noyob ilmiy-texnik uskunalardan jamoaviy foydalanish markazlarini tashkil etish;
- O‘zbekiston Respublikasida ilmiy faoliyat nufuzini oshirish;
- mamlakatimiz va xorijdagi ilmiy-texnik axborot manbalarini to‘plash, davlat ilmiy-texnik axborot tizimini yaratish;
- intellektual mulk obyektlarini baholash mexanizmlarini takomillashtirish;
- texnologiyalar transferi bo‘yicha milliy va hududiy ofislarni tashkil etish;
- ilg‘or texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun texnoparklar kabi, erkin iqtisodiy zonalar, erkin sanoat zonolari, kichik sanoat zonolari va ilmiy-ishlab chiqarish klasterlarini tashkil etish;
- xorijiy hamkorlar bilan mahalliy ilmiy hajmdor mahsulotlar ishlab chiqarish va uni tashqi bozorda sotish bo‘yicha qo‘shma tashkilotlarni shakllantirish uchun davlat ko‘magini kuchaytirish.

⁹⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi PF-5544-son “2019 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmonining 1-ilovasiga muvofiq ishlab chiqildi.

2. Innovatsion faoliyatni moliyalashtirish tizimini takomillashtirish:

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga sarflanadigan davlat xarajatlarini ko‘paytirish va 2021-yilga borib bu ko‘rsatkichni YaIm hajmining 0,8 foiziga yetkazish;

- innovatsion faoliyatni moliyalashtirish bo‘yicha maxsus institutlar tashkil etish;

- mamlakatni innovatsion rivojlantirishni rag‘batlantirish uchun bank kreditini olish tartib-taomillarini va talablarini soddalashtirish;

- innovatsion taraqqiyotni mikromoliyalashtirish tizimini takomillashtirish;

- ilmiy-texnologik rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlarini bel-gilash va moliyalashtirishda xususiy sektor ishtirokini rag‘batlantirish;

- innovatsion loyihalar va salohiyatli investorlarning doimiy ravishda yangilab boriladigan yagona ma‘lumot bazasini tashkil etish;

- innovatsion loyihalar uchun grantlar va texnik ko‘mak mablag‘larini olish va ulardan foydalanish tartib-taomillarini soddalashtirish va shaffofligini oshirish.

3. Infratuzilma va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish:

- telekommunikatsiya sohasini normativ-huquqiy tartibga solish tizimini, shu jumladan davlat-xususiy sherikligi asosida tadbirkorlik subyektlari ishtirokini kengaytirish orqali takomillashtirish;

- 2021-yilgacha axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi xizmatlar eksporti ulushini ular umumiy hajmining 4 foiziga yetkazish;

- barcha operatorlar uchun xalqaro telekommunikatsiyalar tarmoqlariga to‘g‘ridan to‘g‘ri ulanishni erkinlashtirish;

- aholini axborot-kommunikatsiyalar texnologiyalaridan foydalanishga rag‘batlantirish;

- startup loyihalar uchun texnopark tashkil etish orqali mamlakatimizda dasturiy mahsulotlar ishlab chiqish tarmog‘ini rivojlantirish.

4. Ta‘lim tizimini takomillashtirish va inson kapitalini rivojlantirish:

- o‘quv-tarbiya jarayoniga yangi ta‘lim dasturlarini, zamonaviy

pedagogik texnologiyalar va smart-texnologiyalarni joriy etish orqali ta'lim muassasalarida o'qitish sifatini yanada oshirish;

- nogiron bolalar ta'lim va tarbiyadan teng sharoitda bahramand bo'lishi uchun sharoitlar yaratish maqsadida inklyuziv ta'limni rivojlantirish;

- hududiy va milliy darajada ta'lim jarayoni natijalarini tizimli monitoring qilish asosida ta'lim sifatini va uning mamlakat innovatsion rivojlanishi darajasiga ta'sirini baholashning milliy tizimini ishlab chiqish va joriy etish;

- mehnat bozoridagi tendensiyalar o'zgarib borishini hisobga olgan holda qayta tayyorlashga muhtoj yoshlar uchun kasb-hunar kollejlarda qisqa muddatli o'quvlar tashkil etish;

- aholining oliy ta'lim bilan qamrab olinishini oshirish;

- tabiiy va texnik fanlar yo'nalishlari bo'yicha talabalar ulushini ko'paytirish;

- chop etilgan ilmiy maqolalar soni, ulardan iqtibos keltirish indeksi, xalqaro konferensiyalar va seminarlarda ishtiroki, olingan patentlari soni bo'yicha tanlab olingan sohadagi eng faol oliy ta'lim muassasalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining tadqiqot yo'nalishini kuchaytirish;

- tarmoq va mintaqaviy iqtisodiyot senariylari bo'yicha takliflar ishlab chiqish maqsadida innovatsion faoliyat rivojini prognozlashtirish tizimining alohida bo'g'ini sifatida yetakchi oliy ta'lim muassasalarida farsayt markazlarini tashkil etish. Oliy ta'lim muassasasining ichki va tashqi muhitini ilmiy-texnologik prognozlashtirishni ta'minlash, ularning texnologik va innovatsion muhitini va ustuvor innovatsion yo'nalishlarini rivojlantirish.

5. Raqobatni rivojlantirish va ma'muriy to'siqlarni kamaytirish:

- xalqaro tajribani hisobga olgan holda korporativ huquqni rivojlantirish va korporativ boshqaruvning zamonaviy prinsiplarini joriy etish;

- iqtisodiyotni taraqqiyotning innovatsion yo'liga o'tishini ta'minlaydigan raqobatbardosh bozorni shakllantirish va resurslardan samarali foydalanish;

– monopoliyaga qarshi siyosatni, shu jumladan davlat-xususiy sherikligini joriy etish hisobiga takomillashtirish, barcha yuridik va jismoniy shaxslar uchun tabiiy monopoliyalar subyektlari tovarlari, ishlari va xizmatlaridan foydalanishda teng sharoitlarni ta'minlash, monopol korxonalar mahsulotlariga narx shakllanishining samarali mexanizmlarini joriy etish;

– tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun teng shart-sharoitlar yaratish va ichki bozorning monopollashuvini oldini olish;

– 2021-yilga borib davlat kadastri ishlarini yuritishning to'liq raqamlashtirilishini ta'minlash va mulkni ro'yxatdan o'tkazish tartib-taomilini soddalashtirish;

– qayta tiklanuvchi va muqobil energiya manbalaridan foydalangan holda elektr energiyasini ishlab chiqarish ulushini 2025-yilga borib 20 foizdan ziyodga oshirish.

10.4. Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli

XIX va XX asrlarda investitsiyalar asosan kapitalning moddiy shakllariga yo'naltirildi, buning natijasida buxgalteriya qoidolari va me'yorlari ishlab chiqildi. Biroq so'nggi yigirma yil ichida xizmat ko'rsatish iqtisodiyoti va raqamli portlashning o'sishi bilan biznes aktivlarining nomoddiy shakli, ya'ni, intellektual mulk, biznes yuritish amaliyoti va tadbirlari, xodimlarning bilimlari, korporativ brending va mahsulot brendingi kabi jismoniy mavjud bo'lmagan aktivlar ulushi o'sib bordi. Jismoniy aktivlar post-sanoat korxonalarida (Google, Walmart, eBay, Amazon kabi ko'plab kichik korxonalar) nisbatan kamroq hajmni tashkil qiladi, ularning nomoddiy aktivlari esa raqobat ustunligiga ega va korxoning fond bozoridagi holatini baholashda asosiy ko'rsatkich hisoblanadigan kelajakdagi foydalilikni ifodalaydi.⁹¹

Nomoddiy aktivlar (intangible assets) – bular moddiy-buyum mazmuniga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan uzoq

⁹¹Laurie Hunter, DCC | Digital Curation Manual. Instalment on "Investment in an Intangible Asset" School of Business and Management University of Glasgow. 2006. P 8.

davr mobaynida xo'jalik faoliyatida foydalanish uchun nazorat qilinadigan mol-mulk obyektlaridir. Buxgalteriya hisobida nomoddiy aktivlar asosiy vositalar kabi belgilanadi, ya'ni ular foydalanish uchun saqlanadi, foydalanish uchun sotib olinadi va sotish uchun mo'ljallanmaydi. Biroq ular, asosiy vositalardan farqli o'laroq, sezilmaydi, ya'ni jismoniy mazmunga ega emas.

Nomoddiy aktivlarga patentlar, litsenziyalar, «nou-xou», savdo markalari, tovar belgilari, sanoat namunalari, dasturiy ta'minot, gudvill, tashkiliy xarajatlar, franshizalar, mualliflik huquqlari, yer va tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari, xizmat ko'rsatish belgilari va boshqalar kiradi.

“Nomoddiy aktivlar – bu nomonetar, identifikatsiya qilinadigan aktivlar bo'lib, moddiy va jism shakliga ega bo'lmagan, foydali xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lgan, hamda ulardan bank xizmatlari ko'rsatishda yoki ma'muriy maqsadlar uchun foydalanishga mo'ljallangan aktivlardir⁹²” deb ta'riflangan.

“Nomoddiy aktivlar” nomli 38-Moliyaviy hisobotning xalqaro stardartiga muvofiq, nomoddiy aktiv – bu moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan aniqlanadigan nomonetar aktiv⁹³. Nomoddiy aktivlar identifikatsiyalanadigan bo'lishi lozim. Nomoddiy aktivning identifikatsiyalanishi deganda gudvilldan ajratgan holda alohida hisobga olish obyekti sifatida tan olinishi tushuniladi.

Kredit tashkilot tomonidan sotib olingan va (yoki) intellektual faoliyati va intellektual mulk obyekti natijasida yaratilgan, tashkilot boshqaruvida, xizmat ko'rsatishda, ishlar bajarishda 12 oydan ortiq muddatlarda foydalaniladigan, daromad keltiradigan, moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan aktivlar nomoddiy aktiv sifatida tan olinishi qayd etilgan⁹⁴.

M.I.Yandiyev “Moliya bozori va korporativ moliya” kitobida kompaniyalar qiymatini baholash modellari va ushbu holatda nomoddiy

⁹² O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2003-yil 14-yanvardagi “O'zbekiston Respublikasi banklarida nomoddiy aktivlarning buxgalteriya hisobini yuritish to'g'risida”gi 1199-son yo'riqnomasi

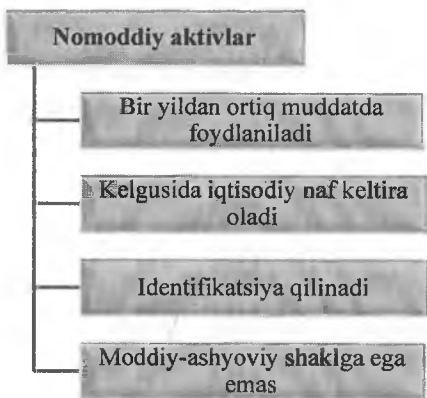
⁹³ «Nomoddiy aktivlar» nomli 38-Moliyaviy hisobotning xalqaro stardarti

⁹⁴ Банк В.Р., Семенов С.К.. «Организация и бухгалтерский учёт банковских операций». Учебное пособие. Москва. «ФИС». 2004 г. (297-306 стр.)

aktivning qiymatini aniqlash jarayonlari yoritilgan bo‘lib, kompaniyalar qiymatini baholash modellari quyidagilar:

1. Bozor qiymati qo‘shilgan (Market value added),
2. Iqtisodiy qiymati qo‘shilgan (Economic value added),
3. O‘xshash (aynan bir xillik),
4. Nomoddiy aktivni foydaliligini baholash⁹⁵.

Charlz Dj. Vulfel nomoddiy aktivlarga patent, mualliflik huquqi, savdo markasi, franshizalar, faoliyat formulasi, gudvill va boshqa aktivlar kirishi va ularning iqtisodiy-lug‘aviy mazmuniga izoh, foydali xizmat muddatlari⁹⁶ berilgan.

10.4-rasm. Nomoddiy aktivlarning xususiyatlari

L.P.Krasnova nomoddiy aktivlar bu – moddiy va ashyoviy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, xo‘jalik subyekti faoliyatida 1 yildan ortiq muddat foydalaniladigan, daromad keltiruvchi aktivlardir⁹⁷ deb ta’rif berilgan.

Nomoddiy aktivlarning ta’rifi aktivdan xo‘jalik faoliyatida foydalanilishini va u moddiy mohiyatga ega bo‘lmasligini talab etadi. Moddiy mohiyatga ega bo‘lmagan (pul mablag‘lari ko‘rinishida

⁹⁵Yandiev M.I. «Finansovye rinki I korporativnie finansi» (Uchebnik). Moskva - 2007 MGUim. M.V. Lomonosova

⁹⁶Charlz Dj. Vulfel "Bankovskoedeloifinansovaya entsiklopediya", Perevodsangliyskogo. Fedorov -2000 g. (42-bet).

⁹⁷Krasnova L.P «Finansi, dengi, kredit». Uchebnik. M.: Yurist', 2000

bo'lmagan) aktivlar, agarda yuridik huquqlar, jumladan mulk huquqi bilan o'zaro munosabatda bo'lishi mumkin bo'lgan va ulardan uzoq muddat davomida foydalanilgan taqdirda nomoddiy aktivlar ta'rifiga javob beradi.

Umuman olganda qabul qilingan terminologiya yoki tasniflashlarga ko'm, nomoddiy aktivlar to'rtta asosiy toifaga bo'linadi:

- Intellektual kapital (patentlar, savdo belgilariga nisbatan mualliflik huquqi, litsenziyalar, jarayondagi ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari: saqlanadigan raqamli ma'lumotlar asosan ushbu toifaga to'g'ri keladi);

- Inson kapitali (kasbiy ko'nikma, tajriba va ishchi kuchi);

- Tashkiliy kapital (korxonaning o'z biznes operatsiyalarini boshqaradigan tizim va tadbirlari);

- Kapital nisbati (yetkazib beruvchilar va mijozlar bilan yuqori va quyi oqim munosabatlariga kiritilgan ma'lumotlar, axborotlar va bilimlar).

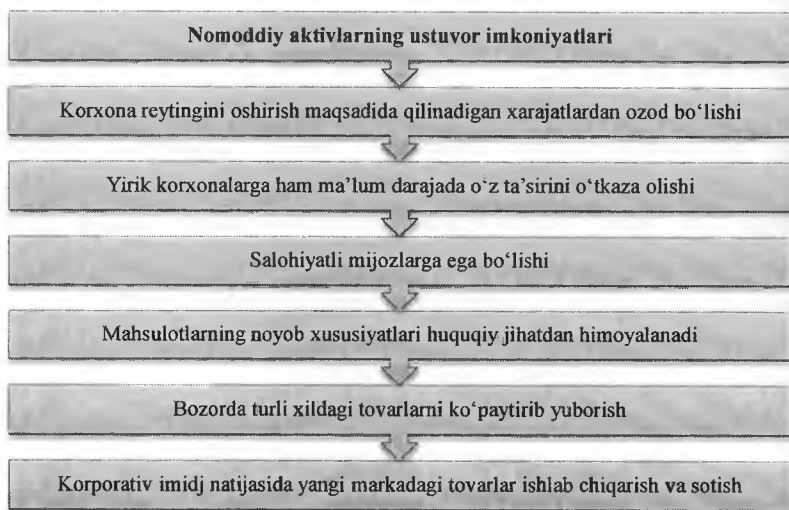
Ushbu toifalar baholashda quyidagi qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda:

- Identifikatsiya – biz nimani baholashga harakat qilyapmiz?

- Mulkiy huquq masalalari (mulk egalari o'z ishchilari bilim va malakalarini oshishiga, tajriba orttirishiga sharoit yaratishlari kerak. Aks holda ishchilarning o'z sohalarini yaxshi bilmasligi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi). Shu sabablarga ko'ra, mulkchilik huquqi yoki aksiyaga egalik qilishdagi nisbiy huquqlarga nisbatan e'tiroz bildirilishi va qobiliyatlarga yetarlicha e'tibor berilmasa, ishda noaniqliklar ko'payib, hattoki xavfli holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ajratish – aktivlarni tashkiliy obyektlardan ajratish va uning qiymatini saqlab qolish mumkinmi? Uning tashkiliy tuzilmasidan qat'i nazar, narxi bormi? Shunday qilib, nomoddiy aktivlarga taalluqli qiymatliklar ko'pincha juda noaniq va insonlarga bog'liq ravishda subyektiv bo'lishi mumkin. Mazkur tavsiflar buxgalterlar uchun qiyinchilik tug'dirmoqda. Buxgalterlarning malakaviy qoidalari va standartlari nomoddiy aktivlarni identifikatsiyalashni talab qilmoqda.

Nomoddiy aktivlar ishonchli baholanishi va iqtisodiy foydaning yuzaga kelish ehtimoli nazoratga olinishi kerak.⁹⁸

10.5-rasm. Nomoddiy aktivlarning ustuvor imkoniyatlari

Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti sharoitida korxona mahsulotlarining xaridorligi, aksiyalarning fond birjasi listingida yuqori o'rin egallashi, eng yaxshi mutaxassislarining ushbu kompaniyada mehnat qilish istagini bildirishi va boshqa ijobiy xususiyatlar aynan kompaniya savdo markasining reytingiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Shuningdek, ushbu nomoddiy aktiv turi orqali yuqoridagi rasmda keltirilgan ustuvor imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin (10.5-rasm).

Nomoddiy aktivlar quyidagi aktivlar sifatida aniqlanadi:

- subyekt faoliyatida faol ishlatiladi, investitsiyalar sifatida yoki sotish maqsadida saqlanmaydi;
- hozirgi hisobot davri tugaganidan keyin foyda keltirishi kerak;
- har doim ham moddiy mohiyatga ega emas.

⁹⁸Laurie Hunter, DCC | Digital Curation Manual. Instalment on "Investment in an Intangible Asset" School of Business and Management University of Glasgow. 2006. P 9.

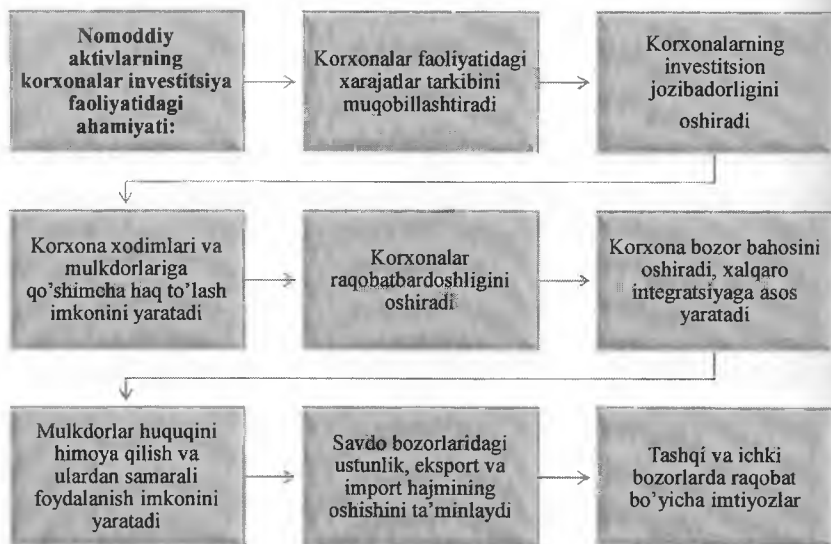
10.5. Nomoddiy aktivlar investitsiya obyekti sifatida.

Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zaruriyati

Har qanday aktiv kabi, nomoddiy aktivlar obyekti ham tashkilotning nazorati ostida bo'lishi, iqtisodiy foyda keltirishi, xuddi alohida hisobga olish obyekti sifatida bir xilda identifikatsiyalanishi kerak. Nomoddiy aktivni nazorat qilish korxona mazkur aktivdan iqtisodiy foyda olish huquqiga va boshqalarning ushbu aktivdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan hollardagina o'rinli bo'ladi. Korxonaning unga oid huquqlari yuridik jihatdan himoyalangan va majburan sud tartibida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan hollardagina korxona nomoddiy aktivdan foydalanishni nazorat qilib boradi. Nomoddiy aktivlarning qiymati uzoq muddatli huquqlardan yoki ularning o'z egalariга beradigan afzalliklaridan iboratdir. Nomoddiy aktivlar korxona faoliyatining yanada ravnaq topib borayotganligini namoyon etuvchi biiholash ko'rsatkichlaridan biri, deyishimiz mumkin. Masalan, savdo markalari, gudvill, franshiza kabilar aynan korxona salohiyatidan kelib chiqib belgilanadigan nomoddiy aktivlar tarkibiga kiradi hamda ular aynan korxona nufuziga asoslangan bo'ladi. Mamlakatimiz korxonalarida ham nomoddiy aktivlar qiymati tobora ortib bormoqda.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib, korxonalar investitsiya faoliyatida nomoddiy aktivlarning tutgan o'rni va ahamiyatini quyidagicha ifodalash mumkin (10.6-rasm).

Kelgusida korxonaning nomoddiy aktiv bilan bog'liq iqtisodiy foyda olish ehtimoli faqatgina quyidagi holda mavjud bo'ladi: aktivning kelgusida korxonaning iqtisodiy foydasining ko'paytirishga qodirligi, shuningdek, korxonaning aktivdan ushbu maqsadda foydalanish niyati isbotlanganda; korxona kutilayotgan kelgusidagi iqtisodiy foydani topa olish uchun yetarlicha resurslar mavjud bo'lganda yoki ularning hammabopligini isbotlash mumkin bo'lganda.

10.6-rasm. Nomoddiy aktivlarning korxonalar investitsiya faoliyatidagi ahamiyati

Nomoddiy aktivlar to'g'risida tushunchaga ega bo'lish bilan birga uning tarkibiga qanday obyektlar kiritilishini ko'rib chiqamiz. Nomoddiy aktivlar tarkibiga yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqining qiymatlari, bino, inshoot, uskuna va jihoz kabi mulkdan foydalanish huquqlari, ixtiro va ratsionalizatorlik takliflaridan, "nou-xau"dan foydalanish huquqlari, mahsulotlar belgilari va boshqa intellektual (aqliy) mulklardan foydalanish kabi huquqlarni beruvchi ruxsatnomalar qiymati, shuningdek subyektlarni birlashtirishda paydo bo'ladigan gudvill, franshizalar, elektron hisoblash mashinalari uchun dasturiy mahsulotlar va boshqalar kiradi.

Nomoddiy aktivlarning turkumlanishi⁹⁹

№	Turkumlash belgisi	Nomoddiy aktivlar guruhlanishi
1	Nomoddiy aktivlar turi	- intellektual mulk obyektlari - franshiza - gudvill
2	Xizmat muddati	- foydali xizmat muddati chegaralangan - foydali xizmat muddati chegaralanmagan
3	Boshlang'ich qiymatining qoplanishi	- amortizatsiya hisoblanuvchi nomoddiy aktivlar - amortizatsiya hisoblanmaydigan nomoddiy aktivlar
4	Korxonaga kirib kelish shakli	- ichki - tashqi
5	Obyektga nisbatan huquqlar shakli	- mutloq - nomutloq
6	Shaxsdan alohida tarzda mavjud bo'lishi	- identifikatsiyalanuvchi - identifikatsiyalanmaydigan
7	Muhofaza hujjatining shakli	- patent - guvohnoma - boshqa turdagi nomoddiy aktivlar

Iqtisodchi olmlar ishiari va me'yoriy hujjatlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, nomoddiy aktivlarning asosiy qismini intellektual mulk tashkil qilmoqda. Shunga asosan bizning fikrimizcha nomoddiy aktivlarni shartli ravishda uchta guruhga bo'lish maqsadga muvofiq: intellektual mulk, gudvill, mulkiy huquqlar va kechiktirilgan xarajatlar.

Intellektual mulk obyektlari iqtisodiy obyekt sifatida o'zining o'rni va roliga egadir. Intellektual mulkni boshqa mulk obyektlaridan farqi shundaki, u inson salohiyatini hosilasini tashkil etadi. Intellektual mulk uning kelib chiqishi va tashkil etish xususiyatlaridan kelib chiqib hamda mualliflik huquqi himoyalaniishi jihatidan ikkita turga ajratiladi: sanoat mulki; asarlar.

Sanoat intellektual mulki tarkibiga patentlar, nou-xau, mualliflik huquqi, tovar belgisi, dasturiy ta'minot, savdo markalari va sanoat namunalari va franshizalar kiradi.

⁹⁹ Финансовый учёт 2. Учебное пособие. 1-том, Ташкент: - 2009, стр.-121.

Asarlarga adabiyot va san'at asarlari, musiqa va rassomchilik asarlari, kinematografiya asarlari, ilmiy izlanishlar, ilmiy kashfiyotlar va boshqalar kiritiladi.

Intellektual faoliyat natijasiga yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vositaga nisbatan mutlaq huquq bunday natija yoki xususiy alomatlarni aks ettiruvchi vosita ifodalangan moddiy obyektga nisbatan mulk huquqidan qat'i nazar mavjud bo'ladi.

Mualliflik huquqi ijodiy faoliyat natijasi bo'lmish fan, adabiyot va san'at asarlariga nisbatan, ularning maqsadi va qadr-qimmati, shuningdek ifodalanish usulidan qat'i nazar tatbiq etiladi.

Almashtirishga loyiq nomoddiy aktivlar — bu firmalarning bu kabi aktivlaridan alohida identifikatsiya qilinadigan va alohida sotilishi mumkin bo'lgan nomoddiy aktivlaridir. Masalan: patentlar, mualliflik huquqlari, franshizalar va savdo markalari. Ular egallanishi yoki firma ichida ishlab chiqarilishi mumkin.

Subyektning faoliyatida ko'proq uchrab turadigan almashtirishga loyiq bo'lgan ayrim nomoddiy aktivlar quyida keltirilgan.

Ayirboshlash uchun mo'ljallangan nomoddiy aktivlar — bu firma (bank)ning boshqa aktivlaridan alohida faoliyat ko'rsatadigan va alohida sotilishi mumkin bo'lgan aktivlardir. Subyekt faoliyatida eng ko'p uchraydigan va ayirboshlashga mo'ljallangan ayrim nomoddiy aktivlar quyida keltirilgan.

“Nou-xau” (know-how) — bu korxonaning texnikaviy tajribasi yoki ishlab chiqarish siridir. Xalqaro amaliyotda bu tushuncha bozor muomalasida tijorat qimmatiga ega bo'lgan har qanday ilmiy, texnikaviy, ishlab chiqarish axborotini qamrab oladi. “Nou-xau” huquqi paydo bo'lishi uchun axborotga amalda monopol egalik qilish asos bo'ladi. “Nou-xau” egasining huquqlari fuqarolik huquqi vositalari bilan himoya qilinadi. Nou-xau — ishlab chiqarish xo'jalik faoliyati jarayonida foyda keltiruvchi yangi texnologiyadir. Nou-xau xo'jalik yurituvchi subyekt ta'sischilari kelishuvida aniqlangan qiymat bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyekt ustav kapitaliga ulush hisobida ta'sischilar kiritishi ham mumkin. Nou-xau ko'rsatkichi, odatda, tomonlarning kelishuvi orqali aniqlanadi. Nou-xaudan foydalanish natijasida korxonaning

kelgusida oladigan daromad vaqt o'tishi bilan kamaymaydi. Shu sababli ularga eskirish hisoblanmaydi. Agar vaqt o'tishi bilan nou-xaudan foydalanish natijasida kelgusida korxonani oladigan daromadi kamayadigan bo'lsa, u holda nou-xaularning xizmat muddatiga qarab eskirish hisoblanadi.

Patent – bu yuridik tomondan ro'yxatdan o'tkazilgan va tan olingan mutlaq huquqdir. Patentlik huquqi uning egasiga mahsulot, jarayon, yoki faoliyatdan, boshqa shaxslar tomonidan aralashish mumkin emasligini hisobga olgan holda, foydalanish, ishlab chiqarish va nazorat qilish huquqiga imkon yaratadi. Patentning tegishli organlar tomonidan ro'yxatdan o'tkazilishi uning himoyalaniishiga kafolat bermaydi. Ushbu huquqlar sudda muvaffaqiyat bilan himoyalanimaguniga qadar raqobatbardosh bo'la olmaydi. Shuningdek, sudda huquq himoya qilinishi bilan bog'liq barcha xarajatlarni patent bahosining bir qismi sifatida kapitallashtirish lozimligi to'g'risida umumiy kelishuv mavjud. Mabodo sud jarayonida yutqazilsa, u bilan bog'liq xarajatlar ham amortizatsiya qilinmagan patent qiymati ham hisobdan chiqariladi. U bilan bog'liq xarajatlar, patentning amortizatsiya qilinmagan qiymati sifatida teng holda zararga qabul qilinadi. Patentning balans qiymati zarardan keyingi qiymatigacha qisqartiriladi. Bu qiymat nol ham bo'lishi mumkin. Zarardan ko'rilgan ziyonni hisobga olgan holda, patent qiymatining har xil kichiklashtirish summasida, tan olinishi kerak.

Sanoatga oid dizaynni ro'yxatga olish patentning ishlab chiqarilgan mahsulotning shakliga, na'munasiga yoki ishlab chiqarilgan mahsulotning o'ziga xos bezagi va boshqa ajratadigan belgilaridir. Patent ishlab chiqarishni himoya qiladi, sanoatga oid dizaynni ro'yxatga olish esa mahsulot yoki tovarning tashqi ko'rinishini himoya qiladi. Masalan: kompyuter terminalining yangi dizaynini ro'yxatga olish natijasida himoya qilinadi.

Sanoat dizaynini ro'yxatdan o'tkazish shakli, namuna yoki model yuzasidan patentga o'xshash. Patent harakat qilishni himoyalasa, sanoat dizaynini ro'yxatdan o'tkazish tashqi ko'rinishni himoyalaydi.

Mualliflik huquqlari – adabiyot, musiqa, tasviriy san'at va hokazo asarlarning mualliflariga qonun tomondan beriladigan himoyaning

shaklidir. Mualliflik huquqi sohiblariga o'z ishlarini nashr qilish, qayta nashr qilish va ko'paytirish, ko'chirma nusxalarini sotish, yozib olish huquqini beradi.

Mualliflik huquqi qiymati tannarx qoidasiga binoan o'lchanadi, deb faraz qilinadi. U ko'pincha butun amal qilish muddati mobaynida iqtisodiy qiymatga ega bo'lmaydi va uning qiymati mualliflik huquqiga oid ishning daromad keltira boshlashi kutilayotgan davr davomida amortizatsiya qilinishi lozim bo'ladi. Ammo u har qanday holatda ham butun amal qilish muddatidan ortiq vaqt davomida amortizatsiya qilinmasligi kerak.

Savdo markalari va yoki savdo nomlari (savdo markalari yoki savdo belgilari) – bu kompaniyaga, mahsulot yoki xizmatlarga beriladigan nomlar, belgilar va solishtirishni asoslaydigan boshqa turlari. Ular egalik huquqini asoslash uchun ro'yxatdan o'tkazilishi mumkin.

Savdo markalari yoki savdo belgilari (misol uchun “Coca-Cola”) – mahsulot yoki xizmatlarga oid berilgan nomlar, ramzlar yoki boshqa xil (aniqlab beruvchi) identifikatsiyalar. Ular egalik qilishni asoslash uchun ro'yxatga olinishi, ro'yxatga olinganlari esa ularning faoliyat muddatlarini ma'lum bir davrga uzaytirish asosida yangilanib borishi mumkin. Bunday hollarda nomlanishlar, ramzlar va mahsulotninig boshqa aniqlovchi identifikatsiyalari yuridik jihatdan himoyalaniadi.

Savdo markasining sotib olinishi vaqtida to'langan pul mablag'lari qiymati kapitallashtirib boriladi. Uning foydalanilishi, himoya qilinishi, kengaytirilishi, ro'yxatdan o'tkazilishi yoki sudda himoya qilinishi natijasida yuzaga kelgan pul summalari ham kapitallashtiriladi. Bu tariqa kapitallashtirilgan summalar savdo markasining foydali xizmat qilishi muddati mobaynida yoki ushbu muddatlardan qaysi biri nisbatan qisqa bo'lib chiqishidan kelib chiqqan holda – 40 yil mobaynida amortizatsiya qilinishi lozim.

Franshiza – biznes yuritishning bir turi bo'lib, xarajatlarning tez qoplanishi va daromadliligi bilan tanilgan. Bugungi kunda bu biznesni yo'lga qo'yishning eng oson yo'llaridan biri, unda tadbirkorlikni boshlovchilar ilk besh yillik oyoqqa turib olish bosqichini tashlab, bevosita yirik daromadlarga o'tish imkoniga ega bo'ladi.

Sodda qilib aytganda, bu – brendni ijaraga olish. Ya’ni franchayzi (brendni ijaraga oluvchi) franchayzer (brendni ijaraga beruvchi)ga tegishli, allaqachon shuhrat qozongan savdo markasidan foydalanadi. Lekin bunda franchayzi franchayzer belgilagan ba’zi qoidalariga amal qilishga majbur. Ya’ni ijaraga beruvchi harakatlarni chegaralab qo’yadi – agar brend shartli “A” tovarni sotadigan bo’lsa, ijarachi “B” tovarni ishlab chiqarish va sotishga haqqi bo’lmaydi. Shu tariqa franchayzer daromad manbai sifatida franchayzing bankrot bo’lishi xatarini kamaytiradi va brend obro’sini saqlab qoladi, zero ijarachining o’zboshimchalik bilan kiritgan har qanday yangiliklari kompaniya obro’siga putur yetkazishi mumkin.

Savdo markasidan foydalanishda, odatda, kompaniyalar paushal badal to’lashadi – bu bir martalik to’lov bo’lib, qaytarib berilmaydi, lekin franchayzer brendidan foydalanish huquqi uchun kafolat sifatida xizmat qiladi. Yana bir to’lov bor – royalti, u har oy franchayzi aylanmasidan brend egasiga to’lanadi.

Ko’pgina hollarda franshizani olish qiymati yuqori bo’ladi va odatda franchayzi franchayzerga uning boshlang’ich qiymatini to’lashi talab etiladi. Franshizaning boshlang’ich qiymati kapitallashtirilishi va undan keyingina xarajatlar yuzasidan hisobdan chiqarilishi lozim. Franshizalardan amortizatsiya qilish uning oldingi davriy baholari bilan birgalikda aniq belgilangan xizmat qilish muddatiga asoslanadi. Biroq to’liq amortizatsiya davri 40 yildan oshib ketishi mumkin emas.

Subyektning subyektga imtiyozlarni tegishli xizmati uchun, masalan, rag’batlantiradigan kompaniyalarda, buxgalteriya hisobi va tashkillashtirish masalalarini yechishda yordamlashishi uchun, beruvchi, ulardan foydalanuvchi har yilgi va hozirgi to’lovlari aniq joyga ega bo’lgan obyektlarning xarajatlarga qo’shilishi kerak, chunki ular o’lchanadigan kelajakdagi daromadlarni keltirmaydi. Agar franshiza o’z qiymatini yo’qotsa yoki qonun tomonidan bekor qilinsa, amortizatsiya qilinmagan summa tezda subyektning zararlariga ko’chirilishi shart.

Ijara huquqi (ijaradagi mulkni yaxshilash, o’zgartirish kirita olish huquqi) – bu aktivni ishlatish bo’yicha bir tomondan ikkinchi tomonga

beriladigan huquq. Ko'p hollarda subyekt boshqa tomonning mulkini ijaraga olishni xo'jalik kelishuvi asosida va oldindan to'lovni amalga oshiradi. Ijaraga olish haqidagi xo'jalik kelishuvi (kontrakt) ijarachiga mulkka egalik qilish huquqlarini va egalik qilish bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilik va mukofotning ko'p qismini bermaydi. Bunday mukofot va tavakkalchilikni beruvchi shartnoma kapital ijara deb nomlanadi. Oldindan to'langan ijara haqi, masalan, majburiyatlarni kamaytiruvchi to'lovlar, butun ijara davrini o'z ichiga oladi. Bunday oldindan ijara haqini to'lash boshidanoq "Bo'nak sifatida to'langan ijara haqi" schyotiga olib borilishi kerak. Bunday aktivning qiymati "Ijara bo'yicha xarajatlar" schyotining debetiga ko'chirilishi lozim. Ijaradagi mulkni yaxshilash, hattoki ijaradagi mulk ijarachiniki bo'lmasa ham, odatda nomoddiy aktivlar sifatida turkumlanadi. Ijaradagi mulkni yaxshilash ijaraning qolgan muddati yoki yaxshilashlarning xizmat muddati mobaynida, qaysinisi qisqaroq bo'lsa, o'sha davr ichida amortizatsiyalanadi.

Ayirboshlash uchun mo'ljallanmagan nomoddiy aktivlar. Ba'zi nomoddiy aktivlar ikkita maxsus tavsifga ega: ular uzoq muddatli bo'nak to'lovlari bo'lib hisoblanadilar va ularga egalik qiluvchiga boshqa tomonga sotilishi mumkinligi bo'yicha huquqni bermaydi. Ushbu nomoddiy aktivlarni alohida solishtirish mumkin, lekin almashtirishga tegishli emas. Masalan yerdan, tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari.

Kompyuter dasturiy ta'minoti. Agar dasturiy ta'minot tegishli jihozning tarkibiy qismi bo'lsa, u moddiy aktiv sifatida qaraladi. Agar dasturiy ta'minot tegishli jihozning tarkibiy qismi bo'lmasa, u nomoddiy aktiv hisoblanadi.

Boshlang'ich (haqiqiy) qiymat – bu nomoddiy aktivlarni sotib olish yoki yaratish bilan bog'liq bo'lgan, to'langan soliqlar, bojxona bojlari va yig'implari, shuningdek, yetkazib berish va o'rnatish bilan bog'liq, o'rnatishga hamda aktivdan o'z maqsadi bo'yicha foydalana olish uchun uni ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa har qanday haqiqiy xarajatlarning summasidir.

Royalti (royalty) – litsenziya bitimi predmetidan foydalanish huquqi uchun sotuvchiga vaqti-vaqti bilan o'tkaziladigan mablag'. Amaliyotda royalti qat'i stavkalar tarzida belgilanib, ular litsenziya bitimi amal qiladigan muddat mobaynida kelishilgan vaqt oralig'ida litsenziat tomonidan to'lab turiladi. Royalti stavkasi litsenziyalangan mahsulotni sof sotish qiymatidan foiz tarzida belgilanadi.

Royaltini quyidagi formula bo'yicha hisoblash usuli keng tarqalgan:

$$Rs=100 \cdot R/S, \text{ bunda:}$$

Rs – royalti stavkasi;

R – royaltining yillik summasi;

S – bilvosita soliqlar, yig'imlar va bojlar chegirib tashlanganidan keyingi sof sotish yillik qiymati.

Royaltining miqdorini o'rnatish uchun oqilona foiz ajratmasi aniqlanadi. Buni bozorni tahlil qilish yoki xarajatlarni o'rganish yo'li bilan asoslash mumkin (royaltining oddiy miqdori intellektual mulk obyektidan foydalangandan ishlab chiqilgan mahsulot uchun tushadigan pulning 3%idan 7%igacha). So'ng royalti to'lanishi kutilayotgan savdoning nisbatan hajmi taxmin qilinadi.

Gudvill (goodwill) – yaxshi nom, obro'-e'tibor (reputatsiya), "firmaning bahosi", firmaning amaliy shuhrati. Korxona va tashkilotlarni sotib olishda uning sof aktivlari bahosidan (bozor baholaridagi barcha aktivlar va barcha majburiyatlari o'rtasidagi farq) ortiqroq bahoda xaridor tomonidan to'langan summasi gudvill deb yuritiladi. Bu esa, xaridor tomonidan kompaniya sotib olinayotganda, ushbu kompaniyadagi yillar mobaynida shakllangan mijozlar bilan, qarz oluvchilar va depozitorlar bilan o'zaro o'rnatilgan munosabatlarni ham sotib olinganligi anglayotganligini bildiradi.

10.6. Nomoddiy aktivlarni baholash va gudvill. Gudvill tarkibi.

Gudvill – investitsiya obyekti sifatida

Nomoddiy aktivlarning asosiy qismini intellektual mulk obyektlari tashkil etadi. Ularni baholashda asosan O'zbekiston Respublikasining 13-sonli Mulknii baholash milliy standartidan (13-son MBMS) foydalaniladi. Mazkur standart 2012-yil 22-mayda qabul qilingan bo'lib,

“Intellectual mulk obyektlari qiymatini baholash” deb nomlanadi. Bu standartning maqsadi intellektual mulk obyektlari (IMO) va nomoddiy aktivlar (NMA) qiymatini baholashning tushunchalarini, axborotga qo‘yiladigan talablarni, baholashni amalga oshirish tartibini, baholash yondashuvlari va usullarini, baholash natijalarini rasmiylashtirishga qo‘yiladigan talablarni o‘rnatuvchi normalar va qoidalarni belgilashdan iborat.

Baholash obyektni baholashdan o‘tkazishda baholovchi baholashning daromad, qiyosiy va xarajat yondashuvlaridan foydalanishi (yoki foydalanishdan voz kechish sabablarini asoslashi) lozim. Har bir baholash yondashuvi doirasida 13-son MBMSda belgilangan usullarni tanlash baholovchi tomonidan baholash maqsadi, baholash obyektining xususiyatlari, cheklovchi shartlar, axborot bazasi mavjudligi va uning to‘liqligini hisobga olgan holda mustaqil tarzda amalga oshiriladi.

10.2-jadval

Intellectual mulk qiymatini baholash usullari

№	Baholash yondoshuvlari	Yondoshuvga mos usullar		
1.	Daromadli yondoshuv	- to‘g‘ridan to‘g‘ri kapitallashtirish usuli;	- pul oqimlarini diskontlash usuli	-
2.	Xarajatli yondoshuv	- yaratish qiymati usuli;	- takror ishlab chiqish xarajatlari qiymati usuli;	-almash-tirish qiymati usuli
3.	Qiyosiy yondoshuv	- sotib olish qiymati usuli;	- sotuvlarni qiyosiy tahlil qilish usuli	-

Baholash obyekti qiymatini daromad yondashuvi bilan baholash uchun baholovchi tomonidan baholash obyektidan kutilayotgan daromadlarni baholash sanasidagi qiymatning yagona miqdoriga aylantirishga asoslangan quyidagi usullardan biri qo‘llanadi:

- to‘g‘ridan to‘g‘ri kapitallashtirish usuli;
- pul oqimlarini diskontlash usuli.

NMA va IMOdan foydalanishdan daromad (foyda) olinganda daromad yondashuvidan foydalanish mumkin. NMA va IMO huquq egasining ulardan foydalanish huquqini vaqtning muayyan davrida boshqa shaxslarga berishi natijasida olinadigan pul tushumlari va pul xarajatlari (keyingi o'rinlarda pul oqimlari deb yuritiladi) o'rtasidagi farq NMA va IMOdan foydalanishdan olinadigan daromad hisoblanadi. Vaqtning teng davrlari mobaynida NMA va IMOdan foydalanishdan miqdor bo'yicha o'zaro teng bo'lgan yoki bir xil sur'atlarda o'zgaradigan pul oqimlarini keltiradigan baholash obyektlari uchun qiymatning miqdori kelgusidagi pul oqimlarini to'g'ridan to'g'ri kapitallashtirish usuli bilan aniqlanadi. Bozor qiymatini to'g'ridan to'g'ri kapitallashtirish usuli bilan aniqlash quyidagi bosqichlardan iborat:

- baholash obyektidan foydalanish orqali hosil bo'ladigan pul oqimlarini aniqlash;

- baholash obyektidan foydalanishdan olinadigan pul oqimlarini kapitallashtirishning tegishli stavkalari miqdorini aniqlash;

- baholash obyektidan foydalanishdan olinadigan pul oqimlarini kapitallashtirish yo'li bilan baholash obyektining bozor qiymatini hisoblab chiqish.

NMA va IMO dan foydalanishdan keladigan pul oqimlari bir maromda bo'lmagan taqdirda qiymat miqdori pul oqimlarini diskontlash usuli bilan aniqlanadi. Bozor qiymatini pul oqimlarini diskontlash usuli bilan aniqlash quyidagi bosqichlardan iborat:

- baholash obyektidan foydalanishdan olinadigan pul oqimlarining miqdori va tuzilmasini aniqlash;

- diskontlashning tegishli stavkasi miqdorini aniqlash;

- baholash obyektidan foydalanish bilan bog'liq barcha pul oqimlarini diskontlash yo'li bilan baholash obyektining bozor qiymatini hisoblab chiqish.

NMA va IMOdan foydalanishdan olinadigan daromad (pul oqimlari)ni tuzish uchun baholovchi tomonidan quyidagi usullardan biri qo'llaniladi:

- a) baholanayotgan obyektidan foydalanishdan haqiqiy texnik-

iqtisodiy samara olinayotganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud bo'lgan holatlar uchun: foydada ustunlik usuli; sotish hajmidagi ustunlik usuli; tannarxdan yutish usuli; haqiqiy litsenziya to'lovlarini hisoblash usuli; foydalanish xarajatlarini tejash usuli;

b) baholanayotgan obyektдан foydalanishdan haqiqiy texnik-iqtisodiy samara olinayotganligi haqida ma'lumotlar mavjud bo'lmagan holatlar uchun: royaltidan ozod qilish usuli; litsenziat foydasida litsenziar ulushini ajratish usuli; ekspert orqali foyda ulushini ajratish usuli.

NMA va IMOdan yaratilayotgan pul oqimlari uchun kapitallashtirish stavkasi NMA va IMOni sotib olish uchun investitsiya qilingan kapital va bu kapitalning qaytishini diskontlash (kapitaldan unum) stavkasi miqdorini hisobga olishi zarur. Diskontlash stavkasi quyidagi usullardan biri bilan hisoblab chiqiladi: kumulyativ tuzish usuli; kapitalning o'rtacha o'lchangan qiymati usuli; kapital aktivlarni baholash usuli.

Qiyosiy yondashuv o'xshash turdagi NMA va IMOlar faol sotilayotgan va xarid qilinayotgan samarali faoliyat ko'rsatuvchi bozor tamoyiliga asoslangan. Qiyosiy yondashuv baholash obyektiga o'xshash obyektlar bo'yicha tuzilgan bitimlarga oid ma'lumotlarini qiyoslashni nazarda tutadi. Qiyosiy yondashuvda baholash obyekti bozorda sotilgan shunga o'xshash obyektlar bilan solishtiriladi. Qiyosiy yondashuvni qo'llash baholash obyekti o'xshashlarining (keyingi o'rinlarda analoglar deb yuritiladi) narxlari haqidagi ishonchli va to'liq axborot hamda ular bilan amalga oshiriladigan bitimlarning haqiqiy shartlari mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi. Bunda bitimlar narxlari, taklif va talab haqidagi axborotdan foydalanilishi mumkin.

Baholash obyektining qiymatini qiyosiy yondashuv usuli bilan baholashda baholashning quyidagi usullaridan foydalaniladi: sotib olish qiymati usuli; sotuvlarni qiyosiy tahlil qilish usuli.

Qiyosiy yondashuv bilan baholash obyektining qiymatini aniqlash quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

– baholash obyektini analoglari bilan taqqoslashni amalga oshiriladigan elementlarini (keyingi o'rinlarda taqqoslash elementlari

deh yuritiladi) aniqlash;

- baholash obyektidan har bir analogning har bir taqqoslash elementi bo'yicha tavsifi va farqlari darajasini aniqlash;

- baholash obyektidan har bir analogning taqqoslash elementlari bo'yicha tegishli tavsiflari va farqlari darajasiga mos ravishda analoglar murxlariga tuzatishlarni aniqlash;

- har bir analogning har bir taqqoslash elementlari bo'yicha narxini uning baholash obyektidan farqi bo'yicha tuzatish;

- analoglarining tuzatishlar kiritilgan narxlarini asoslangan holda umumlashtirish orqali baholash obyekti qiymatini hisoblash.

Taqqoslash elementlariga o'zgarib turishi baholash obyekti qiymatiga va analog obyektlarga oid bitimlar bozorida vujudga kelgan tavsiflarga ta'sir ko'rsatuvchi omillar kiradi. Quyidagilar qiyoslash uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan eng muhim taqqoslash elementlari hisoblanadi:

- baholash obyekti va analogga nisbatan baholanayotgan mulkiy huquqlarning hajmi;

- baholash obyekti va analogiga oid bitimlarni moliyalashtirish shartlari (shaxsiy va qarzga olingan mablag'larning nisbati, qarz mablag'larini taqdim etish shartlari);

- analog bilan bitim tuzish sanasidan boshlab baholashni o'tkazish sanasiga qadar davrda baholash obyekti narxlarining o'zgarishi;

- baholash obyekti va analogdan foydalanilgan yoki foydalaniladigan soha;

- baholash obyekti va analogga taqdim etiladigan huquqlar amal qiladigan hudud;

- baholash obyekti va analogning funksional, texnologik, iqtisodiy tavsiflari;

- baholash obyekti va analogdan foydalanish orqali ishlab chiqariladigan va sotiladigan mahsulotga bo'lgan talab;

- baholash obyekti va analogdan foydalanish orqali ishlab chiqarilgan mahsulotlarni (ish, xizmat) sotishning hajmi;

- baholash obyekti va analogdan foydalanish muddati;

- baholash obyekti va analogni o'zlashtirishga qilingan xarajatlar;

– baholash obyekti va analog bilan bog‘liq bitimlarni tuzishdagi to‘lov shartlari;

– baholash obyekti va analog bilan bog‘liq bitimlar tuzish holatlari.

Xarajat yondashuvining asosida NMA va IMOning qiymatini ularni qayta tiklash xarajatlarini hisobga olish yo‘li bilan eskirish xarajatlarini chegirib tashlagan holda daromad hajmini (agar, NMA va IMOning tavsifi bunday qayta tiklanishga yo‘l qo‘ysa) inobatga olgan tarzda aniqlash yotadi.

Xarajat yondashuvi – baholash obyektining eskirishini hisobga olib, uni tiklash yoki almashtirish uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni aniqlashga asoslangan baholash obyektining qiymatini baholash usullari majmuidir. Ushbu mol-mulkning o‘rnini bosuvchisi sifatida aslining nusxasi bo‘lgan yoki bir xilda foydali bo‘la oladigan boshqa mol-mulkni yaratish imkoniyati taxmin qilinadi. Agar tiklash baholanayotgan NMA va IMOni to‘la takror ishlab chiqilishini nazarda tutsa, takror ishlab chiqish xarajatlari qiymati usuli qo‘llaniladi. Agar baholanayotgan obyekt kabi xususiyatlarga ega bo‘lgan boshqa NMA va IMO mavjud bo‘lsa, uni shartli ravishda baholanayotgan obyektning analogi deb hisoblash va almashtirish qiymati usulini qo‘llash mumkin. Quyidagilar xarajat yondashuvining asosiy usullari hisoblanadi:

– yaratish qiymati usuli;

– takror ishlab chiqish xarajatlari qiymati usuli;

– almashtirish qiymati usuli.

Xarajat yondashuvi usullarini qo‘llash NMA va IMOning tashkilot foydasiga qo‘shadigan hissasi NMA va IMOni tiklashga sarflanadigan xarajatlardan ortib ketishini nazarda tutadi.

NMA va IMOni xarajat yondashuvi asosida baholashda xarajatlarning quyidagi turlarini inobatga olish lozim: NMA va IMOga bo‘lgan mulkiy huquqlarni olish xarajatlari; NMA va IMOni yaratish xarajatlari, shu jumladan laboratoriya tadqiqotlari, ilmiy-tadqiqotlar, tajriba-konstruktorlik, loyiha-qidiruv ishlari sarf-xarajatlari; baholash obyektini yaratish ishlarida ishtirok etadigan tashkilot asosiy fondlarining amortizatsiya xarajatlari; NMA va IMOni ishlab chiqarishda foydalanishga tayyor holatga etkazish xarajatlari; NMA va

IMOni foydalanish orqali tovarlar (xizmatlar) ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki NMA va IMOni sotish xarajatlari; NMA va IMOni huquqiy va boshqa xil muhofazalash xarajatlari; boshqa ehtimoliy xarajatlar.

Xarajatli yondashuv bilan NMA va IMOni baholashda quyidagi ishlar bajariladi: baholash sanasida NMA va IMOni yaratish, sotib olish va ishga tushirish bilan bog'liq xarajatlar aniqlanadi; NMA va IMOning eskirish miqdori aniqlanadi; tadbirkorning foydasi aniqlanadi; NMA va IMOning qiymati tadbirkorning foydasiga ko'paytirilgan xarajatlar miqdori va eskirish miqdori o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Gudvill (goodwill) – firmaning bahosi, firmaning yaxshi nomi. O'z mazmuniga ko'ra, nomoddiy aktivlarning bu turi mol-mulk sotib olingan korxonaning balansida turgan baho bilan shu korxona uchun amalda to'lingan narx o'tasidagi farqdan iborat bo'ladi. Aktivning bu turi, odatda, bir korxona boshqa korxonani sotib olganida paydo bo'ladi.

Gudvill (goodwill) – noaniq nomoddiy aktiv hisoblanadi. Hisobga olish maqsadida gudvill – kompaniyaning sotib olingan haqiqiy bahosi bilan identifikatsiyalanadigan sof aktivlarning bozordagi bahosi o'rtasidagi farqdir. U eng ko'p tarqalgan va muhim nomoddiy aktiv hisoblanadi. Gudvill kompaniyaning ijobiy tavsiflaridan kelib chiqadigan qiymat bo'lib, kompaniyaning aniq aktivlaridan kutilayotgan daromadlarning qo'shimcha ravishda ko'paytirishga xizmat qiladi. Kompaniyaning o'zi tomonidan yuzaga keltirilgan gudvill aktiv sifatida aks ettirilmaydi. Chunki bu kompaniya sotib olinayotganda sotib olish bahosi va kompaniya aktivlarining haqiqiy bahosi o'rtasidagi farq sifatida yuzaga chiqadi. Gudvill asosan kompaniyaning oddiy ko'rsatkichlaridan yuqori bo'lgan moliyaviy ko'rsatkichlarining taxmin qilinayotgan qiymatini aks ettiradi. Bu taxminlar kompaniya yoki uning operatsiya muhitiga aloqador bo'lgan nomoddiy ijobiy tavsiflar yoki omillar bunday daromadlar olishga ishonch tug'diradi. Ular kompaniyalar uchun o'rtachadan yuqori bo'ladi.

Yuqori darajadagi rahbar jamoasi, sotish jarayonini a'lo darajada tashkil qilinishi, o'ta samarali reklama, ishlab chiqishdagi maxfiy jarayon, mutlaq darajada yaxshi mehnat munosabatlari, yuqori ishonch reytingi, xodimlarni tayyorlashning ilg'or dasturi, mahsulot yetkazib beruvchilar bilan barqaror, samarali va ishonchli aloqalarning mavjudligi va hokazolar

gudvillni yuzaga keltiruvchi sabablar bo'lib hisoblanadi. Ushbu omillarning sanab o'tilishi gudvill korxonaning butun faoliyati davomida amal qilishi, biroq faqat uning sotilishi chog'idagina aks ettirilishi to'g'risida guvohlik beradi, chunki faqat shu holatdagina – uni obyektiv axborot – firma sotib olinayotgan narx asosida baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Salbiy gudvill – sotib olingan sof aktivlarning haqqoniy qiymati korxonaning xarid qiymatidan yuqori bo'lsa, paydo bo'ladigan farq sifatida namoyon bo'ladi. Bu sotib olayotgan korxona uchun qulay xariddir. Bunday hollarda moddiy aktivlar qiymatlari shu darajaga kamaytirilishi lozimki, bunda salbiy gudvillga o'rin qolmasligi kerak.

Gudvillning yuzaga kelish sabablari juda ham turli-tuman bo'lishi mumkin. Ular orasidan eng tavsifilari qatorida, odatda, goyatda samarali reklama siyosati, alohida ta'sirchan sotish tizimi, raqobatchilardan ustun turuvchi boshqaruvchilar komandasining mavjudligi, kompaniya ishining qulay yoki imtiyozli me'yoriy-huquqiy rejimi va/yoki soliqqa tortish shartlari, raqobatchilar foydalana olmaydigan ishlab chiqarish sirlaridan foydalanish, xodimlarni kasbga tayyorlash hamda ularning malakasini oshirishga oid noyob dasturni amalga oshirish, mahsulot etkazib beruvchilar bilan barqaror, samarali va ishonchli aloqalarning mavjudligi va ko'pgina boshqa omillarni keltiradilar. Ushbu omillarning sanab o'tilishi gudvill korxonaning butun faoliyati davomida amal qilishi, biroq faqat uning sotilishi chog'idagina aks ettirilishi to'g'risida guvohlik beradi, chunki faqat shu holatdagina – uni obyektiv axborot – firma sotib olinayotgan narx asosida baholash imkoniyati mavjud bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya tushunchasining mazmun va mohiyati qanday?
2. Innovatsion investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?
3. Innovatsion jarayonning qanday bosqichlari bor?
4. Innovatsiya faoliyatini tushuntirib bering.
5. Innovatsiya infratuzilmasini izohlang.

6. Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda innovatsiyalarning o'mini tushlang.

7. Innovatsion faoliyat subyektlarini tushuntirib bering.

8. Innovatsion loyihaning mazmuni va mohiyati qanday?

9. O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish maqsadi va uning vazifalari qanday?

10. Venchur fondlari va venchurli moliyalashtirishning mohiyatini tushlang.

11. Korxonalarda innovatsiya strategiyasi qanday shakllantiriladi?

12. Nomoddiy aktivlarning mazmun-mohiyatini tushuntirib bering.

13. Nomoddiy aktivlarning qanday turlarini bilasiz?

14. Nomoddiy aktivlarning qanday xususiyatlarini bilasiz?

15. Nomoddiy aktivlar qanday turkumlanadi?

16. Nomoddiy aktivlar qanday baholanadi?

17. Nomoddiy aktivlarning investitsiya faoliyatidagi ahamiyati qanday?

18. Franshiza haqida nimalarni bilasiz?

19. Gudvillning mohiyati qanday va u qanday hisobga olinadi?

XI BOB. INSON KAPITALIGA KIRITILADIGAN INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISH

11.1. Inson kapitali tushunchasi, mohiyati va turlari. Inson kapitalining milliy iqtisodiyotga ta'siri

Har qanday iqtisodiy tizim o'ziga xos iqtisodiy qonunlar va shunga mos iqtisodiy kategoriyalarga ega bo'ladi. Bu iqtisodiy qonunlar va kategoriyalar ma'lum bir makon va zamonda amal qiladi. Insoniyat paydo bo'libdiki, to hozirgi kunga qadar insonni iqtisodiy jarayonlarga ta'siri turli darajalarda baholanib shunga xos iqtisodiy tushuncha va kategoriyalar ishlab chiqilgan. XVIII asrda insonga ishlab chiqarishning shaxsiy omili sifatida qarab uni ishchi kuchi, mehnat resurslari deb e'tirof etganlar va shu asosda iqtisodiyotda ishchi kuchi, mehnat resurslari kategoriyasi paydo bo'lgan. Bugungi kunga kelib insonni iqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish ko'lamini kengayib bordi. Fan texnikaning jadal rivojlanishi bilimlar, ko'nikmalar, mahorat inson qobiliyatlarini birinchi o'ringa ko'tardi. Bevosita inson iqtisodiyotni rivojlantirishning harakatlantiruvchi kuchiga aylandi. Inson endi ishlab chiqarishning qo'shimcha resursi emas, balki o'z qobiliyati bilan ishlab chiqarishni tashkil etuvchisi, yangi innovatsiyalarni yaratuvchi noyob resursga aylandi. Inson xodim sifatida o'z mehnatining natijasini taqsimlashda, mulkda, foydada ishtirok etish tizimi orqali korxonalarni boshqarishda ishtirok eta boshladi. Bu esa iqtisodiyotda inson kapitali tushunchasini paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

Iqtisodiyotni hozirgi rivojlanish bosqichi, boshqa iqtisodiy tizimlardan farqli ravishda, aynan nomoddiy holdagi aktivlar ya'ni dasturiy ta'minotlar, axborot resurslari, intellektual bilimlar, elektron resurslarni yaratish ishlab chiqarishning bilimlarga asoslangan yangicha usuliga aylanib bormoqda, axborot, bilimlar esa iqtisodiy kategoriya sifatida shakllanmoqda. Bunda iqtisodiyotni harakatga keltiruvchi kuch bo'lib ilmiy kashfiyot va ishlanmalar xizmat qiladi. Bunday yangi iqtisodiy tizimning yuksalishi markazida inson kapitali turadi.

Inson kapitali tushunchasi ko'p qirrali tushuncha bo'lib, unga birinчилardan ta'rif bergan va tadqiqotlar olib borgan amerikalik olimlar Teodor Shults va Geri Bekkerdir. Bu olimlarning inson kapitali tushunchasidagi yangiligi XX asrning ikkinchi yarmida dunyo iqtisodiy tafakkurida kashf qilingan eng muhim yangiliklardan biri bo'ldi. Bu olamshumul yangiliklari uchun har ikki olim ham Nobel mukofoti bilan taqdirlanishgan.

T. Shultsning ta'kidlashicha, kambag'al inson farovonligini oshishi yerga, texnika vositalariga emas, balki uning bilimiga bog'liq. Undan ushqari ushbu atama bo'yicha quyidagi fikrlarni aytgan, inson qobiliyatlarini barchasi tug'ma yoki orttirilgan bo'ladi. Har bir odam o'zining tug'ma qobiliyatlariga xos individual gen majmui bilan tug'iladi. Inson tomonidan mablag'lar bilan orttirilgan yoki kuchaytirilgan qobiliyatlarni biz "inson kapitali" deb ataymiz"¹⁰⁰ degan.

Uning izdoshi G.Bekker inson xulq-atvorining o'ziga xos "iqtisodiy yondashuvi"ni ajratib o'zining universal metodologik yondashuvini yaratishga erishdi. Uning ta'kidlashicha, inson kapitali – bu, har bir kishida mavjud bilim xazinası, malaka ko'lamı va motivatsiyalar zaxirasıdır. Inson kapitalining jismoniy kapitaldan farqi shundaki, u alohida kapital turi bo'lib, unda o'xshash harakat qiladi. Lekin unda bir qator fundamental tafovutlar ham borki, ular orasida bu kapitalning o'z egasidan ajralmasligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Inson kapitalining jamg'arilishi jismoniy kapital singari katta xarajatlarni talab etadi va bu murakkab investitsion jarayon bilan bog'liqdir"¹⁰¹.

Ko'pgina iqtisodchi olimlar insondagi qobiliyat, bilim, ko'nikmani insondagi kapital sifatida e'tirof etishmoqda.

Mahalliy olimlarimizdan A. O'Imasov va A. Vahobovlar inson kapitali – bu kishilarning hayotiy ne'matlar hisoblangan tovar va xizmatlarni yaratishga qodir bo'lgan aql-idroki va kuch-quvvatidir, uni

¹⁰⁰ Schultz T.P. Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources 1972.

¹⁰¹ Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избран-ные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. - М.: ГУ ВШЭ, 2003, 90, 96 с

yaratish xarajat talab qilgani uchun u kapitalga tenglashtiriladi, degan fikrlarni bildirishgan.

Umuman olganda, insonlarga daromad keltiradigan qobiliyatlari va bilimlari yig'indisini inson kapitali, deb atash mumkin.

Bugungi kunda nega ishchi kuchi, mehnat resurslari emas, balki inson kapitali tushunchasiga ko'proq urg'u berilmoqda. Buning eng muhim sabablaridan biri biz borayotgan hozirgi taraqqiyot yo'li ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar va ishlab chiqarishning ham bilimlarga asoslanib borishini ko'rsatmoqda. Demak, ishchini bilimi nafaqat uni o'zini yoki oilasini balki mamlakat kerak bo'lsa jahon iqtisodiyoti uchun ham foyda keltiradi. Keling buni oddiyroq bir amaliy misol bilan tavsiflashga harakat qilamiz. Dunyodagi eng mashhur kompaniyalardan biri "Apple" kompaniyasining asoschisi Stif Jobsni olib qaraylik. Undagi inson kapitali nafaqat kompaniyani balki davlat, millatni ham dunyoda dovrug'ini tanitdi. E'tibor bering birgina insondagi bilim, qobiliyat undagi noodatiy fikrlash uslubi dunyodagi axborot telekommunikatsiya sohasida juda katta o'zgarishlarga olib kelgan. Undan tashqari korxonaning daromadi boshqa sanoat korxonalari bilan raqobatlashadigan darajadan ham yuqoridir.

Haqiqatan ham inson kapitali mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini eng muhim mezoniga aylanib bormoqda. Demak, inson kapitali inson daromadlarining o'lchovi ekan. Insonni daromadi undagi bilim, tajriba va ko'nikmalarni darajasiga bog'liq. Insondagi inson kapitali qanchalik sifat jihatdan yuqori bo'lsa, uning daromadlari ham shuncha yuqori bo'ladi.

11.2. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalarning roli. Ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalarning yo'nalishlari

Ilm-texnika taraqqiyoti va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish davrida inson kapitali mamlakat kelajagini belgilaydigan zaruriy omilga aylanib bormoqda. Inson kapitali barqaror iqtisodiy o'sishning asosi va innovatsiyalarni harakatlantiruvchi kuchdir.

Inson kapitaliga investitsiyalar – bu insonlarning qobiliyatini, uning malakasini oshirishga va rivojlantirishga kiritilgan sarmoya bo'lib, bundan ko'zlangan asosiy maqsad mehnat unumdorligini oshirishdir.

Inson kapitaliga investitsiyalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Birlamchi investitsiyalar: ta'lim va ilm-fanga yo'naltiriladi.
2. Ikkilamchi investitsiyalar: sog'liqni saqlash; turmush darajasini yaxshilash; migratsiya; motivatsiya; madaniyat sohalariga yo'naltiriladi.

Xalqaro tajribadan ma'lumki, inson kapitaliga investitsiyalar, xususan ta'limga investitsiyalar bolalikdan boshlab uzoq muddatga kiritiladi hamda mamlakat iqtisodiy o'sishida o'ziga xos qaytimga ega bo'ladi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra ma'lum bir malakat aholisi uchun ta'limning o'rtacha statistik muddatini bir yilga oshirilishi, ushbu mamlakat yalpi ichki mahsulotini 3-6%ga oshiradi. Ta'limga ajratiladigan mablag'larning 1%ga oshirilishi mamlakat yalpi ichki mahsulotini 0,35%ga oshishiga olib keladi. Lekin shuni yodda tutish lozimki, ta'limga investitsiyalar – bu uzoq muddatli investitsiyalar bo'lib, ulardan tezkor natijalarni kutish to'g'ri emas, biroq mamlakatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun bunday investitsiyalar juda zarurdir.

Jahon bankining dunyo mamlakatlari iqtisodiyotini tahlil qilish asosida taqdim etgan ma'lumotlariga ko'ra iqtisodiy o'sishning 55%i aynan inson kapitali orqali aniqlangan. Mutaxassislarning baholashiga ko'ra rivojlangan mamlakatlarda ta'lim davomiyligini bir yilga oshirish yalpi ichki mahsulotni 5-15%ga oshishiga olib keladi. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun, avvalo inson kapitalini rivojlantirish kerak. Jahon bo'yicha mamlakatlarning ta'limni rivojlantirishga xarajatlari ijtimoiy xarajatlar emas, balki daromad keltiradigan investitsiyalar sifatida qaralmoqda, ya'ni ta'limga investitsiyalar shunchaki ijtimoiy zarurat uchun emas, kelajakda foyda keltirishi uchun kiritilmoqda. Global raqobat sharoitida ham o'z ta'lim salohiyatini muntazam ravishda oshirayotgan mamlakatlar g'olib bo'ladilar.

Ta'limning ahamiyatini yaxshiroq anglash uchun Jahon banki guruhi YuNESCONing Statistika instituti bilan hamkorlikda

o'quvchilarning o'zlashtirishini baholash natijalari bo'yicha yangi ma'lumotlar bazasini ishlab chiqdi¹⁰².

Inson kapitalining ahamiyatini bir nechta turli usullarga asosan baholash mumkin. An'anaga ko'ra, iqtisodchilar buni ko'proq ta'lim olgan odamlarning daromadi bilan hisoblar edi.

Tadqiqotlar har bir qo'shimcha ta'lim yili inson daromadini o'rtacha 10 foizga oshirishini ko'rsatdi. Bunda ta'lim sifati ham muhim. Misol uchun, AQShdagi boshlang'ich maktabning alohida sinfida malakasi past o'qituvchini o'rta darajadagi mutaxassisga almashtirish o'quvchilarga butun umri davomida 250 ming dollargacha umumiy daromad olish imkonini beradi.

Ammo kognitiv imkoniyatlar inson kapitalining yagona ko'rsatkichi emas. Mardlik, iroda va halollik kabi ijtimoiy-hissiy ko'nikmalar, odatda katta iqtisodiy samaradorlik keltiradi. Sog'liq ham muhim ahamiyatga ega. Negaki, sog'lom insonlarning mehnat samaradorligi yuqori bo'ladi.

150 dan ziyod mamlakatni qamrab oluvchi bir necha yirik test dasturlari natijalarini PISA baholari bilan qiyoslash maqsadida muvofiqlashtirildi. Ma'lumotlar bazasi ta'lim sohasida ulkan muammolar borligini ko'rsatdi: rivojlanayotgan mamlakatlarda o'quvchilarning qariyb 50 foizi "professionallikning eng past darajasi" deb ataladigan muammoga duch keladi.

Singapurda o'quvchilarning 98 foizi, Janubiy Afrikada 26 foizi o'rta maktabda xalqaro bazaviy darajaga erishadi. Boshqacha aytganda, Singapurda o'rta maktab o'quvchilarining deyarli barchasi dunyoning istalgan joyida ishlash uchun yetarli malakaga ega. Janubiy afrikalik yoshlarning qariyb to'rtidan uch qismi savodsiz. Bu inson salohiyatini yo'qotish.

Bolalar maktabni bitirar ekan, qaysi mamlakatda yashashiga qarab sog'lig'i borasida mutlaqo turli istiqbollarga duch keladi. Dunyoning eng badavlat mamlakatlarida 15 yoshli o'smirlarning qariyb 5 foizi o'zining 60 yoshligini qarshilay olmaydi. Qashshoq mamlakatlarda 15 yoshli o'smirlarning 40 foizi 60 yoshgacha vafot etadi.

¹⁰² /www.worldbank.org – (Jahon bankining rasmiy sayti)

Ushbu faktlar turli mamlakatlarda sog'liqni saqlash va ta'lim sohasida ulkan tafovutlar borligini ko'rsatadi. U ishchilarning kelgusi avlodi mehnati samaradorligining pasayishi nuqtayi nazaridan inson kapitaliga investitsiya kiritmaslik oqibatlarini namoyon etadi.

Inson kapitalining qiymati va sifatini ilm-fanni hisobga olgan holda aniqlash zarur. Ta'lim va ilm-fan bir-biri bilan o'zaro bog'liqdir. Inson kapitalining samaradorligini oshirish va innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish uchun quyidagilarga erishish zarur:

- inson kapitalining yuqori darajasi va sifati, shuningdek, uni rivojlantirish uchun investitsiyalar miqdorini oshirish;

- fundamental va amaliy fanlarni rivojlantirish;

- texnologik rivojlanishning intellektual markazlarini ko'paytirish;

- yangiliklarga yo'naltirilgan iqtisodiyotning ulushini oshirish;

- inson intellektual faoliyatining barcha jabhalarida samarani oshirish;

- davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan samarali innovatsion va venchur tizimlarini rivojlantirish;

- innovatsiyalarni rivojlantirish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish va investitsion reytinglarda yuqori pog'onalarga erishish;

- ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarishning uzviy ravishdagi integratsiyasini ta'minlash.

Hukumat iqtisodiy o'sishni ta'minlashga intilar ekan fizik kapital – muhtasham ko'priklar, yangi yo'llar, zamonaviy aeroportlar va boshqa infratuzilmalarni barpo etishga investitsiya kiritishga e'tiborni qaratadi.

Odatda, ular aholi salomatligi, bilim va ko'nikmalari, tajriba va turmush tarzini o'zida mujassam etgan inson kapitaliga investitsiya kiritishdan unchalik manfaatdor emas. Bu katta xato, negaki, inson kapitaliga investitsiya kiritishga nisbatan beparvolik mamlakat raqobatbardoshligini keskin pasaytirib yuborishi mumkin. Zero, mamlakat iqtisodiy jihatdan taraqqiy etishi uchun iste'dodli odamlarni tarbiyalash talab etiladi.

11.3. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi (Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi. Global raqobatbardoshlik indeksi. Global innovatsion indeks)

Inson kapitali – kishilar o‘z hayoti mobaynida yig‘ib boradigan, ularga jamiyatning foydali a‘zolari sifatida salohiyatini amalga oshirishiga imkon beradigan bilimlari, ko‘nikmalari va salomatligidir.

Ovqatlanish va sog‘liqni saqlashni yaxshilash, sifatli ta‘lim berish, ish o‘rinlarini yaratish va kasbiy ko‘nikmalarga o‘rgatish asosida insonlarga sarf qilinadigan davlat investitsiyalari inson kapitalining rivojlanishiga ko‘maklashadi.

Erta yoshdan inson kapitalini turli yo‘llar bilan o‘lchab borish yaxshi samara beradi. Bolani go‘daklikdan to‘g‘ri ovqatlantirish, sog‘lom rivojlanishini rag‘batlantirish keyinchalik uning jismoniy va ruhiy farovonligini yaxshilaydi.

Ayni paytda bolalikda kognitiv va ijtimoiy-hissiy imkoniyatlarda yo‘l qo‘yilgan ayrim kamchiliklarni balog‘at yoshiga yetganda tuzatish qimmatga tushadi. Shuning uchun hukumat tomonidan inson kapitalini bola hayotining dastlabki 1000 kunligida rivojlantirish iqtisodiy samara beradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda inson kapitaliga eng kam sarmoya kiritiladigan mamlakatlarda kelgusida ishchi kuchining samaradorligi, agar odamlar to‘liq sog‘lom bo‘lib, sifatli ta‘lim olsa, erishish mumkin bo‘lgan ko‘rsatkich sezilarli pasayib ketadi.

Shu tarzda inson kapitaliga sarmoyadan olinadigan iqtisodiy foydani o‘lchash sog‘liq va ta‘lim yaxshilanishining ijtimoiy va ichki qiymatini kamaytirmaydi.

Jahon banki guruhi inson kapitaliga sarmoya qilish ta‘sirining ijobiy natijalarini targ‘ib etib, siyosatchilarni nafaqat bank hisobraqamlari, balki maktablar va kasalxonalardagi holatlar haqida ham qayg‘urishga ruhlantirishi mumkin. Shuningdek, indeks investitsiyalar darajasi pasayib borayotgan mamlakatlar uchun harakatga da‘vat bo‘ladi.

Bularning barchasi iqtisodiy o'sish bilan nechog'li bog'liq? Birinchidan, inson kapitaliga individual sarmoyalardan olinadigan foyda qo'shilsa, umumiy samara alohida qismlar miqdoridan ko'proq ekanligi ayon bo'ladi.

Inson kapitalini rivojlantirishning ayrim afzalliklari jamlanib, sarmoya kiritilayotgan avlod bilangina cheklanib qolmaydi. Masalan, onaning farzandning prenatal parvarishi haqidagi bilimini boyitish bolalarning go'dakligidanoq sog'lig'ini yaxshilashga xizmat qiladi.

Iqtisodchilarning hisob-kitoblariga ko'ra, inson kapitaliga individual investitsiyalar umumlashtirilganda, turli mamlakatlarda inson kapitaliga kiritilgan investitsiya bilan aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlar o'rtasidagi tafovut 10 foizdan 30 foizgacha bo'lishini ko'rsatdi.

Misol uchun, XIX asr o'rtalarida Braziliya ziyoli yevropaliklarning San-Pauloga immigratsiyasini rag'batlantirgan. Natijada 100 yildan so'ng bu shtatda yuksak darajadagi ta'lim, qishloq xo'jaligiga nisbatan sanoatda ko'proq bandlik, shuningdek, aholi jon boshiga yanada yuqori daromad kuzatildi.

Ayniqsa, ta'lim katta samaradorlik keltiradi, shuning uchun u qashshoqlik ko'lamini qisqartirishda muhim rol o'ynaydi. Buni Gana tarixi ham tasdiqlaydi: 1990-yillarda va 2000-yillar boshida mamlakat ta'limga ketadigan xarajatlar miqdorini ikki barobar ko'paytirish orqali asosiy ko'rsatkichlarni keskin oshirishga muvaffaq bo'ldi. Natijada 1999-yildan 2012-yilgacha mamlakatda savodxonlik darajasi 64 foizga yetdi, qashshoqlik darajasi esa 61 foizdan 13 foizga tushdi.

Ta'limga kiritiladigan sarmoyalar ham jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishi mumkin. Aksariyat mamlakatlarda nisbatan o'ziga to'q oilalarda tug'ilgan farzandlar bolalikdanoq keng imkoniyatlardan foydalanishni boshlaydi va bu butun umri davomida qator afzalliklarga olib keladi, aksincha, nochorroq oilalar farzandlari bunday imkoniyatlardan foydalana olmaydi.

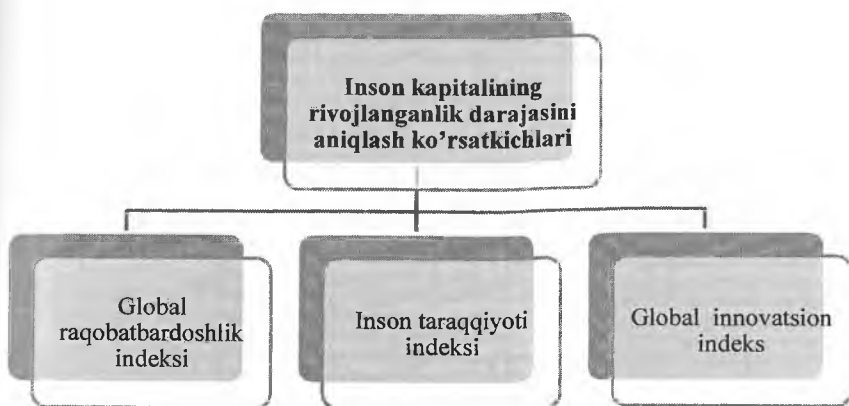
Bunday muammoni hukumat tomonidan hal etish bo'yicha sa'y-harakatlar amalga oshirilganda iqtisodiy tengsizlikning qisqarish tendensiyasi kuzatiladi. Shimoliy Karolinada o'tkazilgan tadqiqot agar Qo'shma Shtatlar bolalikdanoq samarali rivojlanish dasturlaridan foydalansa, mamlakatda daromadlardagi tengsizlik 7 foizga kamayishini ko'rsatdi. Bu esa AQShning Kanada darajasiga erishishi uchun yetarli.

Inson kapitaliga sarmoya kiritishdan jamiyat ham katta manfaat ko'radi. Uzlüksiz maktab ta'limi turli jinoyatlar sodir etilishi ehtimolini kamaytiradi.

2017-yilda Liberiyada narkotiklar savdosi bilan shug'ullanuvchilar, o'g'rilar va jinoyatga moyil boshqa erkaklar kognitiv-axloqiy terapiyaga yo'naltirilishi bo'yicha tadqiqot o'tkazilgan. Bu ularga o'z hissiy holatini anglab yetish, o'zini idora etishni yaxshilash va murakkab vaziyatlarda to'g'ri yo'l tutish kabi ko'nikmalarni shakllantirishni ko'zda tutgan. Unchalik ko'p xarajat talab etmagan dastur ushbu insonlarning jinoyat olamiga qaytishi ehtimolini sezilarli darajada qisqartirdi.

Inson kapitali shaxsning jamiyat hayotida ishtirok etishi bilan bog'liq. 1970-yillarning o'rtalarida Nigeriyada umumiy boshlang'ich ta'lim joriy etilib, bolalarning katta qismi boshlang'ich maktablarga qamrab olindi. Bir necha yil o'tib, bu yigit va qizlar yangiliklar bilan qiziqish, tengqurlari bilan siyosat haqida suhbat qurish, palata yig'ilishlari va saylovlarda ishtirok etishni boshladi.

Inson kapitaliga investitsiya kiritish ishonch darajasini ham oshiradi. O'qimishli insonlar boshqalarga ko'proq ishonadi, ishonch darajasi baland bo'lgan jamiyat odatda nisbatan yuqori iqtisodiy o'sishga erishadi. Shuningdek, ular ancha sabrli ham bo'ladi: tadqiqotlar yigirmanchi asr o'rtalarida Yevropada amalga oshirilgan maktab islohotlari odamlarning migrantlarga nisbatan bag'rikengroq bo'lishiga xizmat qilgan.

11.1-rasm. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning asosiy ko'rsatkichlari

Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik indeksi (The Global Competitiveness Index). 2004 yildan buyon tuziladi, bugungi kunda dunyodagi turli mamlakatlar raqobatbardoshligi ko'rsatkichlarining eng to'liq majmui sanaladi. 113 ta o'zgaruvchan ko'rsatkichni o'z ichiga oladi, ularning 2/3 qismi kompaniyalar rahbarlarini global so'rovdan o'tkazish natijalarini, 1/3 qismi esa umumfoydalanishdagi manbalarni (statistik ma'lumotlar, tadqiqotlar natijalari va h.k.) aks ettiradi. Xalqaro statistika va yirik kompaniya rahbarlari orasida so'rov o'tkazishdan foydalangan holda ko'rsatib o'tilgan reytingni belgilash doirasida: institutlar sifati, infratuzilma, makroiqtisodiy barqarorlik, salomatlik va boshlang'ich ta'lim, oliy ta'lim va kasbiy tayyorgarlik, tovar va xizmatlar bozori samaradorligi, mehnat bozori samaradorligi, moliya bozorining rivojlanishi, texnologik rivojlanish darajasi, ichki bozor hajmi, kompaniyalar raqobatbardoshligi, innovatsion salohiyat singari ko'rsatkichlar baholanadi.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Global raqobatbardoshlik indeksida yetakchi uchta davlat Singapur, AQSh, Gonkongdir.

**Global raqobatbardoshlik indeksiga kirgan kuchli davlatlar
o'ntaligi (2018-yil)**

Davlat	Reyting	Indeks
Singapur	1	84,8
AQSH	2	83,7
Gonkong	3	83,1
Niderlandiya	4	82,4
Shveytsariya	5	82,3
Yaponiya	6	82,3
Germaniya	7	81,8
Shvetsiya	8	81,2
Buyuk Britaniya	9	81,2
Daniya	10	81,2

Bugungi kunda o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlarga (The Global Competitiveness Report 2017–2018) ko'ra MDH mamlakatlari orasida reytingdagi o'rinlar quyidagicha taqsimlangan:

**Global raqobatbardoshlik indeksida MDH mamlakatlarining o'rni
(2018-yil)**

Davlat	Reyting	Indeks
Ozarbayjon	35	4,7
Rossiya	38	4,6
Qozog'iston	57	4,3
Armaniston	73	4,2
Tojikiston	79	4,1
Ukraina	81	4,1
Moldava	89	4,0
Qirg'iziston	102	3,9
Belarus	-	-
O'zbekiston	-	-
Turkmaniston	-	-

Shubhasiz, GCI ko'rsatkichlari tizimi nafaqat iqtisodiy va texnologik o'lchovlarga dahldor, balki u ijtimoiy hayotning xorijiy investitsiyalarni jalb etish va ulardan foydalanishga bevosita aloqador juda nozik siyosiy-huquqiy jihatlarini ham baholaydi. Aynan shu jihatlarni e'tiborga olgan holda ko'rsatib o'tilgan har bir reytingda ishtirok etishga tayyorgarlikning o'ta muhimligini ta'kidlash joiz. Bundan tashqari, qator GCI ko'rsatkichlari 2017 yil sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan O'zbekiston Respublikasida ma'muriy islohotlar kontseptsiyasi doirasida bayon etilgan vazifalarga ham juda mos keladi.

Yirik xorijiy investorlar iqtisodiyot holatini baholashda asosan Global raqobatbardoshlik indeksi (GCI, Global Competitiveness Index), Xorijiy investitsiyalarni jalb etish indeksi (Investing across borders), To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun tartibga soluvchi cheklovlar indeksi (FDI Regulatory Restrictiveness Index), Investitsion ishonch indeksi (FDI Confidence Index), Sanoatning raqobatbardoshlik indeksi (Competitive Industrial Performance Index), Global innovatsion indeks (Global Innovation Index) singari indekslarga tayangan holda strategik qarorlar qabul qiladilar. GCI ko'rsatkichlari bo'yicha tadqiqotlar dalolat beradiki, ular biror-bir iqtisodiyotning investitsion jozibadorlik holatini to'g'riroq baholaydilar. Shunga o'xshash holatlar yuqorida ko'rsatib o'tilgan boshqa global indekslar ko'rsatkichlariga ham taalluqli.

BMT Rivojlanish dasturining Inson taraqqiyoti indeksi. 1990-yildan buyon belgilanadi (*2013-yilgacha – Inson salohiyati rivojlanishi indeksi*). Uning doirasida uchta asosiy ijtimoiy omil bo'yicha ko'rsatkichlar baholanadi:

- 1) kutilayotgan umr davomiyligi (salomatlik va uzoq umr ko'rish);
- 2) ta'lim (ta'lim sifati va darajasi);
- 3) aholi jon boshiga yalpi milliy daromad (munosib va farovon hayot kechirish darajasi).

Inson kapitali ham boshqa moddiy, tabiiy va moliyaviy kapitallar singari qiymatga ega, yangilash, modernizatsiyalash va rivojlantirishga muhtoj. Inson kapitali iqtisodiy kategoriya sifatida samaradorligi va

sifati bo'yicha davlatlar o'rtasida farqlanadi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson taraqqiyoti indeksi orqali bu farqlanishlar aniqlanadi.

Bugungi kunda Inson taraqqiyoti indeksi mamlakatda inson taraqqiyotida erishilgan yutuq va natijalarni o'lchash uchun uchta asosiy yo'nalishni ko'rib chiqadi. Bularning barchasi mamlakat xalqi uchun sog'liqdir. Bu tug'ilishda umr ko'rish davomiyligi bilan o'lchanadi va umr ko'rish davomiyligi yuqori bo'lganlar hayot davomiyligi kam bo'lganlarga qaraganda yuqori.

Inson taraqqiyoti indeksida o'lchagan ikkinchi o'lchov, mamlakatning kattalar savodxonligi darajasi bilan boshlang'ich bilim darajasiga ega bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining umumta'lim maktablari darajasida ro'yxatdan o'tish nisbati bilan birlashtirildi.

Inson taraqqiyoti indeksidagi uchinchi va oxirgi o'lchov mamlakatning yashash darajasidir. Yuqori turmush darajasiga ega bo'lganlar hayot darajasi past bo'lgan turmush darajasidan yuqori. Ushbu o'lchov AQSh dollari asosida sotib olish kuchi paritatsiyasi shartlarida aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot bilan o'lchanadi.

Inson taraqqiyoti indeksi uchun ushbu o'lchovlarning har birini to'g'ri hisoblash uchun, ularning har biri uchun alohida indekslar tadqiqot davomida to'plangan xomaki ma'lumotlar asosida hisoblab chiqiladi. Keyinchalik xomaki ma'lumotlar indeks yaratish uchun minimal va maksimal qiymatlar bilan formulaga kiritiladi. Har bir mamlakat uchun Inson rivojlanishi indeksi keyinchalik umr ko'rish davomiyligi indeksini, ta'lim olish davomiyligi indeksini va yalpi ichki mahsulotni o'z ichiga olgan uchta indeksning o'rtacha qiymati sifatida hisoblanadi.

Inson taraqqiyoti indeksi turli mamlakatlar va mintaqalarda hayot darajasini qiyoslovchi o'lchov vositasi hisoblanadi.

Inson taraqqiyoti indeksi va uning tarkibiy ko'rsatkichlari bo'yicha dunyodagi yetakchi uch davlat haqida BMT Taraqqiyot dasturining so'nggi hisobot ma'lumotlarini quyidagi jadval orqali kuzatishimiz mumkin:

**Inson taraqqiyoti indeksi va uning tarkibiy ko'rsatkichlari
(2019-yilda e'lon qilingan Inson rivojlanishi hisoboti bo'yicha)**

Davlat	Reyting	Indeks (HDI)	Shu jumladan,			
			Kutilayotgan umr davomiyligi	Kutilayotgan ta'lim olish davomiyligi	O'rtacha ta'lim olish davomiyligi	Aholi jon boshiga yalpi milliy daromad
Norvegiya	1	0,954	82,3	18,1	12,6	68059
Sheytsariya	2	0,946	83,6	16,2	13,4	59375
Irlandiya	3	0,942	82,1	18,8	12,5	55660

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2019-yilgi reytingda ilk uch o'rinni Norvegiya, Shveysariya va Irlandiya egalladi. Hayot darajasi eng yomon deb topilgan uch mamlakat Chad, Markaziy Afrika Respublikasi va Niger bo'ldi. Inson taraqqiyoti indeksi bo'yicha dunyodagi yetakchi uch davlatda ham kutilayotgan umr davomiyligi 82 yoshdan yuqori, ta'lim olish davomiyligi 16-18 yil, aholi jon boshiga yalpi milliy daromad reytingda birinchi o'rinni egallagan Norvegiya davlati bo'yicha 68059 AQSh dollarini tashkil qilgan.

So'nggi e'lon qilingan tadqiqotlarga ko'ra (United Nations Development Programme: Human Development Index) MDH mamlakatlari quyidagi ko'rsatkichlarga ega:

Inson taraqqiyoti indeksida MDH mamlakatlarining o'rni (2019-yil)

Davlat	Reyting	Indeks
Rossiya	49	0,824
Belarus	50	0,817
Qozog'iston	50	0,817
Gruziya	70	0,786
Armaniston	81	0,760
Ozorbayjon	87	0,754
Ukraina	88	0,750
Moldava	107	0,711
Turkmaniston	108	0,710
O'zbekiston	108	0,710
Qirg'iziston	122	0,674
Tojikiston	125	0,656

Inson taraqqiyoti indeksida MDH mamlakatlari bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra O'zbekiston va Turkmaniston bir xilda – 108-o'rinni egallaganini, qolgan qo'shni davlatlarning o'rinlari esa quyidagicha bo'lganini kuzatishimiz mumkin: Qozog'iston – 50, Qirg'iziston – 122, Tojikiston – 125. Bu indeks bo'yicha MDH mamlakatlari orasida Rossiya va Belarus Respublikasi yetakchilik qilmoqda.

Global innovatsion indeks (The Global Innovation Index) – bu ulkan tadqiqot bo'lib, unda innovatsion rivojlanish darajasiga ko'ra dunyo mamlakatlari reytingi tuziladi. Fransiyaning INSEAD xalqaro biznes-maktabi usuli bilan hisoblanadi. Global innovatsion indeks iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida bo'lgan davlatlarning innovatsion rivojlanishini batafsil tasniflovchi 82 ta ko'rsatkichdan tashkil etilgan.

Shu bois Indeks ikki guruh ko'rsatkichlarining solishtirma miqdori sifatida hisoblanadi. Birinchi guruh innovatsiyalar uchun mavjud resurslar va sharoitlar (Innovation Input) institutlar, inson kapitali, tadqiqotlar, infratuzilma, ichki bozor va tadbirkorlikning rivojlanganligini o'z ichiga oladi. Ikkinchisi esa innovatsiyalar bo'yicha erishilgan amaliy natijalar (Innovation Output) bo'lib, u texnologiyalar va ilm-fanning rivoji, ijodiy faoliyat natijalaridan iboratdir.

Shunday qilib, yakuniy indeksda xarajat va natijalar o'rtasidagi o'zaro nisbat kelib chiqadi, bu o'z navbatida u yoki bu mamlakatda innovatsiyalar rivojlanishiga sarflangan xarajatlarning samarasini obyektiv baholash imkonini beradi.

Global innovatsion indeks mamlakatning iqtisodiy rivojlanganligi darajasi va eksport darajasiga bog'liq. Shu bilan bir qatorda O'zbekiston innovatsion rivojlanishi uchun quyidagi to'rtta sohaga alohida e'tibor berilishi zarur:

- ilmiy faoliyatni rag'batlantirish;
- kapital bozorini rivojlantirish;
- ta'lim sohasida sifatli islohotlar;
- axborot kommunikatsion texnologiyalar sektorini rivojlantirish.

Shimoliy Amerika:

1. AQSH
2. Kanada

Yevropa:

1. Shveysariya
2. Shvetsiya
3. Niderlandiya

Shimoliy Afrika va G'arbiy Osiyo:

1. Isroil
2. Kipr
3. Birlashgan Arab Amirliklari

Janubi-sharqiy Osiyo va Okeaniya:

1. Singapur
2. Koreya Respublikasi
3. Gonkong, Xitoy

Lotin Amerikasi:

1. Chili
2. Kosta Rika
3. Meksika

Afrika:

1. Janubiy Afrika
2. Keniya
3. Mavrikiy

Markaziy va janubiy Osiyo:

1. Hindiston
2. Eron
3. Qozog'iston

11.2-rasm. Har bir hudud bo'yicha innovatsiya sohasidagi yetakchi mamlakatlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrda "2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5544-sonli farmoniga ko'ra 2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasi qabul qilingan bo'lib, Strategiyaning bosh maqsadi mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi darajasini va innovatsion jihatdan taraqqiy etganini belgilovchi asosiy omil sifatida inson kapitalini rivojlantirishdir.

Bosh maqsadga erishishda Strategiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib Global innovatsion indeks reytingi bo'yicha jahonning 50 ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

– barcha darajada ta’lim sifati va qamrovini oshirish, uzluksiz ta’lim tizimini rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta’minlash;

– ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va samaradorligini oshirish, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng joriy etish uchun ta’lim, ilm-fan va tadbirkorlikni integratsiya qilishning ta’sirchan mexanizmlarini yaratish;

– innovatsiyalar, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarga davlat va xususiy mablag’lar kiritilishini kuchaytirish, bu sohalaridagi tadbirlarni moliyalashtirishning zamonaviy va samarali shakllarini joriy etish;

– boshqaruvning zamonaviy usullari va vositalarini joriy etish orqali davlat hokimiyati organlari faoliyatining samaradorligini oshirish;

– mulkchilik huquqlari himoyasini ta’minlash, raqobatbardosh bozorlar tashkil etish va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlar yaratish, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

– barqaror faoliyat yuritadigan ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani yaratish.

Yangi o’lchovlar mamlakatlarni imkon qadar tezroq inson kapitaliga sarmoya qilishga ishontiradi. Bu barchani kelajak iqtisodiyotiga – u yerda uchrashi mumkin bo’lgan barcha narsalarda raqobatga va farovonlikka tayyorlaydi. Va bu global tizimga barcha birday amal qilishiga ko’maklashadi. Inson kapitaliga investitsiya qilishga qodir bo’lmaslik taraqqiyot uchun, butun insoniyat uchun nihoyatda qimmatga tushadi.

Nazorat savollari

1. Inson kapitali tushunchasini qanday izohlaysiz?
2. Inson kapitalining mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishiga ta’siri nimalarda ko’rinadi?
3. Inson kapitaliga yo’naltiriladigan investitsiyalarning qanday yo’nalishlari bor?

4. Ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalar deganda nimani tushunasiz?

5. Inson kapitalining samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

6. Inson kapitalini rivojlantirishning qanday afzalliklari bor?

7. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasi qanday aniqlanadi?

8. Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashda Global innovatsion indeksning o'rni qanday?

9. Jahon iqtisodiy forumining Global raqobatbardoshlik indeksi qanday aniqlanadi?

10. BMT Rivojlanish dasturining Inson taraqqiyoti indeksi qanday aniqlanadi?

XII BOB. INVESTITSIIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

12.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar. Yangi qurilish, ta'mirlash, kengaytirish, texnik qayta jihozlash ishlarini amalga oshirish. "Qurilish industriya"si tushunchasi

Korxonaning asosiy fondi ishlab chiqarish aylanma jarayonining ajralmas qismi, uzluksiz ishlab chiqarish jarayonining zaruriy omili hisoblanadi. Korxona faoliyati uchun eng zarur aktivlardan biri bo'lgan asosiy vositalar vaqt o'tishi bilan eskiradi va ishlab chiqarish sifatini yo'qotadi, bu butun ishlab chiqarishga ta'sir qilishi mumkin. Barcha ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari uchun asosiy vositalarni yaratish, ta'mirlash va modernizatsiya qilish mamlakat iqtisodiyotining alohida tarmog'i – kapital qurilish yo'li bilan amalga oshiriladi. Kapital qurilish binolar va inshootlarni yaratish uchun zarur bo'lgan moliyaviy, mehnat va moddiy xarajatlarni ishlatish jarayoni. Asosiy vositalarni yaratishdan tashqari, kapital qurilishda mavjud binolarni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, texnik qayta qurollantirish, kapital ta'mirlash va loyihalash ishlari olib boriladi. Ushbu tarmoqning tayyor mahsulotlari – binolar, inshootlar va boshqalar.

Yangi qurilish, kengaytirish, ta'mirlash, texnik qayta qurollantirish va amaldagi obyektlarni modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish jarayoni kapital qurilishni anglatadi. Uning yordamida jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlar yangilanadi¹⁰³.

Odatda, mamlakat iqtisodiyotining o'sish bosqichida kapital qurilish jadal sur'atlar bilan rivojlanib, bozor iqtisodiyoti subyektlarining asosiy fondlarga bo'lgan talabi bilan ajralib turadi va aksincha, iqtisodiy rivojlanishning inqiroz davrida kapital qurilishga investitsiyalar keskin kamayadi, ya'ni kapital qurilishga investitsiyalarni ma'lum bir xo'jalik tizimining umumiy iqtisodiy holatini "indikator" deyish mumkin.

¹⁰³ Mamatov B.S., Xo'jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. - T.: "Iqtisod – moliya", 2014. - B. 162.

Kapital qo'yilmalar asosiy vositalarni yangilash, texnik qayta jihozlash, rekonstruksiya qilish va mavjud bo'lganlarini kengaytirish uchun xarajatlardir. Kapital qo'yilmalar o'z iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, avvalo, asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga yo'naltiriladigan jamg'arma fondi tarkibiga kiradi, ijtimoiy mahsulotning tarkibiy qismi hisoblanadi.

Kapital qo'yilmalar tarkibiga qurilish-montaj ishlariga, asbob-uskunalar, vositalar, inventarlar sotib olishga va boshqa kapital ishlariga xarajatlar hamda loyihalashtirish va tatqiq qilish, geologiya-qidiruv va burg'ulash, yer uchastkalarini ajratish xarajatlari va qurilishga bog'liq ravishda ko'chirish xarajatlari, yangi qurilgan tashkilotlarga kadrlarni tayyorlash xarajatlari kiradi. Kapital qo'yilmalar balansda investor uchun haqiqiy xarajatlar bo'yicha aks ettiriladi. Kapital va moliyaviy qo'yilmalar bir-birini to'ldiradi va investitsiyalar umumiy portfeli shakllantiradi.

12.1-rasm. Asosiy kapitalga kiritiladigan investitsiya yo'nalishlari

Yangi qurilishga kapital qo'yilmalar yangi maydonlarda obyektlarni qurish uchun sarflanadigan xarajatlarni o'z ichiga oladi. Yangi qurilishga yangi maydonlarda maxsus ishlab chiqilgan loyihalar asosida quriluvchi korxona, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Kengaytirish bo'yicha korxonalarning ikkinchi va keyingi bosqichlarini, qo'shimcha ishlab chiqarish komplekslarini va sanoat

tarmoqlarini, shuningdek, yangi obyektlarni qurish yoki mavjud bo'lgan asosiy ishlab chiqarishni kengaytirishni nazarda tutadi. Faoliyat yuritayotgan korxonani kengaytirish qo'shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyiha asosida qurish yoki asosiy, qo'shimcha, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi sexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi. U asosan, faoliyat yuritayotgan korxona hududida yoki unga tutash maydonlarda amalga oshiriladi.

Rekonstruksiya yoki qayta tiklash – bu faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini almashtirish, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, texnologik qism va yordamchi xizmatlarda nomutanosiblikni bartaraf etish yo'li bilan korxonani to'liq yoki qisman qayta jihozlash va qayta qurishni anglatadi. Qayta tiklashda eski ishlab chiqarish bo'limlari o'rniga yangi bo'limlarni qurishga ruxsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish yangi texnologik uskunar va texnologiyalarni joriy qilish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish, eskirib qolgan va jismonan eskirgan uskunalarini modernizatsiya qilish va almashtirish yo'li bilan alohida ishlab chiqarish maydonchalari va qurilmalarining zamonaviy texnik talablarini oshirish uchun bir qator chora-tadbirlar (ishlab chiqarish maydonlarini kengaytirmaslik)ni o'z ichiga oladi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan.

Ushbu sohalarda xarajatlarning nisbati to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tarkibi deb ataladi. Kapital qo'yilmalarning maqsad va tarkibiga qarab ularning tarmoqli, texnologik va takror ishlab chiqarish tuzilmalari ajralib turadi.

12.2. Qurilishning uch bosqichi: tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsulotini realizatsiyasi. Qurilish ishlab chiqarishining davomiyligi

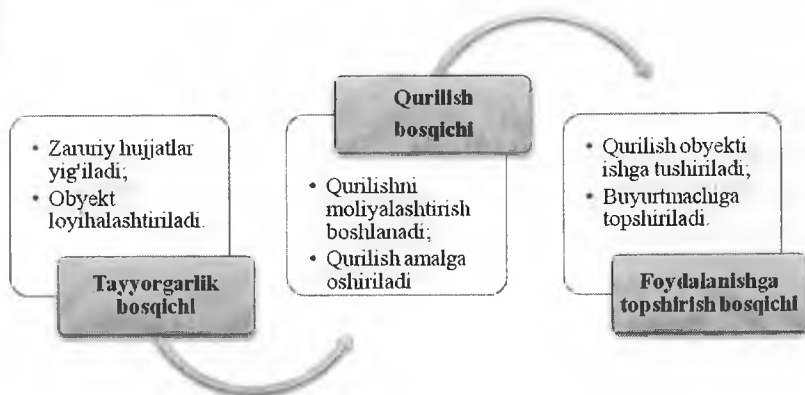
Kapital qurilishni 3 bosqichga bo'lish mumkin:

- Tayyorgarlik bosqichi – hujjatlarni yig'ish, qurilish xarajatlarini hisoblashni tayyorlash, pudratchini tanlash, tanlov savdolarini o'tkazish,

amallari bo'lganda shartnoma tuzish, qurilish shartlarini belgilash bilan tavsiflanadi;

- Qurilish bosqichi – qurilish uchun moliyalashtirishni ochish, qurilish uchun yuza tayyorlash, poydevor quyish, qurilish, ishga tushirish va h.k. bilan tavsiflanadi;

- Qurilish mahsulotlarini sotish yoki foydalanishga topshirish bosqichi – qurilish obyektni o'zlashtirish, qurilishni sifatli nazorat qilish, tozalash ishlari.

12.2-rasm. Kapital qurilishning bosqichlari

Qurilishi tugallangan obyektни qabul qilib olish shartnomani imzolash sanasida amalda bo'lgan belgilangan tartibga muvofiq mazkur shartnomada nazarda tutilgan barcha majburiyatlar tomonlar tarafidan bajarilgandan keyin, shuningdek, qurilishi tugallangan obyektlarni foydalanishga qabul qilib olishning belgilangan qoidalariga binoan amalga oshiriladi.

Obyektlar ularning foydalanishga tayyorligi to'g'risida Pudaratchining yozma bildirishnomasi Buyurtmachi tomonidan olingan kundan boshlab sanoqli kun mobaynida qabul qilib olinadi.

Pudaratchi qurilishi tugallangan obyektни qabul qilib olish boshlanishidan 5 kun oldin Buyurtmachiga Buyurtmachi tomonidan belgilangan tartibda ikki nusxada ijro hujjatlarini beradi. Pudaratchi

Buyurtmachiga ushbu hujjatlar to'plami amalda bajarilgan ishlarga to'liq mos kelishini yozma ravishda tasdiqlashi kerak. Qabul qilib olingan paytdan boshlab obyekt Buyurtmachining mulkiga aylanadi.

Zarurat bo'lganda qo'shma faoliyat to'g'risidagi shartnomaga muvofiq ish ko'ruvchi yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan yuridik shaxslarning birlashmasi qurilish shartnomasi bo'yicha pudratchilar bo'lishi mumkin. Buyurtmachi va pudratchi, bosh pudratchi va subpudratchilar, loyiha tashkilotlari va asbob-uskunalar, qurilish materiallari va konstruksiyalarini yetkazib beruvchilar o'rtasidagi munosabatlar vositachi tashkilotlar va boshqa oraliq bo'g'inlarning ishtirokisiz faqat shartnoma asosida quriladi. Bunda ham moddiy-texnika resurslarini o'zaro bergan holda, ham ular berilmagan holda subpudrat tashkilotlar tomonidan ishlarning bajarilishi bitta obyekt qurilishi doirasida vositachining ishi hamda moddiy-texnika resurslarini tashqariga realizatsiya qilish, deb hisoblanmaydi.

Pudrat shartnomasi tanlov savdolari natijalari bo'yicha aniqlangan shartnomaviy joriy narx bo'yicha belgilangan tartibda tanlov savdolari natijalari tasdiqlangandan keyin o'n kun muddatda tuziladi. Tanlov savdolari shartlariga muvofiq qurilish muddati bir kalendar yil doirasidan tashqariga chiqadigan obyektlar bo'yicha ikkinchi va keyingi yillarga ishlarning qoldiq hajmi qiymati belgilangan tartibda aniqlashtiriladi. Qoldiq qiymatning aniqlashtirilishi asosiy bosh shartnomaga ilova qilinadigan qo'shimcha bitim bilan rasmiylashtiriladi. Shartnomaga ishlar hajmining ko'payishi yoki loyihaning o'zgartirilishi bilan bog'liq o'zgartirishlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida belgilangan hollar bundan mustasno.

Shartnoma bekor qilingan taqdirda barcha xarajatlar va zararlar qonun hujjatlarida yoki shartnomada belgilangan tartibda qoplanadi. Shartnoma tuzishda buyurtmachi va pudratchi alohida shartlar bilan qonun hujjatlariga muvofiq unda boshqa majburiyatlarni ham nazarda tutishga haqlidir. Subpudratchilar va yetkazib beruvchilar (ishlab chiqaruvchilar)ni tanlash bosh pudratchi tomonidan tanlov savdolari natijalari bo'yicha tuzilgan bosh shartnoma bo'yicha majburiyatlar saqlanib qolishi sharti bilan mustaqil amalga oshiriladi. Obyektlar

qurilishiga shartnoma bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi qonun hujjatlariga muvofiq kafillik, kafolat shaklida va boshqa shakllarda ta'minlanadi. Obyekt qurilishi shartnomasida aks ettiriladigan o'zaro hisob-kitob shartlari qonun hujjatlari talablariga muvofiq belgilanadi.

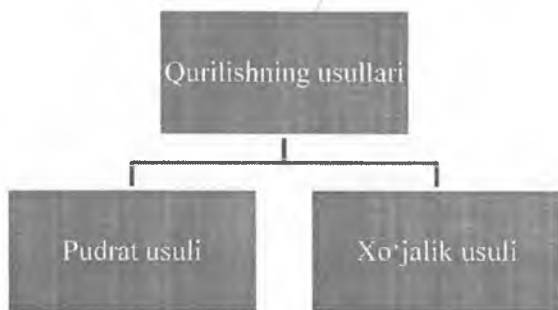
Buyurtmachi tomonidan quyidagilar ta'minlanadi: yer uchastkasini tanlash va ajratish, birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni va qurilish hududini tayyorlash, loyiha oldi ishlarini tashkil etish, loyihaning, ish hujjatlarining (obyektni foydalanishga tayyor holda qurish hollaridan tushqari) va tanlov hujjatlarining tasdiqlanadigan qismini kelishish, ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash; loyihalovchi va pudratchini (bosh pudratchini) tanlov savdolari orqali tanlash; ishlarni bajarish va moliyalashtirish jadvallari bilan birgalikda shartnomalar tuzish; qurilish obyektini davlat arxitektura qurilish nazorat organlarida ro'yxatdan o'tkazish; pudratchiga qurish uchun birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni berish; buziladigan, ko'chiriladigan yoki rekonstruksiya qilinadigan binolarda, shuningdek obyekt qurilishi hududida yashayotgan shaxslarni ko'chirish; moliyalashtirish, pudratchi tomonidan qabul qilingan shartnoma majburiyatlariga va shartnomada qayd etilgan boshqa funksiyalarga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish; texnik kuzatish va obyekt qurilishi ustidan texnik nazorat qilish; qurilishi tugallangan obyektni belgilangan tartibda foydalanish uchun qabul qilish; kafolatli davrda aniqlangan nuqsonlar bartaraf etilishi ustidan nazorat qilish. Buyurtmachi qonun hujjatlariga va shartnoma shartlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham bajaradi.

Pudratchi tomonidan quyidagilar ta'minlanadi: ish hujjatlarini ishlab chiqish va uning texnologiya qismini buyurtmachi bilan kelishgan holda qurilish jarayonida (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) uni ekspert kuzatish; ish hujjatlarini (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) texnologik izchillik va obyekt qurilishining aniq shartlari bilan bog'liqlikda hajmlar va muddatlarda ishlab chiqarishga berish; ishlarni bajarish jadvaliga muvofiq hamda belgilangan standartlarga, qurilish normalari va qoidalariga rioya qilgan holda tasdiqlangan loyihada nazarda tutilgan ishlarni bajarish; shartnomaga muvofiq qurilishni asbob-uskunalar, konstruksiyalar va qurilish materiallari bilan

butlash; loyiha yechimlariga hamda qurilish normalari va qoidalariga rioya qilgan holda qurilish-montaj, maxsus va ishga tushirish-sozlash ishlarini o'z vaqtida va sifatli bajarish; obyektning ijroiya hujjatlarini, shu jumladan sertifikatlanishi shart bo'lgan mahsulotga muvofiqlik sertifikatlarini, foydalanilgan qurilish materiallari va asbob-uskunalarga texnik pasportlarni tuzish va buyurtmachiga berish; tasdiqlangan loyihalarga, boshqa talablarga va shartnoma majburiyatlariga muvofiq obyektни buyurtmachiga topshirish. Pudratchi qonun hujjatlariga va shartnoma shartlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham bajaradi.

12.3. Qurilishning tashkiliy shakllari. Kapital qurilishda loyihalashtirish

Korxonalar, turli binolar va inshootlarni qurish ishlari bevosita korxona va tashkilotlarni o'z kuchlari hisobidan (qurilishning xo'jalik usuli) yoki buyurtmachi bilan shartnoma asosida maxsus qurilish-montaj tashkilotlari tomonidan (qurilishning pudrat usuli) amalga oshiriladi.

12.3-rasm. Kapital qurilish usullari

Turli mulkchilik shaklidagi korxonalar ishlab chiqarish jarayonida kapital qurilish ishlarini turlicha tashkillashtiradi. Kapital qurilishni tashkil etishning asosiy usullari xo'jalik va pudrat asosidagi usullardir. Xo'jalik usuli – korxonaaning o'zida doimiy shtat birligi va texnikalarni yig'ish orqali kapital qurilish boshqarmasini tashkil qilishdan iborat. Qurilishning xo'jalik usuli bilan har bir korxona qurilish birliklarini

yaratadi, ular uchun mexanizm va jihozlarni sotib oladi, qurilish ishchilarini jalb qiladi, ishlab chiqarish bazasini tashkil qiladi. Ushbu usul odatda mavjud korxonalarni rekonstruksiya qilish yoki kengaytirishda, mavjud korxonalar hududida kichik obyektlarni qurishda qo'llaniladi. Bunda ko'plab yo'nalishlarda ishlay oladigan nisbatan kam sonli ishchilar talab qilinadi. Xo'jalik usulida odatda, qurilish maydonchalari yuqori unumdorlikka ega maxsus texnikalar bilan kam jihozlangan, ishchilarning malaka darajasi hamda mehnat unumdorligi past bo'ladi. Bularning barchasi qurilishni sanoatlashtirishga, yuqori malakali qurilish guruhlarini tashkil etishga imkon bermaydi.

Shu bilan birga, ushbu usulning o'ziga xos afzalliklari ham bor: pudrat qurilish tashkilotlarini jalb qilish bilan bog'liq barcha kelishuvlarni tuzishga ketadigan vaqtni qisqartirish, korxona ishchilarining umumiy manfaati va korxonani rekonstruksiya qilish, qayta jihozlash yoki kengaytirish bilan bog'liq ishlarni tezkorlik bilan amalga oshirilishi.

Pudrat usuli buyurtmachi bilan tuzilgan shartnomalar asosida qurilish ishlarini shu maqsadda yaratilgan qurilish-montaj tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishini anglatadi. Shartnomalar bo'yicha ishlarni bajarish buyurtmachi va pudratchining o'zaro nazoratini ta'minlaydi, moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan yanada tejamkor, samarali foydalanishga yordam beradi. Pudrat usuli – bu korxonada muayyan ishlarni amalga oshirish uchun kapital qurilishga ixtisoslashgan pudrat tashkilotlarini vaqtinchalik yollashdir. Har ikki usulda ham afzalliklar va kamchiliklar mavjud. Xo'jalik usulining afzalliklari quyidagilardan iborat: amalga oshirilgan ishlar uchun nisbatan past narx, asosiy vositalarni joriy ta'mirlash uchun doimiy xodimlar mavjudligi, shuning uchun kapital qurilishni tashkil etishning ushbu usuli asosiy vositalarni ta'mirlash uchun doimo zarur bo'lgan yirik korxonalarda qo'llanilishi kerak. Pudrat usulining afzalliklari – mavjud bo'lgan zamonaviy jihozlar va tor doiradagi mutaxassislar hisobiga amalga oshirilayotgan ishlarning sifati yuqori bo'ladi, lekin qurilishni tashkil etishning bunday usulining narxi qimmat hisoblanadi.

Yuqorida aytib o'tilganlar bilan bir qatorda buyurtmachining

funksiyalari bosh pudratchiga o'tadigan, obyektlarni "kalit ostida" qurish shakli ham rivojlanmoqda. Bunday holda, bosh pudratchi qurilish tashkiloti tasdiqlangan loyihaga muvofiq qurilish uchun to'liq javobgarlikni o'z zimmasiga oladi; muddati va tasdiqlangan sarf-xarajatlar doirasida. Bu esa, bosh pudratchining manfaatdorligini oshiradi, chunki belgilangan mablag'larni tejalishi uning tasarrufida bo'ladi, chunki aloqa tizimini soddalashtiradi, bu esa qarorlarni qabul qilish va amalga oshirish samaradorligini oshirishga, natijada esa arzon va tezroq qurilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-noyabrda "Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5577-sonli farmoni qabul qilindi. Unda 2018-yil 1-dekabrda boshlab ushbu sohaga kiritiladigan o'zgartirishlar belgilab berildi.

Belgilanishicha, 2018-yil 1-dekabrda boshlab ishlar to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar, shu jumladan xorijiy investitsiyalar hisobiga amalga oshirilayotganda qurilish loyihalarining smeta qismi majburiy ekspertizadan o'tkazilmaydi. Qolgan hollarda, aksincha, qanday obekt bo'lishidan qat'i nazar, smetani ekspertizadan o'tkazish majburiy bo'ladi.

Hozir qonunchilikda 2 turdagi ekspertizani o'tkazish nazarda tutilgan:

- ayrim investitsiyaviy va infratuzilmaviy loyihalarni kompleks ekspertizadan o'tkazish – nafaqat smeta qismini o'z ichiga oladi (qurilish bilan ham cheklanmaydi);
- shaharsozlik hujjatlarini ekspertizadan o'tkazish – qurilish masalalari bilan bevosita bog'liq.

Biroq qabul qilingan Farmonda ekspertizaning qaysi turi haqida so'z borayotgani aniqlashtirilmagan. Soha mutaxassislari bunda kompleks ekspertiza nazarda tutilgan degan fikrdalar.

Bugungi kunda moliyalashtirish manbai LBMA (Loyiha boshqaruvi milliy agentligi) qoshidagi Markazda kompleks ekspertizadan o'tkazilishi yoki o'tkazilmasligiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi. Masalan, xususiy investorlar moliyalashtiradigan strategik

foydali qazilmalarni kavlab olish va/yoki qayta ishlash loyihalari baribir kompleks ekspertizadan o'tkazilishi shart. Hatto davlat kafolati ostidagi xalqaro moliya institutlari yoki xorijiy hukumat moliya tashkilotlari ishtirokidagi loyihalar esa – ekspertizadan o'tkazilishi kerak emas. Buning o'rniga XMI va XHMT ishtirokidagi loyihalar bo'yicha texnik-iqtisodiy asoslanmalar ekspertizasi va hisob-kitoblarni Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi va Moliya vazirligi amalga oshiradi. Agar qabul qilingan Farmon aynan kompleks ekspertizaga daxl qilsa, hammasi butkul aksincha bo'lishi mumkin.

Shaharsozlik hujjatlarining ekspertizasi esa, agar u markazlashtirilgan manbalardan moliyalashtirilmasa, qurilishning smeta qismi bo'yicha o'tkazilmaydi va davlat ishtirokidagi tashkilot buyurtmachi sifatida ishtirok etmasdan o'tkaziladi.

Qurilish obyektlarini foydalanishga qabul qilish. Shuningdek, 2018-yil 1-dekabrda boshlab qurilishi tugallangan obektlarni foydalanishga qabul qilish qurilish sohasidagi nazorat inspeksiyasi, kadastr organlari, buyurtmachi, pudratchi (bosh pudratchi) vakillari ishtirokida amalga oshiriladi. Davlat xaridlari subyektlari mablag'lari hisobiga moliyalashtiriladigan obyektlarni qurish bundan mustasno.

“Fast-track” usuli bo'yicha qurish. Bir vaqtning o'zida loyihalashtirish, xarid qilish va qurilish ishlari (“fast-track” usuli) bilan qurilishni amalga oshirishga ruxsat etildi. Biroq buning bir sharti bor – loyiha va pudrat tashkilotlari konsorsium (yuridik shaxsni tashkil etmagan birlashma) tashkil etishlari kerak. Konsorsium ishtirokchilari zimmasiga loyihani sifatli va o'z vaqtida amalga oshirish uchun solidar javobgarlik yuklatiladi (kreditorlar istalgan konsorsium ishtirokchisidan butun qarzni qoplab berishini talab qilishlari mumkin). 2018-yil 1-dekabrda bozor ishtirokchilariga “fast-track” usulidan erkin foydalanish imkoniyati beriladi.

Yuqorida ko'rsatilgan yangiliklardan tashqari hujjatda qurilish sohasini rivojlantirish bo'yicha boshqa kompleks chora-tadbirlar nazarda tutilgan. Masalan, 3 yil ichida loyihalash va qurilish bo'yicha 465 ta normativ hujjat qayta ko'rib chiqiladi, IHTT (Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti)ga a'zo mamlakatlarning sohaga oid sertifikatlar va

litsenziyalar egalariga O'zbekistonda ishlashga ruxsat beriladi, mutaxassislar malakasini esa Muhandislar-konsultantlar uyushmasi ta'minlaydi.

Qurilish, arxitektura, shaharsozlik, sohasidagi faoliyatni, qurilish materiallari ishlab chiqarishni O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda muvofiqlashtirish va funksional boshqarish O'zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi ("Davarxitektqurilish") tomonidan amalga oshiriladi. "Davarxitektqurilish" qo'mitasi o'z faoliyatini respublika boshqaruv va boshqa organlari hamda joylardagi hokimiyat, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari, tashkilotlar va jamoat birlashmalari bilan o'zaro hamkorlikda amalga oshiradi. "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar (shaharlar) arxitektura va qurilish bosh boshqarmasi va bo'limlari (boshqarmalari), ekspertiza va davlat arxitektura-qurilish nazorati vakolatli organlari qurilish, shaharsozlik va arxitekturani boshqarish sohasida O'zbekiston Respublikasi davlat boshqaruvi organlari yagona tizimi tashkil etadi.

12.4. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish

Kapital qurilishda tanlov savdolari (tenderlar) obyektning vaqt, qiymat va qurilish sifati jihatidan maqbul keladigan qurilish loyihasini aniqlash maqsadida tashkil etiladi. Tanlov savdolari, shuningdek tender hujjatlarida nazarda tutilgan mezon va shartlarga muvofiq tovarning maqbul yetkazib beruvchisini, ish va xizmatlar bajaruvchini tanlashning usuli ham hisoblanadi.

O'zbekistonda tender savdolarining huquqiy asoslari bo'lib, asosan O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risidagi nizom (Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-son qarori) hamda O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda ikki bosqichli tanlov savdolari to'g'risidagi nizom hisoblanadi.

Ushbu qoidalar kapital qurilish, shuningdek, ilgari to'xtatib qo'yilgan obyektlar qurilishini davom ettirish bilan bog'liq ishlar va xizmatlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar xarid qilish, asbob-

uskunalar sotib olish yuzasidan tanlov savdolari (tenderlar)ni tashkil etish va o'tkazish tartibi va shartlarini belgilaydi. Markazlashtirilgan manbalar, davlat boshqaruv organlari va davlat korxonalari mablag'lari, budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari mablag'lari hisobiga bitta kontrakt bo'yicha 100 ming AQSh dollaridan ortiq summaga moliyalashtiriladigan kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridi faqat tanlov savdolari natijalari bo'yicha amalga oshiriladi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilishda tanlov savdolari majburiy o'tkazilishi uchun buyurtmachilar, tanlov savdolarini o'tkazishning belgilangan tartibiga rioya qilinishi uchun esa qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tanlov savdolari tashkilotchilari javob beradilar. Sifatli bajarilgan ishlar va xizmatlarni o'z vaqtida va to'liq moliyalashtirish yuzasidan shartnoma shartlari bajarilmaganligi uchun shartnoma shartlariga muvofiq buyurtmachi moddiy javob beradi, shuningdek, ko'rsatib o'tilgan sabablar natijasida soliq organlari tomonidan hisoblangan, ularga to'langan jarimalar va penyani pudratchiga to'liq qoplaydi.

Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari hisoblanadi.

Tanlov komissiyasi a'zolari soni toq bo'lishi kerak. Tanlov savdolari predmetiga bog'liq ravishda tanlov komissiyasi tarkibiga loyiha, ekspert tashkilotlari va boshqa tashkilotlarning vakillari kiritilishi mumkin. Tanlov komissiyasi tarkibida investor va buyurtmachining vakillari soni komissiya a'zolari umumiy sonining to'rtidan bir qismidan ortiq bo'lmasligi kerak. Agar majlisda tanlov komissiyasi a'zolarining kamida to'rtidan uch qismi qatnashsa tanlov komissiyasi huquqiy vakolatli hisoblanadi. Tanlov savdolarini o'tkazish tartib-qoidalari bosqichlari bo'yicha qaror tanlov takliflarini baholash mezonlarini hisobga olgan holda tanlov komissiyasi tomonidan ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi. Ovozlar teng bo'lgan taqdirda raisning ovozi hal qiluvchi ovoz hisoblanadi. Tanlov komissiyasi majlislarida «Davarxitektqurilish»

qo‘mitasining vakolatli vakili ishtirok etadi.

Tanlov savdolari ochiq va yopiq shakllarda o‘tkaziladi. Tender turi buyurtmachi tomonidan belgilanadi. Ochiq tenderlarda, mulkchilik shakllaridan qat’i nazar, barcha yuridik shaxslar qatnashishi mumkin. Yopiq tenderlar istisno hollarda Vazirlar Mahkamasining tegishli komplekslari bilan kelishgan holda, buyurtmachi oldindan belgilab qo‘ygan tashkilotlar ishtirokida o‘tkaziladi, bu tashkilotlarga taklifnomalar jo‘natiladi.

9.3-rasm. Tanlov savdolarining turlari

Ochiq yoki yopiq tanlov savdolari talabgorning malakasi oldindan aniqlangan holda yoki aniqlanmasdan, yoxud ikki bosqichli bo‘lishi mumkin. Talabgorning malakasini oldindan aniqlash tanlov savdolarining birinchi turi, tanlov savdolarining g‘olibini aniqlash – uning ikkinchi turi hisoblanadi. Talabgorning malakasi oldindan aniqlanadigan ochiq yoki yopiq tanlov savdolari o‘tkazishda talabgorlarning umumiy ro‘yxati tuziladi, talabgorning malakasi oldindan aniqlanadi va malakasi oldindan aniqlangan talabgorlar o‘rtasida tanlov savdolari o‘tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari: buyurtmachi tanlov savdolari predmetining aniq tavsifini va o‘ziga xosligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘lmagan; shartnomada ishlarni ularning rentabelligini ta‘minlash uchun yetarli bo‘lgan yoki tadqiq etish yoki ishlab chiqishga sarflangan xarajatlar qoplanishini ta‘minlaydigan hajmlarda bajarish nazarda tutilgan hollardan tashqari, buyurtmachi

ilmiy tadqiqotlar, eksperimentlar o'tkazishga, qidiruvlar yoki ishlanmalar yuzasidan shartnoma tuzish niyatida bo'lgan hollarda o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari quyidagi tartibda o'tkaziladi: birinchi bosqichda kontseptual qaror va texnik, tijorat jihatidan aniqlanishi va tuzatilishi kerak bo'lgan, tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan shartlar asosida ishlab chiqilgan oferta bahosi ko'rsatilmagan holda taqdim etiladi. Tanlov savdolari predmeti parametrlari bo'yicha oferent bilan muzokaralar olib borilishiga yo'l qo'yiladi. Ofertalarning umumiy sonidan tanlov savdolarining ikkinchi bosqichida qatnashishga yo'l qo'yiladigan ofertalar tanlab olinadi; ikkinchi bosqichda tanlov savdolari predmetining aniqlashtirilgan parametrlari hisobga olingan, bahosi majburiy tartibda ko'rsatilgan holda ofertalari tanlov savdolarining ikkinchi bosqichiga o'tgan qatnashchilarning takliflari va buyurtmanomalari berilgan holda tanlov hujjatlariga tuzatish kiritiladi. Ikki bosqichli tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish qonun hujjatlariga muvofiq "Davrixitektqurilish" qo'mitasi tomonidan ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan tartibga muvofiq amalga oshiriladi.

Yopiq tanlov savdolari ishlar va xizmatlar yuqori darajada murakkabligi (yoki tor ixtisoslashuvi) bilan farqlanadigan va faqat pudratchilar (yetkazib beruvchilar)ning cheklangan soni bilangina bajarilishi mumkin bo'lgan hollarda tashkil etiladi. Yopiq tanlov savdolarini o'tkazishda tanlov savdolari tashkilotchisi pudratchilar (yetkazib beruvchilar) umumiy sonidan oldindan yetarlicha malaka ma'lumotlariga ega bo'lganlarni, biroq ularning kamida uchtasini tanlaydi va ularga tanlov savdolarida qatnashishga taklifnoma yuboradi. Agar yopiq savdolarida qatnashishga rozilik bildirgan pudratchilar (yetkazib beruvchilar) soni uchadan kam bo'lsa, u holda tanlov shartlari aniqlashtirilgan va/yoki unga tuzatishlar kiritilgan holda takroriy tanlov savdolari e'lon qilinadi. Yopiq tanlov savdolarini tashkil etishda matbuotda e'lon berilmaydi, tanlov savdolari taklif etilgan talabgorlar o'rtasida o'tkaziladi.

Tanlov savdolarida qatnashish uchun talabgorga quyidagi malaka talablari qo'yiladi: tanlov savdolari predmeti qiymatining kamida 20

foizi miqdoridagi aylanma mablag'larning yoki ko'rsatib o'tilgan mablag'larni berishga bank kafolatnomasi, ishlar (xizmatlar)ni bajarish uchun zarur bo'lgan mehnat resurslari va mutaxassislarning mavjudligi; shartnomalar tuzish yuzasidan fuqarolik-muomala huquqiy layoqat va vakolatlar; ustav sarmoyasining miqdori; tanlov obyektiga o'xshash obyektlarda ishlash tajribasining mavjudligi; o'z kuchlari bilan ilgari bajarilgan ish hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar; tanlov obyektida o'z kuchlari bilan bajariladigan ishlarning mo'ljallanayotgan hajmi (foizlarda).

12.5. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari

Kapital qurilishning asosiy subyektlari buyurtmachilar va pudratchilar hisoblanadi. Buyurtmachilar – sarmoyaviy loyihalar tashabbuskori bo'lgan va qurilish uchun moliyaviy xarajatlarni o'z zimmasiga oluvchi shaxslar. Buyurtmachilar davlat organlari yoki mahalliy hokimiyat organlari, yuridik va jismoniy shaxslar, xalqaro tashkilotlar, mamlakatning norezidentlari va boshqalar bo'lishi mumkin. Pudratchi – oldindan kelishilgan narx va muddatda obyekt qurilishini o'z zimmasiga olgan yuridik yoki jismoniy shaxslar. Pudratchilar bosh pudratchi va subpudratchilarga bo'linadi. Qurilish shartnomasi buyurtmachi va bosh pudratchi o'rtasida tuziladi, bosh pudratchi obyektning sifatiga javobgar bo'ladi. Qurilish vaqtini qisqartirish yoki yuqori malakali ishlarni bajarish uchun buyurtmachining roziligi bilan bosh pudratchi ishning ayrim turlari uchun subpudratchilarni yollashi mumkin. Subpudratchilar kapital qurilish obyekti bo'yicha ishlarning bir qismini bajaradigan va faqatgina o'zi bajargan qismining sifati uchun mas'ul bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxslardir.

Buyurtmachi o'z xohishiga ko'ra pudratchini tanlab olish, qurilishning eng maqbul loyihasini aniqlash, qurilish pudratchisini aniqlash uchun tanlov savdolarini tashkil etish (tender) huquqiga ega.

Pudratchining asosiy vazifasi maksimal foyda va ishning rentabelligini ta'minlashdan iborat. Ushbu maqsadga ikki yo'l bilan

erishish mumkin: qurilish-montaj ishlarini, ya'ni qurilish xarajatlarini ko'paytirish yoki ilmiy va texnologik taraqqiyotni joriy qilish yo'li bilan xarajatlarni kamaytirish.

Birinchi yo'l osonroq, lekin investor va buyurtmachining asosiy vazifasi bo'lgan obyektни ishga tushirish, kapital qo'yimlarni minimallashtirishga qarama-qarshi. Ushbu qarama-qarshiliklarni birtaraf etish uchun asosiy maqsadga erishish yo'lida barcha qurilish ishtirokchilari manfaatlarini birlashtiradigan ayrim imtiyozlar zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, kapital qurilish tizimida investitsion jarayonning ishtirokchilari o'rtasidagi tashkiliy munosabatlar va tashkiliy shakllar qurilishning yakuniy maqsadiga erishish uchun juda muhimdir.

Kapital qurilish tizimida buyurtmachi va pudratchilar ma'lum huquqlar va majburiyatlarga ega.

12.1-jadval

Buyurtmachi va pudratchining huquqlari hamda majburiyatlari

Kapital qurilish ishtirokchilari	Huquqlar	Majburiyatlar
Buyurtmachi	- talabgorning malakasini oldindan aniqlash yoki buningiz tanlov savdolari o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish; - rasmiy farmoyish beruvchi hujjat chiqargan holda tanlov savdolarini o'tkazish shakli, turi va sanasini belgilash; - tanlov savdolari tashkilotchisi funksiyasini amalga oshirish; - mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan	- shartnomada ko'rsatilgan tartibda pudratchi bilan hisob-kitob qilish; - pudratchidan olingan loyiha-smeta hujjatlaridan faqat shartnomada nazarda tutilgan maqsadlarda foydalanishi, loyiha-smeta hujjatlarini pudratchining roziligisiz uchinchi shaxslarga bermasligi va undagi ma'lumotlarni oshkor qilmasligi; - loyiha va qidiruv ishlarini bajarishda shartnomada nazarda tutilgan hajmda va shartlarda pudratchiga xizmat ko'rsatishi; - tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi

	holda tanlov savdolari predmetining boshlang'ich qiymatini belgilash.	boshqarish organlari bilan kelishib olishda pudratchi bilan birga qatnashishi; – pudratchiga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang'ich ma'lumotlar o'zgarishi bilan bog'liq qo'shimcha xarajatlarni pudratchiga to'lashi; – tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlarining yoki bajarilgan qidiruv ishlarining kamchiliklari borligi munosabati bilan uchinchi shaxs tomonidan buyurtmachiga nisbatan qo'zg'atilgan da'vo yuzasidan ishda qatnashishga pudratchini jalb qilishi shart.
Pudratchi	- tenderda ishtirok etish; - buyurtmachi bilan shartnoma tuzish; - buyurtmachining roziligi bilan subpudratchilarni yollash; - ishlarni shartnomaga muvofiq borishini nazorat qilish.	– ishlarni loyihalash haqidagi topshiriq va boshqa boshlang'ich ma'lumotlarga muvofiq bajarishi; – tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini buyurtmachi bilan kelishib olishi, shuningdek, buyurtmachi bilan birga tegishli davlat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bilan kelishib olishi; – tayyor bo'lgan loyiha-smeta hujjatlarini va qidiruv ishlari natijalarini shartnomada belgilangan muddatlarda buyurtmachiga topshirishi; – buyurtmachining rozilgisiz loyiha-smeta hujjatlarini uchinchi shaxslarga bermasligi shart.

Buyurtmachi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

– tanlov komissiyasi tarkibini va ish tartibini shakllantiradi va

tasdiqlaydi, uning ishida qatnashadi;

- miqdori tanlov hujjatlarida qayd etiladigan aniq tanlov shartlariga bog‘liq bo‘ladigan tanlov savdolarida qatnashishga buyurtmanomalarni ta‘minlash shaklini belgilaydi;

- tanlov savdolarining tashkilotchisi bo‘ladi (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan ixtisoslashgan tashkilotga berishi mumkin);

- tanlov hujjatlari tarkibini belgilaydi;

- talabgorning malakasini oldindan aniqlash va tanlov savdolariga qo‘yiladigan asosiy talablarni, tanlov savdolari predmetiga qo‘yiladigan va tanlov hujjatlari tarkibiga kiritiladigan maxsus va texnik talablarni belgilaydi;

- O‘zbekiston Respublikasi tovar xomashyo birjasining (O‘zRTXB) maxsus axborot portalida va ommaviy axborot vositalarida oferentlarning tanlov takliflari ochilish sanasidan kamida 30 kun oldin bosh pudratchini aniqlash bo‘yicha tanlov savdolari to‘g‘risidagi e‘lonlarni joylashtiradi;

- belgilangan tartibda ekspertizaning o‘tkazilishi va tanlov hujjatlari tasdiqlanishini ta‘minlaydi, O‘zbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish qo‘mitasi bilan kelishgan holda tanlov savdolari natijalari to‘g‘risidagi hisobotni tasdiqlaydi;

- tanlov savdolari g‘olibi bilan shartnoma tuzadi;

- tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish bilan bog‘liq barcha xarajatlarni qoplaydi.

- Buyurtmachi investor bilan belgilangan tartibda tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan vakolatlar doirasida boshqa funksiyalarni ham amalga oshiradi.

Buyurtmachi: tanlov komissiyasini shakllantirishda uning tarkibiga oid talablarga rioya etilishi; tanlov savdolari predmeti uchun nazarda tutilmagan shakllar bo‘yicha tanlov savdolarini amalga oshirish imkonini beradigan uning qiymatini kamaytirish maqsadida tanlov savdolari predmetini bo‘lishga yo‘l qo‘yilishi; tanlov savdolari g‘olibi bilan shartnoma tuzish muddatining buzilishi; shartnomada kelishilgan muddatlarda fizik, sifatga doir va texnik parametrlar bo‘yicha shartnoma shartlarining bajarilmaganligi; tanlov shartlarining bajarilishi

monitoringi uchun noto'g'ri axborot taqdim etilganligi; tomonlar o'rtasidagi shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishi tugallangandan keyin uch yil mobaynida ofertalar originallarining saqlanmaganligi; tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish tartibotlarining boshqacha buzilishlari uchun javob beradi.

Agar uning uchun qonun hujjatlariga muvofiq shartnoma tuzish shart bo'lgan buyurtmachi shartnomani tuzishdan voz kechsa yoki bosh tortsa tanlov savdolari g'olibi shartnomani tuzish yoki yetkazilgan zararni va boy berilgan foydani undirish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qiladi.

Tanlov savdolari g'olibi bo'lgan pudratchi fizik, sifatga doir va texnik parametrlar bo'yicha shartnoma shartlarining shartnomada nazarda tutilgan muddatlarda bajarilmaganligi; tanlov shartlarining bajarilishi monitoringi natijalarining buzilganligi; tanlov shartlari va shartnomaning boshqacha buzilishlari uchun javob beradi.

Agar tanlov savdolari g'olibi shartnoma tuzishni rad etsa yoki belgilangan muddatda shartnoma bajarilishi ta'minlanishini taqdim etmasa, u holda buyurtmachi tanlov komissiyasi bilan birgalikda ofertasi ikkinchi bahoni olgan oferentni tanlov savdolari g'olibi deb e'tirof etishi yoki takroriy tanlov savdolari o'tkazishni tayinlashi mumkin.

Tanlov savdolari tartibotidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar va nizolar, buyurtmachi, savdolar tashkilotchisi yoki tanlov savdolari boshqa qatnashchilarining xatti-harakatlari va qarorlar yuzasidan shikoyatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi.

Pudratchi Buyurtmachi bilan tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan ishlarni bajarish uchun:

- barcha ishlarni shartnomaga muvofiq ishlarni bajarish jadvalida nazarda tutilgan hajmda va muddatlarda o'zining kuchlari va/yoki jalb qilingan kuchlar bilan bajarish hamda ishni Buyurtmachiga mazkur shartnoma shartlariga muvofiq topshirish;

- qurilish maydoniga zarur qurilish materiallari, buyumlar, konstruksiyalar, asbob-uskunalar va butlovchi buyumlar, qurilish texnikasini yetkazib berish, ularni qabul qilish, tushirish, omborga joylash va saqlash;

- qurilish maydoni hududida vaqtinchalik inshootlar qurish;
 - Buyurtmachini pudrat shartnomalari tuzilishi davomida subpudratchilar bilan shartnomalar tuzilishi, shartnoma mavzusi, subpudratchining nomi va manzili to‘g‘risida xabardor qilish;
 - qurilish maydonida texnika xavfsizligi, ishlarni bajarish vaqtida atrof muhitni, o‘tqazilgan daraxtlarni va yer uchastkasini muhofaza qilish bo‘yicha zarur tadbirlar bajarilishini ta‘minlash, shuningdek, yoritish chiroqlari o‘rnatish;
 - qurilish tavakkalchiliklarini sug‘urta qilish;
 - shartnoma bo‘yicha obyektни foydalanishga qabul qilib olish to‘g‘risidagi dalolatnoma imzolangan kundan boshlab bir oy muddatda qurilish maydonini o‘ziga tegishli qurilish mashinalari va asbob-uskunolari, transport vositalari, anjomlar, priborlar, inventarlar, qurilish materiallari, buyumlar, konstruktsiyalar hamda vaqtinchalik binolardan bo‘shatish;
 - qurilish maydoni qo‘riqlanishini ta‘minlash;
 - shartnomada nazarda tutilgan barcha majburiyatlarni to‘liq hajmda bajarish majburiyatini o‘z zimmasiga oladi.
- Pudratchi shartnoma bo‘yicha barcha ishlarning o‘z kuchlari bilan va subpudratchilar tomonidan zarur tarzda bajarilishi hamda obyektning foydalanishga tayyor holda topshirilishi uchun Buyurtmachi oldida to‘liq mulkiy javob beradi.
- Pudratchi obyekt foydalanishga topshirilgunga qadar mazkur shartnoma bo‘yicha obyektga mulk huquqini o‘zida saqlab qoladi. Obyekt Buyurtmachiga topshirilgunga qadar obyektning tasodifiy yo‘q qilinishi va shikastlanishi xavfi Pudratchining zimmasida bo‘ladi.
- Buyurtmachi mazkur shartnoma bo‘yicha o‘z zimmasiga qabul qilgan majburiyatlarni shartnoma kuchga kirgan kundan boshlab o‘ttiz kun mobaynida bajarmagan taqdirda, Pudratchi bu haqda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda Buyurtmachini yozma ravishda xabardor qilgan holda, shartnomaga o‘zgartirishlar kiritish yoki shartnomani bir tomonlama tartibda bekor qilish huquqiga egadir. Bunda Buyurtmachi Pudratchi tomonidan bajarilgan ishlar uchun haq to‘lashdan ozod qilinmaydi.

Buyurtmachi qurilish maydonida o'z vakilini – texnik auditorni tayinlaydi, u Buyurtmachining nomidan bajarilayotgan ishlar sifati ustidan texnik nazoratni amalga oshiradi, shuningdek Pudratchi tomonidan foydalaniladigan materiallar va asbob-uskunalarining shartnoma shartlariga va ish hujjatlariga muvofiqligini tekshiradi. Texnik auditor ishlar bajarilishining va shartnomaning butun davri mobaynida ishlarning barcha turlari bilan to'siqsiz tanishish huquqiga egadir.

Pudratchi texnik auditorni ishlash uchun joy bilan ta'minlaydi. Texnik auditor Pudratchi tomonidan o'tkaziladigan qurilish maydonida ishlarni amalga oshirish chog'ida paydo bo'luvchi masalalarni hal qilish bo'yicha yig'ilishlarda muntazam ravishda qatnashadi.

Pudratchi ishlarni bajarish loyihasida va shartnomada ko'rsatilgan muddatlar bilan muvofiqlashtirilgan o'z rejasi va jadvaliga binoan obyektدا ishlarni bajarishni mustaqil ravishda tashkil etadi. Pudratchi obyektدا ishlarni olib borish tartibini davlat arxitektura-qurilish nazorati organlari bilan kelishadi va unga rioya etilishi uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda javob beradi. Qurilish maydonida umumiy tartibni ta'minlash Pudratchining vazifasi hisoblanadi.

Buyurtmachi qurilish maydonini berish to'g'risidagi dalolatnoma bilan bir vaqtda Pudratchiga ortiqcha tuproq va qurilish axlatini joylashtirish va yetishmayotgan tuproqni qazib olish uchun joy ajratish to'g'risidagi hujjatlarni beradi. Buyurtmachi qurilish maydonini berish to'g'risidagi dalolatnoma imzolangan kundan boshlab uch kun muddatda qurilish maydonini belgilash bo'yicha ishlarni bajarish va obyektни privyazka qilish uchun Pudratchiga geodeziya nuqtalari, ularning koordinatlari va balandlik belgilarini taqdim etadi.

Pudratchi geodeziya nuqtalariga, liniyalar va darajalarga nisbatan obyektning to'g'ri va zarur tarzda belgilanishi, shuningdek, balandlik belgilari, o'lchamlari va bo'lish o'qlarining muvofiqligi to'g'ri joylashganligi uchun javob beradi. Agar ishlarni bajarish jarayonida amalga oshirilgan bo'lish va geodeziya ishlarida xatolar aniqlansa, Pudratchi Buyurtmachi bilan kelishgan holda tegishli tuzatishlarni o'z hisobidan kiritadi. Pudratchi geodeziya bo'lish ishlarida o'rnatiladigan

koordinatlar va balandliklar, geodeziya belgilarining joylashishi sxemalari va jadvallarini saqlaydi, ishlarni bajarish davrida va ular tugallangandan keyin ularni dalolatnoma bo'yicha Buyurtmachiga beradi. Qurilish maydonida ishlarni bajarish davrida kommunikatsiyalarni vaqtincha ulashni va ulash nuqtalarida yangidan qurilgan kommunikatsiyalarni ulashni Pudratchi amalga oshiradi. Pudratchi o'zi tomonidan qurilishda qo'llaniladigan qurilish materiallari, asbob-uskunalar va butlovchi buyumlar, konstruksiyalar va tizimlar sifati loyiha hujjatlarida ko'rsatilgan spetsifikatsiyalarga, texnik reglamentlarga yoki standartlarga muvofiq bo'lishini hamda ularning sifatini tasdiqlovchi tegishli sertifikatlarga, texnik pasportlarga yoki boshqa hujjatlariga ega bo'lishini kafolatlaydi.

Alohida mas'uliyatli konstruksiyalar va berkitiladigan ishlar tayyor bo'lishiga qarab ularni qabul qilish boshlanishidan 2 kun oldin Pudratchi Buyurtmachini va "Davarxitektqurilishnazorat" inspeksiya'sini yozma ravishda xabardor qiladi. Qabul qilinadigan konstruksiyalar va ishlarning tayyorligi Buyurtmachi va Pudratchi tomonidan mas'ul konstruksiyalarni oraliq qabul qilish dalolatnomalari hamda ularning "Davarxitektqurilishnazorat" inspeksiya'si bilan kelishgan shartlarida berkitiladigan ishlar tekshiruvini dalolatnomalari bilan tasdiqlanadi. Pudratchi Buyurtmachining ishlarni bajarish daftariga kiritilgan yozma ruxsatnomasidan keyingina boshqa ishlarni bajarishga kirishadi.

Agar berkitiladigan ishlar Buyurtmachining tasdig'isiz bajarilgan bo'lsa yoki u bu haqda xabardor qilinmagan bo'lsa, yoki kechikib xabardor qilingan bo'lsa, u holda uning talabi bo'yicha Pudratchi Buyurtmachining ko'rsatmasiga muvofiq berkitiladigan ishlarning istalgan qismini o'z hisobidan ochishga, so'ngra esa uni tiklashga majburdir.

Pudratchi Buyurtmachining manfaatlariga jiddiy ta'sir qilmaydigan ish hujjatlaridan mayda chetga chiqishlarni Buyurtmachining rozilgisiz amalga oshirsa, u agar bularning qurilish sifatiga ta'sir etmaganligini isbotlasa javobgar hisoblanmaydi.

Agar Buyurtmachi Pudratchi va (yoki) uning subpudratchilari tomonidan ishlarning sifatsiz bajarilganligini aniqlasa, u holda Pudratchi

o'z kuchlari bilan va qurilish qiymatini ko'paytirmasdan ushbu ishlarni ularning zarur sifatini ta'minlash uchun kelishilgan muddatda qayta bajarishga majburdir. Agar Pudratchi sifatsiz bajarilgan ishlarni kelishilgan muddatlarda tuzata olmasa, Pudratchi ularni tuzatishning kechikishi oqibatida yetkazilgan zararlarni Buyurtmachiga to'laydi.

Pudratchi qurilish maydonini va unga tutash ko'cha polosasini, shu jumladan yo'l uchastkalari va yo'laklarni ozoda saqlaydi. Ishlar boshlangan paytdan boshlab ular tugallangungacha Pudratchi ishlarni bajarish daftarini yuritadi. Daftarda butun ishlarning borishi, Buyurtmachi va Pudratchining o'zaro munosabatlarida ahamiyatga ega bo'lgan hollar va holatlar (ishlarning boshlanishi va tamom bo'lishi sanasi, materiallar, asbob-uskunalar berilishi, xizmatlar ko'rsatilishi sanasi, ishlarning qabul qilib olinishi, o'tkazilgan sinovlar, materiallar o'z vaqtida yetkazib berilmasligi bilan bog'liq to'xtab qolishlar, qurilish texnikasining ishdan chiqishi to'g'risidagi ma'lumotlar, shuningdek, qurilishni tugallashning uzil-kesil muddatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlar) aks ettiriladi.

Agar Buyurtmachi ishlarning borishi va sifatidan yoki Pudratchining qaydlaridan qoniqmasa, u holda ishlarni bajarish daftarida o'z fikrini bayon qiladi.

Pudratchi daftarda Buyurtmachi tomonidan asosli ravishda ko'rsatilgan kamchiliklarni 3 kun muddatda bartaraf etish chora-tadbirlarini ko'rish majburiyatini o'z zimmasiga oladi.

Pudratchi ishlar boshlanishidan qurilish tugallangungacha va qurilishi tugallangan obyekt Buyurtmachi tomonidan qabul qilib olingunga qadar chetlari to'silgan qurilish maydoni hududida materiallar, asbob-uskunalar, qurilish texnikasi va boshqa mol-mulk zarur darajada qo'riqlanishini ta'minlaydi.

Buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasidagi vazifalarni aniq taqsimlash, shuningdek, ularning mulkiy javobgarligi darajasi qonun hujjatlariga va tanlov savdosi shartlariga muvofiq aniq bir pudrat shartnomasini tuzishda aniqlashtiriladi. Buyurtmachi qonun hujjatlariga va shartnomaga muvofiq: ishlarni bajarishga birlamchi-ruxsat beruvchi hujjatlar berilishi kechiktirilganligi; geodeziya – bo'lish asoslari hamda

qurilish hududiga birlashtirilgan punktlar va belgilar berilishi kechiktirilganligi; qurilish tugallangan obyekt, uning ayrim navbatlari, ishga tushirish kompleksi, binolar, inshootlar, ishlab chiqarishga tayyorlangan mahsulotlar yoki xizmatlar shartnoma shartlariga muvofiq qabul qilib olinishi asossiz ravishda kechiktirilganligi; shartnomaga muvofiq o'z vaqtida mablag' bilan ta'minlanmaganligi, bajarilgan ishlar tasdiqlanmaganligi va ularga haq to'lanmaganligi; shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlar bajarilmaganligi uchun pudratchi oldida javob beradi.

Pudratchi qonun hujjatlariga va shartnomaga muvofiq: ish hujjatlari sifatli ishlab chiqilganligi (obyektni foydalanishga tayyor holda qurishda); qurilish-montaj ishlari sifatli bajarilganligi; obyekt, uning navbati, bosqichi qurilishi o'z vaqtida tugallanmaganligi; buyurtmachi bilan tuzilgan shartnomalar bo'yicha montaj tashkilotlari va boshqa ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan asbob-uskunalarni montaj qilishga mo'ljallangan maydonlarni topshirish muddatlari buzilganligi (agar bu shartnoma va tanlov savdolari shartlarida nazarda tutilgan bo'lsa); buyurtmachi bilan tuzilgan shartnomaga ilova qilingan alohida shartlarga belgilangan yerlarni rekultivatsiya qilish bo'yicha ishlar muddatlari va xajmlarining buzilganligi; qurilish jarayonida yoki oraliq qabul qilish jarayonida buyurtmachi, mualliflik nazorati va nazorat organlari tomonidan aniqlangan ishlar va konstruksiyalarda yo'l qo'yilgan chala ishlar va nuqsonlarni bartaraf etish kechikkanligi; shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlar bajarilmaganligi yoki zarur darajada bajarilmaganligi uchun buyurtmachi oldida mulkiy javob beradi.

Ish pudratchi tomonidan pudrat shartnomasidan chetga chiqib yoki boshqa nuqsonlari bo'lgan holda bajarilgan hollarda buyurtmachi, agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada o'zgacha hol belgilanmagan bo'lsa, o'z xohishiga ko'ra pudratchidan: nuqsonlar oqilona muddatda qoplashsiz bartaraf etilishini; ish uchun belgilangan narx mutanosib miqdorda kamaytirilishini; agar nuqsonlarni bartaraf etish yuzasidan buyurtmachining huquqi shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, nuqsonlarni bartaraf etish bilan bog'liq xarajatlar qoplanishini talab

qilishga haqlidir. Agar pudratchi nuqsonlarni tomonlar tomonidan belgilangan muddatda bartaraf etmasa, buyurtmachi yoki foydalanuvchi tashkilot nuqsonni bartaraf etish ishlari qiymatini undirib olgan va nuqson o'z vaqtida bartaraf etilmaganligi uchun ko'rilgan zarar qoplangan holda nuqsonni pudratchi hisobidan o'z kuchlari bilan bartaraf etishga haqlidir. Bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun o'z vaqtida haq to'lanmagan taqdirda shartnomaga muvofiq aybdor tomon boshqa tomonga qonun hujjatlarida va shartnomada belgilangan tartibda neustoyka (jarima, penya) to'laydi.

Buyurtmachi pudratchining aybi bilan shartnomani bekor qilishga majbur bo'lgan taqdirda pudratchining kafili (u mavjud bo'lgan taqdirda) buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq obyekt qurilishini qurilish to'liq tamom bo'lgungucha davom ettirish majburiyatini o'z zimmasiga olishi yoki unga berilgan kafolatdan kelib chiquvchi moliyaviy majburiyatlarni bajarishi mumkin. Kafil ishni o'z kuchlari bilan tamomlashi yoki o'z xohishiga ko'ra istalgan pudratchini jalb etgan holda tamomlashi mumkin.

12.6. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi

Loyiha oldi izlanishlarining muhim bosqichlaridan biri – bo'lg'usi investitsion loyihani amalga oshirish qiymatini baholashdir. Loyiha qiymatini aniqlash uchun asos bo'lib loyihani alohida qismlari (qurilish, texnologik va tashkiliy) bo'yicha va ularni amalga oshirish bo'yicha ishlanmalar xizmat qiladi. Bunday tarzda olingan ishlar va texnologik uskuna xarid qilish qiymati loyihaning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini hisoblab chiqarishga, ularni boshqa analog-loyihalar bilan taqqoslashga, loyihalashtirishdagi afzalliklar va kamchiliklarni aniqlashga, kapital qo'yimalarning samaradorligini oshirish bo'yicha asosiy vazifalarni shakllantirishga imkon beradi. Smeta hujjatlari loyiha budjetini shakllantirish va uni bajarilishi ustidan nazorat qilishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Smeta asosida qurilish ishlari xarajatlari; texnologik, energetik, ko'tarma-transport va boshqa uskunalar, korxona faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan boshqa asboblari va ishlab chiqarish inventarlari xaridi xarajatlari; ushbu uskunalarini o'rnatish ishlari xarajatlari; qurilish maydonini o'zlashtirish xarajatlari; texnik va mualliflik nazoratini amalga oshirish xarajatlari; loyiha hujjatlarini ishlab chiqish xarajatlarini o'z ichiga oluvchi kapital qo'yilmalar hajmi aniqlanadi.

Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati buyurtmachilar va pudratchilar, uskunani yetkazib beruvchilar o'rtasida shartnomalar tuzish va shartnoma bahosini aniqlash hamda ular o'rtasida hisoblashishni amalga oshirish uchun ishlatiladi.

Smeta qiymati ko'rsatkichlari ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha loyihaviy yechimlar variantlarini baholash va ulardan iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq'ini tanlash uchun zarur. Bundan tashqari, smeta qiymati qurilishni tashkil etish va ishlarni bajarish variantlarini taqqoslash, konstruktiv yechimlarni hamda qurilish materiallarni, uskunalarini tanlash uchun ishlatiladi.

Qurilishning smeta qiymatini haqqoniy belgilash loyihani o'z vaqtida amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Qurilish qiymatini dastlabki hisob-kitobi yiriklashtirilgan me'yorlar bo'yicha loyihaoldi bosqichida texnik-iqtisodiy asosnomani ishlab chiqish davomida amalga oshiriladi. Ishlab chiqarish obyektlari uchun iqtisodiyot tarmoqlari va tarmoq ichi sohalari korxonalari texnologik modellari asosida ishlab chiqilgan qurilish bazis qiymatining yiriklashtirilgan me'yorlari (QBQYM) qo'llanilishi mumkin. Ijtimoiy-madaniy soha obyektlari bo'yicha ularning qiymatini joriy va kelgusi narxlarda aniqlash uchun loyihalashtirishning dastlabki bosqichida obyekt-namoyandalar asosida ishlab chiqiladigan QBQYM dan foydalanish tavsiya etiladi.

Loyihalashtirilayotgan korxonalar, bino va inshootlar, obyektlar, ularning qismlari va ish shakllarining smeta qiymati loyihalar (eskiz loyihalar) va ishchi hujjatlar tarkibida ularni loyihalashtirish jarayonida aniqlanadi. Buning uchun loyihalash va izlanish ishlari smetalarini o'z ichiga oluvchi qurilish qiymatining yig'ma smetasi, obyekt bo'yicha va

lokal smetalar tuziladi.

Yig'ma smeta hisobi – korxona, bino va inshootlar qiymatini belgilab beruvchi asosiy hujjat. U obyekt bo'yicha va lokal smetalar hamda obyekt bo'yicha va lokal smetalarda aniqlashtirilmagan qo'shimcha xarajatlar bo'yicha smeta hisobi asosida tuziladi.

Asosiy ish haqiga qurilish va montaj ishlari, shuningdek, ombordan joyigacha materiallari yetkazib berishda band bo'lgan ishchilarning ishbay va vaqtbay ish haqi kiradi. Ish haqining bir qismi qurilish-montaj ishlari smeta qiymatining boshqa moddalariga kiradi: qurilish materiallarini yuklash, transportirovka qilish va ortib tushirishda band bo'lgan ishchilarning ish haqi materiallar narxiga kiritilgan; mashinalarda ishlayotgan ishchilarning ish haqi mashinalarni ekspluatatsiya qilish xarajatlariga kiritilgan; injener-texnik ishchilar va xizmatchilar ish haqi ustama xarajatlarga kiritilgan.

Materiallar, konstruksiyalar, detallar va yarimtayyor mahsulotlar smeta qiymati tarkibiga: materiallarni sanoat taklif qilgan narxlarida harid qilish xarajatlari, o'rash, rekvizitlash, obyekt oldidagi qurilish omborigacha yetkazib berish xarajatlari, shuningdek, o'rash-saqlash xarajatlari kiradi.

Mashina va mexanizmlarni ekspluatatsiya qilish xarajatlari tarkibiga: mashina va mexanizmlarni qurilish maydoniga yetkazib berish, obyektidan obyektga ko'chirish, montaj va demontaj qilish xarajatlari; amortizatsiya ajratmalari, mashinalarni kapital va joriy ta'mirlash hamda ularga texnik xizmat ko'rsatish uchun zarur bo'lgan xarajatlar; mashinistlar, motoristlar va boshqa xizmat ko'rsatuvchi xodimlar ish haqi; yoqilg'i-moylash va tozalash materiallari qiymati, almashtiriladigan moslamalar va boshqalar kiradi.

Qurilish ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish va unga xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan ustama sarflar xarajatlardan farqli o'laroq, bevosita qurilish-montaj ishlarini bajarish bilan bog'liq emas va qurilish ishlab chiqarishni normal faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratishga ketgan xarajatlarni ifoda etadi.

Qurilishning qiymati va uni moliyalashtirish hajmlarini aniqlash, shuningdek, buyurtmachi va pudratchi o'rtasidagi hisob-kitoblarni

amalga oshirishga oid hujjat smetani anglatadi va u tayyor qurilish mahsulotining bahosini ifodalaydi.

Korxonalar, binolar va inshootlar qurilishining smeta qiymati (kapital qo'yimalarning hajmi) – loyiha materiallariga muvofiq obyektни qurish uchun buyurtmachi uchun zaruriy mablag'lar miqdori.

Kapital qo'yimalarning texnologik tarkibiga binoan qurilishning smeta qiymati va qurilish-montaj tashkilotlari faoliyatini amalga oshirish tartibi quyidagi qismlarga bo'linadi: qurilish ishlari qiymati; uskunani o'rnatish (montaj ishi) qiymati; asbob-uskuna, mebel va inventarni xarid qilish (ishlab chiqarish) qiymati; boshqa xarajatlar.

$$SQ_{qmi} = BX + UX + F \quad (12.1)$$

12.2-jadval

Qurilishning smeta qiymati va uning tarkibi

	Elementlar	Tarkibi
Qurilishning smeta qiymati	Qurilish ishlari	Qurilish inshootlarini, binolarni va bir-biriga bog'liq qismlarni qurish, kengaytirish, o'rnatish bo'yicha umumqurilish ishlari; maxsus qurilish ishlariga sanitariya-texnik ishlari, elektr uzatish liniyalarini qurish, kommunikatsiyalar, issiqlik va gaz ta'minoti, kanalizatsiya, suv ta'minoti, yo'l qurilishlari, asbob-uskunalar uchun poydevor va yordamchi inshootlarni qurish, obodonlashtirish va ko'kalamzorlashtirish, uchastkaning vertikal joylashtirish, uni o'zlashtirish va boshqalar kiradi.
	Montaj ishlari	Qurilish mashinalari va mexanizmlarini ishga tushirish, o'rnatish va demontaj qilish bo'yicha barcha ishlar (uskunaning tagiga asos va poydevor qurish bundan mustasno).
	Uskuna, qurilma va inventarlar qiymati	Uskuna, qurilma va inventarlarni xarid qilish, jihozlash, qadoqlash, vositachilik tashkilotlari-ning xizmatlari hamda uskunani sotib olish bilan bog'liq boshqa ishlar va xarajatlar.
	Boshqa ishlar va xarajatlar	Loyiha-tadqiqot ishlari, ishlarning bajarilishida mualliflik va texnik kuzatuvlar, operatsion xodimlarni o'qitish xarajatlari

Qurilish ishlari, ma'lumki, umumiy va maxsus qurilishga ajratilgan. Umumiy qurilish yer, tosh, beton, temir-beton ashyolari, turli inshootlarni o'rnatish, pol va tomni o'rnatish, shuningdek, bezash ishlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Sanitariya va elektr ishlari, burg'ulash va portlatish hamda boshqalar maxsus hisoblanadi.

Smeta ishi bo'yicha montaj ishlari deganda ishlab chiqarish uskunalari o'rnatish bo'yicha ishlar tushuniladi.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati (SQ_{qmi}) asosan bevosita sarf-xarajatlar (BX), umumiy xarajatlar (UX) va hisoblangan foydani (F) tashkil etadi:

Kapital qurilish loyihalarini moliyalashtirish buyurtmachi va pudratchi o'rtasidagi kelishuv asosida moliyalashtiriladi, ammo markazlashtirilgan manbalardan (davlat budjeti, mahalliy budjetlar, budjetdan tashqari fondlar va boshqalardan) moliyalashtirilganda moliyalashtirish qurilish loyihasining barcha qatnashchilari uchun majburiy xarakterdagi qat'i belgilangan sxema asosida amalga oshiriladi (12.3-jadvalga qarang).

Ushbu moliyalashtirish sxemasi kapital qurilish loyihalarining sifatini yaxshilash, markazlashtirilgan manbalardan moliyalashtiriladigan qurilish loyihalarini amalga oshiruvchi pudratchilarning ma'muriy va moliyaviy javobgarligini oshirish maqsadida joriy qilindi. Boshqa manbalar hisobidan amalga oshiriladigan qurilish loyihalari uchun ushbu moliyalashtirish sxemasi maslahatchi xususiyatga ega.

12.3-jadval

Markazlashtirilgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan kapital qurilishni moliyalashtirish va kreditlash sxemasi

Bosqichlar	Tadbirlar	Muddatlari	Mas'ullar
1-bosqich	Qurilishlarning manzilli va titul ro'yxatlarini, kelgusi yillar loyihalash ishlarining manzilli ro'yxatlarini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-	10 yannavrgacha	Buyurtmachilar, pudratchilar

	dekabrdagi PQ-3437-son qarori bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirish tartibi to'g'risida nizomga muvofiq kelishib oladilar va tasdiqlaydilar		
1-bosqich	Xizmat ko'rsatuvchi bankda moliyalashtirish boshlanadi	yanvar	Buyurtmachilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar
3-bosqich	Yilning dastlabki ikki oyida teng ulushlarda ishlar qiymatining 30 foizigacha miqdorda avans ajratiladi	yanvar-fevral	Moliyalashtiruvchi organlar, buyurtmachilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar
4-bosqich	Obyekt moliyalashtirish va ishlarni bajarish jadvallariga muvofiq berilgan avans hisobga olingan holda obyekt qiymatining 50 foiziga miqdorda joriy moliyalashtiriladi	moliyalashtirish va ishlarni bajarish jadvallariga muvofiq	Moliyalashtiruvchi organlar, buyurtmachilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar
5-bosqich	Pudratchi tomonidan qurilish obyekt qiymatining qolgan 50 foizini moliyalashtirish uchun xizmat ko'rsatuvchi bankda kredit rasmiylashtiriladi	moliyalashtirish va ishlarni bajarish jadvallariga muvofiq	Pudratchilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar
6-bosqich	Qurilish obyekt qiymatining 45 foizi miqdorida haq to'lanadi	obyekt qabul qilingan kundan boshlab bir oy mobaynida	Moliyalashtiruvchi organlar, buyurtmachilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar
7-bosqich	Qurilish obyekt qiymatining 5 foizi miqdorida haq to'lanadi	kafolatli muddat tugagandan keyin	Moliyalashtiruvchi organlar, buyurtmachilar, xizmat ko'rsatuvchi banklar

Investitsiya loyihasini markazlashtirilgan manbalar hisobiga mablag' bilan ta'minlash har qaysi obyekt bo'yicha ajratilgan kapital qo'yilmalar limitlari doirasiga qat'i amal qilgan holda O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi bilan kelishilgan qurilishlarning aniq mo'ljalli ro'yxati va qurilishlarning belgilangan tartibda tasdiqlangan titul ro'yxati asosida amalga oshiriladi. Belgilangan tartibda tasdiqlangan qurilishlarning aniq mo'ljalli ro'yxati kapital qo'yilmalarning tasdiqlangan limitiga muvofiq obyektlar qurilishining aniq ro'yxatida nazarda tutilgan qurilish uchun banklarning kreditlarini jalb etishda pudratchi uchun asos bo'lib hisoblanadi. Ajratilgan mablag'lardan buyurtmachi tomonidan qurilishlarning titul ro'yxatida nazarda tutilmagan maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'yilmaydi.

Mablag' bilan ta'minlashni ochish uchun buyurtmachi tomonidan xizmat ko'rsatuvchi bankka quyidagilar taqdim etiladi: qurilishlarning aniq mo'ljalli ro'yxati (loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati); qurilishning titul ro'yxati; buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida tuzilgan shartnoma nusxasi; pudrat tashkilotining qurilish tavakkalchiliklarini sug'urtalash yuzasidan shartnomasi nusxasi; qurilish-montaj ishlarini bajarishga "Davarxitektqurilish" qo'mitasining ruxsati; davlat ekologiya ekspertizasi xulosasining nusxasi (zarur bo'lganda).

Buyurtmachi va pudrat tashkiloti o'rtasida investitsiya loyihasini amalga oshirish yuzasidan tuzilgan shartnomada va unga ilova qilinadigan mablag' bilan ta'minlash jadvalida quyidagilar hisobga olinishi zarur:

a) qurilishi yangidan boshlanayotgan tayyor holda foydalanishga topshiriladigan obyektlarni qurishda: qurilishning dastlabki ikki oyi mobaynida avans to'lovlari qurilishning prognoz qilinayotgan yili uchun tanlov savdolari natijalari bo'yicha belgilangan ishlar qiymatining 30 foizigacha miqdorda teng ulushlarda ajratilishi; ajratilgan avansning mutanosib ravishda ushlab qolinishini hisobga olgan holda, bajarilgan ishlar qiymatining 95 foizi miqdorida har oyda joriy moliyalashtirish; belgilangan tartibda tuzilgan shartnomalarda nazarda tutilgan kafolatli

muddat o'tgandan keyin amalga oshiriladigan obyekt qiymatining 5 foizini to'lash;

b) obyektlarni shartnoma asosida qurishda: joriy oyma-oy moliyalashtirish ishlarning amalda bajarilishidan kelib chiqib 5 foiz miqdoridagi qolgan qismini shartnomada qayd etilgan kafolatli muddat tamom bo'lgandan keyin, biroq moliyaviy yil tamom bo'lishidan kechikmay to'lagan holda obyekt qiymatining kamida 95 foizi miqdorida amalga oshiriladi.

Tasdiqlanadigan limitlar doirasida alohida obyektlarni mablag' bilan ta'minlash Yirik va strategik jihatdan muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Xalqaro moliya institutlari, tashkilotlari va donor mamlakatlar bilan hamkorlik qilish, yirik va strategik jihatdan muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish masalalari bo'yicha Idoralararo kengash tomonidan tasdiqlangan alohida sxemalar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin.

Markazlashtirilgan manbalar hisobiga obyektни foydalanishga tayyor holda qurilishini kreditlashda quyidagilar tijorat bankining kredit resurslari manbalari hisoblanadi: tasdiqlangan rivojlanish davlat dasturlari bo'yicha kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish limiti doirasida markazlashtirilgan manbalardan mablag'larning (avans to'langandan va 50 foiz miqdorida joriy moliyalashtirilgandan keyin) pudrat qurilish tashkilotining asosiy depozit hisob raqamiga xizmat ko'rsatuvchi bosh bankka vaqtinchalik asosida oyma-oy beriladigan qolgan qismi; xizmat ko'rsatuvchi bankning o'z mablag'lari va jalb qilinadigan mablag'lari.

Mablag' bilan ta'minlovchi organ buyurtmachi tomonidan taqdim etilgan hujjatlar asosida belgilangan tartibda investitsiya loyihasini mablag' bilan ta'minlashni amalga oshiradi. Xizmat ko'rsatuvchi bank bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun buyurtmachiga har qaysi qurilish obyekti bo'yicha "talab qilib olinadigan" alohida ikkilamchi depozit hisob raqamlari ochiladi. Moliyalashtirish hisobraqamlaridan buyurtmachi ta'minoti bo'yicha xarajatlarga mablag' to'lanishiga yo'l qo'yilmaydi. Buyurtmachi ta'minotiga xarajatlar har oyda, alohida depozit hisob raqamidan belgilangan tartibda tasdiqlangan va

moliyalashtiruvchi organlar tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan xarajatlar smetasiga muvofiq amalga oshiriladi.

Pudrat tashkilotlarining tanlov savdolarida ishtirokini ta'minlash uchun tijorat banklari tomonidan, agar ularning o'z aylanma mablag'lari obyekt bo'yicha ishlar qiymatining 20 foizidan kamni tashkil etgan taqdirda, qurilish davomida aylanma mablag'larning yetishmayotgan qismini belgilangan miqdorgacha to'ldirish uchun kredit ajratish to'g'risida kafillik berilishi mumkin.

Tanlov savdolari pudrat tashkiloti tomonidan yutib chiqilgan taqdirda unga kafolat bergan tijorat banklari ushbu tashkilotlarga qurilishning butun davrida ularni aylanma mablag'lar bilan ta'minlash maqsadida obyektni ishga tushirish bo'yicha shartnoma majburiyatlarini bajarish uchun obyekt qiymatining 20 foizigacha bo'lgan miqdorda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kredit beradi.

Pudrat tashkilotiga kredit berish uchun bank tomonidan buyurtmachini moliyalashtirish hisob raqamiga xizmat ko'rsatuvchi bankning ma'lumotnomasi asosida qurilishning har bir obyektiga alohida ssuda hisob raqami ochiladi.

Kredit va foiz stavkalari miqdorlari, kreditni qaytarish va u bo'yicha foizlar to'lash muddatlari va tartibi bank bilan pudrat tashkiloti o'rtasida tuzilgan kredit shartnomasida belgilanadi. Xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan moliyalashtirish hisob raqamidan pul mablag'larini o'tkazish buyurtmachi tomonidan to'lov topshirig'i taqdim etilgandan keyingi kun boshlanishidan kechikmay amalga oshiriladi. Xizmat ko'rsatuvchi bank qonun hujjatlariga muvofiq mablag'lar o'z vaqtida o'tkazilishi uchun javob beradi. Buyurtmachi to'lov topshiriqlari qurilishning titul ro'yxatiga qat'i muvofiq bo'lishi uchun javob beradi. To'lov topshiriqnomasiga bajarilgan ishlar qiymati to'g'risidagi "ma'lumot-noma – schyot-faktura" ilova qilinadi.

Obyektni foydalanishga tayyor holda qurishda joriy mablag' bilan ta'minlash ishlarni bajarish va mablag' bilan ta'minlash jadvallariga muvofiq amalga oshiriladi. Avans to'lovi pudrat tashkilotining xizmat ko'rsatuvchi bankdagi talab qilib olinadigan depozit hisob raqamiga o'tkaziladi. Moliyalashtirish hisob raqamidan qurilishning titul

ro'yxatiga va unda ko'rsatilgan kapital qo'yilmalardan foydalanish yo'nalishlariga muvofiq bo'lmagan to'lovlarni amalga oshirish taqiqlanadi. Joriy mablag' bilan ta'minlash mablag' bilan ta'minlovchi organ tomonidan amalda bajarilgan qurilish ishlari hajmi hisobga olingan holda har oyda 20 kundan kechikmay amalga oshiriladi.

12.7. Qurilish obyektining shartnoma narxlari

Kapital qurilishda shartnomaviy narxlash O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi 12-sentabr 2003-yildagi №395-sonli "Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga asosan amalga oshiriladi.

Mazkur qarorga asosan, O'zbekistonda kapital qurilishdagi shartnomaviy narxlar yagona uslubiyati barcha mulk shakllari uchun qabul qilinib keladi. Shartnomaviy narxlar – bozordagi mavjud sharoitlarni hisobga olgan, material qiymatning konyunkturasi, ishlatiladigan mashina va mexanizmlar qiymati hamda pudrat tashkilotlarini foydasini anglatadi. Buyurtmachi va pudratchi tashkilotlarning kelishuviga asosan qurilishda quyidagi ikki narx turi qo'llanilishi mumkin:

– qat'i va yakuniy shartnomaviy narx. Bunda qurilishning butun muddatiga qabul qilingan shartnomaviy baho o'zgarmaydi. Bunday baholar asosan muddati bir yildan oshmaydigan qurilish obyektlari uchun tavsiya etiladi. Ushbu narxlar tarkibida prognoz o'zgartirishlar kiritishni inobatga oluvchi pudratchi tashkilotlarning riski ham hisobga olinadi;

– ochiq shartnomaviy narxlar. Bunday narxlar qurilish shartnomasi shartlari asosida qurilish materiallari, ish haqi to'lovlari shartlari va boshqa xarajatlarning vujudga kelishi hisobiga aniqlashtiriladigan narxlarga aytiladi.

Qurilish mahsulotlarida shartnomaviy baholarni qo'llash butun qurilish obyektiga alohida obyektlarning shartnomaviy bahosi asosida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Ayrim hollarda maxsus kapital qurilish

obyektlarida shartnomaviy narxlar ish hajmiga mos holda laqal smeta asosida ham shakllanishi mumkin.

Shartnomaviy narxlar qurilish buyurtmachisi va pudratchisining o'zaro kelishuvchi asosida belgilanadi.

Buyurtmachi tomonidan e'lon qilingan narx bilan tanlov savdolari o'tkazilishi to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda tanlov savdolari predmetining boshlang'ich narxi e'lon va taklifnomada ko'rsatiladi. Bunda tanlov savdolari tanlov savdolari predmetining boshlang'ich narxini pasaytirish yuzasidan o'tkaziladi.

Tanlov savdolarida belgilangan narx qat'i narx hisoblanadi.

Birinchii moliyaviy yil mobaynida narxlarga hamda tovarlar, ishlar va xizmatlar xarid qilish yuzasidan shartnomani bajarish muddatiga tuzatishlar kiritishga yo'l qo'yilmaydi, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Ikkinchi yil va undan keyingi yillar uchun shartnoma narxlariga tuzatishlar kiritish belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Qurilishning amaldagi qiymatini tanlov savdolari natijalari bo'yicha shartnomada belgilangan shartnomaviy narxga nisbatan kamaytirish natijasida tejalgan mablag'lar pudrat tashkilotining tasarrufida qoladi. Buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida kelishuv mavjudligidan qat'i nazar, qurish va rekonstruksiya qilishning hisob-kitob (smeta) qiymati oshishiga yo'l qo'yilgan obyektlar bo'yicha tanlov savdolari natijalari bo'yicha tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan shartlarning o'zgarishi qurilishi va rekonstruksiya qilinishi Hukumat darajasida tasdiqlanishi kerak bo'lgan obyektlarning manzilli ro'yxatlarini tasdiqlash bo'yicha Hukumat komissiyasining qarori qabul qilingan taqdirdagina qabul qilingan deb hisoblanadi.

Xorijiy pudrat tashkilotlari tomonidan amalga oshiriladigan va erkin muomaladagi valyutada haq to'lanadigan xorijiy kreditlar va grantlar hisobiga moliyalashtiriladigan investitsiya loyihalarini amalga oshirishda, agar xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar bilan tuzilgan kredit shartnomalarida o'zgacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, tanlov hujjatlariga ishlar (xizmatlar) qiymatining kamida 50 foizi miqdorida

ishlar (xizmatlar)ni bajarish uchun O'zbekiston Respublikasining xo'jalik yurituvchi subyektlari — rezidentlari ishtirok etishi shartlari kiritiladi.

Tanlov savdolari g'olibi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda obyekt qurilishining sug'urta qilinishini ta'minlaydi.

Tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish, tanlov hujjatlarini ishlab chiqish bilan bog'liq xarajatlar shartnoma asosida amalga oshiriladi.

Tanlov savdolari tanlov savdolari predmetini sotishning maqsadga muvofiq emasligi sababli bekor qilingan taqdirda ularni tashkil etish va o'tkazish bilan bog'liq xarajatlar amaldagi xarajatlar bo'yicha buyurtmachi tomonidan qoplanadi.

12.8. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish. Mamlakat iqtisodiyoti uchun qurilish muddatini qisqartirishning ahamiyati

Asosiy kapitalga yo'naltirilgan investitsiya samaradorligini aniqlash — bu kelajak davrga korxonalarni asosiy faoliyatlarini rivojlantirish yo'llarini aniqlash, shu jumladan o'z mablag'lari hisobidan va boshqa investorlar hisobidan xarajatlarni qoplanish miqdorini aniqlash. Strategik rejada aktivlarga bo'lgan ehtiyoj va uni ta'minlash resurslari uzoq muddatga aniqlanadi.

Investitsion loyiha bu investitsiyani texnik-iqtisodiy asoslash bo'lib, u investitsion faoliyat ishtirokchilarini (mulkdor, tadbirkor, bankir, davlat va xalqaro tashkilotlar kabilar) iqtisodiy axborotnomasi, ularni o'zaro aloqalarini bog'laydi hamda tushuntiradi. Qisqa qilib aytganda, investitsiya loyihasi investitsiyadan foydalanish rejasini anglatadi.

Investitsiya loyihasini samaradorligini hisoblash — bu investitsiyadan keladigan samara ko'rsatkichlarini aniqlashni anglatadi.

Investitsiya loyihasini asosi bu kapital qo'yilmalarga bo'lgan ehtiyojni aniqlashdan iborat. Shu sababli investitsiya loyihasi

samaradorligi kapital qo'yilmalar samaradorligi orqali aniqlanadi.

Jamiyat miqyosida kapital qo'yilmalar samaradorligi koeffitsiyenti (K_s) milliy daromadning o'sish miqdorini (ΔMD) kapital qo'yilmalar summasiga (K_q) nisbatan aniqlanadi. Ya'ni:

$$K_s = \Delta MD / K_q \quad (12.2)$$

Korxona miqyosida investitsiya samaradorligi (kapital qo'yilma) koeffitsiyenti (K_{LS}) quyidagicha hisoblanadi:

$$K_{LS} = \frac{M_k - T F}{K K} \quad \text{yoki} \quad (12.3)$$

Bu yerda: M_k – yillik ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati;

T – yillik ishlab chiqarilgan mahsulotni tannarxi;

F – yillik foydaning miqdori;

K – kapital qo'yilmalar summasi.

Ko'p variantli kapital qo'yilmalar loyihasi samaradorligini aniqlash uchun har bir variantdagi xarajatlarni minimumga keltirish yo'li bilan aniqlanadi.

$$T_i + E_n^* \rightarrow K \min \quad (12.4)$$

Bu yerda: T_i – i varinatdagi xarajatlar;

E_n – kapital qo'yilmalar samaradorligi koeffitsiyenti;

K – kapital qo'yilmalar summasi.

Solishtirilayotgan variantlar har xil davrga mo'ljallangan bo'lsa, bunday sharoitda variantlar (V) keltirilgan koeffitsiyentlar bo'yicha aniqlanadi.

Ya'ni:

$$V = 1 / (1 + E_{n-b})^* t \quad (12.5)$$

Bu yerda: E_{n-b} – har xil davrdagi xarajatlarni keltirish normativi;

t – mablag'larni ishga tushirishdan samara olgungacha bo'lgan vaqt.

Investitsiya samaradorligini aniqlashda uning o'zini qoplash muddati, xavf darajasi, inflyatsiyani oshish tempi, kelajakda soliqlar

miqdorini o'zgarishi kabilar hisobga olinishi shart. Chunki investitsiyani qulay va samarali sohaga qo'yish investorlar uchun muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, investitsiya samaradorligini hisoblaganda yuqorida keltirilgan qoidalarda keltirilgan ko'rsatkichlarni solishtirma tahlili katta ahamiyatga ega.

Ishlab chiqarishning umumiy (mutloq) samaradorligi deganda xarajatlar va resurslarning ayrim turlari bilan solishtirilgan yoki taqqoslangan iqtisodiy samaraning umumiy miqdori tushuniladi.

Ishlab chiqarishning umumiy samaradorligi xarajatlar va resurslarning ayrim turlaridan foydalanish darajasini aniqlash va baholash uchun qo'llaniladi va umuman iqtisodiyot bo'yicha, tarmoqlar, korxonalar, kapital qurilish obyektlari bo'yicha hisoblab chiqiladi. Bunday samaradorlikni aniqlash xarajatlar va resurslar samaradorligi darajasini, samaradorlikning asosiy yig'imlarini aks ettiruvchi differentsiyalangan ko'rsatkichlarni hisoblab chiqishga asoslanadi. Bunday ko'rsatkichlarga ishlab chiqarishning yoki unda tayyorlanadigan mahsulotning mehnat sig'imi, material sig'imi, fond sig'imi, kapital sig'imi kiradi.

Ishlab chiqarishning fond talabligi bu mahsulot birligiga (natural yoki qiymat doirasida) to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarini tavsiflovchi ko'rsatkichdir. Fond sig'imi (Fs) asosiy va aylanma fondlardan foydalanishning samaradorligini ko'rsatadi va ularning o'rtacha yillik qiymatini (F) mahsulot hajmiga (Mx) nisbatini ifodalaydi:

$$F_s = \frac{F}{M_x} \quad (12.6)$$

Bu miqdorning teskarisi fond samarasi (natijasi) yoki fond qaytimi (Fq) deb yuritiladi va quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$F_q = \frac{M_x}{F} \quad (12.7)$$

Ijtimoiy ishlab chiqarishning samaradorligini baholashda kapital qo'yimalardan foydalanish ko'rsatkichlari ishlab chiqarish fondlarini

qayta takror ishlab chiqarishning yangi asosiy va oborot fondlarini yaratish uchun zarur bo'lgan jamg'arma fondlari samaradorligini tavsiflaydi. Bunday ko'rsatkichlardan eng muhimi kapitaltalablik yoki kapital sig'imi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich (K_s) kapital mablag'lar(K)ning yordami bilan tayyorlangan mahsulotning ko'paygan qismiga nisbati bilan ifodalanadi:

$$K_s = \frac{K}{\Delta M_x} \quad (12.8)$$

Yuqorida keltirilgan va boshqa bir qator tabaqalashtirilgan (differentsiyalangan) ko'rsatkichlar ishlab chiqarishning samaradorligini baholash va tashkil etishda muhim o'rin egallaydi, xarajatlar va resurslar asosiy turlarining qaytarib berilishini tavsiflaydi. Lekin, faqat bu ko'rsatkichlar asosida ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi o'zgarishiga baho berish qiyin, chunki ular o'zgarishning xarakteri va dinamikasini taqqoslay olmaydi. Undan tashqari, ba'zi bir davrlarda ular har xil yo'nalishda o'zgaradilar. Masalan, sanoatda mehnat unumdorligi juda sekinlik bilan ko'paymoqda.

Iqtisodiy samaradorlikni rejalashtirish va tahlil etish nafaqat xarajat va resurslar asosiy turlaridan foydalanish darajasini tahlil etishni o'z ichiga olishi kerak, balki uning butunlay o'zgarishini, yig'indi (integral) samaradorlikni baholashni ham o'z ichiga oladi. Mana shu maqsadda iqtisodiy samaradorlikning umumlashtiruvchi, kompleks ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi va ishlab chiqarishning oqibat natijalari shu ko'rsatkichlar yordamida tahlil etiladi. Bunday ko'rsatkichlar turli xarajatlar va resurslarning darajasini yig'ilgan turda, har xil omillarning ta'sirini hisobga oladi.

Ishlab chiqarish-texnik vazifani hal etishning biror variantining ijtimoiy – iqtisodiy afzalligini asoslab berish, taqdim etilgan variantlardan eng samaraligini tanlab olish maqsadida aniqlanadigan samaradorlik qiyosiy samaradorlik deb ataladi. Qiyosiy samaradorlik ikki va undan ortiq variantlarni taqqoslash va shu asosda bir variantning boshqa variantlardan ustunligi va uning optimalligini aniqlab beradi.

Optimal variantni tanlab olish hamda uni asoslab berish uchun qo'shimcha kapital mablag'larning qoplanish muddati yoki qiyosiy samaradorlik koeffitsiyentini hisoblab chiqish va ular miqdorini normativ qiymati bilan taqqoslash kerak bo'ladi.

Qo'shimcha kapital mablag'larning o'zini qoplash muddati (V) qo'shimcha kapital mablag'larning ($K_2 - K_1$) mahsulot tannarxini pasaytirishdan olingan tejam ($T_1 - T_2$)ga nisbati bilan aniqlanadi:

$$V = \frac{K_2 - K_1}{T_1 - T_2} \quad (12.9)$$

Bu yerda V – qoplanish muddati (yil hisobida);

K_1 va K_2 variantlarni joriy etish uchun kerak bo'lgan mablag'lar miqdori;

T_1 va T_2 taqqoslanadigan variantlarning ekspluatatsiya xarajatlari.

Qo'shimcha kapital mablag'larning qiyosiy samaradorlik koeffitsiyenti (E) qoplanish muddatining teskari ifodasi hisoblanadi va tannarxni pasaytirishdan olingan tejamning qo'shimcha kapital mablag'lar miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi:

$$E = \frac{T_1 - T_2}{K_2 - K_1} \text{ yoki } V \quad (12.10)$$

Keltirilgan xarajatlar, ularning vazifasi va uni hisoblash usuli. Keltirilgan xarajatlar kapital mablag'larning qiyosiy-iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, texnikaviy va iqtisodiy masalalarni hal qilish variantlarining eng yaxshisini tanlab olishda qo'llaniladi. Biron bir texnikaviy vazifani hal etishning, ratsionalizatorlik va ixtirochilik takliflari, texnikaviy va tashkillashtirishning mumkin bo'lgan variantlarini, mahsulot sifatini oshirishning turli usullarini taqqoslaganda boshqa shartlari teng bo'lib qolsa, keltirilgan xarajatlar minimum bo'lishini talab qiladigan variant eng yaxshisi hisoblanadi.

Keltirilgan xarajatlarni aniqlash eski texnika o'rniga yangisini yaratish va qo'llash natijasida hosil bo'ladigan iqtisodiy samarani baholashga iqtisodiyot nuqtayi nazaridan yondashishni taqozo etadi.

Yillik iqtisodiy samara – bu yangi texnika, texnologiya va progressiv mahsulot turlarining, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishning iqtisodiy samaradorligini tahlil etish va baholashda qo'llaniladigan muhim ko'rsatkichlardan biridir. Bu ko'rsatkich qiyos qilinadigan variantlar bo'yicha sarflangan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlar asosida quyidagi formula yordamida hisoblab chiqiladi:

$$Y = [(T_1 + E_n \cdot K_1) - (T_2 + E_n \cdot K_2)] \cdot A_2 \quad (12.11)$$

Bu yerda Y – yillik tejam;

T_1 va T_2 – yangi texnika bo'yicha tadbirlar joriy qilingungacha va joriy qilingandan so'ng bo'lgan mahsulot yoki ish birligining tannarxi (so'm hisobida);

K_1 va K_2 – tadbirlar joriy qilingungacha va tadbirlar amalga oshirilgandan so'ng mahsulot birligiga sarflangan kapital mablag'lar miqdori;

A – yangi tadbirlar amalga oshirilgandan boshlab tayyorlanadigan yillik mahsulot yoki ishlarining natura birligi.

E_n – kapital xarajatlarning normadagi qiyosiy samaradorligi koeffitsiyenti.

U yangi kapital qo'yilmalarning minimal darajadagi iqtisodiy samaradorligini hamda bir so'mlik kapital qo'yilma bir yilda mahsulot tannarxini necha tiyinga kamaytira olishni bildiradi. Masalan, sanoat tarmog'i uchun belgilangan samaradorlik koeffitsiyenti normasi 0,15 bo'lsa, bu shu tarmoqda har bir so'm kapital qo'yilmalar mahsulot tannarxining pasayishi hisobiga eng kami bilan 15 tiyinlik tejam, foyda berishi zarur. Samaradorlik koeffitsiyenti "0"dan "1"ga qancha tez intilsa, samaradorlik shuncha yuqori, xarajatlarning reja qoplanish muddati esa shuncha qisqa bo'ladi.

Ishlab chiqarishning samaradorlik darajasi xilma-xil, bir-biriga bog'liq bo'lgan omillar ta'sirida tashkil topadi va shakllanadi. Har bir kompleks, tarmoq va korxona uchun uning texnik-iqtisodiy xususiyati sababli samaradorlikni oshirishning o'ziga xos omillari mavjud.

Kapital qurilishda qurilish muddatlarini qisqartirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u kapital qo'yilmalarning tezroq qoplanishini ta'minlaydi. Masalan, qurilayotgan obyekt qandaydir mahsulot ishlab

chiqarishga mo'ljallangan bo'lsa, bunda qurilish muddatini qisqartirish evaziga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, qurilish muddati tugagandan so'ng qo'shimcha foyda olish imkoniyati bo'ladi.

Nazorat savollari

1. Kapital qurilishning asosiy ishtirokchilari kimlar?
2. Subpudratchilar qanday vazifalar va majburiyatlarga ega?
3. Kapital qurilish sanoatining yakuniy mahsuloti nima?
4. Kapital qo'yilmalar tarkibiy tuzilishiga ko'ra qanday guruhlariga bo'linadi?
5. Kapital qurilish qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?
6. Kapital qurilishning qanday usullari bor?
7. Buyurtmachi va pudratchining qanday huquq va majburiyatlari bor?
8. Markazlashgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan kapital qurilishni moliyalashtirish qanday tartibda amalga oshiriladi?
9. Tanlov komissiyasi tomonidan tanlov g'olibini tanlashda qanday ko'rsatkichlar hisobga olinmaydi?
10. Kapital qurilishda da'vogar kim?
11. Kapital qurilishda ofertaning mohiyati qanday?
12. Tanlov savdolari (tender) qanday usullarda olib boriladi?

XIII BOB. RIVOJLANISH DAVLAT DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH

13.1. O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturining maqsadi va mazmun-mohiyati. Rivojlanish davlat dasturini shakllantirish tartibi, tamoyillari va muddatlari

Mamlakatimiz iqtisodiyotining kelgusi taraqqiyoti, asosan investitsiyalarga bog'liq. Hozirgi kunda respublikamiz iqtisodiyotiga investitsiyalarni kengroq jalb etish ularning mamlakatimizda o'tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarali ijrosini ta'minlashning muhim asosiga aylanganligi bilan bog'liqligini tushunib olish qiyin emas. Mamlakatni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida investitsiyalarning ahamiyati kattadir. Mazkur yo'nalishlar bo'yicha investitsiyalar investitsiya dasturi doirasida yo'naltiriladi. Bunda asosiy e'tibor davlat aralashuvi ko'zda tutilmagan manbalarga, xususan korxona, aholi, tijorat banklari va to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etgan holda investitsiya faoliyatini faollashtirishga qaratilgan. Chunki bozor iqtisodiyotining zaruriy talabi sifatida davlat, ya'ni markazlashgan manbalar hisobidan faqatgina davlat ahamiyatiga molik alohida sohalar moliyalashtiriladi. Barcha manbalar hisobidan iqtisodiyotimiz va uning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya qilish, texnik hamda texnologik yangilashni jadallashtirish hamda uning ko'lamini kengaytirish, ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilishga yo'naltiriladigan investitsiyalar hajmi yildan-yilga ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasining Investitsiya dasturi bu O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadigan mamlakat iqtisodiyotini barqaror va izchil rivojlantirishga erishishga, mavjud tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan mamlakatning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tuzilmaviy qayta tashkil etish bo'yicha asosiy ustuvor yo'nalishlar hamda strategik vazifalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarida

amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarini o'z ichiga olgan, o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan choralar majmuidir.

Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalarni va kreditlarni jalb etish, shuningdek loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlarini va faoliyat sohalarni qo'llab quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarni (ta'lim, soliqni saqlash) birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xom-ashyo resurslarini va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlashni, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatbardoshligi darajaga etkazishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo'llab quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

- tarkibiy o'zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag' qo'yishning o'zaro manfaatlilik asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- investitsiya loyihalarni investitsiya dasturining aniq ro'yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;

- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

13.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturini shakllantirish tartibi

Bosqichlar (muddati)	Tadbirlar	Ma'sullar
1-bosqich (aprel)	Iqtisodiyot vazirligi uch yillik davrga O'zbekiston Respublikasi investitsiya dasturiga kiritish uchun takliflarni tayyorlashga oid metodik ko'rsatmalarni tarmoq vazirliklari va idoralari, Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyat va Toshkent shahar	Iqtisodiyot vazirligi

	hokimliklariga (keyingi o'rinlarda buyurtmachilar deb ataladi) har yili yetkaziladi.	
2-bosqich (may – iyun)	Buyurtmachilar loyihalar bo'yicha dastlabki axborotni tayyorlaydi, ularni uch yillik davrda amalga oshirish uchun tanlab oladilar va takliflarni iqtisodiyot vazirligiga taqdim etiladi.	Buyurtmachilar
3-bosqich (iyun-iyul)	Iqtisodiyot Vazirligi takliflarni ko'rib chiqadi va o'rtacha muddatli davrda aniq tarmoqni rivojlantirish ustuvorliklariga muvofiq tarmoqlarni tanlab oladilar.	Iqtisodiyot vazirligining tarmoq bo'limlari
4-bosqich (avgust – sentabr)	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi savdo vazirligi, Davlat Investitsiya Qo'mitasi, (Davarxitektqurilish) qo'mitasi va vakolatli banklar bilan birgalikda investitsiya dasturiga kiritiladigan loyihalarni uzil-kesil tanlab oladi.	Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Tashqi savdo vazirligi, Davlat Investitsiya Qo'mitasi, "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, vakolatli banklar
5-bosqich (sentabr)	Investitsiya dasturining loyihasi iqtisodiyot vazirligi huzuridagi birlashgan hay'at tomonidan ko'rib chiqiladi va uning qaroriga ko'ra ishlab chiqish va Vazirlar Mahkamasining komplekslari bilan kelishish uchun tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar departamentiga taqdim etiladi.	Iqtisodiyot vazirligi huzuridagi birlashgan hay'at, Vazirlar Mahkamasining komplekslari
6-bosqich (sentabr – oktabr)	Investitsiya dasturining loyihasi batafsil ko'rib chiqiladi	Iqtisodiyot vazirligi
7-bosqich (oktabr)	Investitsiya dasturining loyihasi tasdiqlash uchun yuboriladi.	Prezident devoni, Vazirlar Mahkamasining tegishli departamentlari va komplekslar
8-bosqich (oktabr – noyabr)	Investitsiya dasturining amalga oshirishning birinchi yiliga kiritiladigan yangidan boshlanadigan obyektlar bo'yicha tanlov savdolari o'tkaziladi.	"Davarxitektqurilish" qo'mitasi, buyurtmachilar
9-bosqich (dekabr)	Tasdiqlangan investitsiya dasturiga va o'tkazilgan tanlov savdolariga muvofiq belgilangan tartibda shartnomalar tuziladi, qurilishlar-ning aniq va titul ro'yxatlari, kelgusi yillar loyihalash ishlarining aniq ro'yxatlari tasdiqlanadi.	Buyurtmachilar, pudratchilar

Har bir davlat birinchi navbatda, moddiy ishlab chiqarish sohasiga mamlakat va chet el investorlarini jalb qilish uchun harakat qilmog'i lozim. Ushbu maqsadda muayyan investitsiya dasturi ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi, tegishli investitsion muhit yaratiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda PQ-3437-sonli "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Unga ko'ra davlat Investitsiya dasturini shakllantirishning amaldagi tartibiga o'zgartirishlar kiritishning sabablari, maqsadlari yoritib berildi.

Mamlakatda yirik infratuzilma loyihalarini amalga oshirish, zamonaviy yuqori texnologiyali ishlab chiqarish obyektlarini barpo etish maqsadida iqtisodiyotni jadal rivojlantirish, chet el investitsiyalarini faol jalb qilish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, mazkur sohadagi faoliyatning samaradorligiga, eng avvalo, mavjud resurslardan nooqilona foydalanish, investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi va rentabelligi yuzaki o'rganilganligi bilan bog'liq qator kamchiliklar salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Amaldagi resurslarni, shuningdek, investitsiyalar, eng avvalo, xorijiy investitsiyalarni jalb etishning real imkoniyatlarini inobatga olgan holda iqtisodiyot tarmoqlari va hududlarni uzoq muddatli rivojlantirish kontseptsiyasi mavjud emas. Buning oqibatida iqtisodiy jihatdan istiqbolli bo'lmagan loyihalarni tashabbus qilish, moliyaviy mablag'larni samarasiz sarflash holatlari mavjud bo'lib, bu oxir-oqibatda, umuman, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini pasaytirishga olib keladi. Mazkur holatlar investitsiya dasturlarini shakllantirish tartibi, uni moliyalashtirish mexanizmlarini tubdan qayta ko'rib chiqishni, amalga oshirishga taklif etilgan loyihalarni tanlab olishning shaffofligi va samaradorligini oshirishni talab qiladi. Rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish tartibini yanada takomillashtirish, loyihalarni moliyalashtirish va tanlab olishning samaradorligi va shaffofligini ta'minlash, shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarga muvofiq:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligining: markazlashtirilgan manbalar mablag'lari hisobidan moliyalash-

tiriladigan, shu jumladan, hududlar va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha loyihalarni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadigan O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlari (keyingi o'rinlarda rivojlanish davlat dasturlari deb yuritiladi) asosida amalga oshirish tartibini joriy etish; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg'armasini (keyingi o'rinlarda Jamg'arma deb yuritiladi) tashkil etish haqidagi takliflari qabul qilindi.

2. Quyidagilar belgilab qo'yildi:

- rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan, moliyalashtirishning markazlashtirilgan manbalari belgilangan loyihalarni moliyalashtirish faqat Jamg'arma orqali amalga oshiriladi;

- Jamg'arma mablag'lari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidagi hisobvaraqlarda jamlanadi;

- Jamg'armaning ijro etuvchi organi va mablag'larining tasarruf etuvchisi Jamg'armaning ijro etuvchi direksiyasi hisoblanadi;

- O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari – Investitsiyalar, innovatsion rivojlantirish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish, turizm masalalari kompleksi rahbari Jamg'armaning ijro etuvchi direktori hisoblanadi;

- Jamg'armaning ijro etuvchi direktori va uning xodimlari mehnatiga haq to'lash shartlari Jamg'arma Kuzatuv kengashi tomonidan belgilanadi.

3. Quyidagilar Jamg'arma mablag'larini shakllantirish manbalari etib belgilandi: O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti va davlat budjetdan tashqari jamg'armalarning rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun mo'ljallangan mablag'lari; O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining rivojlanish davlat dasturlarini amalga oshirish uchun ajratilgan mablag'lari; O'zbekiston Respublikasi Hukumati kafolati bilan jalb etiladigan chet el kreditlari; O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari bilan belgilanadigan boshqa manbalar.

O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda PQ-3437-sonli "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qarorining 1-ilovasiga muvofiq; Jamg'arma Kuzatuv kengashining tarkibi ushbu qarorning 2-ilovasiga muvofiq tasdiqlandi.

13.2-jadval

O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish tartibi¹⁰⁴

Bosqichlar	№	Tadbirlar	Muddat	Mas'ullar
I Bosqich. Rivojlanish kontsepsiyasini ishlab chiqish va shakllantirish	1.	Uzoq muddatli tarmoq/hududiy va maqsadli rivojlanish kontsepsiyasini ishlab chiqish (odatda 10 - 15 yilga mo'ljallangan)	1 martga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi, Iqtisodiyot Vazirligi, Moliya Vazirligi, tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hokimiyat organlari
	2.	Rivojlanish kontsepsiyasining ishlab chiqilgan loyihalarini vakolatli davlat organlari bilan kelishish	10 martga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi
	3.	Rivojlanish kontsepsiyasining loyihalarini Loyiha boshqaruvi Milliy Agentligi bilan kelishish	20 martga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi
	4.	Davlat Investitsiya qo'mitasi kiritgan Rivojlanish kontsepsiyasini tasdiqlash	1 aprelga qadar	O'zbekiston Respublikasi Prezident Apparati
II Bosqich. Loyihalar portfelini ishlab chiqish va shakllantirish	5.	Tarmoq/hududiy va maqsadli loyihalar portfelini ishlab chiqish, shakllantirish va dolzarblashtirish	1 iyunga qadar	Tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari), Davlat Investitsiya qo'mitasi, Iqtisodiyot Vazirligi, Moliya Vazirligi
	6.	Dastlabki hisob-kitoblari	15 iyunga	Tashabbuskorlar (tarmoq

¹⁰⁴O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda PQ-3437-sonli "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qarorining 1-ilovasi.

	(ustavlar), hajmni tasdiqlovchi zaruriy hujjatlar hamda loyihalarni moliyalashtirishning dastlabki manbalari bilan birga vazirlik va boshqarmalar bilan kelishish	qadar	vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
7.	Loyihalar portfelini Loyiha boshqaruvi Milliy Agentligi bilan kelishish	1 iyulga qadar	Tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
8.	Davlat Investitsiya qo'mitasi kiritgan loyihalar portfelini tasdiqlash	15 iyulga qadar	O'zbekiston Respublikasi Prezident Aparati
9.	Loyihalar portfeli tarkibiga kirgan har bir loyihani amalga oshirish bo'yicha alohida kalendar rejani ishlab chiqish	1 avgustga qadar	Tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
10.	Alohida kalendar rejani Loyiha boshqaruvi Milliy Agentligi bilan kelishish	10 avgustga qadar	Tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
III Bosqich. Davlat rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish va shakllantirish	11. Loyiha oldi hujjatlarini ishlab chiqish va tasdiqlash (DTIA/DTII)	15 iyuldan 1 sentabrga qadar	Tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
	12. Davlat rivojlanish dasturiga kiritish uchun ustuvor loyihalarni tanlash	10 sentabrga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi, Qo'mita tarkibidagi muvofiqlashtiruvchi kengashlar, tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
	13. Davlat rivojlanish dasturiga kiritish uchun ustuvor loyihalarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshidagi O'zbekiston Respublikasi davlat rivojlanish dasturlarini moliyalashtirish Jamg'armasi bilan kelishish	10 sentabr-dan 10 oktabrga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi
	14. Davlat rivojlanish	20	Davlat Investitsiya

	dasturlarini shakllantirish va vazirlik va boshqarmalar bilan kelishish uchun yo'naltirish	oktabrga qadar	qo'mitasi, Iqtisodiyot Vazirligi, Moliya Vazirligi, tashabbuskorlar (tarmoq vazirliklari va boshqarmalari, joylardagi hukumat organlari)
15.	Davlat rivojlanish dasturlarini vazirlik va boshqarmalar bilan kelishish	1 noyabrga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi
16.	Davlat rivojlanish dasturlarini Loyiha boshqaruvi Milliy Agentligi bilan kelishish	10 noyabrga qadar	Davlat Investitsiya qo'mitasi
17.	Davlat Investitsiya qo'mitasi kiritgan Davlat rivojlanish dasturlarini tasdiqlash	10 dekabrga qadar	O'zbekiston Respublikasi Prezident Aparati

Izoh: muvofiq organlarga kelishish uchun hujjatlarni kiritish kelishish muddati tugashidan kamida besh kun oldin amalga oshiriladi.

Qarorga ko'ra quyidagilar belgilab qo'yildi:

– rivojlanish davlat dasturlari tegishli rivojlanish kontseptsiyasini hisobga olgan holda tasdiqlanadigan, uzoq muddatli istiqbolida, qoida tariqasida, 10-15 yilda O'zbekiston Respublikasining tarmoq, hududiy va maqsadli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish bo'yicha kompleks ko'rinishni va strategik vazifalarni jamlagan tarmoq, hududiy va maqsadli loyihalar portfeli asosida shakllantiriladi;

– rivojlanish davlat dasturlarini ishlab chiqish va realizatsiya qilish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi tomonidan Iqtisodiyot vazirligi bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari – Investitsiyalar, innovatsion rivojlantirish, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari faoliyatini muvofiqlashtirish, turizm masalalari kompleksi rahbarining boshchiligidagi amalga oshiriladi;

– rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun mo'ljallangan nomarkazlashtirilgan investitsiyalar Jamg'armada hisobga olinadi;

– rivojlanish davlat dasturlarini tasdiqlash O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy

agentligining ular bo'yicha ijobiy xulosasi bo'lgan hollardagina amalga oshiriladi;

- markazlashtirilgan manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan loyihalarni rivojlanish davlat dasturlariga kiritish Jamg'arma Kuzatuv kengashining ijobiy qarori bo'lgan hollardagina amalga oshiriladi;

- rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun tijorat banklarining kreditlari loyihalarning loyiha-smeta hujjatlari va biznes-rejalari puxta va har tomonlama o'rganilgandan so'ng, shuningdek, tijorat banki kredit qo'mitasining ijobiy qarori mavjud bo'lgan hollarda taqdim etiladi.

13.2. O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg'armasining tashkil etilishi. Rivojlanish davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha ishlarni muvofiqlashtirish

Vazirlar Mahkamasi tomonidan "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg'armasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingan.

Hujjat bilan belgilab qo'yilishicha:

a) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg'armasi yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan, O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan, ular bo'yicha moliyalashtirishning markazlashtirilgan manbalari belgilangan loyihalarni o'z vaqtida moliyalashtirishni ta'minlashga da'vat etilgan moliyaviy muassasa hisoblanadi;

b) quyidagilar:

- davlat rivojlanish dasturlariga kiritilgan loyihalarni navbatdagi oyda moliyalashtirish uchun ajratiladigan O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti hamda davlat maqsadli va budjyetdan tashqari jamg'armalarining mablag'lari har oyda, tegishli oyning 1-sanasigacha bo'lgan muddatda;

– Jamg‘arma aktivlarini boshqarishdan, shu jumladan, uning valyuta mablag‘larining bo‘sh turgan qoldiqlarini joylashtirishdan olingan daromadlar;

– Qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar Jamg‘armaga o‘tkaziladi;

v) Kuzatuv kengashi tomonidan berilgan vakolatlar doirasida Jamg‘armaning operatsion faoliyatini boshqarish, shu jumladan, shartnomalar tuzish, to‘lovlarni amalga oshirish bo‘yicha vakolatlar Jamg‘arma Ijro etuvchi direktorining o‘rinbosari zimmasiga yuklanadi.

Quyidagilar Jamg‘armaning asosiy vazifalari etib belgilandi:

– moliyalashtirishning markazlashtirilgan manbalari hisobiga moliyalashtirishni nazarda tutuvchi loyihalarni ko‘rib chiqish hamda ularni davlat rivojlanish dasturlariga kiritish to‘g‘risida qarorlar qabul qilish;

– Rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan loyihalarni moliyalashtirish uchun mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasi Davlat budjeti, davlat maqsadli va budjetdan tashqari jamg‘armalari (O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika yo‘l jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Ta‘lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi “Toza ichimlik suv” jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Orol bo‘yi mintaqasini rivojlantirish jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi huzuridagi Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish jamg‘armasi) mablag‘lari hisobiga shakllantirilgan Jamg‘arma mablag‘larini jamlash va taqsimlash;

– O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan, moliyalashtirishning markazlashtirilgan manbalari belgilangan loyihalarni moliyalashtirish;

– investitsiya loyihalarini tayyorlash va moliyalashtirishning barcha bosqichlarida korrupsiyaga qarshi kurashishning ta’sirchan

mexanizmlarini ishlab chiqish va investitsiyalash jarayonlariga joriy etish.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, davlat maqsadli va budjetdan tashqari jamg'armalari har yili avgust oyigacha rivojlanish davlat dasturlariga kiritilgan loyihalarni shakllantirish va moliyalashtirish uchun uch yillik davrda mablag'lar tushishining prognoz hajmlarini Jamg'armaga taqdim etadilar.

Har yilgi O'zbekiston Davlat investitsiya dasturining qabul qilinishi alohida investorlarning imkoniyatlarini va rejalarini muvofiqlashtirish imkonini beradi. O'zbekiston Davlat investitsiya dasturlari investorlar uchun ishlab chiqarish tarmoqlari va yirik investitsiya loyihalari to'g'risida yangi ma'lumotlar beruvchi manba sifatida ham ahamiyatlidir.

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlarini va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko'rsatkichlari, shu jumladan eksportga yo'naltirilganlik, butlovchi buyumlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi.

Investitsiya dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun yillar bo'yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga ehtiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Investitsiya dasturini ishlab chiqishda yirik va o'ta muhim loyihalar alohida, katta bo'lmagan bir tipdagi loyihalar yaxlit kiritilishi mumkin (masalan: maktablar, qishloq, vrachlik punktlari qurilishi va boshqalar).

Investitsiya dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishi bo'yicha barcha ishlarni O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyot vazirligi muvofiqlashtirib boradi.

Investitsiya dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarori bilan tasdiqlanadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 23-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2017-yilgi Investitsiya dasturi to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq

2017-yilgi Investitsiya dasturining asosiy parametrlari tasdiqlangan. Unga ko'ra 2017-yil uchun kapital qo'yimalarning rejalashtirilgan hajmi va tarkibi belgilangan (13.3-jadval).

13.3-jadval

O'zbekiston Respublikasining 2019-yilgi investitsiya dasturidagi kapital qo'yimalarning asosiy parametrlari

№	Moliyalashtirish manbalari	2019 yil, mlrd.so'm
	Kapital qo'yimlar, jami shu jumladan:	112 251
1.	Markazlashtirilgan investitsiyalar:	41 641
1.1.	Budjet mablag'lari	3 960
1.2.	Maqsadli yo'naltiriladigan mablag'lar, shundan:	7 701
1.2.1.	Yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga	353
1.2.2.	Avtomobil yo'llarini rivojlantirishga	1 961
1.2.3.	Ta'lim va tibbiyot muassasalari moddiy-texnik bazasini rivojlantirishga	4 043
1.2.4.	Ichimlik suvini yaxshilashga	1 101
1.2.5.	Orol bo'yi hududini rivojlantirishga	243
1.3.	O'zbekiston Respublikasi tiklanish va taraqqiyot fondi ndan:	7 702
1.4.	Hukumat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar	22 278
2.	Markazlashmagan investitsiyalar:	70 702
2.1.	Korxona mablag'lari	18 222
2.2.	Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lari	17 193
2.3.	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar	34 213
2.4.	Aholi mablag'lari	983

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2019-yil uchun investitsiya dasturda kapital qo'yimalarning hajmi 112251 mlrd. so'mni tashkil etgan. Shuningdek, investitsiya dasturi moliyalashtirish manbalarining asosiy qismini, ya'ni 62,9 foizini markazlashmagan investitsiyalar tashkil etadi. Bunda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar 2019-yilda 34213 mlrd. so'm rejalashtirilgan, investitsiya dasturini

moliyalashtirish manbalarining katta hajmi to'g'ridan – to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarga to'g'ri kelmoqda. Oxirgi yillarda investitsiya loyihalarini dastur asosida moliyalashtirishda tijorat banklari ham o'z kredit mablag'lari bilan aktiv qatnashmoqda.

13.1-rasm. Davlat Investitsiya dasturining tarkibiy tuzilishi

Investitsiya dasturining tahliliy qismi respublika iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'langan holdagi kapital qo'yilmalar hajmlari va moliyalashtirish manbalarini asoslashdan, dastur samaradorligini baholash, loyihalarni tanlab olish mezonlaridan iborat bo'ladi.

Dasturning tahliliy qismi tarkibida investitsiyalarning takror ishlab chiqarish va texnologik tarkibini hisobga olgan holda, umuman Dasturda, iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari, moliyalashtirish manbalari va hududlar, amalga oshirish yo'llari bo'yicha kapital qo'yilmalar tarkibi belgilanadi.

Dasturning yangi ichki mahsulot o'sishiga, iqtisodiyotning tarmoq va hududiy o'zgarishiga va import tarkibiga, ishlab chiqarish quvvatlarini va ijtimoiy soha obyektlarini ishga tushirish hajmlariga ta'sirining prognozlashtirilgan natijalari hisob-kitob qilinadi.

Dasturning barcha hisob-kitoblari tadrijiy tarzda, respublikani uch yillik davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozlari va investitsii loyihalarining aniq dasturi asosida ishlab chiqiladi.

Dasturning aniq ro'yxatiga markazlashtirilgan manbalar, xukumat kafolati ostida beriladigan xorijiy kreditlar va to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobiga amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari kiritiladi.

Dasturning aniq ro'yxati quyidagilardan iborat bo'ladi:

- iqtisodiyotni, ijtimoiy sohani va mamlakat mudofaa qudratini tarkibiy o'zgartirishni ta'minlovchi respublika iqtisodiyoti ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirish dasturlarini moliyalashtirishga yo'naltiriladigan markazlashtirilgan investitsiyalar limitlaridan;

- xorijiy investitsiyalar va hukumat kafolati ostida kreditlarni jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining aniq dasturidan;

- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining aniq dasturidan;

- ustuvor investitsiya takliflarining yig'ma ro'yxatidan iborat bo'ladi.

Ijtimoiy soha obyektlarining prognozlashtirilayotgan hajmlari dasturga yiriklashtirilgan, buyurtmachilar va obyektlar bo'yicha taqsimlanmagan holda kiritiladi.

Quyidagilar loyihalarni amalga oshirishning birinchi yilda ularni aniq dasturga kiritishning majburiy shartlari hisoblanadi.

- belgilangan tartibda tasdiqlangan loyihaning (investitsiya loyihasining texnik-iqtisodiy asoslashlari, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblari) mavjud bo'lishi;

- moliyalashtirish manbalarining va kreditlarning shartnomada belgilangan muddatda qaytarilishining tasdiqlanishi.

Aniq dasturni shakllantirish jarayoni har bir loyiha bo'yicha batavsil axborot tayyorlash, loyihani ustuvorligi bo'yicha tanlab olish va ro'yxatni shakllantirishdan iborat bo'ladi.

Har bir loyiha (loyihalar guruhi) bo'yicha axborot buyurtmachi tomonidan tayyorlanadi hamda unda quyidagilar bo'ladi: belgilanagan shakldagi loyiha pasporti; loyihani amalga oshirish reja-jadvali; aniq dasturni shakllantirish sanasida loyihani amalga oshirishning holati to'g'risidagi batavsil axborot – muhitga ta'sirini baholashni; ishlab

chiqarish va ijtimoiy mulohazalarga ko'ra samaradorlikni va amalga oshirish imkoniyatlarini baholashni, tashkiliy tadbirlarning ko'lamini; mahsulotga talab hajmi va xususiyatini; yechimning muqobil variantlari mavjudligini, shu jumladan faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni rekonstruksiya qilish yo'li bilan; asosiy materiallar va ishchi kuchi resurslarining mavjudligini; investitsiya xarajatlarini miqdorini o'ziga oladi.

Aniq loyiha uni amalga oshirish maqsadga muvofiqligidan, uning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligidan, ishlab chiqarish va ijtimoiy mulohazalarga ko'ra amalga oshirish imkoniyatlari va maqbulligidan, tarmoqni rivojlantirishning strategik vazifalariga muvofiqligidan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich tanlab olinadi:

- birinchi bosqichda – loyiha aniq tarmoq va mintaqani rivojlantirish ustuvorliklaridan kelib chiqqan holda oldindan baholanadi;
- ikkinchi bosqichda – loyiha iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklardan kelib chiqqan holda, tanlab olinadi.

Aniq dasturga iqtisodiy jihatdan samarasiz investitsion loyihalarni, shuningdek, ilgari jalb qilingan kreditlar bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan qarzi bo'lgan korxonalar loyihalarni kiritish ta'qiqlanadi.

Quyidagilar birinchi bosqichda loyiha ustuvorligini belgilashning mezonlari hisoblanadi: loyiha tarmoqni rivojlantirish strategiyasiga muvofiqligi; moliyaviy va iqtisodiy samaradorlik; mahalliy xom – ashyodan va butlovchi buyumlardan foydalanish darajasi; tayyorlangan mutaxassislarining mavjudligi; loyiha amalga oshirishga tayyorlanganligi darajasi; ishga tushirilgandan keyin foydalanish xarajatlari.

Har bir mezonning muhimligi darajasi tarmoqni rivojlantirish strategiyasini hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan belgilanadi.

Ikkinchi bosqichda uch yillik davrda respublika iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgartirishlar prognozi muvofiq qo'shimcha ravishda quyidagi mezonlar hisobga olinadi: tarmoq (mintaqa) ning istiqboldagi prognoz o'sish sur'atlari; eksport salohiyatining prognoz o'sish sur'atlari;

tarmoqning umuman respublika bo'yicha makroiqtisodiyot ko'rsatkichlariga ta'sirining o'zgarishi; tarkibiy omillar; ilgari qo'yilgan investitsiyalar samaradorligi; asosiy fondlar ahvoli va quvvatlardan foydalanish darajasi; loyihaning ijtimoiy ahamiyati.

Ikkinchi bosqichda tanlab olish natijalariga ko'ra dasturga kiritilgan obyektlarning aniq dasturi shakllantiriladi.

Dasturni va investitsiya loyihalarni amalga oshirishning birinchi yili ko'rsatkichlari mavjud moliyaviy resurslar va boshqa resurslar bilan o'zaro bog'langan bo'lishi kerak hamda birinchi moliyaviy yilda o'zgartirilmaydi.

Dasturni va investitsiya loyihalarni amalga oshirishning ikkinchi va keyingi yillari ko'rsatkichlari har yili aniqlashtirilishi kerak, bunda boshlanmagan loyihalarni bir qismi yangi loyihalarda almashtirilishi mumkin.

Dasturning yig'ma ro'yxatiga vazirliklar va idoralar, Qoraqalpog'iston Respublika Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahar hokimliklari, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar korxonalar va tashkilotlarning ustuvor investitsiya takliflari kiritiladi.

Buyurtmachilar tasdiqlangan investitsiya dasturi asosida vakolatli banklarda moliyalashtirishni rasmiylashtirish uchun har yili qurilishlarning aniq ro'yxatini va Dasturini amalga oshirishning ikkinchi va uchinchi yillariga kiritilgan obyektlar bo'yicha loyiha-qidiruv ishlarini aniq ro'yxatini aniqlashtiradilar.

Markazlashtirilgan manbalar va davlat korxonalari mablag'lari hisobiga amalga oshiriladigan qurilishlarining aniq ro'yxatlari Iqtisodiyot Vazirligi va Moliya Vazirligi bilan kelishilgan holda investorlar (buyurtmachilar) tomonidan tasdiqlangan.

Boshqa manbalar hisobiga amalga oshiriladigan qurilishlarning aniq ro'yxatlari, investorlar (buyurtmachi) tomonidan mustaqil ravishda tasdiqlanadi.

Kredit resurslarni jalb etgan holda amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining aniq ro'yxatlari tegishli, kredit shartnomasi yoki kreditlovchi bankning yozma roziligi mavjud bo'lganda tasdiqlanadi.

Qurilishning aniq ro'yxati birinchi yil mobaynida tanlov savdolari yoki yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirishni muvofiqlashtirish Kengashining alohida qarorlari bo'yicha aniqlashtirilishi mumkin.

Istisno hollarda, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi va Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda tanlov savdolari natijalariga ko'ra "boshqa xarajatlar" limiti hisobiga asbob-uskunalar xarid qilish limiti aniqlashtirilishiga yo'l qo'yiladi.

Qurilishning titul ro'yxati tasdiqlangan limitlar doirasida qurilishning butun davriga tuziladi va Dastur tasdiqlangandan keyin 2 oydan kechiktirilmasdan tanlov savdolari natijalariga ko'ra shakllantiriladi.

Dasturdagi qurilishning titul ro'yxati investor (buyurtmachi) tomonidan pudratchi bilan kelishgan holda tasdiqlanadi.

Qurilishning tasdiqlangan ro'yxatida kapital qo'yilmalar limitlari bunda, qurilish-montaj ishlari, asbob-uskunalar xarid qilish, loyiha – qidiruv ishlari xarajatlari va boshqa xarajatlar (pudratchi buyurtmachilar xarajatlari alohida ko'rsatiladi) qurilish yillari bo'yicha taqsimlangan holda ajratib ko'rsatiladi.

Investitsiya Dasturiga kiritish uchun takliflar tayyorlashda buyurtmachilar quyidagi tartibga amal qilishlari kerak:

– Dasturni amalga oshirishning 1 yiliga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va moliyalashtirish bilan ta'minlangan (kelgusi yilga o'tuvchi va yangidan boshlanayotgan) qurilishlarning aniq ro'yxati tuziladi;

– Dasturni amalga oshirishning 2 yiliga unga kelgusi yillar loyiha – qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va birinchi yildan o'tuvchi qurilishlarning prognoz ro'yxati va dasturni amalga oshirishning birinchi yilida loyiha xujjatlari tayyorlangan va tasdiqlangan, birinchi yilida tanlov savdolariga qo'yiladigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi;

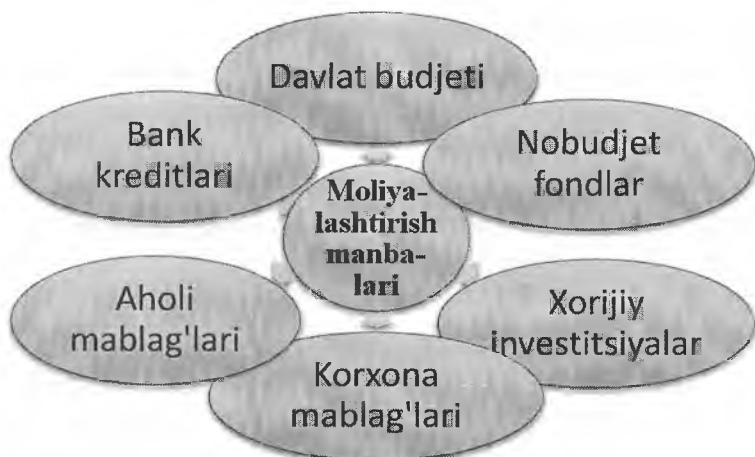
– Dasturning amalga oshirishning uchinchi yilida unga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va tanlov savdolari natijalariga ko'ra belgilangan amalga oshirish muddatlarini hisobga olgan holda

qiymati belgilangan tartibda aniqlashtirilgan birinchi va ikkinchi yildan o'tuvchi qurilishlarining prognoz ro'yxati, loyiha hujjatlari ikkinchi yildan tayyorlanadigan va tasdiqlanadigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi.

13.3. Rivojlanish davlat dasturlarini amalga oshirish ustidan nazorat

Investitsiya dasturining ustuvor yo'nalishlariga quyidagilarni kiritish mumkin: ommaviy turar joy qurilishi; zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish; yuqori texnologik va jahon bozorlarida raqobatbardosh, import mollarining o'rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish; zaxiralarni tejovchi ekologik toza texnologiyalar. Mineral boyliklarni yer ostidan qazib olish va tabiiy xom – ashyoni to'liq va kompleks qayta ishlash uchun eng yangi fan – texnika yutuqlaridan foydalanish; fermerlik va dehqon xo'jaliklari tarmog'i, ishlab chiqarish, qayta ishlash, qadoqlash, transportirovka qilish, sotish va shifobaxsh qo'shimchalari bo'lgan ekologik va oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha andozalarga amal qilgan holda nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirib olgan qayta ishlovchi va savdo korxonalarining ko'magi asosida ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlarini chiqarish.

Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish faol investitsiya siyosatini o'tkazish bilan chambarchas bog'liqdir. Investitsiya bazasini rivojlantirish va chuqurlashtirish islohotlar strategiyasining muhim shartidir. Iqtisodiyot tuzilishi qurilishining belgilangan yo'nalishlari eksport imkoniyatining kengaytirilishiga, kuchli investitsiya siyosatini o'tkazish yo'li bilangina erishish mumkin. Buning uchun o'z sarmoyalarimizni ham, tashqi kreditlarni ham bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalarini ham ishga solish zarur.

13.2-rasm. Asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari ikki yirik guruhga bo'linadi: markazlashgan va nomarkazlashgan manbalar. Markazlashgan manbalarda davlat ishtiroki nazarda tutilib, ularga byudjet va byudjetdan tashqari fond mablag'lari hamda hukumat kafolati ostida kiritilgan investitsiya va kreditlar kiradi. Nomarkazlashgan manbalarga esa korxona va aholi mablag'lari, bank kreditlari hamda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar kiradi. Mamlakatimizda olib borilayotgan investitsiya siyosatiga ko'ra asosiy kapitalga yo'naltirilayotgan investitsiyalar tarkibida nomarkazlashgan manbalarining ko'payishiga e'tibor qaratilmoqda.

Milliy iqtisodiyotga jalb qilinayotgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmini ortib borishiga va xususiy sektordagi investitsiya loyihalarini ko'plab amalga oshirilishiga erishish chet el investitsiyalarini samarali o'zlashtirishga, rivojlangan bozor iqtisodiyotini barpo etish bilan bog'liq ko'pgina vazifalarni hal etishga olib kelmoqda. Bunda birgina qo'shimcha faoliyat va ishlab chiqarishning yo'lga qo'yilishini ta'minlab qolmasdan, balki jamiyat hayotining haqiqiy darajasini ko'rsatib beruvchi aholi turmush

farovonligining oshishiga va davlat boyligining ko'payishiga hamda uning iqtisodiy qudratini oshirishga erishishga muvaffaq bo'linmoqda.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar bo'yicha loyihalarni moliyalashtirishda markazlashmagan investitsiyalarning ahamiyati kattadir. Mamlakatimizda olib borilayotgan investitsiya siyosatiga ko'ra ham investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda markazlashgan investitsiyalar ulushini kamaytirib, markazlashmagan investitsiyalar ulushini ko'paytirishdir. Mustaqillikni dastlabki yillarida asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarni moliyalashtirish asosan byudjet mablag'lari hisobiga amalga oshirilgan. O'z navbatida bu budjet taqchilligini o'sishiga ta'sir ko'rsatgan. Bunday salbiy oqibatlarni bartaraf etish maqsadida loyihalarni moliyalashtirishda asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar manbalarining turlari ko'paygan. Hozirgi kunda asosiy kapitalga yo'naltiriladigan investitsiyalar bo'yicha loyihalarini moliyalashtirishda jami investitsiyalar tarkibida markazlashmagan investitsiyalarning ulushi 74-75%ni tashkil etadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirishda birinchi navbatda ichki imkoniyatlardan foydalanishga harakat qilinmoqda. Xususan, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo'yicha amalga oshirilayotgan yirik va strategik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda korxona, aholi va bank kreditlarining ahamiyati yuqori bo'lmoqda. Shuningdek, mamlakatimizda investitsion jozibadorlikni oshirish bilan bog'liq qabul qilingan qonunlar, huquqiy-me'yoriy hujjatlar, eng muhimi, mintaqada hukm surayotgan tinchlik-totuvlik, global moliyaviy-iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini oldini olish bo'yicha amalga oshirilib kelinayotgan chora-tadbirlar hamda xalqaro iqtisodiy munosabatlarning yangi bosqichga ko'tarilib borayotganligi ham mamlakatimizda asosiy kapitalga yo'naltiriladigan investitsiyalarning samarali amalga oshirilishini ta'minlamoqda.

Xorijiy investitsiya va kreditlar asosiy kapitalga yo'naltiriladigan investitsiyalarni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri

hisoblanadi. Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, korxonalarning investitsiya faoliyatini jadallashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan qayta qurollantirish dasturlarini amalga oshirish uchun xorijiy investitsiyalarni, eng avvalo to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni keng jalb etish va ulardan samarali foydalanish, ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish, yangi ish o'rinlari yaratish va shu asosda O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror va bir maromda rivojlanishini ta'minlash bosh maqsadlarimizdan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda investitsiya muhitining barqarorligi va investitsion jozibadorlikning to'g'ri yo'lga qo'yilgani ham xorijiy investitsiyalarning kirib kelishi uchun zamin bo'lmoqda.

Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalar moliyalashtirilishini ijobiy amalga oshirilishi natijasida mamlakatni ham ijtimoiy, ham iqtisodiy taraqqiyotiga erishish mumkin.

Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarni moliyalashtirishni takomillashtirishda dasturni amalga oshirilishi ustidan monitoringni o'tkazilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Monitoring, eng avvalo, loyihani moliyalashtirishga mablag' berish bitimiga tegishli barcha hujjatlarni va ularning shartlari bajarilishini, ularning bank-kredit siyosatiga, qabul qilingan me'yorlar va tartiblarga muvofiqligini davriy tekshirib borishni o'z ichiga oladi. Monitoring investitsion faoliyat ishtirokchilarining moliyaviy holatini baholash, uning balansini, foyda va zararlar to'g'risidagi hisobotini hamda mijozning moliyaviy-xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi boshqa hujjatlarini tahlil qilish, tekshirib borish va nazorat qilish asosida amalga oshiriladi.

Bugungi kunda respublikamizda har yili yuzlab loyihalarni moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Bu loyihalar davlat budjeti mablag'lari, xalqaro kredit liniyalari mablag'lari hisobiga, byudjetdan tashqari fondlar, banklar, chet ellik va xususiy investorlar tomonidan moliyalashtirilgan ekan, albatta, bu mablag'larning qaytarilishi va ma'lum miqdorda ularning foyda bilan ta'minlanishi talab etiladi. Ushbu mablag'larning muayyan foydasi bilan qaytishligini aniqlash, tekshirib borish va tahlil qilib turish uchun kreditorlar tomonidan, shuningdek,

mol yetkazib beruvchilar, xususan, lizing, sug'urta kompaniyalari va kafillik beruvchi tashkilotlar tomonidan loyihalarning monitoringi olib boriladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham moliyalashtirilayotgan barcha loyihalar ustidan monitoring olib borishning umumiy tizimi joriy qilingan. Har bir moliyalashtiruvchi yoki kreditlashni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'zlarining faoliyat turi va xususiyatlaridan kelib chiqib, o'zlariga xos bo'lgan monitoring o'tkazish tartibini ishlab chiqadilar va shu asosda faoliyat yuritadilar.

Monitoring investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonidagina xos bo'lmasdan, balki ularni moliyalashtirishgacha bo'lgan davrlarda ham o'tkaziladi. Loyihani moliyalashtirishga qadar o'tkaziluvchi monitoringning ahamiyati shundaki, u loyihani moliyalashtirish davridagi monitoringga nisbatan afzalroq va ahamiyatliroq hisoblanadi. Chunki uning natijasida investorlarning loyihani amalga oshirishdagi maqsadlari oldindan ko'proq ta'minlanish imkoniyatlari hosil qilinadi.

Loyihani moliyalashtirishga qadar o'tkaziladigan monitoring quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi: investitsiya kontseptsiyalarini qidirish; loyihani boshlang'ich tayyorlash; loyihani so'nggi shakllantirish va uning texnik-iqtisodiy moliyaviy afzalligini baholash; loyihani uzil-kesil ko'rib chiqish va u bo'yicha qarorlar qabul qilish.

Loyihaning ushbu bosqichlardan o'tishi investitsiyalarning amalga oshirilishini ta'minlaydi. Bunday vaziyatni keltirib chiqarish uchun investitsiya g'oyasini amalga oshirishning barcha jihatlari puxta tayyorlanishi va shunga mos biznes-reja (investitsiya loyihasi) ishlab chiqilishi lozim. Bunday loyiha salohiyatli (potensial) investorlar manfaatiga mos kelar ekan, demak, o'tkazilgan tadqiqot ishlari ko'zlangan natijaning hosil qilinishini ta'minlaganligini ko'rsatadi.

Natijalar va o'tkazilgan tahlillarning foydali hisoblanishi loyihani amalga oshirish va uni moliyalashtirishning eng yaxshi variantini tanlash to'g'risida qaror qabul qilish imkonini beradi. Ushbu bosqich yondashuvining afzalligi loyihani tayyorlashga sarflangan xarajatlarning samaradorligini ko'rsatib berish va oshirishda yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuningdek, ushbu bosqich eng ustuvor va samarali loyihani aniqlash va

tanlab olish imkonini ham beradiki, bu esa istiqbolsiz deb topilgan loyihalarning o'z vaqtida aniqlanishini va rad etilishini hamda yirik miqdordagi mablag'larning behuda sarflanishining oldi olinishini ta'minlaydi. Loyihalarni bunday saralash esa hamisha muhim hisoblanib kelinadi.

Mablag'lar kiritishga munosib biznes-g'oyalarni qidirish va tanlash investitsiyalash bilan bog'liq faoliyatning eng muhim boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Sababi, ushbu hol, oxir-oqibatda, investitsiya mablag'larini safarbar etish asosiga aylanishi mumkin. Buning uchun loyihani boshlang'ich tayyorlash ishlari puxta olib borilishi lozim.

Loyihani boshlang'ich tayyorlash bosqichining vazifasi esa investitsiya loyihasining munosib biznes-rejasini ishlab chiqish, ya'ni har qanday tijorat faoliyati uchun umumiy masalani hal etishdan iboratdir.

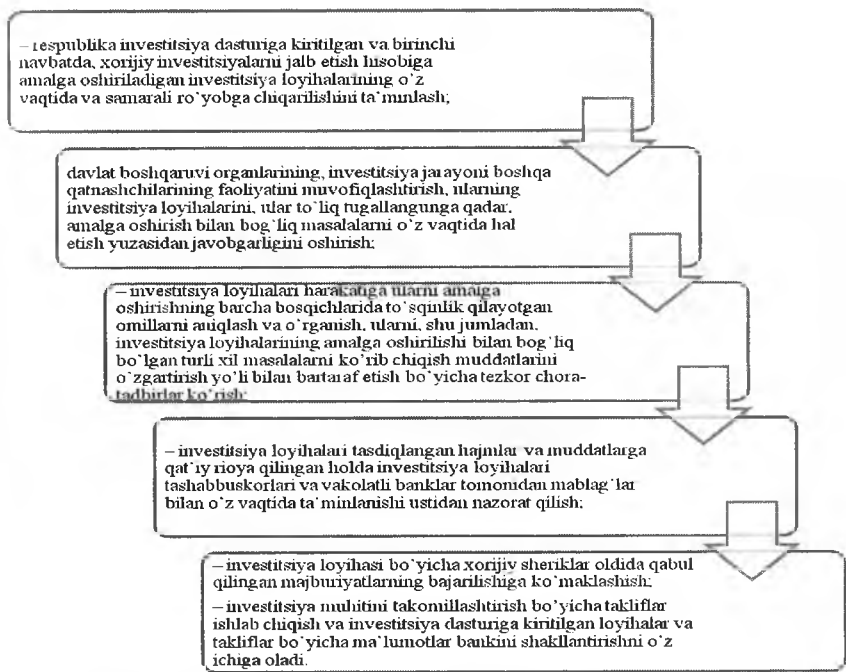
So'nggi qarorni qabul qilish uchun ma'lumotlarning barcha turlarini tayyorlash loyihani so'nggi shakllantirish va moliyaviy afzalligini puxta baholash bosqichining asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu bosqich faqat kerakli moliyaviy mablag'larning yetarlicha aniqlik darajasida qat'i ta'minlangan bo'lishi mumkin bo'lgan hollardagina amalga oshirilishi lozim.

So'nggi va navbatdagi bosqich loyihani uzil-kesil ko'rib chiqish va loyihani moliyalashtirishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida so'nggi qaror qabul qilish hisoblanib, u loyihaning amalga oshirilishi bo'yicha qaror qabul qilish uchun asos hisoblanuvchi baholash ishlarini o'tkazishni nazarda tutadi.

Loyihaning sifati qanchalik yuqori bo'lsa, uni baholash bo'yicha shunchalik kam ish olib boriladi. Asosiy e'tibor loyihani moliyalashtirishni amalga oshiruvchi muassasa faoliyatiga qaratiladi. Agar firma tajribali va salohiyatli bo'lsa, loyihaning tashkiliy-moliyaviy jihatdan muammolarining butunlay hal etilishi ta'minlanishi mumkin. Loyihani eng so'nggi baholashda qo'llaniladigan usullar esa tahlilning texnik, tijorat, bozor, boshqaruv, moliyaviy jihatlariga asoslanadi.

Davlat investitsiya dasturining davlat monitoringini amalga oshirishning mazmuni quyidagi rasmda berilgan:

Dasturning davlat monitoringi:

13.3-rasm. Davlat investitsiya dasturining davlat monitoringini amalga oshirishning mazmuni

Investitsiya dasturini amalga oshirilishi monitoringi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 15-noyabrdagi 251-sonli Qarorining 2-ilovasi "O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarni tayyorlash va ularning amalga oshirilishi ustidan davlat monitoringi to'g'risi"dagi Nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Dasturning monitoringi har oyda statistika hisoboti va so'rov yo'li bilan Iqtisodiyot vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Dasturning monitoring natijalari Dasturning amalga oshirilishi to'g'risidagi har choraklik axborotlarni tayyorlashda hamda navbatdagi uch yillik davrga Dasturni shakllantirishda foydalaniladi.

Xullas, investitsiya dasturi monitoringi investitsiya loyihalari tashabbuskorlari tomonidan Davlat tomonidan mas'ul etilgan organlarga taqdim etiladigan tasdiqlangan reja-jadvallarning bajarilishi to'g'risidagi axborotlarni, Davlat statistika qo'mitasi tomonidan Davlat statistika

ishlari dasturida belgilangan hajmda va muddatlarda taqdim etiladigan O'zbekiston Respublikasi bo'yicha xorijiy investitsiyalar va kreditlar ishtirokidagi investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi to'g'risidagi yig'ma statistika axborotini, mavjud va potensial xorijiy investorlar faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini takomillashtirish bo'yicha ularning takliflarini o'rganish asosida vaqti-vaqti bilan tayyorlanadigan investitsiya muhiti sharhini, manfaatdor vazirliklar va idoralar tomonidan taqdim etiladigan tezkor axborotlarni, markazlashtirilgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarni o'z vaqtida mablag' bilan ta'minlash masalalari bo'yicha axborotlarni tahlil qilish va umumlashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, davlat investitsiya dasturidagi loyihalarni moliyalashtirishni takomillashtirish investitsiya loyihalarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga ko'maklashadi.

Nazorat savollari

1. Davlat investitsiya dasturining mazmuni va iqtisodiy mohiyati qanday?

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda PQ-3437-sonli "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qarorining mazmuni qanday?

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining 2017-yilgi investitsiya dasturi to'g'risida"gi Qaroriga ko'ra mo'ljallangan kapital qo'yilmalarning hajmi va tarkibi qanday?

4. O'zbekiston Respublikasining Rivojlanish davlat dasturlarining mohiyati qanday?

5. Davlat investitsiya dasturi necha yilga shakllantiriladi?

6. Investitsiya dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

7. Investitsiya dasturiga kiritiladigan loyihalarni tanlab olish qanday mezonlarga asosan amalga oshiriladi?

8. Investitsiya dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishi bo'yicha ishlar qanday muvofiqlashtiradi?

9. Investitsiya dasturining tahliliy qismi qanday mezonlardan iborat bo'ladi?

10. Investitsiya dasturining aniq ro'yxatiga qanday loyihalar kiritiladi?

11. Investitsiya dasturining aniq ro'yxati nimalardan iborat bo'ladi?

12. Investitsiya dasturining yig'ma ro'yxati deganda nimani tushunasiz?

13. Investitsiya dasturiga kiritish uchun takliflar tayyorlashda buyurtmachilar qanday tartibga amal qilishlari kerak?

14. Investitsiya dasturining ustuvor yo'nalishlari nimalardan iborat?

15. Davlat investitsiya dasturini moliyalashtirish qanday manbalar hisobiga amalga oshiriladi?

16. Markazlashtirilgan investitsiyalarga qanday manbalar kiradi?

17. Markazlashtirilmagan investitsiyalarga qanday manbalar taalluqli?

18. Markazlashtirilgan investitsiyalardan qanday hollarda foydalaniladi?

19. Qaysi ustuvor yo'nalishlar bo'yicha investitsiya loyihalariga markazlashtirilgan investitsiyalar ajratilishi mumkin?

20. Rivojlanish davlat dasturlarini monitoringi deganda nimani tushunasiz?

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Aylanma mablag‘lar – korxona mablag‘larining bir ishlab chiqarish jarayonida to‘liq iste‘mol qilinuvchi qismi bo‘lib, o‘z ichiga xomashyo, material, yoqilg‘i, energiya, ehtiyot qismlar kabilarni oladi.

Aksiya – aksiyadorlik jamiyati chiqargan qimmatli qog‘oz. Aksiya egasining shu jamiyat mablag‘iga qo‘shgan hissasini va shunga muvofiq foydaning bir qismini dividend tariqasida olishini, uni boshqarishda qatnasha olishini tasdiqlaydi.

Aksiyadorlik jamiyati – ustav fondi (ustav kapitali) aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyatiga nisbatan huquqlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan tijorat tashkiloti.

Aksiyalarning nazorat paketi – aksiya egasiga aksiyadorlik jamiyatida amaldagi hukmronligini ta‘minlaydigan aksiyalar miqdori; chiqarilgan aksiyalarning umumiy summasida bir shaxs, kompaniya yoki davlatning yirik hissasi, aksiyadorlik jamiyatining yig‘ilishida hal qiluvchi ovozga ega bo‘lish huquqini beradi.

Aksiz – keng iste‘mol tovarlariga qo‘yiladigan egri soliq turi.

Aktivlarning likvidatsiya qiymati – bu to‘liq amortizatsiya qilingan aktivlarni (ya‘ni asbob-uskunalar, mashina, mexanizmlar va h.k.) sotish bahosi.

Annuitet – bir xil davr mobaynida bir xil foiz stavka asosida bir xil to‘lovlarning yoki pul oqimlarining kelib tushishi.

Bank – kredit-moliya muassasasi bo‘lib, asosiy vazifasi vaqtincha bo‘sh pul mablag‘larini bir joyga to‘plash, pulga muhtojlarga kredit, ssuda berish, pul hisob-kitoblarini amalga oshirish va boshqalar hisoblanadi.

Bank aktivlari – banklarning asosiy faoliyatini amalga oshirishda foydalanuvchi turli moddiy va moliyaviy resurslar majmui. Ular asosan bank kreditlari, asosiy vositalari, sotib olgan qimmatli qog‘ozlari, investitsiyalari, valyuta boyliklari ko‘rinishida bo‘ladi.

Bank depozitlari – jismoniy va yuridik shaxslarning bank muassasalariga ma‘lum muddatga va muddatsiz omonat shaklida qo‘yilgan bo‘sh pul mablag‘lari.

Bankrot – qarzдорlik, nochorlik, tadbirkorning o‘z qarz majburiyatlari bo‘yicha mablag‘i bo‘lmaganligi uchun to‘lashdan bosh tortishi.

Bankrotlik riski – tadbirkor tomonidan xususiy kapitalini butkul yo‘qotish xavfi bilan bog‘liq risklar.

Barqarorlik – narsa va hodisalarga xos muayyanlikni ifodalaydi.

Biznes – daromad keltiradigan yoki boshqa naf beradigan tadbirkorlik faoliyatini anglatadi.

Biznes-reja –loyihaning imkoniyatlarini, xarajat va daromadlarini asoslash va baholashga, loyihaning moliyalashtirish manbalari va real pul oqimini hisob-kitob qilishga hamda loyihaning zararsizligini, o‘zini-o‘zi qoplashini va boshqa ko‘rsatkichlarni aniqlashga imkon beradi. Biznes-reja investorni o‘zi yo‘naltirayotgan investitsiyalarni samarali bo‘lishiga ishonch hosil qilishiga mo‘ljallangan.

Birja – bozorni uyushtirishning tashkiliy shakli; tovarlar (tovar birjasi), qimmatli qog‘ozlar (fond birjasi), valyuta (valyuta birjasi) ulgurji savdosi, ishchi kuchi oldi-sotdisi (mehnat birjasi) bozori.

Boj – bojxona nazorati ostida davlat tomonidan mamlakat chegarasidan olib o‘tiladigan import tovarlar, mol-mulk va qimmatli buyumlardan undiriladigan pul yig‘imlari; uning tovar chiqarish, tovar kiritish va mamlakat hududi orqali tashib o‘tkazish (tranzit) uchun undiriladigan turlari mavjud.

Bojxona – chegara orqali o‘tadigan jami yuklarni nazorat qiladigan davlat muassasasi.

Bojxona yig‘imi – bojga qo‘shimcha tarzda undiriladigan yig‘imlar.

Bojxona konvensiyasi – ko‘p tomonlama yoki ikki tomonlama xalqaro kelishuv; ishtirokchi davlatlarning o‘zaro savdo-sotiqda bojlar hamda bojxona rasmiyatchiligi masalalarini tartibga solishga xizmat qiladi.

Bozor – sotuvchi bilan xaridor o‘rtasida tovarni pulga ayirboshlash munosabati; tovarlar bilan oldi-sotdi munosabatlari, tovar ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash va pul muomalasi qonunlariga binoan amalga oshiriladi.

Bozor infratuzilmasi – bozor iqtisodiyoti uchun har xil xizmat ko'rsatuvchi sohalar: unga banklar, birjalar, auksionlar, savdo uylari, tashqi savdo firmalari, bojxonalar, tijorat idoralari, vositachilik firmalari, savdo-sotiq uyushmalari, konsernlar, konsorsiumlar kiradi.

Bozor konyunkturasi – bozorlarda muayyan holatlarning mavjudligi; muayyan davrdagi bozor holati, bozorda muvozanatning mavjudligi yoki buzilganligi bilan xarakterlanadi.

Broker – fond, tovar, valyuta birjalarida oldi-sotdi bitimlari tuzishda vositachilik qiladi.

Valyuta – mamlakatning pul birligi; chet davlatlarning pul belgilari va chet mamlakat pul birliklarida ifoda etilgan hamda xalqaro hisob-kitoblarda foydalaniladigan muomala va to'lov, kredit vositalari.

Valyuta kursi – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Valyuta riski – bir valyutaning boshqasiga nisbati bo'yicha kursning o'zgarishi bilan bog'liq valyuta yo'qotilishi xavfi sifatida namoyon bo'ladi.

Veksel – muayyan miqdordagi qarzni belgilangan muddatda qat'i to'lash majburiyati yuklangan, qonun bilan tasdiqlangan holatda to'ldirib rasmiylashtirilgan qarzdorlik tilxati, qimmatli qog'oz.

Venchur korxonalar – kichik biznesning bir turi, ilmiy-muhandislik ishlari, yangi texnika, texnologiya, tovar namunalarini yaratish, ishlab chiqarishni boshqarish, tijorat ishini tashkil etish usullarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish, yirik firmalar va davlat ijara shartnomalari buyurtmalarini bajarish bilan shug'ullanadi.

Venchur investorlari – istiqbolli, asosan yuksak texnologik tez rivojlanadigan kompaniyalarga investitsiyalar kirituvchi tashkilotlar va xususiy shaxslar.

Venchur fondi – yuridik shaxslar yoki jismoniy shaxslar tomonidan yuqori darajadagi xavfga ega bo'lgan innovatsion loyihalar va dasturlarni moliyalashtirish va amalga oshirish uchun yaratilgan innovatsion infratuzilmaning subyekti bo'lgan, shuningdek, moliyaviy, konsalting, muhandislik va huquqiy yordamni taqdim etishi mumkin

bo'lgan noaniq (jiddiy) daromad yoki yo'qotishlarni yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan maxsus pul jamg'armasi.

Garov – pul qarz olinganda qarz oluvchi uni qaytarib berishi kafolatiga qo'yilgan mulk.

Gudvill – firmaning bahosi, korxonani sotib olish vaqtida yuzaga keladi va o'zida sotib olinayotgan korxona uchun to'lanayotgan narx bilan uning sof (majburiyatlar chegirilgan holdagi) aktivlarining baholash (bozor) qiymati o'rtasidagi farqni aks ettiradi.

Davlat qarzi – davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxona va tashkilotlar, shuningdek xorij mamlakatlaridan qarzi.

Daromad solig'i – fuqarolarni bir yil davomidagi yalpi daromadidan olinadigan majburiy to'lov (soliq).

Devalvatsiya – milliy pul birligi kursining chet el valyutalariga nisbatan rasmiy tartibda davlat tomonidan pasaytirilishi.

Depozit sertifikati – kredit muassasasining omonatchiga depozitni olish huquqini tasdiqlovchi, pul mablag'lari deponent qilinganligi haqidagi yozma guvohnomasi.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus – har xil va facere – qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish.

Dividend – aksioner jamiyati sof foydasining bir qismi, aksionerlarga daromadlar naqd pul yoki aksiyalar bilan to'lanadi.

Dotatsiya – davlat yoki mahalliy budjetdan qaytarib bermaslik sharti bilan mablag' ajratish.

Jahon banki – 1944-yilda Xalqaro valyuta jamg'armasi bilan bir vaqtda tuzilgan birinchi davlatlararo investitsiya institutidir. Bank o'zining faoliyatini 1946-yil 25-iyundan boshlagan.

Jahon bozori konyunkturasi – jahon tovar bozorlaridagi sotish sharti, ushbu bozorlardagi talab, taklif, narxlar darajasi, ularning o'zgarish tendentsiyalari.

Investitsiyalar – qonun hujjatlarida taqiqlanmagan tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va

nomoddiy ne'matlar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar.

Investor – investitsiya faoliyati obyektlariga o'z mablag'larini investitsiya qilishni va boshqa investitsiya resurslarini jalb etishni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti.

Investitsiya majburiyati – investitsiya loyihasida nazarda tutilgan muayyan maqsadlarga erishish uchun investorning o'zi qabul qiladigan majburiyati.

Investitsiya faoliyati – bu iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga resurslarning kapitallashuvini ta'minlash va foyda (daromad) olish maqsadida investorlarning resurslarni jamg'arish va ularni turli shakllarda qo'yish bilan bog'liq bo'lgan barcha amaliy harakatlari yig'indisidir.

Investitsiya faoliyati ishtirokchisi – investorning buyurtmalari bajarilishini ta'minlovchi investitsiya faoliyati subyekti.

Investitsiya dasturi – respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Innovatsiya – yangi mahsulot va xizmatlarni yoki ularning komponentlarini yaratish, ishlab chiqarish va qo'llash yoki tashkilotning bir yoki bir nechta manfaatdor tomonlarni qiziqishlari uchun yangi tartib yoki jarayonni qo'llash.

Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning bevosita moddiy ne'matlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'liq sohasi bo'lib, u o'z ichiga sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, aloqa tarmoqlarini oladi.

Investitsion kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo'lgan vositalarni sotib olish maqsadida olingan kreditlar.

Investitsiya loyihasi — iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa yo'sindagi foyda olish uchun investitsiyalarni amalga oshirishga qaratilgan o'zaro bog'liq tadbirlar majmuidir.

Investitsion siyosat – savdo menenjmenti umumiy strategiyasining bir qismi bo'lib, korxona rivojlantirish uchun aktivlarni kengaytirishning eng samarali yo'llarini tiklashni nazarda tutadi.

Investitsion soliq krediti – investorga soliq majburiyati bo'yicha soliq qonunchiligiga muvofiq soliq to'lash muddatini o'zgartirish imkoniyati.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Innovatsiya – o'z ehtiyojlari uchun yangi yoki takomillashtirilgan mahsulotlarni, yangi yoki takomillashtirilgan texnologiyani, yangi xizmatni, ishlab chiqarishni, ma'muriy, savdo yoki boshqa yangi tashkiliy va texnik yechimni fuqarolik muomalasiga kiritilishi.

Innovatsion dastur – innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqish va samarali rivojlantirishni ta'minlash, ularni amalga oshirish, resurslar, ijrochilar, moliyalashtirish hajmi va manbalari nuqtayi nazaridan muvofiqlashtirilgan innovatsion loyihalar to'plami.

Innovatsion jamg'arma – davlat organlari yoki xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qonun hujjatlarida innovatsion loyihalar va dasturlarni moliyalashtirish uchun qaytariladigan yoki qaytarib berilmaydigan asosda moliyalashtirish yo'li bilan yaratilgan moliyaviy resurslar fondi.

Innovatsion infratuzilma – innovatsion loyihalarni amalga oshirishga yordam beruvchi innovatsion faoliyat subyektlari faoliyatiga xizmat ko'rsatuvchi va (yoki) innovatsion faoliyat subyektlariga boshqaruv, moddiy, texnikaviy, moliyaviy, marketing, axborot, maslahat, tashkiliy, kadr va boshqa xizmatlarni taqdim etishni o'z ichiga olgan yordamchi tashkilotlar majmui.

Innovatsion korxona – yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot yoki xizmatlarni ishlab chiqarish va joriy etish, ishlab chiqarish texnologiyalari yoki usullarini va innovatsion faoliyatning boshqa

turlarini ishlab chiqarish va joriy etish uchun yaratilgan innovatsiya predmeti (infratuzilmasi).

Innovatsion loyiha – innovatsion mahsulot yoki mahsulotni yaratish, amalga oshirish va tijoratlashtirish uchun tuzilish va vaqt bo'yicha buyurtma asosida yo'naltirilgan ish tartibi (investitsion tadbirlarni o'z ichiga olgan chora-tadbirlar to'plami).

Innovatsiya markazi – ilmiy mahsulotlarni yaratish, rag'batlantirish, joriy etish va sotish maqsadida ilmiy va oliy o'quv yurtlari, firmalar bilan birgalikda ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni amalga oshirish uchun tashkil etilgan innovatsiya (infrastruktura) subyekti.

Innovatsion mahsulot – yangi yoki sezilarli yaxshilangan mahsulot (mahsulot yoki xizmat)ning fuqarolik muomalasiga kirish shaklida amaliy tatbiq etilgan innovatsiya natijasi.

Innovatsion siyosat – davlat tomonidan amalga oshirilayotgan innovatsion faoliyatni tartibga soluvchi tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy choralar majmuasi bo'lgan davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining ajralmas qismi.

Innovatsion – texnologik monitoring – tashkilotning texnologik rivojlanish darajasini va uning innovatsion potensialini to'liq baholash.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo'llaniluvchi usul va vositalar majmui bo'lib, o'z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Innovatsion faoliyat – yangiliklarni yaratish va ularning asosida innovatsiyalarni olish imkonini beruvchi faoliyat.

Innovatsion faoliyat natijalarini tijoratlashtirish – ilmiy-tadqiqot, taraqqiyot, texnologik ishlanmalar va innovatsion ishlanmalarning natijalarini fuqarolik muomalasiga kiritish.

Inflyatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Inflyatsiya darajasi – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) baholar darajasining foizdagi o'zgarishi.

Infratuzilma – tovar ishlab chiqarish shartlarini ta'minlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tarmoqlari kompleksi: yo'llar, aloqa, transport, maorif, sog'liqni saqlash.

Ishlab chiqarish infratuzilmasi – ishlab chiqarishning rivojlanishi uchun tashqi shart-sharoitlarni ta'minlovchi tarmoqlar majmui bo'lib, o'z ichiga temir va avtomobil yo'llari, elektr, gaz va suv ta'minoti, aloqa kommunikatsiyalari, ombor xo'jaligi va boshqalarni oladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash – ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. **Kapital qurilish** – yangi qurilish, korxonalarni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, zamonaviylashtirish va texnika bilan qayta jihozlash, obyektlar va vositalarni mukammal ta'mirlash, shu jumladan loyiha-qidiruv ishlarini bajarish.

Kapital qo'yilmalar – asosiy vositalarni yangilash, texnik qayta jihozlash, rekonstruksiya qilish va mavjud bo'lganlarini kengaytirish uchun xarajatlardir.

Konyunktura – bu bozorda ma'lum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bog'liq bo'lgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Korxonalarga preferentsiya berish – milliy iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi korxonalarni moliyaviy qo'llab-quvvatlash maqsadida ular tomonidan ishlab chiqarishga chet eldan olib kiradigan xom-ashyo va materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, shuningdek asbob-uskunalarni olib kirishda boj to'lovlari va boshqa jarayonlar bo'yicha yengilliklar (imtiyozlar) berilishi.

Korxonaning innovatsion salohiyati – korxonaning yangiliklarni joriy qilish yordamida bozor sharoitlarida faoliyatning samaradorligini oshirish maqsadida korxonaning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan rivojlanish qobiliyati. **Kredit** – jismoniy va yuridik shaxslarning vaqtinchalik bo'sh mablag'larlarini bir joyga jamlab, ularni ma'lum bir tamoyillar asosida berish jarayonida vujudga kelgan iqtisodiy munosabatlar majmui.

Mahsulot taqsimotiga oid bitim – shartnoma hisoblanib, unga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi haq olish asosida va muayyan muddatga chet ellik investorga bitimda ko‘rsatilgan yer qa‘ri uchastkasida konlarni aniqlash, qidirish va foydali qazilmalarni kavlab olish hamda shular bilan bog‘liq bo‘lgan ishlarni olib borish uchun mutlaq huquqlar beradi, investor esa mazkur ishlarni o‘z mablag‘lari hisobiga va tavakkal qilib amalga oshirish majburiyatini oladi.

Modernizatsiya (grekchadan moderne – yangicha) – obyektni takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me‘yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko‘rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliyaviy institutlar – belgilangan qonun-qoidalar doirasida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya-kredit tashkilotlari.

Mualliflik huquqlari ilm-fan, adabiyot va san‘at sohasidagi asarlar mualliflarining o‘z asarlarini ko‘paytirishga oid qonun bilan kafolatlangan huquqlari hisoblanadi.

Noaniqlik – investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari haqidagi ma‘lumotlarning to‘liq yoki aniq emasligidir.

Novatsiya (yangilik) – iqtisodiy va boshqa turdagi ijobiy samara olib kelishga qodir va iste‘molchilarga kelgusida foydalanish uchun taklif qilinadigan biror bir faoliyat turi bo‘yicha yangi yoki takomillashgan mahsulot.

Obligatsiyalar – ularni chiqargan tashkilotlarning ularning egalariga ma‘lum daromadni to‘lashga doir qarz majburiyatlari; bunda ma‘lum vakt muddatda obligatsiyalarning qiymati uning egasiga qaytarilishi kerak.

Oferent – malaka tanlovidan o‘tgan va ofertasi tanlov savdolari tashkilotchisi tomonidan ro‘yxatdan o‘tkazilgan talabgor.

Oferta – tanlov hujjatlarida belgilangan shartlarga muvofiq taqdim etilgan tanlov savdolari predmetiga nisbatan talabgorning taklifi.

Patent – uning tutib turuvchisiga mazkur patent tomonidan qamrab olingan predmet, jarayon yoki faoliyat turidan foydalanish, ishlab

chiqarish, sotish va nazorat qilish imkonini beruvchi qonunga muvofiq olingan huquq hisoblanadi.

Preferentsiya – iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxona va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Proteksionizm siyosati – davlatning xorij raqobatidan ichki bozorni himoya qilish siyosati, mamalakatga olib kelinayotgan tovarlarga yuqori bojlar belgilaydi, ayrim tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman ta'qiqlanadi.

Pul - kredit siyosati – bu davlat tomonidan iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida pul muomalasini tashkil etish va barqarorligini ta'minlash uchun amalga oshiriladigan barcha chora-tadbirlar majmui.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Reinvestitsiyalar – investitsiyalardan olingan, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga kiritiladigan har qanday daromad, shu jumladan foyda, foizlar, dividendlar, royalti, litsenziya va vositachilik haqi, texnik yordam, texnik xizmat ko'rsatish uchun to'lovlar hamda boshqa shakldagi mukofotlar.

Rekonstruksiya (qayta tiklash) – faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarni ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirish. Qayta tiklashda eski tsexlar o'rniga yangi tsexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Rentabellik – korxona faoliyatining foydalik darajasi. Uning uch xil ko'rsatkichi mavjud: korxona aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko'rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko'rsatkichini korxona aktivlarining o'rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Royalti – litsenziya bitimi predmetidan foydalanish huquqi uchun sotuvchiga vaqti-vaqti bilan o‘tkaziladigan mablag‘.

Soliqlar – bu majburiy, qaytarilmaydigan to‘lovlar. Ular davlat organlari tomonidan ishlab chiqarish birliklaridan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarganlari uchun yoki ishlab chiqarish omillaridan foydalanganlari uchun olinadi.

Soliq imtiyozi – soliq to‘lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to‘lashdan to‘liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to‘g‘ri keladigan soliq me‘yorini ifodalaydi.

Soliq yuki – soliq to‘lovchining muayyan davrda byudjetga to‘langan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘indisini ifodalaydi.

Soliq yukini yengillashtirish – soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Tanlov komissiyasi – ma‘lum bir funksiyalarni bajarish uchun buyurtmachi tomonidan tashkil etiladigan doimiy yoki vaqtinchalik organ.

Tanlov savdolari – tanlov hujjatlarida nazarda tutilgan mezonlar va shartlarga muvofiq tovarning maqbul yetkazib beruvchisini, ishlarni bajaruvchini va xizmatlar ko‘rsatuvchini tanlash usuli.

Tanlov savdolari tashkilotchisi – buyurtmachi yoki tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish uchun buyurtmachi tomonidan jalb etiladigan yuridik shaxs.

Tanlov hujjatlari – tanlov savdolarining texnik, moliyaviy, tijorat, tashkiliy tavsiflari va boshqa tavsiflari to‘g‘risidagi hamda tanlov savdolarini tashkil etish va o‘tkazish shartlari, tartib-qoidolari to‘g‘risidagi dastlabki axborot mavjud bo‘lgan hujjatlar turkumi.

Texnologik park (texnopark) – fan, ta‘lim va ishlab chiqarishning hududiy integratsiyasi ko‘rinishidagi ilmiy va oliy o‘quv yurtlari, loyiha-ishlab chiqarish tashkilotlari yoki ularning bo‘linmalarining birlashmasi bo‘lgan innovatsion faoliyat subyekti (infratuzilmasi).

Tovar belgilari, savdo markalari va nomlari – belgilangan tartibda ro'yxatdan ugkazilgan va boshqa firmalar tomonidan ruxsat olmasdan foydalanilishidan konun asosida himoyalangan korxonalar mahsulotlarining nomlari (masalan, «Farmed») va korxonalar uzlarining nomlari (masalan, «Jo'rabek»)dir. Tovar belgilari, savdo markalari va nomlarining ishlab chiqilishiga va ularning ximoyasini ta'minlashga oid xarajatlar kapitallashtiriladi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar – bevosita mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini tashkil etish yoki yanada kengaytirish maqsadida xorijiy sheriklar tomonidan uzoq muddatli kapital qo'yimlar kiritish. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar investorlarga mazkur ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

Shartnomaviy joriy narx – tanlov savdolari natijalari bo'yicha belgilanadigan tanlov savdolari predmeti narxi.

Qurilish-pudrat tashkilotlari reestri – qurilish-pudrat tashkilotlarining ixtisoslashuvga, tashkiliy tuzilmaga va bajariladigan qurilish-montaj ishlari xususiyatiga muvofiq doimiy ishlaydigan qurilish-ishlab chiqarish xodimlari bilan butlanganligi, ularda ishlab chiqarish fondlari (o'z ishlab chiqarish bazasi, qurilish texnikasi, mashinalar va mexanizmlar, shuningdek kichik mexanizatsiya vositalari) mavjudligi hisobga olingan holda ular to'g'risidagi har yili yangilanadigan yagona elektron ma'lumotlar bazasi.

Ulushli qimmatli qog'oz – (ko'pincha bular – aksiyalar) boshqa korxonaning ustav kapitalidagi mulkiy ulushga egalik qilish huquqini tasdiqlaydi.

Foydaning boy berilishi riski – bu risk amalga oshirilmagan tadbirlar natijasida kelib chiqadigan qo'shimcha (bilvosita) zararlar hisoblanib, bu risk tarkibiga quyidagilar kiradi: birjaviy risklar; selektiv risklar; bankrotlik risklari.

Fond bozori – qimmatli qog'ozlar va boshqa moliyaviy vositalarning oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriluvchi maxsus tashkillashtirilgan bozor.

Fors-major riski – loyiha faoliyatiga tegishli bo'lmagan tashqi risklardan biri bo'lib, unga er silkinishi, yong'inlar, suv toshqini,

bo'ronlar va boshqa tabiiy hodisalar kiradi. Fors-majorga ayrim ijtimoiy va siyosiy tabiiy hodisalar ham kiradi: ish tashlashlar, inqiloblar, qo'zg'olonlar va boshqalar.

Franchayzing – bir korxona tomonidan boshqasiga unga tegishli bo'lgan aktivlardan, shu jumladan nomoddiy aktivlardan, xuddi savdo markalari va nomlari kabi foydalanishga oid huquqlarining berilishi, qolaversa, bu kabi berishning majburiy sharti bo'lib, ushbu aktivlardan bevosita o'z maqsadi bo'yicha foydalanish va taqdim etiladigan xizmatlarga (tovarlarga) bo'lgan ma'lum bir sifat standartlariga rioya qilinishi hisoblanadi.

Chet el investitsiyalari – chet ellik investorlar tomonidan tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shiladigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek reinvestitsiyalar.

Emissiya – qog'oz pullarning g'aznaxonaga yoki boshqa davlat moliya organlari tomonidan muomalaga chiqarilishi; barcha shakldagi pul belgilarini muomalaga chiqarish.

Yagona soliq to'lovi – kichik biznes subyektlarini qo'llab-quvvatlash maqsadida turli solik va yig'imlar o'rniga soddalashtirilgan tartibda to'lanuvchi soliq turi.

Yalpi ichki mahsulot – mamlakatda bir yil davomida ishlab chiqarilgan jami pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor qiymati.

Qarz qimmatli qog'ozi (obligatsiya, veksel) – investorlar orasida joylashtirilgan emitentning qarz shaklini ifodalovchi moliyaviy dastakdir.

Qimmatli qog'oz – uning egasining ma'lum summadagi pul yoki muayyan mulk qimmatliklariga egalik huquqidan dalolat beruvchi pul hujjatidir. Qimmatli qog'ozlar bozorda mustaqil muomalada bo'lishi, oldi-sotdi yoki boshqa bitimlar obyekti bo'lishi, bir martalik va muntazam daromad olish manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Qo'shilgan qiymat solig'i – qo'shilgan qiymatdan olinadigan soliqlarning bir turi hisoblanadi. Tovarlarning realizatsiyasi, xizmat ko'rsatish va boshqa ishlarni bajarishdan olinadi. Sotish oborotiga nisbatan mahsulotlarning turlariga ko'ra foizlarda belgilanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: "Adolat", 2016-yil.
2. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonuni, 2014-yil 9-dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonuni, 1998-yil 30-aprel.
4. O'zbekiston Respublikasining "Chet el investorlari huquqlarini himoya qilish kafolatlari va chora-tadbirlari to'g'risida"gi qonuni, 1998-yil 30-aprel.
5. O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonuni, 1999-yil 14-aprel.
6. O'zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi qonuni, 1996-yil 25-aprel.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 28-avgustdagi "Lizing faoliyatini yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi" farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi "To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 15-martdagi "Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar" to'g'risidafarmoni.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-aprel "To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" farmoni, 2014-yil.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-apreldagi "Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublari joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4720 sonli Farmoni.

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmoni

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentyabrdagi “2019–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni.

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 21-dekabrda “Aksiyadorlik jamiyatlariga xorijiy investorlarni jalb etishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi qarori

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to‘g‘risida”gi qarori.

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yilgi “Investitsiya dasturi to‘g‘risida»gi PQ-2697-sonli qarori

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirish bo‘yicha joriy etilgan yangi tartib asosida ishlarni tashkil etish masalalariga bag‘ishlangan videosektor yig‘ilishidagi nutqi, 2018-yil, 17-yanvar

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘zbekiston iqtisodiyotiga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish masalalariga bag‘ishlangan videosektor yig‘ilishidagi nutqi, 2018-yil 14-avgust.

22. Karimov I.A. “Erishgan marralar bilan chegaralanmasdan, boshlagan islohotlarimizni yangi bosqichga ko‘tarish – bugungi kundagi eng dolzarb vazifamizdir” – T.: “O‘zbekiston” 2015.

23. Mirziyoyev Sh.M. Bosh maqsadimiz - iqtisodiyotimizda olib borayotgan islohotlarni va tarkibiy o'zgarishlarni keskin chuqurlashtirish, xususiyl mulkchilik, kichik biznes va tadbirkorlikka yanada keng yo'l ochib berishdir: -Toshkent: O'zbekiston, 2017.

24. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

25. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

26. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – T.: "O'ME" davlat ilmiy nashriyoti. 2002.

27. Баффе́т У. Эссе об инвестициях, корпоративных финансах и управление компаниями. Пер. с англ. 2-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006.

28. Bekmurodov A.Sh., Karrieva Ya.K., Ne'matov I.U., Nabiev D.H., Kattaev N.T. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2010.

29. Bodie Z., Kane A., Marcus A.. Investments.–10th Edition. McGraw-Hill Education, New York, 2014.

30. Borut Likar. Innovation Management. Korona plus d.o.o., Institute for Innovation and Technology, Slovenia, 1st edition, 2013.

31. Vahobov A.V., Xajibakiev Sh.X., Muminov N.G. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: "Moliya", 2010.

32. Валдайцев С.В., Воробьев П.П. и др. Инвестиции. Учебник. – М.: ТК Велби, 2005.

33. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: "Дело", 1997.

34. Данько Т.Л. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве// ИНФРА-М.-1998.

35. Деева А.И. Инвестиции: Учебное пособие для вузов – М.: "Экзамен", 2005.

36. DOLZER R., SCHREUER C. Principles of International Investment Law. Oxford University Press Inc., New York. 2008.

37. Друзик С.Я. Свободные экономические зоны в системе мирового хозяйства. Учеб. пособие. – Мн.: ФУА. информ, 2000.
38. Ergasheva Sh., Uzoqov A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O‘quv qo‘llanma. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2008.
39. Haydarov N.H. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida korxonalar investitsion faoliyatidagi moliya-soliq munosabatlarini takomillashtirish masalalari. I.f.d ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T.: 2003
40. Игошин Н.В. Инвестиции. Организация управления и финансирование: Учебник. – М.: «ЮНИТИ», 2007.
41. Imomov H.H. “Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish”// O‘quv qo‘llanma // Toshkent-2011y.
42. Innovation Policy A Guide for Developing Countries. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. 1818 H Street, NW, 2010
43. Jo‘rayev A.S., Xo‘jamqulov D.Yu., Mamatov B.S. Investitsiya loyihalari tahlili: Oliy o‘quv muassasalari uchun o‘quv qo‘llanma. – T.: «Sharq», 2003.
44. Зайиров Л., Насиров Э., Ханова Н., Асамходжаева Ш. Инвестиции. Учебное пособие. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2019. – 448 с.
45. Зайиров Л., Ханова Н. Инвестиции. Учебник. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2019.
46. Зойиров Л., Асамходжаева Ш., Юнусова С. Инвестиция. Дарслик. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2019.
47. Karimov N.G. va Xojimatov R.X. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. // Darslik – TDIU, 2011.
48. Karlibaeva R. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish: O‘quv qo‘llanma. - T.: Cho‘lpon, 2011.
49. Kayumov R.I., Xojimatov R.X. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish: Darslik. - T.: TDIU, 2010.
50. Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономикс, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: «Республика», 1992.
51. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег: пер. с англ. – М.: “Гетос АРВ”, 1999.

52. Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: “Экономика”, 1991.

53. Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ: учеб. пособие. – М.: “ИНФРА-М”, 2009.

54. Кольтынюк Б.А. Инвестиционное проектирование объектов социально-культурной среды: Учебник. – СПб.: “Михайлова В.А”, 2000.

55. Краснова Л.П. “Финансы, деньги, кредит” Учебник. М.: Юрист, 2000.

56. Laurie Hunter, DCC | Digital Curation Manual. Instalment on “Investment in an Intangible Asset” School of Business and Management University of Glasgow. 2006

57. Лапигин Ю.Н., Балакирев А.А., Бобкова Е.В. Инвестиционная политика: учебное пособие /. – М.: “КНОРУС”, 2005.

58. Левенцев Н.Н., Костюнина Г.М. Международное движение капитала: инвестиционная политика зарубежных стран: Учебник. – М.: “Экономист”, 2007.

59. Литвинова В.В. “Инвестиционная привлекательность и инвестиционный климат региона” монография, Москва. 2013.

60. Mahmudov N.M., Eshov M.P va boshqalar. Jahon iqtisodiyotiga integratsiya. O‘quv qo‘llanma. T.: TDIU, 2011.

61. Mamatov B.S., Xo‘jamqulov D.Yu., Nurbekov O.Sh. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. Darslik. – T.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – 608 b.

62. Maxmudov N.M., Madjidov SH.A. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O‘quv qo‘llanma. – TDIU, 2010

63. Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г., Забродин А.Ю. “Инвестиционно-строительный инжиниринг”. Учеб.пособие – М.:ЕЛИМА, ЗАО «Издательство “Экономика”, 2009.

64. Megan Murray. What Are Special Economic Zones? //The University of Iowa Center for International Finance and Development. February 9, 2010.

65. Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. — Киев: Киевское инвестиционное агенство, 1997.

66. Mustafakulov Sh. Investitsion muhit jozibadorligi. Ilmiy-amaliy qo'llanma. T. — 2017

67. Муфтайдинов К. Зоны экономического предпринимательства. // Бозор, пул ва кредит. — Т, 2003. - № 7.

68. Nazarova G.G'., Xalilov X.X. va boshqalar. Erkin iqtisodiy hududlar. Darslik. T.: TDIU, 2011.

69. Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. — 4-е изд. — М.: “Дашков и К^о”, 2006.

70. “Nomoddiy aktivlar” nomli 38-Moliyaviy hisobotning xalqaro stardarti 32-sonli buxgalteriya hisobining xalqaro standarti

71. Norov B.A. Iqtisodiyot rivojida investitsiya va investitsion kreditlashning muhim omillari. “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali. № 6, dekabr, 2017-yil

72. Nosirov E.I., Mamatov B. S., Shoislomova N. K., Sharifxodjaeva K. U. Investitsiya risklarini boshqarish. O'quv qo'llanma. — T.: Fan va texnologiya, 2011. — 148 b.

73. Oblomurodov N.N. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning nazariy asoslari va ustuvor yo'nalishlari. T.: “Fan”, 2009

74. Подшиваленко и др. Инвестиции: учеб. пос. — 3-е изд. — М.: “КНОРУС”, 2006.

75. Qo'zieva N.R. Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirishning moliya-kredit mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari. Avtoreferat. — T.: BMA, 2008.

76. Raimjanova M.A. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarga investitsiyalarni jalb qilish: nazariy asoslari, hozirgi holati va istiqbollari. Monografiya. — T.: Extremum-press, 2013

77. Raimjonova M.A. O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarga investitsiyalarni jalb qilishni faollashtirish. Iqt. fan. nom. ilm. dar. olish uchun yoz. diss. avtoref. — T.: “BMA”, 2012.

78. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Страдубцева Е.Б. Современный экономической словарь. 4-изд. — М.: “ИНФРА-М”, 2005.

79. Самуэльсон П.А. Экономика: пер. с англ. – М.: “БИНОМ”, 1997.
80. Сабирава Л.Ш., Носиров Э.И. Иностранные инвестиции: Учебное пособие. - Т.: Иқтисод-молия, 2016.- 150 с.
81. Сабирава Л.Ш., Хужамкулов Д.Ю. Инвестиция. Учебное пособие. - Т.: Иқтисод-молия, 2019.- 254 с.
82. Ткаченко И.Ю. Инвестиции: учеб. пособие. – М.: “Академия”, 2009.
83. Toshov O. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish. Monografiya. – Т.: Akademnashr, 2012. – 168 b.
84. Хамидова Ф.А. Приоритетные направления привлечения финансовых инвестиций. Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2014. – 115 с.
85. Xashimov A.A., Madjidov Sh.A., Muminova N.M. Investitsiyalarni tashkil etish va moliyalashtirish. O‘quv qo‘llanma. – Т.: Sharq, 2014. – 247 b.
86. Хазанович Е.С. Иностранные инвестиции: учебное пособие / – М.: “КНОРУС”, 2011.
87. Янковский К.П., Мухарь И.Ф. Учебник. Организация инвестиционной и инновационной деятельности. - СПб: Питер, 2012.
88. Зименков Р.И. Свободные экономические зоны. Уч.пос.-М.: Юнити 2005.
89. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции: учеб. пособие. – М.: “КНИГОДЕЛ”. 2006.
90. G‘ozibekov D.G‘. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. Monografiya. – Т.: Moliya, 2003.
91. G‘ozibekov D.G‘., Sabirov O.Sh., Mo‘minov A.G., Quljonov O.M. Lizing munosabatlari nazariyasi va amaliyoti. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2004.
92. G‘ozibekov D.G‘., Nosirov E.I. O‘zbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Risola. – Т.: “Iqtisod-moliya”, 2007.
93. Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с. англ. – М.: “Инфра-М”, 1997.
94. Шевчук Д.А. Организация и финансирование инвестиций. Учеб.пособие – Ростов н/Д.: Феникс, 2006.

95. Шимширт Н.Д., Копилевич В.В., Холодова Е.И. Современная инвестиционная и инновационная политика государства. Учебно-методическое пособие. – Томск: Издательский Дом ТГУ, 2016. – С.102.

96. Шумпетер А.Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия. – М.: Эксмо, 2007.

97. Юзович Л.И., Дегтярев С.А., Князева Е.Г. Инвестиции. Учебник. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета. 2016. – С. 259.

98. Янковский К.П., Мухарь И.Ф. Учебник. Организация инвестиционной и инновационной деятельности. – СПб: Питер, 2012.

99. Internet saytlari:

– www.president.uz – (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb sayti)

– www.gov.uz – (O‘zbekiston Respublikasi hukumati portali)

– www.zivonet.uz – (Axborot ta’lim tarmog‘i)

– www.worldbank.org – (Jahon bankining rasmiy sayti)

– www.soliq.uz – (O‘zbekiston Respublikasi Davlat Soliq Qo‘mitasi)

– www.lex.uz – (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi portali)

– www.stat.uz – (O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi)

– www.mf.uz – (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)

– www.tfi.uz – (Toshkent Moliya Instituti portali)

– www.sciencedirect.com (Ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar fondi)

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I BOB. “INVESTITSIYALASH ASOSLARI” MODULIGA KIRISH

1.1. “Investitsiyalash asoslari” modulining predmeti, maqsadi va vazifalari.....	5
1.2. “Investitsiyalash asoslari” modulining tarkibiy tuzilishi va iqtisodiy fanlar bilan uzviy bog‘liqligi.....	8
1.3. “Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish” ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha kadrlarni tayyorlashda “Investitsiyalash asoslari” modulining o‘rni va ahamiyati.....	12

II BOB. INVESTITSIYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI

2.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati.....	18
2.2. Investitsiyalash maqsadlari va diversifikatsiyalanishi. Investitsiyalarning tasniflanishi.....	25
2.3. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo‘yilmalarning roli. Moliyaviy va real investitsiyalarning o‘zaro bog‘liqligi.....	33
2.4. Jamg‘armalar – investitsiyalar manbasi sifatida	36
2.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli.....	41

III BOB. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI

3.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo‘nalishlari. Investitsiyalash obyektlarini tanlash.....	48
3.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish. Real investitsiyalarni o‘zlashtirish jarayonlari.....	59
3.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari.....	71

IV BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI

4.1. Investitsiya faoliyati tushunchasi. Investitsiya faoliyatining tarkibiy tuzilishi. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli.....	79
4.2. Investitsiya faoliyatiga ta’sir etuvchi omillar.....	88
4.3. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining me’yoriy-huquqiy	

	asoslari. O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi Qonunining mazmun-mohiyati.....	93
4.4.	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini ta'minlash.....	97
4.5.	O'zbekistonda investitsiya siyosatining mazmun-mohiyati, xususiyatlari, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari. Globallashuv jarayonlarida chet el kapital migratsiyasining kuchayishi. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalari ko'chishini hisobga olish.....	100

V BOB. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING ROLI

5.1.	Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati va turlari. Xorijiy investitsiyalarni O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi.....	109
5.2.	Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari.....	117
5.3.	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi roli.....	121
5.4.	Chet el investitsiyalarining huquqiy asoslarining mazmuni, maqsadi va ahamiyati. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar va kafolatlar tizimi.....	128

VI BOB. IQTISODIYOTNING XALQARO INTEGRATSIYASIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING O'RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

6.1.	Milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuvining mazmun-mohiyati. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida xalqaro integratsiyani ta'minlash va faollashtirish zarurligi.....	138
6.2.	Milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari va bu borada davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlari.....	146
6.3.	Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni va ularning hamkorlik aloqalari. Iqtisodiyotning xalqaro	

integratsiyasini faollashtirishda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ishtiroki.....	155
6.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga solishning mazmuni, zarurligi va ahamiyati. Faol xalqaro integratsiyani ta'minlashning xorij tajribalari.....	161

VII BOB. IQTISODIYOTGA INVESTITSİYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY ZONALARNING O'RNİ

7.1. Erkin iqtisodiy zonalarining mazmun-mohiyati hamda rivojlanish bosqichlari.....	168
7.2. Erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi.....	173
7.3. Rivojlangan davlatlarda erkin iqtisodiy zonalar barpo etilishi va rivojlanishi hamda ularning iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'siri. Erkin iqtisodiy zonalarda imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishi.....	182
7.4. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari. Erkin iqtisodiy zonalariga safarbar etilgan investitsiyalar va ularning samaradorligi. O'zbekiston Respublikasida kichik sanoat zonalarining tashkil etilishi va faoliyat yo'nalishlari.....	191

VIII BOB. IQTISODIYOTNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALAR-NING O'RNİ VA AHAMIYATI

8.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojida ahamiyati. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishi.....	200
8.2. Tuzilmaviy islohotlarning iqtisodiyotning real sektoridagi tarkibiy o'zgarishlarga ta'siri va ahamiyati. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish omillari va unda investitsiyalarning tutgan o'rnı.....	205
8.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslari.....	210
8.4. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning hamkorligi. Xususiy investitsiyalar yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalari.....	214
8.5. O'zbekistonda iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari.	

	O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari.....	217
8.6.	O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunining mazmun-mohiyati. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot va uning real sektorini hamda mamlakat investitsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati.....	222
8.7.	Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xususiy investitsiyalardan samarali foydalanishning ustuvor yo'nalishlari. Investitsiyalarni amalga oshirishda davlat xususiy sherikchiligining ahamiyati.....	227

IX BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA MUHITINING O'RNI

9.1.	Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar.....	232
9.2.	Investitsiya muhitini baholash usullari.....	241
9.3.	Investitsiya muhitida investitsion salohiyatning o'rni. Investitsiya muhitini shakllantirishning me'yoriy-huquqiy asoslari.....	252
9.4.	Investitsiya muhitini aniqlashning jahon tajribasi. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari.....	259

X BOB. INNOVATSIYA FAOLIYATINI VA NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

10.1.	Innovatsiya va innovatsion faoliyat tushunchasi. Innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar.....	264
10.2.	Innovatsiya faoliyati – tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zaruriyati.....	268
10.3.	Innovatsiya strategiyasining mohiyati. Korxonalarda innovatsiya strategiyasini shakllantirish.....	279
10.4.	Nomoddiy aktivlar, ularning tarkibi va roli.....	288
10.5.	Nomoddiy aktivlar investitsiya obyekti sifatida. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zaruriyati.....	293

10.6. Nomoddiy aktivlarni baholash va gudvill. Gudvill tarkibi. Gudvill – investitsiya obyekti sifatida.....	301
--	-----

XI BOB. INSON KAPITALIGA KIRITILADIGAN INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISH

11.1. Inson kapitali tushunchasi, mohiyati va turlari. Inson kapitalining milliy iqtisodiyotga ta'siri.....	310
11.2. Inson kapitaliga investitsiyalar tarkibida ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalarning roli. Ta'limga yo'naltiriladigan investitsiyalarning yo'nalishlari.....	312
11.3 Inson kapitalining rivojlanganlik darajasini aniqlashning jahon tajribasi (Inson salohiyatini rivojlantirish indeksi. Global raqobatbardoshlik indeksi. Global innovatsion indeks).....	316

XII BOB. INVESTITSIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

12.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar. Yangi qurilish, ta'mirlash, kengaytirish, texnik qayta jihozlash ishlarini amalga oshirish. "Qurilish industriya"si tushunchasi.....	328
12.2. Qurilishning uch bosqichi: tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsulotini realizatsiyasi. Qurilish ishlab chiqarishining davomiyligi.....	330
12.3. Qurilishning tashkiliy shakllari. Kapital qurilishda loyihalashtirish.....	334
12.4. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish.....	338
12.5. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari.....	342
12.6. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi.....	352
12.7. Qurilish obyektining shartnoma narxlari.....	361
12.8. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib boorish. Mamlakat iqtisodiyoti uchun qurilish muddatini qisqartirishning ahamiyati.....	363

XIII BOB. RIVOJLANISH DAVLAT DASTURLARINI SHAKLLANTIRISH

13.1. O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturining maqsadi va mazmun-mohiyati. Rivojlanish davlat dasturini shakllantirish tartibi, tamoyillari va muddatlari.....	370
13.2. O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini moliyalashtirish jamg'armasining tashkil etilishi. Rivojlanish davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha	

ishlarni muvofiqlashtirish.	378
13.3. Rivojlanish davlat dasturlarini amalga oshirish ustidan nazorat.....	387
TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR.....	396
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	409

Nasirov Egamqul Ismoilovich
Asamxodjayeva Shoirra Shukurullayevna

INVESTITSIYA LOYIHALARINI MOLIYALASHTIRISH

II-Qism

Darslik

Muharrir N. Rustamova
Badiiy muharrir K. Boyxo'jayev
Kompyuterda sahifalovchi Z. Ulug'bekova

Nashr. lits. AI № 305.
Bosishga ruxsat 25.12.2020-yilda berildi.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi № 2.
"Times New Roman" garniturası.
Shartli b.t. 24,4. Nashr hisob t. 25,4.
Adadi 50 dona. 35-buyurtma.

ISBN 978-9943-13-909-1

9 789943 139091